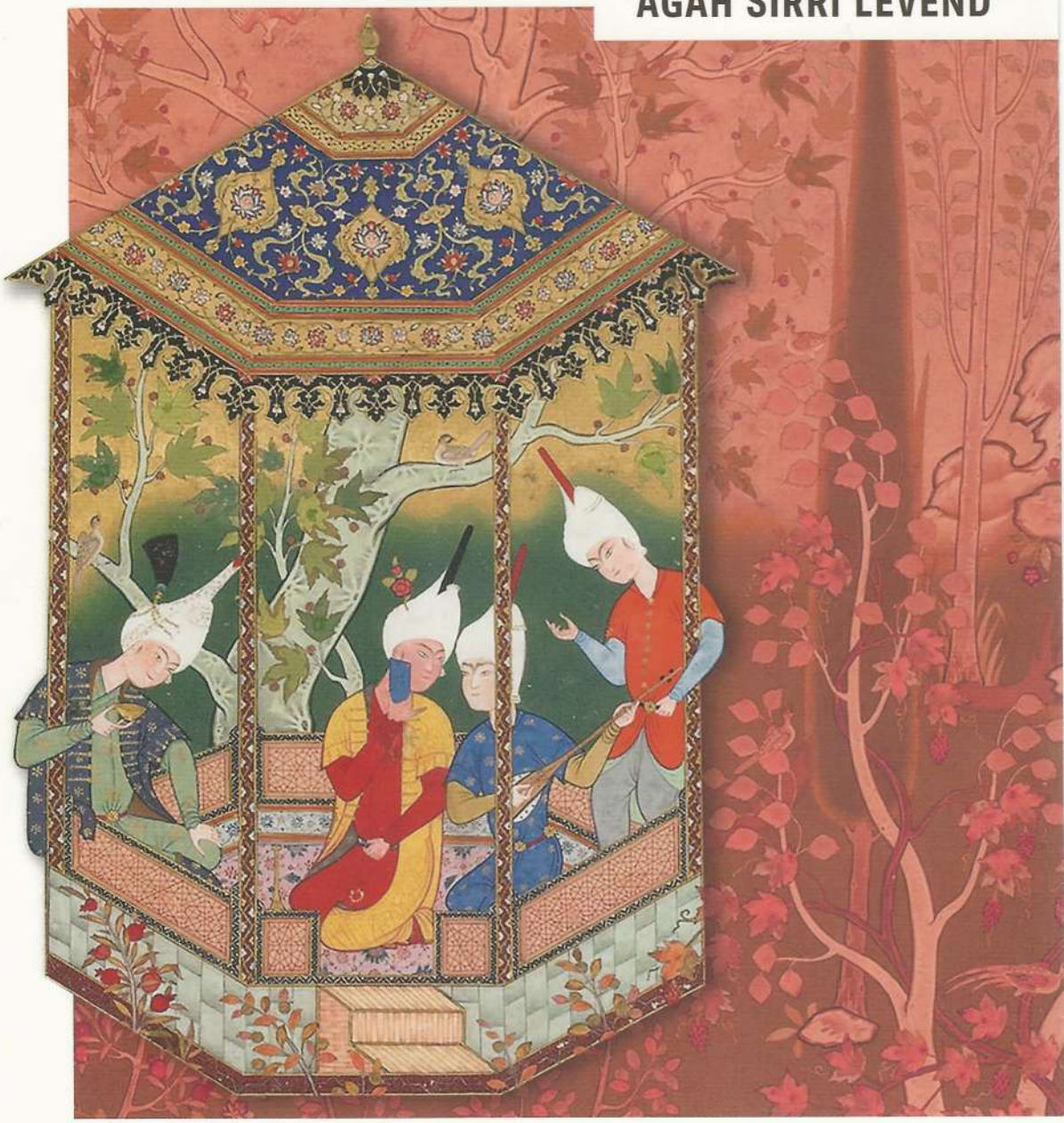
DİVAN EDEBİYATI

Kelimeler ve Remizler
Mazmunlar ve Mefhumlar

AGÂH SIRRI LEVEND

DERGÂH

DİVAN EDEBİYATI

Kelimeler ve Remizler

Mazmunlar ve Mefhumlar

Agâh Sırrı Levend

DERGÂH YAYINLARI 629

Türk Edebiyatı-İnceleme 106

Eski Türk Edebiyatı 11

Sertifika No 14420

ISBN 978-625-7005-80-7

1. Baskı 1941

Dergâh Yayınları'nda 1. Baskı Ağustos 2015

5. Baskı Şubat 2021

Dizi Editörü
Hatice Aynur

Yayına Hazırlayan
Berat Açıl

Tashih ve Redaksiyon
Elif Özcan Uğur

Kapak Tasarımı
Ayşe Nurgül Kabasakal

Sayfa Düzeni
E. Gökçe Aksoy

Baskı
Ana Basın Yayın Gıda İnş. Tic. A.Ş.
Mahmutbey Mah. Devekaldırımı Cad.
2622. Sok. No: 6/13
Bağcılar/İstanbul
Tel: (212) 446 05 99

Matbaa Sertifika No 20699

Dergâh Yayınları
Klodfarer Cad. No: 3/20 34122 Sultanahmet/İstanbul
Tel: (212) 518 95 79 80 Faks: (212) 518 95 81
www.dergah.com.tr/bilgi@dergahyayinlari.com

Divan Edebiyatı: Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar'*ın yayın hakları Dergâh Yayınları'na aittir.*

DİVAN EDEBİYATI

Kelimeler ve Remizler
Mazmunlar ve Mefhumlar

Agâh Sırrı Levend

DERGÂH

AGÂH SIRRI LEVEND

26 Ocak 1894'te Rodos'ta doğdu. İlkokula Edirne'de başladı. Edirne Mülkiye ve Askerî rüştiyelerini bitirdi (1909). Konya İdadisi'nden 1913 yılında mezun oldu. 1919'da İstanbul Darülfünunu Edebiyat Şubesi'nde yükseköğrenimini tamamladı. İstanbul Erkek Lisesi, Gazi Eğitim Enstitüsü gibi okullarda edebiyat öğretmenliği yaptı. 1940-46 yılları arasında Aydın milletvekili olarak TBMM'ye girdi. *İnönü Ansiklopedisi*'nin iki dönem genel sekreterliğini yürüttü. 1953-1956 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Türk edebiyatı dersleri verdi, Türk Dil Kurumu'nda genel sekreter ve başkan olarak görevlerde bulundu ve *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*'in 1975 yılına kadar yönetmenliğini yaptı. Edebiyat tarihi çalışmalarına devam ettiği sıralarda sağlığı bozulmasına rağmen yazı hayatını devam etti. 28 Ekim 1978'de Ankara'da vefat etti.

Başlıca eserleri: *Edebiyat Tarihi Dersleri* (I-III. İstanbul 1932); *Maarifimiz ve Millî Terbiyemiz* (İstanbul 1940); *Eserler ve Şahsiyetler* (İstanbul 1940); *Halk Kürsüsünden Akisler* (İstanbul 1941); *Divan Edebiyatı-Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar* (İstanbul 1941); *Vekâyi-i Hitân-ı Şehzâdegân-ı Sultan Mehmed-i Gâzî li-Nâbi Efendi* (İstanbul 1944); *Atâî'nin Hilyetü'l-Efkâr'ı* (Ankara 1948); *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* (Ankara 1949); *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Alî Bey'in Gazavât-nâmesi* (Ankara 1956); *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul* (İstanbul 1958); *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi* (Ankara 1959); *Tarih Boyunca Türk Dili* (Ankara 1961); *Ümmet Çağı Türk Edebiyatı* (Ankara 1962); *Türk Edebiyatı Tarihi* (Ankara 1973).

DİVAN EDEBİYATI'NI YENİDEN YAYIMLAMAK

Agâh Sırrı Levend (1894-1978), kültür tarihimizin önemli bir eğitim, dil ve edebiyat tarihçisidir. Liselerde okutulmak üzere üç cilt olarak hazırladığı *Edebiyat Tarihi Dersleri* ile gazete yazılarından derlenen *Maarifimiz ve Millî Terbiyemiz*, Levend'in eğitimci kimliğini yansıtan eserlerindendir. Levend'in dil ile ilgili çalışmaları bir dönemin dil zevkinin teşekkülünde azımsanmayacak bir paya sahip olmuştur. *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* ve *Tarih Boyunca Türk Dili* adlı eserleri bu cümledendir. *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi*, *Ümmet Çağı Türk Edebiyatı* ve *Türk Edebiyatı Tarihi* de diğer birçok kıymetli eseri arasında özellikle anılmayı hak edenlerden birkaçıdır.

Agâh Sırrı Levend'in *Divan Edebiyatı: Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar* adlı çalışması ise üniversitelerde ders kitabı olarak okutulmuş ve hâlen okutulmakta olan türünün ilk örneği olması hasebiyle dikkate şayandır. Klasik Türk edebiyatını tüm kelime, remiz, mazmun ve mefhumlarıyla bir bütün olarak ele alan eser, edebiyatımızın hem kaynaklarını hem de anlaşılma biçimlerini göstermesi açısından bir kılavuz niteliğindedir. Eser, yazıldığı zamandan bugüne yol gösterici özelliğini muhafaza etmiş, biricikliğini korumayı başarmıştır. Yeni baskısı olmayan ve artık sahaflarda da bulunmayan kitabı yeniden basmanın zamanı çoktan gelmişti. Dergâh Yayınları, klasik Türk edebiyatı serisini başlatırken önemli eserlerin yeniden yayımını da bir amaç olarak benimsemişti. Bu yayıncılık hamlesinde kendine yer bulması gereken eserlerden biri de Agâh Sırrı Levend'in döneminin bakış açısını da yansıtan *Divan Edebiyatı: Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar*'ıdır.

Eseri yeniden yayımlarken birtakım zorluklar tezahür etti. Söz konusu zorlukları Agâh Sırrı Levend'in bakış açısıyla aşmaya çalıştık. Levend, metni ilk yazdığında kendi zamanının imlasını esas aldığını dile getirmekte, metnini güncel tutmayı arzu-

ladığını belirtmektedir. Dolayısıyla kitabı yeniden yayımlarken *Divan Edebiyatı*'nı güncel tutmak, günümüz imlasına uygun hâle getirmek Levend'in arzusunun yerine getirilmesi anlamına da gelecektir. Bu esnada öncelikle *Cevhevrî– Cevherî* gibi basit dizgi hataları düzeltilip beyit veya alıntılardaki hatalı yazımlar köşeli parantez içinde gösterilmek kaydıyla tashih edildi. Bu itibarla metni günümüz imlasına uygun hâle getirmek için şunlar yapılmıştır: Kitapta çift "a" kullanımı mevcuttu; günümüz imlasına uygun olarak bunlar "â" şeklinde kullanıldı. *Kaaf, kâf; kaaim, kâim* yapıldı. Arapça tamlamaların yazımı konusunda günümüz akademisinde kullanılan biçim benimsendi: *Dar-ül-fünûn, Darü'l-fünûn*; *Ruh-ul-kudüs, Ruhu'l-kudüs* değişiklikleri gibi. Atıf edatı olan "ve"lerin kullanımında yaygın imla tercih edildi: *Gül-ü bülbül*, gül ü bülbül; *Hind-ü Acem, Hind ü Acem* gibi. Farsça birleşik sıfatların imlası güncellendi. Ayrıca vezin değişikliği sebebiyle birleşik sıfatlar arasına konmuş olan " ' " işareti yerine de yine "-" kullanıldı: *sühanara>sühan-ârâ,* âteşperestân>âteş-perestân gibi. Ünlülerdeki uzunluklarla ilgili şöyle bir yol takip edildi: Beyit ve alıntı nesir parçalarında uzunluklar kondu, ayın ve hemzeler gösterildi. Bu bağlamda beyitlerde çoğu dizgiden kaynaklanan anlam ve vezin sorunları düzeltildi. Beyitlerde ve alıntılarda uzunluk belirtildiğinden metin içerisinde gerekmedikçe şapka kullanımından kaçınıldı: *Mazmun, zahid, Hurufilik* gibi. Kelimelerin yazımıyla ilgili imla birliği sağlanmaya çalışıldı. Kimi yerlerde vezni göstermek amacıyla Türkçe kelimelerde de uzunluk kullanılmıştı; günümüz uygulamasına riayet edilerek söz konusu kelimeler kısa yazıldı: *ay, yay* gibi. Metinde bolca ayet iktibas edilmiş ve bunların meallerine yer verilmişti. Söz konusu kullanımlar Diyanet Vakfı'nın Kur'ân-ı Kerim mealine göre gözden geçirildi. Metindeki şair ve yazar adları ile eser adları asıllarına uygun olarak yazıldı. Fakat kitapta geçen isimler (Buhlül, Çıngiz vs.) aynen bırakıldı.

Agâh Sırrı Levend, divan edebiyatı algısının menfi olduğu bir dönemde bu kıymetli eseri yazarak divan edebiyatının layıkıyla tanınmasına imkân sağlamış değerli bir araştırmacıdır. Bu klasik eseri yeniden yayımlamanın araştırmacılar ve edebiyat öğrencileri kadar Osmanlı kültür tarihçileri için de faydalı olacağını umuyorum.

BERAT AÇIL
İcadiye, 2015

İÇİNDEKİLER

13 DİVAN EDEBİYATI
15 DİVAN EDEBİYATININ KAYNAKLARI

17 **TASAVVUF, DİN VE FELSEFE**
19 TASAVVUF
21 Tekvin • **24** Ayân-ı Sabite • **25** Tecelli • **25** Hazarat-ı Hams • **26** Nüsha-i Esrar-ı İlahî Olan İnsan • **27** İnsan-ı Kâmil • **28** Mürşid-i Kâmil • **28** Aşk • **29** Tarik • **31** Usûl-i Aşere • **32** Etvar-ı Seb'a • **33** Salikin Göreceği Rüyalar • **34** Havf • **34** Letaif-i Seb'a • **35** Kutbü'l-Aktab ve Gavs-ı Âzam • **36** Devir • **38** Tasavvufun Menşei • **43** İslâm'da Tasavvuf • **44** Tasavvuf Cereyanı • **45** Tasavvufun İntişarı • **46** Tasavvuf ve Edebiyat • **46** Tasavvufi Istılahlar
53 MUHTELİF TARİKATLER
54 Melamilik • **55** Mevlevilik
57 HURUFİLİK
59 Hurufiliğin Remizleri • **59** Hurufilik ve Edebiyat • **63** Hurufiliğin Tesirleri
65 BEKTAŞİLİK
70 ŞER'Î AKİDELER
70 Allah • **71** Tevhit ve Münacat • **73** İslâm Kozmogonisi • **76** Hu • **76** Hz. Muhammed • **78** Çâr-Yâr-ı Güzin
79 İLM-İ KELAM
80 Hakayık-ı Eşya • **81** Hudûs ve Kıdem • **81** Teaddüd-i Kudema • **82** Teselsül
83 HİKMET-İ KADİME
83 Halâ ve Melâ • **84** Heyula ve Suret • **85** Cevher ve Araz • **86** Anasır-ı Erbaa
87 ALLAH, İNSAN VE KÂİNAT
96 Hakîmane Şiir

99 **İMAN VE İTİKAT**
101 AYET VE HADİSLER
101 Ayetler • **104** Hadisler
106 KISSALAR
106 Âdem • **107** İdris • **108** Nuh • **109** Salih • **109** İbrahim • **110** İsmail • **111** Lut • **112** Yakup • **113** Yusuf • **114** Eyüp • **116** Şuayp • **116** Musa • **117** Hızır • **117** Davut • **118** Süleyman • **120** İlyas • **120** Yunus • **121** Zekeriya • **121** Yahya • **122** İsa • **123** Hz. Muhammed

130 MUCİZELER
130 Şakk-ı Kamer • **131** Hz. Muhammed'in Parmağından Su Akması • **132** Hz. Muhammed'in Suya Ait Diğer Mucizeleri • **132** Hz. Muhammed'in Hayvanlarla Konuşması • **133** Hz. Muhammed'in Güneşi Geri Döndürmesi • **133** Pişmiş Kuzunun Dile Gelmesi • **133** Taşların Dile Gelmesi • **134** Hz. Muhammed'in Ölüleri Diriltmesi • **134** Hz. Muhammed'in Körlerin Gözlerini Açması • **135** Hurma Ağacının Hemen Yemiş Vermesi • **135** Ölüleri Diriltmek • **136** Asa ve Yed-i Beyza • **136** Taştan Su Çıkarmak • **137** Demiri Yumuşatmak

139 **TARİH VE ESATİR**
141 MEŞHUR ŞAHSİYETLER VE EFSANEVİ KAHRAMANLAR
141 İbrahim Ethem • **142** Senâ'î ve Külhani • **143** Mansur • **143** Ma'ruf ve Cüneyt • **144** Bühlûl • **145** Melekşah • **145** Sencer • **145** Çıngiz • **145** Oktay ve Tuluy • **145** Hulâgû • **146** Ekber Şah • **146** Baykara • **146** Kâfur • **146** Eşref-i Efgani • **147** İbn-i Sînâ • **147** Bermekiler • **147** Hâman • **147** Kârun • **148** Şeddat • **148** Hâtem • **149** Faruk • **149** Hayder-i Kerrar • **150** Kanber • **150** Selman • **150** Hûşenk • **150** Kahraman • **151** Cemşit • **152** Feridun ve Dahhâk • **152** İreç • **152** Minuçehr • **153** Peşenk • **153** Efrasiyab • **153** Keykubat • **153** Rûyinten • **154** Behmen • **154** İskender ve Dârâ • **155** Şâpur • **155** Behram-ı Gûr • **156** Kubat • **156** Mezdek • **156** Nuşirevan • **157** Hürmüz • **157** Perviz • **157** Neriman • **157** Sâm • **158** Zâl • **158** Rüstem • **160** Sührab • **160** Gîv • **161** Bîjen • **161** Bihzat • **161** Mânî • **162** Eflatun ve Aristo • **163** Bokrat ve Öklidis • **163** Batlamyus
164 MUHTELİF HİKÂYELERİN KAHRAMANLARI
167 EFSANELER VE RİVAYETLER
167 Âb-ı Hayat • **169** Sedd-i İskender • **169** Âyîne-i İskenderî • **170** Süheyl • **170** Şebçerağ • **170** Bahûr-ı Meryem • **171** Lale-i Numan-Şakayıku'n-Numan • **171** Nergis • **173** Ebr-i Nisan • **173** Semender • **174** Kaknüs • **174** Anka • **175** Hüma • **175** Şah-ı Mâran • **176** Zerkâ-i Yemame • **177** Çâh-ı Nahşep

179 **BÂTIL VE HAKİKİ BİLGİLER**
181 İLM-İ KİMYA
183 Kimya Istılahları
186 İLM-İ SİMYA
188 İLM-İ TENCİM
190 Seyyareler • **191** Kamer • **193** Utarit • **194** Zühre • **195** Şems • **195** Mirrih • **196** Müşteri • **197** Zühal • **198** Burçlar • **203** Bazı Tabirler
206 İLM-İ ZAYİRÇE
208 İLM-İ REML
211 İLM-İ SİHİR VE TILISMAT
212 Hârut ve Mârut • **216** Beduh
218 İLM-İ KIYAFET
224 İLM-İ TABİR-İ RÜYA
228 İLM-İ MUSİKİ

238 MUHTELİF İLİMLERE AİT ISTILAHLAR
238 Mantık • **239** Zekât • **239** Tecvit • **239** Sarf • **239** Riyaziye • **240** Tavla • **240** Satranç

241 **HAYAT**
243 HAYAT VE EDEBİYAT
244 Divan Edebiyatında Hayat • **246** Edebî Hayat • **248** Kâtip
251 RAMAZAN
255 BAYRAM
258 HAMAM
261 DÜĞÜNLER
262 Sünnet Düğünleri • **270** Evlenme Düğünleri • **270** Doğum Münasebetiyle Yapılan Eğlenceler
276 MERASİMLER
276 Sarayda Yapılan Bayram Merasimi • **277** Bir İstikbal Merasimi • **279** Bir Merasim
280 DİĞER HAYAT SAFHALARI
280 Mahalle Mektebi • **281** Mahalle Baskını • **282** Kadınlar Hamamı • **283** Helva Geceleri
284 ZAMANEDEN ŞİKAYET

287 **BEZM**
289 BEZM
290 Sâkî ve Mutrip • **291** Bezmin Adap ve Erkânı • **294** Selase-i Gassâle • **294** Bade ve Su • **294** Fena-yı Dehr-i Denî • **296** Bahar ve Bade • **297** Mey • **297** Meyhane • **298** Dilber • **298** Sâkî • **299** Pir-i Mugan • **300** Muğbeçe • **300** Mezeler
304 BADE
317 CAM
324 DİĞER MÜKEYYİFLER

329 **REZM**
331 REZM
332 Harp İlanı • **332** Harpte Muhtelif Sahneler • **334** Hücum • **334** Harp • **335** Düşmanın Firarı
336 SİLAHLAR
348 AT
354 AT TAKIMI

359 **SPOR**
361 SPOR
362 Biniş ve Cirit
365 ATIŞ
371 AV
373 KOŞU
375 GÜREŞ

377 HADİSELER
379 TARİHÎ HADİSELER
383 HADİSELERDEN İLHAMLAR
387 TARİHLER
391 ÂDET VE AHLÂK I
393 SIHHAT
397 İLİM VE SANAT
399 MADDE VE TABİAT
401 İNANMALAR
403 Seyirmeler • **404** Göz Seyirmesi • **404** Dualar ve Muskalar
406 BAZI ÂDETLER

409 ÂDET VE AHLÂK II
411 DARBIMESELLER
411 Arapça ve Farsça Darbımeseller • **413** Türkçe Darbımeseller • **423** Vecizeler
432 TABİRLER

457 SANAT VE GÜZELLİK TELAKKİSİ
459 SANAT VE TASANNU
461 EDEBÎ SANATLAR
461 Teşbih, İstiare ve Mecaz • **463** Mübalağa • **464** Cinas • **465** Cinas-ı Darbi • **466** Taklip • **466** Tevriye • **467** Tenasüp • **467** Îhâm-ı Tenasüp • **468** Tezat ve Îhâm-ı Tezat • **468** Muhtelif Hünerler • **468** İktibas • **469** Tazmin • **470** Mülemma
471 GÜZEL
473 Boy • **474** Göz • **475** Kaş • **477** Gamze • **478** Zülf • **479** Hat • **480** Hâl • **481** Ağız • **482** Dudak

491 DİĞER HUSUSİYETLER
493 HİCİV
493 Kıtalar • **495** Muhtelif Şekillerdeki Hicviyeler • **501** Nazire Olarak Yapılan Hicviyeler
503 MİZAH
504 Hezl-âmiz Kıtalar ve Beyitler • **504** Hezl-gûne Manzumeler • **512** Manzum Latifeler • **513** Mensur Fıkralar • **514** Mektuplar • **514** Arzuhaller • **516** Münazaralar • **516** Mülâtafalar • **517** Nâmeler • **518** Başkalarının Eserleriyle Yapılan Hezl-âmiz Manzumeler • **519** Şerhler • **520** Nazireler
521 METH VE FAHR
521 Meth • **523** Fahr
530 TAZALLÜM
536 RİNT VE ZAHİT
536 Rint • **538** Zahit
541 MUAMMA VE LUGAZ
541 Muamma • **542** Lugaz

543 MEFHUMLAR

545 TABİAT
548 Bahar • **552** Kış • **556** Yaz

557 KADIN VE AŞK
557 Kadının Cemiyetteki Mevkii • **562** Kadına Ait Vasıflar

566 TÜRK VE ANADOLU

577 VATAN VE MİLLET

581 İSTANBUL

589 DİVAN EDEBİYATI NEDİR?

591 LİSAN VE İMLA
594 Türkçenin Zenginliği ve Sadelik Temayülü • **596** Lisan Yanlışları • **598** İmla

600 VEZİN VE ŞEKİL
601 Şekil

603 EDEBÎ MAHSULLER
603 Divan • **603** Hamse • **604** Münşeat • **604** Tezkire • **604** Tarih • **605** Hamseler Dışında Kalan Hikâyeler • **605** Nâmeler • **607** Münazaralar • **607** Muhtelif Eserler • **607** Manzum Lügatler

609 NETİCE
609 Divan Edebiyatı Nasıl Bir Edebiyattır? • **609** Divan Edebiyatı Nasıl Bir Edebiyat Değildir?

612 BİR İZAH
612 Eserdeki İmla Hususiyetleri

615 BİBLİYOGRAFYA
615 Lügatler, Kamuslar • **617** Edebiyat Tarihleri, Edebî Tetkikler ve Edebiyata Müteallik Diğer Eserler • **618** Tasavvufa, Dine ve Felsefeye Ait Eserler • **621** Eski İlimlere Ait Eserler • **622** Kur'an ve Hadis • **622** Tarihler, Kıssalar ve Menkabeler • **623** Muhtelif Eserler • **623** Başlıca Makaleler • **624** Tetkik Edilen Metinler

625 DİZİN

DİVAN EDEBİYATI

Mevzumuz, İslâm medeniyeti tesiri altında inkişaf eden ve asırlarca Türk cemiyetini ifadeye çalıştıktan sonra, nihayet yerini, yavaş yavaş Garp medeniyetinin tesiri altında inkişaf eden yeni bir edebiyata terk eden eski edebiyatımızdır.

Bu edebiyattan bahsederken daima tekrarlarız:

Divan edebiyatı kaideci bir edebiyattır. Hayatla alakası azdır. Kitabi ve mücerrettir. Mazmun ve mefhum edebiyatıdır, vs. Evet... Fakat kaideci, kitabi ve mücerret dediğimiz bu edebiyat nedir? Ne gibi esaslara dayanmakta, hangi vasıfları ve hususiyetleri ihtiva etmektedir?

Her edebiyat, kendi devrinin bir tefekkür, bir tehassüs ve tehayyül kâinatıdır. Kendi devrinin hususiyetlerini, zevklerini, sanat telakkilerini, hurafelerini, itikatlarını, hakiki ve bâtıl bütün bilgilerini taşır. Divan edebiyatımız da, hayatla alakası ne kadar az olursa olsun, cemiyet hayatının seyrini takip etmekle, onun akislerini taşımaktadır.

Divan edebiyatı, mücerret mefhumlar ve mazmunlarla doludur. Böyle olmakla beraber, bu mücerret dediğimiz mefhumlar ve mazmunlar, o devre ait akidelere, bilgilere ve kanaatlere telmih ve işaret ediyor:

> Sihr ü efsûn ile dolmuştur derûnun ey kalem
> Zülfü Hârut'un dimek mümkin ki nâl olmuş sana

Nedîm kendi kalemini methederken, kamış kalemin içindeki lifleri Hârut'un zülfüne benzetiyor. Bu Hârut kimdir? Vech-i şebeh nedir?

> Vâbeste ise 'ayş ü tarab hükm-i nücûma
> Mehtâb ideriz yâr ile çün devr-i kamerdir

Şeyh Gâlib, "içip eğlenmek yıldızların ahkâmına vâbeste ise, yâr ile eğlenmekte devam ederiz; çünkü devr-i kamerdir," diyor. Nücum, mehtap, kamer kelimeleri arasındaki münasebetten başka bu "devr-i kamer" nedir?

Gül âteş üzre kılur ʿakd-i zühre-i şebnem
Tedârük-i kamer ü şems ider sabâh u mesâ

Bu kimyâ sebebinden ʿacap midir olsa
Elinde dâne-i erzen mesâbesinde tılâ

Fuzûlî'den aldığımız şu iki beyitten birincisinde mevcut "akd, zühre, kamer ve şems" kelimelerinin malum mânâsıyla beyti izaha kalktığımız takdirde çıkacak mânâ, acaba şairin kastettiği mânâya uyar mı? Daha sonra, ikinci beyitteki "kimya" kelimesinin yukarıdaki beyitle münasebeti nedir?

Hâmid bile, cengi tasvir ederken:

Mirrîh iniyor gibi semâdan

diyor. Mirrih bir seyyarenin adıdır. Cengin, kuvvet ve şiddetin bununla münasebeti nedir?

İşte Divan edebiyatını anlamak için, bütün bunların taalluk ve temas ettiği bilgilere, itikatlara ve o günkü cemiyetin hayat şartlarına vâkıf olmak lazımdır.

Görülüyor ki eski edebiyatta anlaşılmayan cihet, yalnız kelimelerin bugün için bize yabancı olması değil, belki aksettirdiği hayatın ve taalluk ettiği mefhumların bizden uzaklaşmış bulunmasıdır.

*

Türkler İslâmiyet'i kabul ettikten sonra, bu yeni dinin camiası içine girince benliklerinden ve hususiyetlerinden birçok fedakârlıklar yaptılar. İslâmiyet'in vücuda getirdiği yeni telakkileri, yeni mefhumları ve yeni bilgileri kabul edip benimsediler.

İslâmiyet, kendi içine giren bütün kavimlere şamil olmak üzere yeni bir nas, yeni bir iman ve yeni bir bilgi silsilesi getirmiş oluyor, bu suretle yeni bir fikir manzumesi teessüs etmiş bulunuyordu.

Bu cümleden olarak, Kur'an'ın ayetleri toplandıktan sonra, bu ayetlerin şerh ve izahı ile "tefsir", Peygamber'in söyledikleri tespit edilerek "hadis", Kur'an ve hadise istinat ederek dünyevi ahkâmı toplayıp tedvin eden "fıkıh" ilmi meydana çıktı.

Bundan başka, İslâmi meselelerin münakaşasından doğan "kelam" ilmi ile, İslâm arasındaki fikir ihtilâflarından çıkan "tasavvuf", fikir ve felsefe sistemi olarak teessüs etmiş oldu.

Aristo'dan beri devam eden ilimlerin tasnifine, naklî ilimler de ilave edilerek yeni bir tasnif meydana geldi.

İşte bütün bu yeni telakkileri, bu yeni bilgileri asırlarca âlimler izah için uğraşmışlar, şairler de bu fikirlerden mülhem olarak, onları en güzel bir tarzda ifadeye çalışmışlardır.

Daha sonra, Şark'ın kendine mahsus hurafeleri ve itikatları vardır. Şairlerin, bunların tesiri altında kalmaları çok tabii değil midir?

İşte Divan edebiyatı dediğimiz bu eski edebiyatı anlamak, ancak bunları bilmek ve tanımakla kâbil olabilir.

DİVAN EDEBİYATININ KAYNAKLARI

Bu kadar zengin ve çeşitli kaynaklara malik olan bu edebiyat, esas karakteri itibariyle kitabi ve mücerret olduğundan, bütün dinî ve felsefî müdevvenat, Kur'an ve hadis, kıssalar ve mucizeler, tarih ve esatir, bâtıl ve hakiki ilimler, bu kaynakların başında gelir. Bunlara, içtimai hayatın ve çeşitli hadiselerin akisleriyle, o günkü zihniyetten doğan sanat telakkilerini de ilave edecek olursak, bu edebiyat, fikrî, içtimai, hissî ve hayalî cephesiyle meydana çıkmış olur.

Binaenaleyh, biz de tahlilimizi yaparken bu esasa muvazi bir istikamet takip etmiş olacağız:

1. Tasavvuf, Din ve Felsefe:

Tasavvuf - muhtelif tarikatler - Hurufilik - Bektaşilik – şer'î akideler - kelam - hikmet-i kadime - Allah ve kâinat.

2. İman ve İtikat:

Kur'an - hadis - enbiya kıssaları - mucizeler.

3. Tarih ve Esatir:

Tarihî şahsiyetler - efsanevi kahramanlar - efsaneler - rivayetler.

4. Bâtıl ve Hakiki Bilgiler:

Kimya - simya - nücum - zayirçe - reml - sihir ve tılısm - kıyafet - musiki - diğer ilimler.

5. Hayat:

Hayat ve edebiyat - ramazan - bayram - hamam - düğünler - merasimler - zamaneden şikayetler.

6. Bezm ü Rezm:

Bezm - işret âletleri - rezm - cenk aletleri - atlar.

7. Hadiseler:

Tarihî hadiseler - tarihler - hadiselerden ilhamlar.

8. Âdet ve Ahlâk I:

Sıhhat - ilim ve sanat - madde ve tabiat - inanmalar - bazı âdetler.

9. Âdet ve Ahlâk II:

Darbımeseller - tabirler.

10. Sanat ve Güzellik Telakkisi:

Sanat ve tasannu - edebî sanatlar - güzel nedir?

11. Diğer Hususiyetler:

Hiciv ve mizah - meth ve fahr - tazallüm - rint ve zahit - muamma ve lugaz.

Divan edebiyatının ihtiva ettiği bu unsurları gözden geçirdikten sonra, bazı mefhumları da bahsimize katacağız:

12. Mefhumlar:

Tabiat - kadın ve aşk - Türk ve Anadolu - vatan ve millet - İstanbul

Nihayet, tahlilimizi tamamlamak ve neticede terkibî bir hülasa yapabilmek için, şu kısmın da ilavesi zaruri olacaktır:

13. Divan Edebiyatı Nedir?

Lisan ve imla - vezin ve şekil - edebî mahsuller - netice.

TASAVVUF, DİN VE FELSEFE

Tasavvuf – Muhtelif Tarikatler – Hurufilik
Bektaşilik – Şer'î Akideler – Kelam
Hikmet-i Kadime – Allah ve Kâinat

TASAVVUF

Tasavvuf, bugün bir felsefe sistemi olmaktan daha fazla, asırlarca muayyen bir zümrenin tefekkür ve tehassüsüne hâkim olmuş bir akide olması itibariyle kıymeti haizdir ve ancak bu haysiyetle tetkike lâyıktır.

Hakikatte tasavvuf, hususuyla farkta, yalnız fikirler üzerinde müessir olmakla kalmamış, belki vicdanlarda geniş bir tasfiyeyi emrederek iman ve itikat sahasında da hidayete erişilecek yolu göstermiş ve saliklerine, bu fani hayatta çekilen mihnete mukabil, sermedî bir saadete mazhariyeti, "vâsıl-ı didar olmak" zevkini vadetmiştir.

Gerçi bu, fani dünyaya kıymet vermemek telakkisi, netice itibariyle insanı kalenderliğe ve meskenete sevk etmiştir. Fakat bundan sarf-ı nazar, bu akidenin cazibesi, fikir ve sanat sahasında geniş bir ilham kaynağı olmuştur.

Tasavvufta esas fikir, kâinatta ancak bir tek vücudun bulunduğuna inanmak ve başka varlıkları, o vücudun muhtelif tecellilerinden ibaret addetmektir. Tasavvuf, felsefenin vazetmiş olduğu meseleler içinde ancak vücut bahsi ile meşgul olmuştur.

Hakikatte, felsefe tarihinde sofistlerin zuhuruna kadar felsefenin mevzuu, hilkat, eşyanın hakikat ve mahiyeti, mebde ve mead meselelerinden ibaretti. Sonradan felsefe ile uğraşmayı istihfaf eden ve sofist namını alan bir zümre çıkarak ortaya bir sual atmıştır:

— Acaba bildiklerinizden emin misiniz? Bilginizin mahiyeti nedir?

Bu suretle bir mesele daha meydana çıkmıştır:

— Hakikati anlayabilir miyiz? Gördüklerimiz ve temas ettiklerimiz, hakikatte göründükleri gibi midir? Yoksa ilmimiz izafi midir?

Böylece tabiat felsefesine bir de cemiyet ve insan felsefesi ilave edilmiştir. Şu halde felsefenin mevzuu, ontoloji (*ontologie*) yani varlık meselesiyle, epistemoloji (*épistémologie*) yani bilgi nazariyesinden ibaret olmuş oluyor. Daha açık bir tabirle, felsefenin mevzuu:

a. Vücut nedir?

b. Nasıl anlayabiliriz?

suallerinin cevabını teşkil ediyor. İşte tasavvufun mevzuu, bu birinci sualin cevabı, yani vücut meselesinin izahıdır. Şimdi sualimizi vazedebiliriz:

— Bu gördüğümüz âlemin maverasındaki gizli hakikat nedir? Mevcudatın aslı, hakiki mahiyeti, mebde ve menşei nelerdir? Ve nihayet biz neyiz?

Bu suale bazıları şu cevabı vermişlerdir: Müteal bir varlık vardır. Bütün mevcudat onun eseridir. Bunlar teolojiyen (*théologien*)lerdir.

Bazıları, "eşyanın esas mahiyeti maddedir," demişlerdir. Bunlar materyalist (*matérialiste*)lerdir.

Bazıları da, "eşyanın esas mahiyeti ruhtur; madde ve hayat, ruhun muhtelif şekildeki istihalelerinden ibarettir," cevabını vermişlerdir. Bunlar da spiritualist (*spiritualiste*)lerdir.

Diğer bir kısım filozoflar ise, bu mesele ile uğraşmayı büsbütün lüzumsuz addederek, bunları anlayamayacaklarını veya böyle bir meselenin mevcut olmadığını iddia ederler. Mesela pozitivist (*positiviste*)ler, "yalnız vakıaları ve hadiseleri biliriz," derler. Hadiselerin maverasındaki mutlağı inkâr, bir kısmı kabul ederler; fakat bilemeyiz, derler.

Septik (*sceptique*)ler, mutlak hakikatin olduğu gibi bilineceğinden şüphe ederler.

Agnostik (*agnostique*)ler ise, eşyanın hakikatini, Vücud-ı Mutlak'ı, mebde ve meadı insanların anlayamayacağını iddia ederler. Yani bir nevi bilgisizliği müdafaa ederler.

Müslümanlığa gelince:

Ehl-i sünnet itikadına göre Allah birdir. Kemal sıfatlarıyla muttasıftır. Noksandan münezzehtir. Ezelî ve ebedîdir. Allah eşya ve mevcudatı yoktan var etmiştir. O, yarattıklarının hiçbirine benzemez.

Sofilerin bu meseledeki nokta-i nazarı ise şudur:

Bir tek vücut vardır; o da "Vücud-ı Mutlak"tır. Ezelî kudret O'ndadır. Başka hiçbir vücut yoktur. Yegâne varlık "Allah"tır. Kâinatta gördüğümüz eşya, hakiki ve müstakil bir mevcudiyete malik değildir. Cenab-ı Hakk'ın birer suretle tecellisinden ibarettir.

Görülüyor ki, ehl-i sünnet itikadı ile mutasavvıfların telakkisi arasındaki esaslı fark, ehl-i sünnetin, eşya ve mevcudatı Allah'tan gayrı ve Allah'ın mahluku addetmesine mukabil; mutasavvıfların, eşya ve mevcudatı Allah'ın muhtelif tecellisinden ibaret telakki etmesindedir.

Sofi لاموجود الا الله yani "Allah'tan başka mevcut yoktur," diyor.

Şair de şöyle ifade ediyor:

Ben bilmez idim gizli ʻıyân hep sen imişsin
Cânlarda ve tenlerde nihân hep sen imişsin

Senden bu cihân içre nişân ister idim ben
Âhır bunu bildim ki cihân hep sen imişsin

TEKVİN

Vücud-ı Mutlak aynı zamanda "Kemal-i Mutlak" ve "Cemal-i Mutlak"tır. Onun şanı kendini izhar etmektir. İşte Cenab-ı Hakk'ın "aşk-ı zâtî" sebebiyle kendini görmek ve göstermek istemesi tekvine sebep olmuştur.

İnsan nasıl kendini görmek için aynaya bakarsa, Cenab-ı Hak da kendi güzelliğini temaşa etmek için, ayna hükmünde olarak kâinatı ve insanı vücuda getirmiştir.

Kendi hüsnün hûblar şeklinde peydâ eyledin
Çeşm-i ʻâşıktan dönüp sonra temâşâ eyledin

Yenişehirli Avnî'den:

Çünkü sen âyîne-i kevne tecellâ eyledin
Öz cemâlin çeşm-i ʻâşıktan temâşâ eyledin

Diğer bir beyit:

Yâr kendin görmeğe âyîne icâd eylemiş
Sûret-i icâd-ı ʻâlemden bu maʻnâdır garaz

Sabûhî'den:

ʻAşk çün perdeden ʻıyân oldu
Mâsivâ-yı Hudâ nihân oldu

Çekti ʻuşşâkı mülk-i ıtlâka
ʻAşk minhâc-ı ʻâşıkan oldu

Dîde-i ʻâşıkın ziyâsı ʻaşk
Hüsn-i dilberde ʻaşk-ı ân oldu

Tâ bilindi hakîkat-ı eşyâ
Her varak defter-i beyân oldu

Zerre mihr-i cihân-fürûz oldu
Katre ʻummân-ı bî-gerân oldu

Zerreden tâ varınca hurşîde
Mazhar-ı Zât-ı gaybdan oldu

İrdi Hak'tan nesîm-i vahdet-i zât
Pîr-i ham-keşte nev-civân oldu

Kâmil oldu tılısm-ı kenz-i vücûd
Cism-i hâkî karîn-i cân oldu

Nûş idenler Sabûhî câm-ı meyi
Mest ü bîhûş-ı câvidân oldu

'Aşk u ma'şûk u 'âşık oldu yâr
Leyse fiddâri gayruhû deyyâr[1]

Şeyh Mehmed'in *Risâle-i Noktatü'l-Beyân*'ından:

Ey birâder-i 'âşık, çünkü Hak Ta'âlâ'nın kendü cemâl ü kemâli kendüye ma'lûm idi. Ammâ diledi kim kesret âyînesinden tecellî ide; tâ cemâl ü kemâlile 'aşkbâzlık ide ve ol yüzden dileği vâr âyîneden kendü hüsnün göre. Ol vecihten Allâh'a 'âşık dirler. Ya'nî kendü cemâline ve hüsnüne ma'şûk dirler. Ve Hakk'ın irâdetine 'aşk dirler. Pes 'âşık u ma'şûk u 'aşk, asılda üçü birdir.

Zaman hâdis olmadan evvel, Cenab-ı Hak "âlem-i kitman"da meknuz idi. Cenab-ı Hak şöyle buyuruyor:

كنت كنزاً مخفياً فأحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف به

yani, "Ben gizli bir hazine idim; istedim ki bilineyim ve bilinmek için bu halkı yarattım."

Harâbî'den:

"Küntü kenz" remzinin olduk âgâhı
Aynü'l-yakîn gördük Cemâlûllâh'ı

Bu suretle Allak "kün" emrini veriyor; "feyekûnü" cümle eşya zahir oluyor.

اذا اراداالله شيئاً ان يقول له كن فيكون

ayeti bunu teyit etmektedir. Mesela, "Allah bir şeyin vücuda gelmesini murat edince o şeye ol, der; o da derhâl vücuda gelir."

Ne çâre "kün" emri zuhûra geldi
Mahlûkât ve eşyâ hep zâhir oldu
Her rûh kendisini bir yolda buldu
Îmân ve ıkrârı ben sana didim

Harâbî'den:

"Kâf ü nûn" hitâbı izhâr olmadan
Biz ol kâinâtın iptidâsıyüz
Kimseler vâsıl-ı Dîdâr olmadan
Ol "Kâb-ı kavseyn"in "ev ednâ"sıyüz

1 ليس فى الدار غيره ديار: Dünyada ondan, yani Allah'tan gayri kimse olmadı.

Şair diyor ki: Henüz kün emri verilmeden evvel, biz "ilm-i İlahî"de sabit idik. Kimse Allah'ın tecellisine mazhar olmadan evvel:

ثم دني فتدلى فكان قاب قوسين او ادنى

ayetinin nâtık olduğu tecelliye biz mazhar olmuştuk.

"Vennecmi" suresindeki bu ayet, Peygamber'in miraç esnasında mazhar olduğu İlahî tecellinin ifadesidir. "Kâb-ı kavseyn" iki-kavs miktarı, "ev ednâ" da belki ondan yakın, demektir.

Mısrî Niyâzî'den:

Görür ol kenz-i mahfîden nice zâhir olur eşyâ
Bilür her nakş-ı sûretten nice esrâr olur peydâ

Bu "كنت كنزاً مخفياً" mertebesi "mertebe-i ahadiyyet"tir ki, buna "amâ" mertebesi derler. Bu mertebeye "amâ" denmesi, Allah'tan gayri hiçbir kimsenin "dide-i idrak"inin ona eremediğindendir.

Peygamber'e sormuşlar: "Allah âlemi halk etmezden evvel nerde idi?" O da "amâda idi" cevabını vermiş.

فى عماء مافوقه هواء ولا تحته هواء

Nâbî'den:

Zehî mebde' ki bîreng-i 'amâdan eylemiş tasvîr
Hezârân çihre-i rengîn hezârân dîde-i bînâ

Sâmî'den:

Yâ Rab kani ol dem ki nihân idi bu hâne
Nûr-efken olan vuslat idi çeşm-i cihâne

Ağyâr nihân yâr nihân dil dahi nâbûd
Ne resm nümâyân idi ne nâm ü nişâne

Bir bezm idi ol bezm-i safâ kim yoğidi hiç
'Uşşâka temâşâ-yı cemâle bu bahâne

Pür-neşve idi cümlesi bir câm-ı safâdan
Hep bâde-i vahdet sunulurdu dil ü câne

Kesret yoğidi vahdet-i mahz idi bu 'âlem
İsbât-ı vücûd itmeğe yer yok diğerâne

Hep garka-be-nûr-ı ahadiyyet idi eşyâ
Ma'dûm idi a'yânda temyîz-i miyâne

Ma'lûme iken nükte-i "el'âne kemâkân"
Sad-hayf ki oldun yine pür-hâb ü fesâne

Dil-şîfte-i hüsn-i ezel çeşm-i şuhûduz
Hayret-zede-i âyîne-i reng-i vücûduz

Buradaki "el'âne kemâkân" şuna işarettir: Hazret-i Ali, Peygamber'den "Allah vardı; onunla beraber bir şey yoktu" mânâsına gelen "كان الله ولم يكن معه شئ" hadisini işittiğinde "الآن كما كان" demiştir ki "hâlâ da öyledir" mânâsındadır.

Her şey zıddı ile inkişaf eder. Vücud-ı Mutlak'ın zıddı da adem-i mutlaktır. İşte Vücud-ı Mutlak'ın kendi zıddı olan adem-i mutlak ile tekabülünde hadisat ve eşya tecelli etmiştir. Fakat bu adem-i mutlak da müstakil bir mevcudiyete malik değildir. Ancak bir ayna hükmündedir. Tecelliye vasıta olmak üzere muvakkat bir ân için zahir olan bir vehimden, bir hayalden ibarettir.

Madem ki mevcudat, Vücud-ı Mutlak'ın ayna hükmünde olan adem-i mutlakla tekabülünde tecelli etmiştir. Aynada akseden her şekil nasıl bir gölgeden ibaretse, bu eşyanın da hakiki bir mevcudiyete malik olamaması, bir gölge ve bir hayalden ibaret olması gayet tabiidir. Cenab-ı Hak bir ân tecelli etmemeyi murat etse, derhâl bütün bu mümkünat ve mezâhir, o anda mahv u zail olur.

Şair bunu şöyle ifade ediyor:

Tahkîk olunsa nakş-i temâsîl-i kâ'inât
Yâ hâb ü yâ hayâl ü yehut bir fesânedir

Diğer bir yerde de şöyle diyor:

Sûrette nazar eyler isen sen ile ben var
Ammâ ki hakîkatte ne sen var ne ben var

Bu mümkünata mevcut denmesi mecazidir. Tecelliye mazhar olmaları itibariyledir. Kendileriyle kaim vücutları yoktur. Şu halde eşya, Hakk'ın vücudu ile mevcut, kendi zatı itibariyle madum olmuş olur.

AYÂN-I SABİTE

Eşyanın vücuda gelmeden evvel "ilm-i İlahî"de sabit olan suretlerine "ayân-ı sabite" derler.[2]

Bu "ayân-ı sabite" muhtelif istidada malik oldukları için, tecelli ânında, Cenab-ı Hakk'ın "esma ve sıfat"ı her birinin kendi istidadına göre zuhur eder. Mevcudatın çokluğu ve başka başka görünmesi bundandır. Yoksa Vücud-ı hakiki birdir.

Sâmî'den:

Vahdeti seyridemez ahvel nigâh-ı iştibâh
Hesti-i eşyâ-yı gûn-â-gûn bir gûyâ iki

2 Ayn-ı sabite: Bir nesnenin ilm-i ezelîde müteayyin olması nispetinden ibarettir.
Teayyün: Bir nesnenin 'ilimde veya hâriçte bazı ahvâl ve evsâfla gayriden müte'ayyin ve mütemeyyiz olmasına derler. Ve Hak Ta'âlâ gerçi te'ayyün ve lâte'ayyünden filhakîka münezzehtir. Ve lâkin merâtib itibâriyle te'ayyün-i ilahî'nin evveli, hüviyyet-i zâtiyye ve âhiri, kelamdır. (*Şerh-i Hazarât-ı Hams*, İsmâ'îl Hakkı)

Muallim Nâcî'den:

Allâh ki mûcid-i cihândır
Bin türlü nikâbdan ʻıyândır

Kesrette hezâr renge girmiş
Her mazhara başka renk vermiş

Nâbî'den:

Tehâlüf sûretâ mâniʻ değildir vahdet-i aslâ
Olur bir şâhdan sürh u sefîd ü hâr u gül peydâ

TECELLİ

Tecellinin nasıl vukua geldiğini Allah'tan başka kimse bilmez. Ancak âlem, tecellinin vukuu halinde "hadis" ve hemen aslına rücuu ile de "fani"dir. Fakat, bu tecelliler o kadar serî ve daimîdir ki, iki tecelli arasında hiç fâsıla hissedilmez ve böyle devam eylemekle biz, mevcudatı daimî farz ederiz.

HAZARAT-I HAMS

Tecelliyat, muhtelif safhalardan geçerek gayeye erer. Bu safhalara hazret derler ki mertebe demektir. Sofiler beş mertebe kabul ederler:[3]

1. Hazret-i Gayb-ı Mutlak'tır. Buna âlem-i lâteayyün, âlem-i mutlak, amâ-yı mutlak, hakikatü'l-hakayık, gaybü'l-guyûb da derler. Bu makam "ayân-ı sabite ve hakayık-ı ilmiyye" âlemidir. Bu makamda Allah henüz esma ve sıfat mertebesine tenezzül etmemiştir.

2. Âlem-i ceberut'tur. Buna teayyün-i evvel, tecelli-i evvel, akl-ı evvel, hakikat-i Muhammediyye, ruh-ı izafi, ruh-ı küllî, gayb-ı muzaf ve kitab-ı mübin de derler.

3. Âlem-i melekût'tur. Buna âlem-i misal, âlem-i hayal, taayyün-i sani, sidretü'l-münteha, berzah-ı sugra ve âlem-i tafdil de derler.

4. Âlem-i şehadet'tir. Buna âlem-i mülk, âlem-i nâsut, âlem-i his, âlem-i anasır, âlem-i eflâk ü encüm ve âlem-i mevâlid de derler.

5. Âlem-i insan-ı kâmil'dir. Bu, diğer dört hazretin hepsini câmidir. Son mertebe olduğu için bütün mertebelerin sırrı ve her âlemin nüktesi onda mevcuttur. Zira insan, âlemden ihtisar olunmuştur ki, zahirde âlem-i asgar, bâtında ise âlem-i ekberdir. Arsa-i ilimden ayrıldığından beri her mertebeden geçmiş ve hepsinden birer emanet almıştır.

3 Bu mertebelerin sıraları muhtelif tasavvuf kitaplarında değişir. Nitekim Bursalı İsmâ'îl Hakkı, *Risâle-i Hazarât-ı Hams* adlı risalesinde şöyle der: "Sâhîb-i Taʻrîfât ve şaʻirler, hazarât-ı hams beyânında tertîb-i vücûdî üzerine cârî olmadılar. Belki mukâbele itibârile âhırı evveli kıldılar."

İşte bunun içindir ki, insana evvelce âlem-i sugra dendiği halde, sonradan âlem-i kübra demişlerdir.

NÜSHA-İ ESRAR-I İLAHÎ OLAN İNSAN

Bütün "esma ve sıfat-ı İlahî" diğer mevcudatta tafsilen; fakat dağınık bir surette bulunduğu halde, insanda mücmel fakat tam olarak mevcuttur.

Mevlânâ şöyle ifade ediyor:

هر چه در آفاق موجودات هست
همچنین تمثال آن در انفـــت

Mânâsı: Afakta mevcut olan her şeyin bir timsali de insanda mevcuttur. Yani afakta olan her şey enfüste de vardır.

Bunun için, kendini bilmek Allah'ı bilmek demektir. "من عرف نفسه فقد عرف ربه" buna işarettir.

Bârgâh-ı Cenâb-ı Mevlâ'yı
Arama âsmânda kendine gel

Burada "kendine gel" hitabı hem ihtar hem de "kendini tanı" mânâsında kullanılmıştır.

Bir beyit:

Bil kendini Allâh'ını bilmekse murâdın
Kim nefsini 'arifse odur 'arif-i billâh

Taşlıcalı Yahyâ'dan:

Mü'min olan mü'mine mir'âttır
Revzen-i envâr-ı kerâmâttır

Şeyh Sezâ'î'den:

Âdemi ma'nâ-yı mir'at eyliyenler zâhirâ
Seyrider Allâh'ı halkta halkı da Allâh'ta

Bu da "المؤمن مرآت المؤمن" hadisine telmihtir "Mümin, Vâhibü'l-iman mânâsında Allah'ın da bir ismidir."

Mevlânâ da şöyle ifade ediyor:

ای نسخهٔ اسرار الهی که تو ئی
وی آینهٔ جمال شاهی که توئی
بیرون زتو نیست هر آنچه در عالم هست
در خود بطلب هر آنچه خواهی که توئی

Mânâsı: Sen ki esrar-ı İlahî'nin nüshasısın. Sen ki cemal-i Şahî'nin aynasısın, âlemde mevcut olan her şey senden hariç değildir. İsteyeceğin her şeyi kendinden iste.

Şeyh İbrâhîm'den:

Nüsha-i vahdet âdemdir
Nefha-i kudret bu demdir
Âdemden gayri 'ademdir
Gel âdeme er bu deme

Gaybî'den:

Mushaf-ı Hak'tır yüzün
Âyet-i Kur'ân sözün
Gaybî bilegör özün
Kendine gel kendine

Dede Sâbir Pârsâ'dan:

Cilve-i envâr-ı Zâta mazhar u meclâ biziz
Aç gözün dervîş kim dünyâ vü mâfihâ biziz
Sûretâ insânız ammâ 'âlem-i kübrâ biziz
Vâris-i 'ilm-i ledünnî âdem-i ma'nâ biziz
Vâkıf-ı sırr-ı rumûz-ı 'alleme'l-esmâ biziz

İnsanın aziz olması gönlü sebebiyledir. Gönül Allah'ın Kâbe'sidir. Her şeyi orada aramalıdır.

Kıble-gâh-ı Kibriyâ'dır yıkma kalbin kimsenin

Seyyid Nesîmî'den:

Çünkü bildin mü'minin kalbinde bir Allâh var
Niçün 'izzet itmedin ol beyte kim Allâh var
Her ne var âdemde var âdemden iste Hakk'ı sen
Olma iblîs-i şâkî âdemde sırru'l-lâh var

İNSAN-I KÂMİL

İnsan, bu kadar aziz olmakla beraber, derecesi bir değildir. Sofiler insanları üç kısma ayırırlar: Birinci kısım, son mertebeye varan "insan-ı kâmil"lerdir. İkincisi, tarikata giren "salik"lerdir. Üçüncüsü de, bunların haricinde bulunan ve henüz dalalette kalmış olan kimselerdir.

Madem ki insan mevcudatın en azizidir; bulunduğu derecede kalmayarak haiz olduğu "nur-ı İlahî"nin esasına yani asıl menbaa varmaya çalışmalıdır.

"İnsan-ı kâmil" olup hasretini çektiği "visâl-i Hakk"a nail olmak için, ruhunu dalaletten kurtarmaya uğraşmalıdır. Bunun için de "masiva"dan geçmek, "alâık"

kaydından çözülmek, nefse hâkim olmak ve "ene"yi mahvetmek lazımdır. İnsan, ancak bu suretle son mertebeye erişmiş, Vücud-ı Mutlak'ta "fani" ve "müstehlik" olmuş olur.[4]

"Fenafillah" ve "bekabillah" mertebesi budur. Hallâc-ı Mansûr'un "ene-l-Hak" demesi bu mertebeyi idrak ettiğindendir.

MÜRŞİD-İ KÂMİL

Hakk'a kavuşmak, yani "fenafillah" mertebesine erişmek için Hak'tan başka her şeyden yüz çevirmek, yalnız Allah'a teveccüh etmek, kalp ve fikri ona hasretmek lazımdır. Bu da ancak mücahede, riyazet ve bir "mürşid-i kâmil"e intisap ile olur.

> Seyf-i riyâzet ve mücâhede ile hevâsı gerdenini kat'edesin; tâ ki rûh-ı sultâniye mu'ârazası münkatı' ola
>
> (*Tuhfetü'l-Atâ'îyye*, İsmâ'îl Hakkı)

> Menzil-i maksûda irmek sâlike âsân olur
> Ger mukaddem pîr-i irşâd ile sohbet var ise
> İsmâ'îl Hakkı

> İki 'âlem sevgüsün kalbimden ihrâç eyleyüp
> Mürşid-i kâmilden ayruğun ferâmûş eyledim
> Lâmekânî Hüseyin

AŞK

Nefse galebe içinde yegâne vasıta aşktır. Nasıl ki, tecelliye sebep de aşk olmuştur. Bizi ancak aşk Hakk'a kavuşturabilir. Hakiki aşk insan ruhunun "ruh-ı mutlak" olan Allah'a karşı bir iştiyakıdır.

4 Fenâ odur ki, rüsûm, bi'l-külliyye 'ayn-ı Zât-ı Ahadiyye'de muzmahil ola, şu sûretle 'âbid kendi fi'lini görmez olur. Zîrâ Hak'la kıyâm bulur ve tevekkül ve emsâlinin mülâhazası hâriçte kalur. İşte bu makûle fenâya "sevâdü'l-vechi fi'd-dareyn"dirler ki Hak'tan Zât-ı Hakk'ı talep idenlerin hâlidir. Ve anın mukâbili "beyâzü'l-vechi fi'd-dareyn"dir ki Hak'tan kevneyni taleb idenlerin sıfatıdır. Pes sevâd ki fenâdır; beyâzdan efdaldir ki, nefs ile bekâdır. Ve 'âlem-i fenâya sevâd didikleri seyâdettendir. Zîrâ ol 'âlemde nûr ve zulmet yokdur. Belki zıll-i hakîkî vardır ki ana dav'-ı hakîkî dahi dirler ki anın zıddı olmaz. Belki nûrü'l-envârdır. (*Şerh-i Usûl-i Aşere*, İsmâ'îl Hakkı)
Suâl olunursa ki, mertebe-i velâyete vusûle vesîle nedir? Cevâb budur ki: Fenafillah. Ya'nî zât ü sıfât ü ef'âlini Hak Ta'âlâ'nın zât ü sıfât ü ef'âlinde ifnâ itmektir ki bundan terk-i te'allûk ile ta'bîr olunur. (*Tuhfetü'l-Atâ'îyye*, İsmâ'îl Hakkı)

'Aşktır vâsıta-i vuslat-ı yâr
'Aşktır râbıta-i kurb-ı Nigâr

*

Noktası bir kitâbdır 'aşkın
Zerresi âftâbdır 'aşkın
Gark olur katresinde kevn ü mekân
Gizlenür zerresinde her dü cihân

Nakşî'nin şu güzel manzumesi işte bu iştiyakın ifadesidir:

'Aşkın şarâbın içmiyen
Mest olup hayrân olur mu
Zencîr-i 'aşka düşmiyen
Soyunup 'üryân olur mu

Akıt gözlerinden yaşı
Gör kimdir işliyen işi
Kul olur ise bir kişi
Bu mülke sultân olur mu

'Aşka ciğerin yakmıyan
Mürşide doğru bakmıyan
Bahr-ı muhîte akmıyan
Göl iken 'ummân olur mu

Gönül geçirme gel çağın
Ko yansın yürekte yağın
Gülleri bitmiyen bâğın
Bülbülü nâlân olur mu

Nakşî açıldı çün gözün
Hakk'ı görür oldu özün
Lâkin bilmem işbu sözün
Münkire îmân olur mu

TARİK

Tarik, saliki Hakk'a götüren yol demektir. Başlıca üçe ayrılır:

1. Fikir ve nazar tariki. Bu, şeriat erbabının tuttuğu yoldur. Fikir ve nazar tariki için vasıta akıldır. Bu da ya (*déduction*) istidlâl, yani külden cüze varmak, yahut (*induction*) istikra, yani cüzden küle erişmekle olur.

Bunlar, amelî sahada namaz kılmak, oruç tutmak, Kur'an okumak, hacca ve gazâya gitmek gibi zahirî amellerle mukayyet olurlar. İçlerinde, bayram günlerinden gayri iftar etmeyenler, bütün gece namaz ve niyazla meşgul olanlar vardır. Daima hayır ve hasenatta bulunurlar. Fakat bu yol aşk yolu olmadığı için, bununla Hakk'a ulaşmak çok zordur.

2. Tasfiye veya zevk ve şuhud tariki. Bu da, mücahede ve riyazet ile olur. Bu yoldan gidenler "nefs-i emmare"yi kibir, riya, haset, gazap, mal ve makam hırsı gibi kötü şeylerden temizlemeye çalışırlar.

Kalbi, tevhidin nuruyla ve dünya alakalarını kesmekle tasfiye ederler.

3. "Zat-ı ahadiyyet"e seyr ve seyahat yolu.[5] Bu yol için vasıta aşktır. Bu yoldan gidenler diğerlerine nazaran gayelerine daha çabuk erişirler. Bunlar "ehl-i cezbe" olup "mevt-i iradi" ile ölürler. Yani kendilerini ölmüş addederek dünyadan alakalarını keserler.[6]

Bazen kalbi tasfiyeden sonra ruhun "âlem-i kuds"e incizabı ile bir ilim daha hâsıl olur ki, bu da "mükâşefe"dir. İlmin son mertebesi, yani "ilm-i hakikat" budur.

Sâmî'den:

Gûşeyle merâtibde nedir ʻilm-i hakîkat
Erbâb-ı şuhûd eylediler böyle rivâyet

Olmuştu o Mahbûb-ı ser-â-perde-i lârayb
Itlâk-ı nikâb-ı harem-i gayb-ı hüviyyet

Bi'z-zât idüp şîve-i âgâz-ı teʻayyün
Âyîne-nümâ oldu cemâl-i ahadiyyet

Esmâ vü sıfât ile zuhûr eyledi aʻyân
Çün itti düvüm mertebede cilve mahabbet

Ervâh-ı besâitte ki oldu mütecellî
Taʻyîn idemez ânı seren-güşt-i işâret

Düştükte merâyâ-yı misâliyyeye ʻaksi
Sahrâ-yı tehayyülde göründü nice sûret

Bu mertebeden sonra semâvât ü ʻanâsır
İttiyse mevâlid ile tertîb-i şehâdet

İnsân olup ünmûzec-i kül zât ü sıfâta
Pes mazhar-ı tâm oldu bu cümle hazarâta

5 Burada seyir, bir hükümden bir hükme ve bir hâlden bir hâle intikâldir ki emr-i maʻnevîdir. Ve sâlikin bidâyetten nihâyete dek hâli seyrdir. Yaʻnî matlûbu cânibine hatve-be-hatve harekettir. (*Şerh-i Usûl-i Aşere*, İsmâ'îl Hakkı)

6 Mevt, hevâ ve hevesi zelîl ederek eneyi öldürmektir. Bunun birkaç türlüsü vardır.
a. Mevt-i ahmer: nefse muhâlefettir
b. Mevt-i ebyâz: açlıktır.
c. Mevt-i ahdar: eski ve yamalı giymektir.
ç. Mevt-i esvet: Halkın ezâsına sabr ve tehammül göstermektir. Ve "fenafillah"dır. (*Ta'rîfât-ı Seyyid*)

Oldu hat-ı mecmû'a-ı pişânî-i insân
Hükm-i "halek Allahü 'alâ sûreti Rahmân"

Bak dîde-i 'ibretle o âyîne-i pâke
Olsun dir isen pertev-i tahkîk nümâyân

'Ârif isen ey tâlib-i Hak sen seni anla
Gencîne-i mahfîye mahaldir dil-i vîrân

Bil geldiğini mülk-i vücûda ne içündür
Sa'y it olasın pâdişeh-i kişver-i irfân

USÛL-İ AŞERE

Seyr ü süluka giren mürit için on asıl kabul edilmiştir:

1. *Tövbe*: Tövbe, ihtiyar ve irade ile mukayyettir. Günahtan isteyerek rücu demektir. Talibe vacip olan, Allah'tan gayrı her şeyden, hatta kendi vücudundan dahi geçmektir.

2. *Züht*: Dünya nimetlerinden, şehvetten ve müştehi olan her şeyden nefsini kesmektir. Yani "terk-i dünya" etmektir. Hatta buna ahireti de zammetmek lazımdır.

3. *Allah'a tevekkül*: Yani Allah'tan gayriden halâs olmaktır.

4. *Kanaat*: "Nefs-i hayvani"nin alışkın olduğu şeyleri terk etmektir. Yani bir hırka ve bir lokma ile kısmete rıza göstermektir.

5. *Uzlet*: Yani halkla teması kesmektir.

6. *Zikir*: "Masivallah"ı gönülden çıkarmak için, gece gündüz Allah'ın zikriyle meşgul olmaktır. Bu daimî zikre müshil derler.[7] Bu zikir, fâsit olan maddeleri izale eder.

7. *Allah'a teveccüh*: O kadar ki, salik dünyası olan zahirî ilmi ve ukbâsı olan bâtını ilmi bile terk ederek, fikri ve hatırı Hakk'a tahsis etmelidir.

8. *Sabır*: Mücahede ile nefsi hazdan halâs etmektir.

9. *Mürakabe*: Yani salik kendi kuvvetini ve tahavvül kabiliyetini terk ederek Hakk'a nazır olmaktır. Salik ona bakmaya doyamaz. Şevke gelip coşar; yahut ağlayıp inler.

10. *Rıza*: Yani kendi nefsinin rızasından çıkıp Allah'ın rızasına girmektir. Bu ise, her şeyin ezelde takdir ve ebette tedbir olunduğunu teslim etmektir.

7 Pes müshil olmağı zikre ya'nî (لااله الاالله) kelimesine nisbetin ve bu kelime müshildir dimenin ma'nâsı budur ki, bu kelime bir ma'cûn gibidir ki ma'cûn eczâdan terkîb olunduğu gibi "kelime-i tayyibe" dahi "nefy ü isbât"dan mürekkeb oldu. Bu cihetden "efdâlü'l-ezkâr" oldu. Ya'nî Allâh, Allâh ve Hû, Hû deyu zikretmekten "Lâ ilâhe illallâh" deyu virditmek efdâldır. (*Şerh-i Usûl-i Aşere*, Bursalı İsmâ'îl Hakkı)

ETVAR-I SEB'A

Tarikata intisaptan sonra, Hakk'a kavuşmak için ruhu tasfiyeden ibaret olan "seyr ü süluk"un yedi mertebesi vardır. Buna "etvar-ı seb'a" derler.

Bazıları bu yedi mertebeden üçünü diğerlerinde mündemiç addederek "seyr ü süluk"un mertebelerini dörde indirirler.

"Etvar-ı seb'a"yı izah eden adı ve müellifi meçhul bir eserden şu parçayı alıyoruz:

> Ma'lûm ola ki, meşâyih-ı kibâr, sülûk-i sâliki etvâr-ı seb'a üzere iktisâm buyurmuşlardır. İmdi matlûba vusûl her tavırda sâlike fenâ yetiştikten sonra hâsıl olur. Ya'nî vücûd-ı sâlikte olan ahlâk-ı zemîme, ahlâk-ı hamîdeye tebdîl olunduktan sonra zikrolunan hamîdelerle, vücûd-ı sâlik, bi'l-külliye vücûd-ı Vacibü'l-Vücûd'da mahv ü fenâ oldukta merâmı hâsıl olur...
>
> *Tavr-ı evvel*: Makâm-ı nefstir. Makâm-ı sadr dahi dirler. Seyri, seyr ilâllah ve nûr-ı pür-sürûru beyâzdır. Lâkin nefs, zemâim-i ahlâk ile mülevves olduğu ecilden, rü'yette mâî görülür. Bu makâm sâhibinin nefsine emmâre dirler. Ahlâk-ı redî'enin menba'ı olmakla, bu makâmda nefs, lezzet-i ibâdattan mahrûm ve me'âsînin envâ'ını mürtekibdir.
> Bu derde dermân, bir mürşid-i kâmile teslîm ile telkîn-i kelîme-i tevhîddir.
>
> *Tavr-ı sânî*: Makâm-ı sadrdır. Makâm-ı kalb dahi dirler. Seyri, seyr billâhtır ve nûru asferdir. Nefsine, nefs-i levvâme dinür. Hassası, levm ü heves ve 'işret ü temennî ve fikr-i 'ucüb ve kahr-ı dergâh olur ki, mekr ü hîlesiz mürtekib-i menhiyyat olup, umûr-ı dünyâda kavlen ve fi'len nice kabâyıhı işler; yâhud hevâlara düşüp riyâzât ve mücâhedâtı zâyi' ider. Pes bu ahvâl, emmâreden nâşîdir. Anınçün ekseriyâ mürşid-i kâmiller, tavr-ı evvelde bu hâleti bi'l-külliye izâle ittirüp "ism-i sânî"yi ba'dehû telkîn iderler.
>
> *Tavr-ı sâlis*: Makâm-ı rûhtur. Seyri, seyr 'alâllahtır ve nûru ahmerdir. Bu makâm sâhibinin nefsine nefs-i mülhime dirler. Havâsı, sehâvet ü kanâ'at ve hilm ü tevâzu' ve sabr u tahammüldür. Ve makâm-ı şevk dahi dirler. Bazı sâlikte zevk u şevk bir mertebe zuhûr ider ki, yârı ağyârdan fark itmeyüp dünyâ ve mâfîhâ yanında bir mekes dahi gelmez.
> Ve makâm-ı 'aşk dahi dirler. Zîrâ bu tavırda sâlik gâh figân idüp ve gâh sâkin olup, gâh vahdet, gâh kesret, gâh terk, gâh müşâhede, gâh mahcûb, gâh 'âşık, gâh ma'şûk olur. Sâlik bu tavırda ilhâm-ı ilâhîye müsta'id ve vâsıl olur. Ammâ ilhâm şuna dirler ki, bî-hurûf u savt kalbe bir şeyin tulû' itmesidir. Lâkin ilhâm üç nevi'dir Biri ilhâm-ı nefsânî, biri ilhâm-ı şeytânî ve biri ilhâm-ı Rabbânîdir. Sâlike lâzımdır ki, bu ilhâmâtı birbirinden fark idüp, sünûh iden ilhâm kangısıdır, bilüp, nefsânî ve şeytânî ise hâtırdan ref' ve istiğfâra meşgûl ola.
>
> *Tavr-ı râbi'*: Makâm-ı sırdır. Seyri, seyr ma'allâhtır. Nefsi, nefs-i mutma'innedir ve nûru beyâzdır. Âsâr-ı kübrâsı cû' u gam ve tezellül ü tevekkül ve ibâdet ü rızâ ve şükr ü ihsândır. Ve sâlik tevhîd ve esmânın sıfatlarına ve ba'zı eşyânın hakîkatine ve ervâh-ı evliyâ ve enbiyâ ile âşinâlık tahsîl ider.
> Ve bu makâma dâire-i Mansûriyye dahi ıtlâk olunur. Zîrâ Mansûr Hazretlerinin berdâr oldukları makâmdır. Bu makâmda sâlik, beşeriyyetini sıfât-ı ahâdıyyette ifnâ idüp, sıfât-ı İlâhiyye ile muttasıf olur. Ve ba'zısında beşeriyyet bilkülliyye mahvolup, kudretullâh zuhûrundan "da'vâ-yı ene'l-Hak" ider. Şöyle ki, cümle kâ'inât bir yere gelüp men itseler memnû' olmaz.

Tavr-ı hâmis: Makâm-ı sırru's-sırdır. Seyri, seyr fillâhtır. Bu makâm sâhibinin nefsine, nefs-i râziye dinür ve nûru ahdardır. Havâsı züht ü ihlâs ve kerâmet ve zikr ü riyâzettir. Velhâsıl sâlik, teslîm ü rızâya vâsıl olur. Ve makâm-ı hafî ve makâm-ı cemi' dahi dirler. Zîrâ zâtının Hazret-i Rabbü'l-erbâb'da istihlâkin müşâhede kılup vücûdunu Hakk'ın vücûdunda mahveyler. Ya'nî muhib ve mahbûb ve mahabbet ancak bir "Zât-ı Vâhid" kalur; gayri nesne kalmaz. Ve ba'zı sâlikte bu makâmda tecellî-i Zât vâki olur dimişlerdir. Bu tecellî, zât-ı insâniyyenin tecellîsidir; Zât-ı İlâhiyyenin tecellîsi değildir.

Tavr-ı sâdis: Makâm-ı ahfâdır. Seyri, seyr 'anillâhtır. Bu makâm sâhibinin nefsine, nefs-i mardiyye dinür ve nûru siyâhtır. Havâsı, ahlâkullâh ile mütehallık olup, terk-i beşeriyyet ve mahlûk-i Hudâ ile sulhdur. Zîrâ bu makâmda sû-i hulk gözüne görünmez. Ve bu makâma makâm-ı kürsî dahi dinür. Zîrâ sâlik bu makâmda 'âlem-i müşâhedeye vâsıl olur ve hilâfet i'tâ olunur.

Ba'zı meşâyıh-ı izâm iderler ki, hilâfet iki nevi'dir. Biri hilâfet-i insâniyye ve biri hilâfet-i hakkâniyyedir. Hilâfet-i insâniyye ana dirler ki, ancak kuvâ-yı insâniyyeyi irşâda emroluna. Ve hilâfet-i hakkâniyye oldur ki, nâsı irşâda emroluna. Pes bu mahalde hilâfet-i insâniyye ile memûr olur.

Tavr-ı sâbi': Hakâyık-ı mutlakâ makâmıdır. Seyri, seyr billâhtır ve nefsi, nefs-i sâfidir. Kâmile dahi dirler. Ve nûru, bilâkeyf ve lâ-elvân zuhûr ider ki, ehline ma'lûmdur. Bu makâmda sâlik, zât-ı cüz'înin Zât-ı Hazret-i Vâcibü'l-vücûd'da istihlâh ve fenâsın müşâhede kılup sıfât-ı İlâhiyye ile bu makâmda bakâ bulur. Ve sâlik, bu makâma değin gördüğün görmez olup dili zikirden, gönlü fikirden kalup, 'aşk-ı ilâhî cúş ve şevk-ı Rabbânî hurûş idüp fenâ-i hakîkî zâhir ve tecellî-i bekâ-yı kadîmî 'ıyân ve beşeriyyet rüsûmu, külliyyet ile mahv ve nâm ü nişân andan ref' olur. Cemî'-i menâzil münkatı' olup, nûr-ı Hakk ile Zât-ı Hakk'ı görür ve sem'-i Hakk ile kelâm-ı Hakk'ı istimâ' idüp insân-ı kâmil olur.

Bu makâma irenler, hakka'l-yakîne irüp, cemî'-i ahvâlde Allâh ile olur; ve Allâh'tan gayriyi görmez. Bu makâmda sâlik, hilâfet-i Hakkâniyye ile emrolunur. 'İbâd-ı mü'minîni tarîk-ı Hakk'a irşâd için beşeriyyet ile 'âlem-i dünyâya tenezzül emrolunur.

Velhâsıl, sâlikte Allâh'tan gayrı bilkülliyye mahv ü fenâ bulup bekâbillâha vâsıl olur. Ve sâlik etvâr-ı seb'ayı ba'de't-tekmîl, vatan-ı aslîye rücû', ve ilhâmât-ı külliyye i'tâ olunduktan sonra, irşâd içün tenezzül ve seccâde-i irşâda cülûsu emrolunur. Mürşid-i kâmil ve mükemmil olup rütbe-i meşîhatı ihrâz ider.

SALİKİN GÖRECEĞİ RÜYALAR

Salikin her mertebede görebileceği rüyalarla tabir ve tevilleri birer birer tefsir edilmiştir.

Pes imdi istilâh-ı meşâyihde 'âlem-i bâtında vâkı'a gören ve ilhâm ve mükâleme ve hâle irer insâna râ'î ıtlâk olunur. Ve mahlûkâtın cümlesinin sûretleri misâl olur da râ'î düşler görür ki ol gördüğü vâkı'a kendinin hâli ve ef'âli olur. Tâ ki tenezzül ve terakkîsin bilüp mütenebbih ola. Ve bu makâm ehlinin gördüğü vâkı'âttır ki bu mahalle münâsebet ile tahrîr ve ba'zı mertebe ta'bîrâtı dahi tastîr olundu.

Birinci mertebede: Pes imdi sâlik vâkı'asında "at" görse, sıfat-ı himmet-i 'âliyye ve menzil alması, ve "arslan" kavma istilâ ve "kaplan" ve emsâli kibr ü zulm ü kin, "sığır"ın enva'ı

çok yeyüp içmek ve 'adem-i teslîm ve süstlük, "katır" kizb, "humar" şehvet-i ferciyye, "koyun" şehvet-i batnıyye, "ayu" gazap...

İkinci mertebe: İmdi sâlik, menâmında şeyhinin şeyhini ve kendü şeyhini ve müftü ve şems görse, ilm-i bâtın ve mürebbîlik şerhleridir.

Üçüncü mertebede: Bu makâmda sâlik, kalbini Beytü'l-mukaddes ve kuvâ-yı ruhâniyyesini dervîşân sûretinde müşâhede eyler ve bu tavırda müşâhede olunan terkîbler mey ve meyhâne ve sâz ve söz ve yiğit ve pâdişâh ve ervâh-ı meşâyıh ve ervâh-ı enbiyâ ve müşâbihleridir. Meyhâneden murâd, meyhâne-i hakîkî ve şarâbdan murâd şarâb-ı 'aşk u şevk ve yiğitten murâd nefsin zulmet-i zemâ'imden halâs ve rûha müsahhar olmakla rûh dahi hilkat-i asliyyesine rücû'...

Dördüncü mertebede: Sâlik, kalbini bu makâmda Kâ'be misâlinde müşâhede ider ve hâlâtla görülen 'alâmet-i kıyâmet ve gökler yıkılmak ve kendinin başı kesilmek yâhud berdâr olmak ve bunun emsâlidir. Başı kesilmekten murâd serde kayd-ı 'anâsırdan halâsdır...

Beşinci mertebede: Bu makâmda menâmında sâlike cinân ve ehli ve tene''umât ve zevki 'arz olunur ve menâmında görülen vâkı'âttandır ki, âb-ı hayât ve kimyâ ve meyyitin hayât bulması bunun emsâli hâlâttır. Kimyâdan murâd oldur ki, kimyâdan olan hâlât kendünde zâhir olur. Meselâ bakır ateşte kızup eriyüp tamâm su gibi oldukta, kimyâdan bir mikdârını katsalar, ol kimyâ cümle bakırı altun ittiği gibi, sâlik dahi bakır mesâbesinde iken âteş-i tevhîd ile eriyüp yanup, kaal ve kimyâ-yı nefs-i şeyh müsâdif olmakla, tamga-i ilâhî kabul ider altun mesâbesinde olup ve kendü dahi bakır mesâbesinde olan kimesneleri kimyâ-yı nefsi ile altun eylemeğe liyâkat tahsîlini beyândır...

HAVF

Her makamda, her sıfata mukabil bir nevi havf vardır. Salikin kemali, havfına göre olur. Yalnız nefs-i emmarede havf yoktur. Bu sıratta olan kimse, Allah'tan emin olup asla korkuyu hatırına getirmez. Onun için bunların çoğu imansız gider. Sıfat-ı levvâmede havf-ı taklit, sıfat-ı mülhimede havf-ı cehennem, sıfat-ı mutmainnede havf-ı ma'siyet, sıfat-ı râdiyede havf-ı rıza, sıfat-ı mardiyyede havfullah, sıfat-ı safiyede havf-ı kemal vardır.

LETAİF-İ SEB'A

Yedi sıfata mukabil yedi latife vardır. Her latifede, zikrin inzimamıyla ruh-ı sultan[8] ruh-ı hayvana galip gelince o latifenin mukabili olan sıfata sahip olan salikte, gerek aşkın gerek zikrin harareti ve teveccühte hasıl olan ilahî feyzin nuruyla ister istemez "hâl" zuhur eder.

Letaif-i seb'adan beşi, "kalb", "ruh", "sır", "hafa", "ahfa"dır. Altıncı olarak "letaif-i nefy" gelir. Ondan sonra salike "nefy ü isbat" telkin olunur. Salik her gün her lati-

8 Sofiler, ruh meselesini şu taksime tâbi tutmuşlardır: Nefs-i tabii, nefs-i nebati, nefs-i hayvani, nefs-i insani "nefs-i natıka veya ruh." Bu, kendi zatında maddeden mücerret bir cevherdir. "Beden-i insani"nin asıl sultanı budur.

fenin zikrini okuduktan sonra, telkin olunan "nefy ü isbat"a başlayarak "kelime-i tevhid"in başında olan "lâ" harfiyle, nefsin enaniyeti "nefy-i nâr" ile yanıp kül olur. Bu suretle ruh-ı sultan nefse hükmeder. O zaman nefs ruha mağlup olur.

Bundan sonra salike murakabe telkin olunur. Salik, yine her gün zikri ve "nefy ü isbat"ı eda ettikten sonra, telkin olunan murakabeyi icra eder. Evvelce ruh-ı sultanın mahviyetini kabul etmiş olan nefs, yani ruh-ı hayvan, bu defa Kahhar isminin tecellisiyle büsbütün mahv olup, ruh-ı hayvan ruh-ı sultana kalb olur. O vakit salike "tecelli-i nur" zuhur eder.

KUTBÜ'L-AKTAB VE GAVS-I ÂZAM

Sofiler, kendi derecelerini de "talibîn", "müridîn", "salikîn", "sairîn", "tahirîn" "vasılîn" ve "kutub" olmak üzere yedi tabakaya ayırmışlardır. Bunlardan kutub en yüksek tabakadır.

Kutbiyyet meselesi tasavvufta çok mühimdir. Her devirde "halifetullah" olan ve Allah tarafından "kevneyn"e tasarruf kudreti tevdi edilmiş olan bir zat bulunur ki, buna "kutbü'l-aktab" derler. Ondan sonra sırasıyla "üçler", "yediler", "kırklar" gelir. Bunlar âlemi manen idareye memurdurlar. Hepsi üç yüz adettir.

Lâmi'î Çelebi'nin *İbretnümâ*'sından:

> Anlar ki serheng-i bârgâh-ı Kibriyâ'dır. Ve nüvvâb-ı tasarrufât-ı mülk-i Hudâ'dır. 'Adette üç yüzdür. Anlara "ahyâr" dirler. Anların kırkına "ebdâl" ve yedisine "ebrâr" ve dördüne "evtâd" ve üçüne "nukaba" ve birine "kutub" ve "gavs" dirler. Bunlar yekdiğerini bilirler. Tasavvufta 'âlemi ma'nen idare iderler.
> Ol 'adedi üç yüz olan ahyâr "kutb-ı ebdâl" dâ'iresinde olan "ricâlü'l-gayb"dır.

Gelibolulu Âlî'nin *Hilyetü'r-Ricâl*'inden:

> Tahkîk, Hak Sübhânehû ve Ta'âlâ'nın 'ubbâd-ı 'ibâd ve zühhâd-ı 'inâyet-mu'tâdından üç yüz nefer kimesne vardır ki, onlar Ebü'l-beşer Âdem Peygâmber aleyhisselâm kalbi üzerine mahlûklardır. Ve kırk nefer sâlik-i hidâyet-rehber dahi vardır ki, Mûsâ aleyhisselâm kalbi üzere halk olunmuşlardır. Ve yedi şahs-ı riyâzet-pîşe ve ibâdet-endîşe dahi vardır ki, İbrâhîm Halîl kalbi üzre sabitlerdir. Ve beş merd-i vâsıl dahi vardır ki, kalb-i Cebra'îl 'aleyhisselâm kalbi üzre kâ'îmlerdir. Ve üç nefer 'âbid-i bülend-ahter dahi vardır ki, kalb-i Mikâ'îl 'aleyhisselâm üzre dâ'imdirler. Ve bir şahs-ı 'aliyyü'z-zât u melekiyyü's-sıfât dahi vardır ki, pergâr-ı hilkatı merkez-i celîl ve felek-i devvâr-ı cibilleti, mihver-i kalb-i İsrâfil üzere dâ'irdir.
> Pes her bâr ki, ol zât-ı büzürk-vârın neyyîr-i 'ömrü ufûle, ve kevkeb-i hayâtı zevâl ü nüzûle yüz tuta, Hak Celle ve 'Alâ, onun yerini hâli komaz. Bu zikrolunan üçlerden makâmına bedel vaz' itmeyince olmaz.

Yine *Hilyetü'r-Ricâl*'den:

İmdi ricalüllâhın evveli ve makâmât ü ahvâl ile cümleden ekmel ü efdâli aktâbdır ki, bunların her biri câmi'ü'l-ahvâli-ve'l-makâmâtdır. Gâh asâleten ve gâh niyâbeten ve cemi'-i zamânda bu tâ'ife-i celîleden olmaz. İllâ bir zât-ı şerîf kendi zamânında cemâ'atinin serveri, ve dergâh-ı Ahâdiyyete mukarrib olanların seyyid-mehteri olur ki, ona "gavs" ıtlâk iderler.

Netekim Şeyh Muhyiddîn-i 'Arabî kuddise sırrüh hazretleri, ıstılâhât-ı sofiyyeyi müştemil risâlesinde, "Kutb-ı evvel gavsdır ki zamânında bir şahs olur, iki olmaz. Ve her ân Hak Celle ve 'Alâ'nın nazargâhından ayrılmaz. Elbette manzûr-ı Hak ve meşhûd-ı mutlak olur", deyu beyân buyurmuşlardır. Ve kutb olan zât-ı şerîf, 'indallâh 'Abdullâh ismi ile müsemmâ olur; gerek ismi 'Abdullâh olsun gerek gayrı olsun.

Bursalı İsmâ'îl Hakkı'nın *Kitabü'l-Hitâb*'ından:

Bu fasıl kutbü'l-aktâbı bildirir ki, ana gavs-ı a'zam dahi dirler. Zira melhûf[9] olanlar ana iltecâ iderler. Şol cihetten ki, kelimât-ı câmi'a-i İlâhiyyenin ecma'ı ve mezâhir-i esmâ-yı hüsnânın a'zamıdır. Pes ana iltecâ sultân-ı a'zama iltecâ gibidir ki, is'âf-ı merâmda şâ'irlerden 'akderdir.

Bazı eserlerde "gavs", "kutbü'l-aktab"ın mülazımı addedilir. Mehmed Nûrî Şemseddîn'in *Miftâhü'l-Kulûb*'undan:

Kutbü'l-aktâblık vazîfesi her 'asırda bir zâtın 'uhdesine virilir. Halifetullâhtır. Kevneynin tasarrufu Allâh tarafından kendisine tevdî' edilmiştir. Gavs-ı a'zam, kutbü'l-aktâbın mülâzımıdır. Onun da tasarrufa kudreti varsa da el ve dil uzatmaz ve bir şeye destûrsuz karışmaz. Sonra kutb-ı ûlâ gelir ki bunlara üçler dirler.

Seyyid-i Şerîf-i Cürcânî, *Ta'rîfât-ı Seyyid*'inde gavs, kutub ve imaman hakkında şunları yazıyor:

Gavs: İlticâ zamânına ait olarak kutba verilen isimdir. Başka vakit kutba gavs denmez.
Kutbiyyet-i kübrâ: kutbü'l-aktâb mertebesidir. Peygâmberin bâtınî nübüvveti olan velâyet-i Muhammediyye'den ibârettir.
İmâman: Gavsın yani kutbun biri sağında ve diğeri solunda olan iki şahsdan 'ibârettir. Sağda bulunan zâtın nazarı melekûtadır. Bu zât kutbun aynasıdır. Solda bulunan zâtın nazarı ise mülkedir. Bu da kutbun aynasıdır. Bu zâtın makâmı sağdakine nazaran daha yüksektir. Binâenaleyh kutbun vefâtında halîfesi olur.

DEVİR

Tasavvufta bir devir nazariyesi vardır. "Âlem-i gayb"dan "âlem-i şühud"a inen varlık evvela cemât, sonra nebat, sonra hayvan, en sonra insan suretinde tecelli eder. Kudretin bu sırrı, böylece anasırdan geçerek insan mertebesine yükselince asıl hakikatinden haberdar olmak ve aslına kavuşmak ihtiyacını duyar. Ondan sonra derece derece yükselerek Hakk'a vasıl olur.

9 Melhûf: Kalbi yanık.

"Âlem-i gayb"dan "âlem-i şühud"a inmesi "seyr-i nüzul", tekrar anasırdan yükselerek asıl menbaa kavuşması "seyr-i urûç"tur ki, işte buna "devir" derler.

Yunus Emre'den:

Ey kardeşler ey yârânlar sorun bana kande idim
Dinler isen diyivirem ezelî vatanda idim

Evvel dilimdeki budur Tanrı bir Rasûl Hak'dürür
Anı böyle bilmez iken bir ʿaceb gümânda idim

Kâlû belâ dinilmeden tertîb düzen eylenmeden
Hak'tan ayru değil idim ol ulu dîvânda idim

Eyyûb ile derde esir inledim ben çektim cezâ
Belkîs ile hem taht üzre mühr-i Süleymân'da idim

Yûnus ile balık beni çekti deme yuttu beni
Zekeriyyâ ile kaçtım Nûh ile tûfânda idim

İsmâʿîl'e çaldım bıçak bıçak bana kâr etmedi
Hak beni âzâd eyledi koç ile kurbânda idim

Yûsuf ile bir kuyuda yattım bile çektim cezâ
Yaʿkûb ile çok ağladım bulunca efgânda idim

ʿÎsâ ile Mûsâ ile sürdüm çıktım Tûr dağına
İbrâhîm ile Mekke'ye bünyâd bırakanda idim

Miʿrac gicesi Ahmed'in döndürdüm ʿarşta naʿlinin
Üveys ile öründüm tâc Mansûr'la urganda idim

ʿAlî ile saldım kılıç ʿÖmer ile ʿadl eyledim
On sekiz yıl Kâf dağında Hamza'yla meydânda idim

Yûnus senin ʿâşık cânın ezelî ʿâşıklar ile
Ol Allâh'ın dergâhında cevlân ü seyrânda idim

Mısrî Niyâzî'den:

Evvelimde dinmez idi âh ü efgânım benim
Gice gündüz bilmez idi zâr ü giryânım benim

Düştü ʿaşk odu bu câna yaktı kül itti beni
Kül olunca yanmaz oldu nâr-ı sûzânım benim

Hâr ü hâşâk-i enâniyyet yanalı ʿaşk ile
ʿArş ü kürsîden geniş açıldı meydânım benim

ʿÂr u nâmûs şîşesin yerlere çalup kırmadan
Vech-i Hakk'ı olmadı her yüzde seyrânım benim

Râhat ile istedim vaslını kahritti beni
Derde düşüp ağlayınca güldü cânânım benim

Top ile çevgânı sundu bana cânân lûtf ile
Bendedir ammâ görünmez top u çevgânım benim

Hayret-ender-hayrete şöyle düşürdü gönlümü
Şerholunmaz bu dil ile şimdi hayrânım benim

'Âlem-i evvel 'amâdır hayret andandır bana
Bu vücûdum gaymı örttü mihr-i rahşânım benim

İptidâ 'azm eyleyince bu cihân iklîmine
Bir libâsım yoğidi kim örte 'üryânım benim

Hep birer kaftan virildi dostlarıma hem bana
Anların dahi durur eskidi kaftanım benim

Suya vardık anlar ile kapların doldurdular
Ben de vardım destimi mahvitti 'ummânım benim

Dirler imiş halka-i zikre girüp dönmez niçün
Ben dönerim lîk gözden mahfî devrânım benim

Halk bir kez dönmeden ben nice kez devr eyledim
Bilmediler devrimi yanımda yârânım benim

Yâr ile 'ahd eyledim gâh dağılup gâh cem' olam
Tâ ezel budur anınla 'ahd ü peymânım benim

Anın içün gâhî cem'im geh perîşân tâ ebed
Döndü kaldı üstüme cem' ü perîşânım benim

Döndürür dâ'im Mu'îd ismi tekazâsı beni
Nokta-i zâtım değil sûrette cevlânım benim

Devre-i 'arşiyyeden her kim haberdâr oldusa
Ol duyar ancak Niyâzî 'ilm ü 'irfânım benim

TASAVVUFUN MENŞEİ

Tasavvufun eski Hint ve İran akidelerinden mülhem olarak, esasını (*nio-platonisme*) neo-platonizm felsefesinden aldığı hakkındaki rivayet ve iddialarla beraber, bunun esasının İslâmi olduğunu iddia edenler de vardır. Biz bu hususta hüküm verecek mevkide değiliz. Yalnız tasavvufta esas olan fikrin, Allah, kâinat, ruh ve madde mefhumlarının geçirdiği tarihî seyri kısaca arz etmekle iktifa edeceğiz.

Hint'te

Bütün mabutların üstünde kendi vücuduyla kaim ezelî ve ebedî bir Allah vardır. Bu "Brahma"dır. Eşyanın mebdei odur. Mevcudat fena bulunca tekrar ona rücu eder. Ruh ebedîdir. Cesetten cesete intikal eder. İnsanlar istihkaklarına göre bazen nebat bazen de hayvan şeklinde dünyaya gelip giderler. Hayat bir işkence ve bir esarettir. Dünya bir zindandır. Ebedî saadet "Brahma"nın vücudunda fani ve müstehlik olmaktır.

"Boudha" mezhebine göre, ruhun gayesi, son mertebe olan "nirvana"ya kavuşmaktır. Nirvana bir hiçliktir ki, bunu tasavvuftaki "fenafillah"a benzetenler olmuştur.

Mısır'da

Allah birdir ve idraki kâbil değildir. Diğer mevcudat da ondan çıkmıştır. "Mebde-i ûlâ" odur. Hayır ve şer mabudu olan "Osiris" ile "İsis" onun tecellisidir.

Ruh ebedîdir. Ölümle ruh bedenden ayrılınca, tenasüha tâbi olarak insan ve hayvan cisimlerine girer.

Hikmet-i kadimenin ilk üstadı addolunan Hermes Toth diyor ki: "Allah cisimden ârîdir. Görülmez, havâsımızla idrak olunamaz. Tavsif ve tasvir de edilemez. 'Müsebbibü'l-esbab' odur. Gözlerimizin önünde cereyan etmekte olan hadiseler 'hayat-ı külliyye'nin timsalleri makamındadır. Bu esasları öğrenmek isteyen müridin bir çok tecrübe ve imtihanlardan geçmesi, çile doldurması, nefse hâkim olmak için dünya ihtiraslarını bırakması lazımdır."

Yunan'da

Milattan 584 sene evvel gelen Sisamlı "Pythagores" ile müritleri, ruhun ebediyetine inanmışlar ve tenasühe kail olmuşlardır. Onlara göre ruhun, temizlenmesini temin eden vasıta, ilim ve sanattır. İlim riyaziye, sanat da musikidir. Musiki ruhun, riyaziye de zihnin inkişafına hizmet eder. Kâinatın menşei adettir. Fakat bu adet bir "kemiyyet-i mücerrede" değil, mükemmelin ifadesidir. Allah "aheng-i küllî"den ibarettir. Kâinatta gördüğümüz her şey adetle ifade edilebilir.

Bunların, adedi mebde telakki etmelerine, yani maddi bir varlığı değil de fikrî bir varlığı mebde olarak kabul etmelerine "tenasüh-ı ervah" fikri tesir etmiştir.

Bunun salikleri, ruhun bedenden tecridini son gaye olarak istihdaf ederler. Bu sebepten dolayı, maddi âlemin arkasında bir fikrî âlemin bulunduğuna kanaat getirirler ki, o da adettir.

Xenophane

Milattan 600 sene evvel Colphon'da doğmuş olan Xenophane'a göre, bütün âlemin bir tek Allah'ı vardır. O fanilerle kıyas edilemez. Allah, maddi varlığın ötesinde fikrî bir varlık değil, belki kâinatın içindedir. Şöyle diyor: "Nereye baksam aynı

varlığın tecellileri ile karşılaşıyorum." Xenophane'a göre kâinat bir vahdettir ve Allah bu vahdetin başındadır.

Socrate

Milattan 470 sene evvel Atina'da doğmuş olan Socrate insan hayatını felsefesine esas yapmıştır. O, her şeyden evvel, kendi nefsini tetkik etmekle işe başlıyor. "Nefsini bil" sözü onun düsturu olmuştur. Socrate'a göre "İnsan nedir?" sualine cevap vermek lazımdır. Bunun içinde, evvela "Ben neyim?", bunu bilmelidir. Socrate akla taabbüt eder. Bütün akılların üstünde bir "akl-ı âlâ" vardır ki, bu "chaos" halinde olan unsurları nizama koyan "Sani-i âlem"dir. Socrate Allah telakkisini akıl telakkisiyle birleştirmiş oluyor.

Platon

Milattan 427 sene evvel doğmuş olan Eflatun'a göre, hariçte gördüğümüz eşya, kendi zatı ile kaim bir mevcudiyete malik değildir. Bunların üstünde âlî ve kendi zatı ile kaim birtakım mebdelerin ve hakikatlerin mevcut olması lazımdır.

Bu mebdeler, "idée" yani misallerdir. Bunlar bizim vaktiyle bulunduğumuz bir âlemde mevcutturlar. Mesela bir insanda, bir hayvanda veya bir şeyde gördüğümüz evsaf tam ve mükemmel değildir. Bunların mükemmel numuneleri işte bu "âlem-i gayr-ı mer'î"de mevcuttur. Yalnız eşyanın ve maddi şeylerin değil, tasavvur ve tefekkürlerimizin de "âlem-i gayr-ı mer'î"de misalleri vardır. Misaller teselsül yoluyla nihayet küllî bir misale varır. İşte silsilenin mebdei odur. Asıl kemal ondadır. Bu küllî misal Allah'tır.

İnsanlar henüz bu âleme düşmeden, yani ruh cismin karanlık mahbesinde kapanmadan evvel bu misallerle beraber bulunuyor ve onları temaşa ediyordu. İşte güzelliğe olan meftunluğu bundandır. Fakat âlem-i şühuda düştüğü zamandan itibaren, artık bu misalleri doğrudan doğruya göremez oldu. Şimdi yeryüzündeki bu nakıs eşyayı görünce, vaktiyle görmüş olduğu en mükemmel nümuneleri hatırlıyor.

Stoicisme

Stoisizm – Aristo'dan sonra gelen mekteplerden biridir. Bu mektep mensuplarına revakiler denir. Bunlara göre, insan ruh ve bedenden yapılmıştır. Kâinat da ruh ve bedenden meydana gelmiştir. O halde insan ruhu kâinat ruhunun, insan bedeni de kâinatın bir parçasıdır. İnsan küçük ölçüde bir kâinattır. Revakilerin bu kâinat ruhu dediği, Allah'tır.

Revakilere göre insan, kendinin, kâinatın bir uzvu olduğunu anlayınca ölüm korkusundan kurtulur. Çünkü ölümle ruh ortadan kalkmayacak, ebedî bir âleme geçecektir.

Bütün hadiseler bir gayeye göre yaratılmıştır. Madem ki kâinatın bir gayesi vardır; o halde bir aklı da var demektir. Bu akıl, insan aklından daha geniş, daha derindir. Dünyadaki her şekil, mükemmel bir aklın eseridir.

Maddeye şekil veren kuvvet maddenin dışında değil, maddenin içindedir. Bu suretle bunlar da (*pantéiste*) panteist bir dünya telakkisi yapmış oluyorlar.

Yahudilik'te

Cabalisme – Kabalizm Yahudi mezhebidir. Kabala, mütefekkirlerin tesis ve kabul ettikleri fikirler ve ananeler demektir. Kabalistler, bu ananelerin tıpkı Tevrat gibi Allah tarafından inzal edilmiş ve Musa vasıtasıyla Tur-ı Sina'da halkın en mümtaz sınıfını teşkil eden yetmiş kişiye tebliğ ve talim edilmiş olduğunu iddia ederler.

Kabala'nın bütün prensipleri Tevrat'ın ayetleriyle teyit edilmiştir.

Tevrat ile Kabala arasında şu fark vardır: Tevrat'ta Allah'ın kudreti kelam suretinde tecelli ederek arz ve semayı, canlı ve cansız bütün mevcudatı halk ettiği bildirilmiş bulunduğu halde, Kabala'da, vahdaniyet ve hilkat mefhumlarına birden bire intikal edilmeyerek, insan zihni ile mevcudat arasındaki münasebetten mütevellit işaretlerden başlayarak, yavaş yavaş o yüksek mefhumlara kadar çıkılmıştır.

Kabalizme göre kâinat, "kelamullah"ın suret ve timsallerinden ibarettir. Kelam ise harflerden mürekkeptir. Bu harfler İbrani alfabesinde 21'dir. Bu harflerle, birden ona kadar olan asli adetlerin mecmuu 32 eder ki, bunlar kâinatın unsurlarıdır.

Ruhun gayesi aslına kavuşmaktır. Bu, ölümden evvel de başlayabilir. Onun için, Allah'ı sevmek, onu akli istidlâlden ziyade kalp nuru ile anlamaya çalışmak lazımdır.

İskenderiye'de

İskenderiye'de milattan 20 sene evvel doğmuş olan Yahudi Philon'a göre, Allah vücud-ı mutlak ve kemal-i mutlaktır. Daima aynıdır; değişmez. Cevherinde asla tebeddül ve kesret yoktur. Vücud-ı mutlak kelam ile tecelli eder. "Âlem-i makulat", "kelamullah"ta mündemiçtir. Şu kadar ki, Philon'un kabul ettiği Allah, kâinatla aynı şey değil, belki kâinattan hariç ve müstakil olarak mevcut müteal bir varlıktır. Philon hilkat mefhumunu lüzumlu görüyor. Ona göre, bu mefhum kaldırıldığı takdirde, eserle müessir arasında hiçbir rabıta kalmaz. Allah dünyayı yoktan var etmiştir. Evvela âlem-i maddiye nümune olmak üzere bir âlem-i manevi vücuda getirmiş ve bu dünyada gördüğümüz mevcudatın cümlesini, âlem-i manevide fikirler suretinde bulundurmuştur. Bu âlem, Allah'ın timsali ve kelamıdır.

Plotin

Miladi 205 tarihinde İskenderiye'de doğmuş olan Plotin "néo-platonisme" neo-platonizm mesleğini tesis etmiştir. Plotin'e göre Allah birdir. Aklın, vücudun ve cevherin fevkindedir. "Mebde-i ûlâ" odur. Bu "mahsusat âlemi"nin fevkinde bir de "makulat âlemi" vardır. Bu mahsusa âleminde gördüğümüz eşya, makulat âleminin nihayetsiz tezahürlerinden ibarettir. Allah akıl vasıtasıyla bilinemez. Hakk'ı keşf ve cemal-i mutlak'ı müşahede için vasıta ancak (*extase*) ekstas, yani vecd ve cezbedir.

Cezbe, şuur ve benliğin mahvolması, insanın bir ân için Allah'ta müstehlik olmasıdır. Bu mertebeye ancak aşkla ve dünyadan alakayı kesmekle varılabilir.

Origenes

Miladi 185 tarihinde İskenderiye'de doğmuş olan Origenes'e göre Allah, kâinatı yoktan var etmemiştir. Ülûhiyet kâinatta tecelli eder. İnsan Allah'ın yalnız bir eseri değil, bir tecellisidir. İnsan, mahiyeti itibariyle İlahî'dir. Böyle olmasına rağmen, asli günahının bir neticesi olarak Allah'tan uzaklaşmış ve madde âlemine fırlatılmıştır. Madde ruhun bir kalıbıdır. İnsan madde ile de tahdit edilmiş bulunduğu için, ancak kâinatı maddi vasıtalarla, yani hasselerle idrak eder. Bu sebepten dolayı da ancak maddeyi idrak eder.

Ruh bedenden ayrılır, tekrar bedene döner. İnsan, nihayet ülûhiyete mazhar olarak Allah'a dönecek ve bu suretle madde âleminden kurtulacaktır.

Avrupa'da

1624 tarihinde ölmüş olan Alman filozoflarından Jacob Bohme diyor ki: "Allah âlemden ayrı değildir. Bedende ruh nasılsa, Allah da kâinatta öyledir. Allah şu gördüğün semada değildir; senin zatındadır; sende yaşıyor. Eğer temiz ve nezih isen Allah'sın. Allah'ın hangi kuvvetleri varsa o kuvvetler sende de faildir. Sen Allah'tan gayrı bir şey olamazsın. Nereye baksan Allah'ı görürsün. Ancak bu gördüklerinin hiçbiri "Zat-ı Ülûhiyet" değildir. Fakat bunların hayatına sebep olan kuvvet sende de feyzini göstermektedir."

Descartes

(Dualiste) düalisttir. Yani madde ve ruhu müstakil olarak mevcut, birbirinden farklı birer cevher gibi kabul eder. Mamafih "bu cevherlerin vücudu yine izafidir ve ancak Allah'la kaimdir", der.

Spinoza

Descartes'in bu mülahazalarının bir kısmını mebde olarak kabul etmiş ve bu ikilikte kalmayarak vahdet-i vücuda varmıştır. O, ruh ile maddeyi Allah'ın iki muhtelif tecellisi olarak telakki eder. "Allah kâinattan ve kâinat da Allah'tan başka bir şey değildir", der.

Malebranche

Evvela Descartes'in tekmil fikrini kabul etmiş, fakat nihayet kurduğu sisteme göre, ilmimizin izafi olduğu ve eşyanın hakikatinin anlaşılamayacağı neticesine varmıştır. O diyor ki: "Ruh ve madde hakiki ve fail illetler değildir; ancak vesilelerdir. Müessir Allah'tır. Allah'ın iradesi taalluk etmeden bir şey yapmak mümkün değildir. Kâinat Allah'tadır. Fakat Allah kâinat demek değildir. Tabiat ve eşya Allah'ın muhtelif suretlerde tecellisinden ibarettir.

İSLÂM'DA TASAVVUF

Tasavvufun İslâmi olduğunu iddia edenler, birçok ayet ve hadisleri işhad ederler ve onlardan hükümler çıkarırlar. Bu cümleden olarak:

وما رميت اذ رميت ولكن الله رمى

ayetini sofiler tefsir ederek "Hakiki fail Allah'tır; insan ancak Allah'ın tecelli ettiği bir aynadır" demişlerdir. Bu ayet Bedir gazvesinde nazil olmuştur. Şöyle başlar:

فلم تقتلوهم ولكن الله قتلهم و مارميت اذ رميت و لكن الله رمى

Mânâsı: Siz onları öldürmediniz, Allah öldürdü. Ya Muhammed! Onların yüzlerine toprak atıp gözlerini kör eden Allah'tır.

Bu gazvede Peygamber, Allah'tan nusret istedi. Cibril nazil olup Peygamber'e: "Bir avuç toprak alıp düşman tarafına at" dedi. Peygamber de onun dediği gibi yaparak kâfirlerin yüzlerine toprak serpti. Bunun üzerine kâfirler münhezim oldular. İşte ayetin nazil olmasının sebebi budur.

كل من عليها فان ويبقى وجه ربك ذوالجلال والاكرام

Bu ayet de "Ne varsa cümlesi fanidir, baki, ancak celal sahibi olan Rabb'inin zatıdır", diyor.

Diğer bir ayet de:

هو الاول والاخر والظاهر والباطن

diyor. İşte bunlarla tasavvufun İslâmi olduğunu iddia etmişlerdir.

Bunlar, Peygamber'e kadar nisbet iddia ederler. İlk tasavvufi kelimeler Hazret-i Ali'den çıkmıştır.

قال على رضى الله عنه: بالباء ظهر الوجود ومنه بدا واليه يعود كل ماكان فى كتاب الله فهو فى فاتحة الكتاب وكل ماكان فى فاتحة الكتاب فهو فى بسم الله و كل ماكان فى بسم الله فهو فى الباء و كل ماكان فى الباء فهو فى نقطة الباء واناالنقطة تحت الباء.

Mânâsı: Ali dedi: "'ب'de vücut zahir oldu, ondan başlar ve ona avdet eder, Allah'ın kitabında olan her şey kitabın fatihasındadır; kitabın fatihasında olan her şey bismillahtadır; bismillahta olan her şey 'ب'dedir; 'ب'de olan her şey 'ب'nin noktasındadır; 'ب'nin altındaki nokta benim."

Bağdatlı Rûhî'nin terkib-i bendinden:

Ol gevher-i yektâ ki bulunmaz ana hemtâ
Gelmez sadef-i kevne bir öyle dür-i yektâ

Ol Zât-ı şerîfe yaraşur da'vî-i himmet
Kim oldu ne dünyâ ana maksûd ne 'ukbâ

Kim derkider ânı ki olur zâtına ma'lûm
Remz-i kütüb-i medrese-i 'âlem-i bâlâ

Ol zâhidin ağlar yer ü gök hâline yârın
Kim içmiye destinden anın câm-ı musaffâ

Bir noktadürür sırrı didi çâr kitâbın
K'ol çârdadır sırr-ı kütübhâne-i eşyâ

Ol nokta benim didi duyup remzini seyr it
Yâ'nî ki menem cümle-i esmâya müsemmâ

Çün hisse imiş kıssadan ehl-i dile maksûd
Maksûd nedir anla bil ey 'ârif-i dânâ

Hep maglatadır laklaka-i bâtın u zâhir
Bir nokta imiş asl-ı sühân evvel ü âhir

Nâbî'den:

Anınçün kalb-i mü'min oldu 'arş-ı a'zam-ı Bârî
Didi 'ârif benim ol nokta-i mevzû'a tahte'l-bâ

Nef'î'den:

Yoklasan noktada mevcûttur esrâr-ı hurûf
Rind isen gafleti ko kesreti tenhâya değiş

TASAVVUF CEREYANI

İslâmiyet, muhtelif kavim ve medeniyetleri kendi dairesi içine almıştı. Bir müddet sonra ihtilafların, biribirine zıt fikir cereyanlarının başlaması çok tabii idi.

Esasen siyasi ihtilaf Peygamber'in vefatıyla başlamıştı. Halife intihabında kendini gösteren bu ihtilaf, her halifenin vefatında yeniden çıkıp şiddetini arttırmış ve Ali ile Muaviye arasında vukua gelen Sıff[în] Muharebesi'yle de bir ayrılık şeklinde netice vermişti.

Diğer taraftan, fikir sahasında da ayrılıklar başlamış ve bunun neticesi olarak birtakım dinî fırkalar ve mezhepler vücuda gelmiştir. Bu mezheplerin en fazla revaç bulduğu yer, Afrika'nın şimaliyle İran'dır. Çünkü İranlıların asırlardan beri teessüs etmiş medeniyetleri ve eski dinleri vardı. Çölden, gelen bir kuvvetin hâkimiyeti, yeni dinde kitap ve sünnet erbabının çizdiği hudut, kendilerine dar ve ağır geliyordu. Mümkün olduğu kadar bu çemberin tazyikinden kurtulmak istiyorlardı.

Dinî fırkaların birer birer meydana çıktığı bu devirde (sôfiyye) namıyla bir sınıfın da teşekkül etmiş olduğunu görüyoruz.

Tasavvuf hicrî ikinci asırda başlamıştır. İlk sofi adını alan Ebü'l-Hâşimü'l-Kûfî'dir.

Tasavvuf başlangıçta ehl-i sünnet uleması tarafından hoş görülmediği halde, hicrî beşinci asırdan itibaren bir mevki tutmaya başladı. Çünkü bu devirde tasavvuf züht ve takva ile birleşmişti.

İmâm-ı Kuşeyrî'nin risalesindeki esaslar ve İmâm-ı Gazâlî gibi âlimlerin fikirleri, şeriatla kitap ve sünnetle telif edilebiliyordu.

Diğer taraftan, tasavvuf perdesi altında kendilerini gizlemeye çalışan fırkalar da vardır ki, bunlar tevili ifrata vardırmışlar veya müphemi müphemle tefsir ederek dalalete düşmüşlerdir.

TASAVVUFUN İNTİŞARI

Hicrî altıncı asırdan sonra sair mezhepler gibi tasavvuf da yavaş yavaş genişlemiş ve tarikatler gittikçe büyüyerek İslâm memleketlerinin birçok yerleri zaviyeler ve tekkelerle dolmuştur.

Tabii bu hareketin inkişafı kolay olmamıştır. Mutasavvıfların fikirleri ehl-i sünnet akideleriyle taaruz ettikçe, bu fikirler pek şiddetli mukabeleye maruz kalmıştır. Onlar da mesleklerini gizlemeye, nazariyelerini bazı işaretler, remizler, mecaz ve teşbihlerle saklamaya mecbur olmuşlardır. Hallâc-ı Mansûr gibi gizleyemeyenler ise, her türlü azap ve işkenceye kendilerini feda etmişlerdir.

Takip ve tazyik sebebiyle merkezde tutunamayan mezhepler erbabı, en müsait muhiti uzaklarda ve bilhassa Horasan'da vesair İran memleketlerinde buluyorlardı.

Hususuyla Anadolu, hicrî altıncı ve yedinci asırlar zarfında, tasavvufun yayılması için çok müsait bir muhit manzarası arz ediyordu.

Bu cereyanın halk arasında yayılmasına başlıca sebep, halkın o zamanki vaziyeti idi. Anadolu karışıklık içinde bulunuyordu; bir mücadele sahası hâlini almıştı. Bir taraftan Moğol istilasıyla beraber ehl-i salip seferlerinin verdiği yorgunluk, diğer taraftan Selçukluların; Bizanslılar, Tekfürler, Rum ve Ermenilerle çarpışmak mecburiyetinde bulunmaları, bundan başka, isyan etmek için müsait fırsat bekleyen muhtelif beylerin birbirlerine ve sonra Selçuklulara karşı olan vaziyeti, halkı derin bir yeis ve ümitsizlik içinde bırakmıştı. Hatta birbirini takip eden feci hadiseler onları artık hayatlarından bıktırmış, ölümü arayacak vaziyete getirmişti. Dünyadan bıkmışlardı. Dünyadan bıkan kimselerin son teselliyi başka âlemde arayacakları gayet tabii olduğundan, bunlar da derin bir feragat ve tevekkül içinde ölümü bekliyorlardı.

Hâlbuki tasavvuf da halkın istediğinden başka bir şey değildi. O da halka "alâik kaydından çözülünüz, âlâyişi bırakınız, masivadan geçiniz" diyordu. Vücud-ı Mutlak'tan âlem-i şahuda inen insanlar mademki gene Vücud-ı Mutlak'ta fani ve müstehlik olacaklar, yani asıllarına rücu edeceklerdi. O hâlde buna hazırlanmak lazımdı. Bunun için de, bir mürşide intisap edip bir zaviyede çile doldurmak icap ediyordu. Bu fikir ve telakkinin böyle bir halka ne derece mülayim gelebileceği tahmin edilebilir.

Binaenaleyh Anadolu'da yer yer zaviyeler ve tekkeler açılmış, halk birer mürşidin etrafında toplanmıştı. Bu teşkilatın genişliğinden korkan hükümdarlar bile, bunu tatmin ve himaye etmeye mecbur oluyorlardı.

TASAVVUF VE EDEBİYAT

Hicrî beşinci asırda tasavvuf cereyanı kuvvetlenmiş, birçok mutasavvıflar yetişmişti. Bu cereyanın edebiyata intikali gayet tabii idi.

Bu akidenin cazibesi, fikir ve sanat sahasında geniş bir ilham menbaı olmuş ve asırlarca mütefekkirler bunu izaha çalışmışlar, şairler de eserlerinde terennüm etmişlerdir. Bu itibarla tasavvufun en güzel ifadesini edebiyatta görmek mümkündür. Nasıl ki her fikrin en güzel ifadesi ancak edebiyatta bulunabilir.

Eski edebiyatımızda tasavvufi edanın çok bedîî bir kıymeti vardır. Edebî sanatlara meclup olan şairler, bütün fikir ve akideleri birer sembolle ifade eden tasavvuftan bu hususta çok istifade etmişlerdir.

Tasavvufi edanın en güzel örneklerine tekke edebiyatında tesadüf edilir. Muhtelif tarikatlere mensup arif şairler, bu akideleri çok güzel bir tarzda ifade etmişlerdir. Bunlardan bazıları, tarikatlerin adap ve erkânını bildiren talimî mahiyette manzumelerdir. Mühim bir kısmı da, İlahî bir neşe içinde yazılmış lirik, bazen de kalenderane şiirlerdir.

Divan şairleri de tasavvufun tesiri altında kalmışlardır. Bunlardan Sâmî gibi bu akideye samimi olarak bağlı olanlar, bu tesiri aynı samimiyetle eserlerine aksettirmişlerdir. Diğerleri ise, ancak bulundukları devrin tesirine tâbi olarak tasavvufa temas etmekle iktifa etmişlerdir.

TASAVVUFİ ISTILAHLAR

Bu kâbil manzumelerde rastladığımız "Şahid-i ezel", "Sâkî-i bezm-i elest", "Anka-yi lâ-mekân", "Hicab-ı âzam", "Sırrü'l-esrar", "Kenz-i mahfi", "Gaybü'l-guyûb", "Hakikatü'l-hakayık", "Noktatü'l-gayb", "Mahbubü'l-âşıkıyn", "Müsebbibü'l-esbab" gibi tabirler hep Hakk'a işarettir. Allah demektir.

Mutasavvıfların kullandıkları ıstılahların birçoğunu, Hafız divanını şerheden Konevî Mehmed Vehbî, kitabının mukaddemesinde tefsir ve izah etmiştir. Mamafih aynı kelimeleri başka şekillerde tefsir ve izah edenler de bulunmuştur.

Konevî Mehmed Vehbî'nin *Hâfız Şerhi*'nden:

'Âşık: Allâh'ın cemâl ve celâline müştâk
Ma'şûk: Allâh
Hüsün: Cemiyet, ya'nî cemâl ve kemâl
Kemâlât: Tam bir cezbe ile vecd içinde bulunmak
Şûhî: Allâh'a teveccühün lezzetleri içinde zuhûr eden ilâhî şîve
Şîve: İlâhî cezbe
Vefâ: Allâh'ın 'inayeti
Cefâ: Sâlikin kalbinin ma'âriften perîşân olması
Cevr: 'Urûcta sâliki seyirden alıkoymak

Nâz: Kalbe kuvvet vermek
Tîr-i gamze: ʿAmelleri ve ʿibâdetleri reddetmek
Serkeş: Allâh'ın irâdetine muhâlefet eden
Emîr: İrâdetini kullanan
Tüvângerî: Tâlipte kemâlâtın zuhûru
Türktâz: Sülûktan evvel vâsıtasız zuhûr eden ilâhî cezbe
Târâç: Sâlikin ihtiyârının elden gitmesi
Âşinâ: Rübûbiyete taʿallûk
Gamhâregî: Bâsıtıyet sıfatı
Mihribânî: Rahmâniyet sıfatı
Kâmet: Kulluğa liyâkat
Zülf: "Zât-ı ahadiyet"in sıfatı
Gîsû: "Zât-ı ahadiyet"in sıfatı
Mûy: "Zât-ı ahadiyet"in sıfatı
Ebrû: "Zât-ı ahadiyet"in sıfatı
Turre: "Zât-ı ahadiyet"in sıfatı
Tâb-ı zülf: Tecelliyâtın sıfatları
Sermest: Hâlâtın zuhûru
Kemân-ı ebrû: Taksîr sebebiyle müşkülâtın izhârı
Tâk-ı ebrû: Taksîr sebebiyle müşkülâtın izhârı
Çeşm-i hanımâr: Kemâle ʿait hâlâtın zuhûru
Çeşm-i terk: Kemâle ʿait hâlâtın zuhûru
Mâh-ı rû: İlâhî tecelliyâtın nûrlarının zuhûru
Ruh: İlâhî tecelliyâtın nûrlarının zuhûru
Çehre-i gülgûn: İlâhî tecelliyâtın nûrlarının zuhûru
Hâl: Zât-ı ilâhî
Hâl-i siyâh: ʿÂlem-i gayb
Hatt-ı sebz: ʿÂlem-i berzah
Berzah: Hâ'il olan şey
Leb: Kelâm
Leb-i lâʿl: Bâtınî feyz ve rûhânî lezzetler
Leb-i şekkerîn: Bâtınî feyz ve rûhânî lezzetler
Zebân-ı şîrîn: Allâh'ın emri
Zebân-ı -telh: Allâh'ın nehyi
Dehân: Takdîs yolu ile olan mütekellimlik sıfatı
Zenâh: Müşâhededen hâsıl olan mülâhaza ve rûhârıî lezzetler mahalli
Sîb-i zenâh: İlm-i ledünnî
Çâh-ı zenâh: Müşâhededeki sırların müşkilâtı
Mûmiyân: Tarîkatın sırlarının incelikleri
Dest: Kutsî kuvvetin zuhûru

Sâ'id: Kutsî kuvvetin zuhûru
Bâzû: Kutsî kuvvetin zuhûru
Gevher-i suhân: İlâhî feyz ve işâret
Peyâm: Nübüvvet ve velâyet
Meclis-i 'işret: İlâhî ünsiyetteki lezzetin devâmı
'Ayş u tarab: Hak'la ünsiyetteki lezzetin devâmı
Şarâb: İlâhî 'aşk
Hum: 'Âşığın kalbi
Humhâne: 'Âşığın kalbi
Kâse: 'Âşığın kalbi
Kadeh: 'Âşığın kalbi
Câm: 'Âşığın kalbi
Sürâhî: 'Âşığın kalbi
Sâkî: Mürşit
Harâbât: 'Âlem-i nâsût
Huşyârî: Ayıklık
Rindî: Mâsivâdan el çekici melâmî
Evbaş: Perhizkâr olmayan sâlik
Lâubâlî: Perhizkâr olmayan sâlik
Şem: İlâhî nûr
Subh: Tecellînin zuhûru
Kâfir: Bir nefes Hak'tan gaflet eden
Tersâ: İnce olan ma'nâlar ve hakîkat
Tersâbeçe: Hakîkatı tefekkür
Sabâ: Nefsin vesvesesinden hâsıl olan perîşânlık, yâhut feyz ve tecellî
Deyr: 'Âlem-i insânî
Kilîse: 'Âlem-i hayvânî
Gûş u hurûş: Hâlâtı âşikâre etmek
Namâz: Sâlikin ictihâdı
Oruç: Alâkaları kesmek
Zekât: Vücûdu terk ve bâtını tasfiye
Hac: Allâh yoluna sülûk
Beyâbân: Tarîkdeki vakalar
Kâ'be: Vuslat makâmı
Hırka: Salâhiyet ve selâmet
Seccâde: Teveccüh ile bâtını şu'lelendirmek
Terk: Emelden geçmek
Reften: Beşeriyet 'âleminden ervâh 'âlemine geçmek
Ric'at: Ervâh 'âleminden beşeriyet 'âlemine gelmek

Derûn: ʻÂlem-i melekût
Bîrûn: ʻÂlem-i mülk
Bahâr: Bâtında rûhâniyetin zuhûru
Tâbistân: Makâm-ı maʻrifet
Zemistân: Makâm-ı kabz
Bûstân: Mahall-i müşâhede
Gülzâr: Açıklık ve kalp sefâsı
Serv: Tefekkürden hâsıl olan bilgiler ve istikâmet
Sebze: Maʻrifet
Reyhân: Riyâzette tasfiye sonunda hâsıl olan nûr
Ebr: Hicâb
Bârân: Feyzin inmesi
Sürhî: Sülûkün kuvveti
Sebzî: Kemâl
Zerdî: Tevâzu sıfatı
Sefîdî: Bir renklilik
Kebûdî: Muhibbi taklîd
Cûybâr: Sülûk ve ʻibâdet
Âb-ı revân: Sâlikin kalbindeki dâʼimî ferah
Seyl: Kalp ahvâlinin galebesi
Nesîm: Dâʼimî feyz ve inayet
Mutrib: Âgâh edici
Def: Hakîkî maʻşûk olan Allâh'ı her nefeste istemek
Terâne: Muhabbet âyîni
Nâle vü zâr: Mahbûb olan Allâh'ı istemek
Bûse: Keyfiyeti ve kelâmın maʻnâlarını kabûle istidât
Gamkede: Mesturluk makâmı
Bâm: İnsânların idrâkine kapalı olan tecellî mahalli
Fakr: Allâh'tan gayriye muhtâc olmamak
Bîdârî: Allâh'ın feyzinin zuhûru
Saʻâdet: Allâh'ın kulunu ezelden daʻveti
Şekâvet: Allâh'ın kulunu ezelden reddi
Pâkbâzî: Hâlis olarak teveccüh etmek
Huzûr: Hâlis ʻibâdet netîcesi hâsıl olan gönül ferahlığı ve vahdet makâmı
Hâb: Gaflet ve az ʻibâdet sebebiyle ihtiyârın gitmesi
Alef: Beşeriyet ʻicâbı olan şehvet ve istek
Sârbân: Hakîkat yolunun mürşidi
Gevher: Maʻnâlar
Çevgan: Hudâ'nın ezelî takdîri
Gûy: Takdîrin hükmü altında mecbûr ve makhûr olmak

'İnâyet: 'İbâdet ve teveccühten hâsıl olan Hudâ'nın emrine muhabbet

Mehtâb: Cemâlin ve muhabbetin tecellîsi

Matla': Hakk'ın tecellîsinin doğduğu yer

Basîret: Hakîkatin ve bâtınî işlerin idrâkine vâsıta olan kalpteki nûr

Dürre-i beyzâ: Öyle bir madde ki Allâh 'âlemin sûretlerini andan fetheyledi

Heyûlâ: Şol bâtın olan şey ki sûret zâhir ola

Hevâ: Nefsin bir şeye meyli

Velâyet: Kulun nefsini fâni kıldıktan sonra kâ'îm olması

Hürriyet: Ağyârdan ve mâsivâ kaydinden âzâd olmak

Hakîkat-i Muhammediye: Zât-ı ülûhiyetin te'ayyün-i evvel ve esmâ-yi hüsnâ 'itibariyle mertebesi

'İlmü'l-yakîn: Enbiyâ ve evliyânın îrâd eyledikleri 'ilimler ve ma'rifetlerle Hakk'ı bilmek

'Aynü'l-yakîn: Kalbî müşâhede ile hakîkî vahdeti görmek

Hakke'l-yakîn: Ahadiyet makâmında Hakk'ı müşâhede

Hikmet: Eşyânın hakîkatlerini, hassâlarını, hükümlerini ve eserlerini bilmek ve ona göre 'amel etmek

Mahv: Kulun, Allâh'ın zâtında vücûdunu ifnâ etmesi

Mevt: Nefsin isteklerini gidermek ve şehvetleri ifnâ etmek

Sevâdü'l-vechi fi'd-dareyn: "Fenafillah" hâli. Şu haysiyetle ki, sâlikin zâhirde, bâtında, dünyâ ve âhirette vücûdu kalmaya ve hakîkî fakra ve asla rücû' edip yalnız Hakk'ın vücûdunu göre

'Amâ: "Hazret-i ahâdiyet"tir. Bu mertebeye 'amâ denmesi, Hak'tan gayrı hiç bir ahâdin idrâkinin erişememesindendir.

Mahabbet-i İlâhiyye: "İrâde-i ihsân-ı tâm"dan kinâyedir. Çünkü Allâh hakîkî muhabbetle bir şeye muhabbet edemez. Bunun gibi, kul da Allâh'a hakîkî muhabbetle muhabbet edemez. Zîrâ muhabbette cinsiyet lâzımdır. Mâmâfih muhabbet-i ilâhîyye, hakîkî güzelliğe sâhip olan Allâh'ın kendi cemâline meyletmesi ve zâtının aynasında kendi güzelliğini görmesidir.

Şeyh Elvân-ı Şîrâzî'nin *Gülşen-i Râz* tercümesinden:

Ne dimektir bu elfâz u 'ibârât
Şerâb ü şâhid ü şem' ü harâbât

Kadehdür sâkîdür meclisdürür mey
Rübâb ü 'ûd ü şeştâr ü def ü ney

Buların her birinin vir cevâbın
Hatâsın gider ü göster savâbın

Kulak uranlar işbu ıstılâha
Teveccüh eylemez oldu salâha

Velîler rahmeten lil 'âlemindür
Emîn-i evvelîn ü âhırîndür

Muhakkikde mecâzî hâl olmaz
Bular pür fitne vü pür âl olmaz

Güneş göster cihânı rûşen eyle
Bu oddan oka sudan cevşen eyle

Su'âlim âhıra irdi tamâm et
Buyurgıl sun cevâbında kerâmet

Cevâb oldur ki şarâb, şem', şâhid didikleri, bu halk gördüğü, bildiği değildür. Bular ıstılâhtır. Yerlü yerinde gelicek beyân oluna.

Şerâb ü şem' ü şâhiddür şetâret
Bulardur 'ayn-ı ma'nîye işâret

Bu ma'nîyi çün ızhâr itti Mevlâ
Ki her sûrette eyliye tecellâ

Suyun sarhoşluğuna bâde dirler
Dahi her şem'a nûr-ı sâde dirler

Hakîkattür bu söz yalan değildür
Ki şâhid kimseden pinhân değildür

Serâba di zücâc ü şem'a misbah
Nedir şâhid şu'â-ı nûr-ı ervâh

Göründü bir şerer şâhid yüzünden
Hemân dem gitti Mûsâ kendüzünden

Çü doldu Hak nidâsı birle sem'i
Şecer oldu hemân dem anda şem'i

İbrâhîm Şâhidî'nin *Gülşen-i Vahdet* adlı eserinden:

Sûret-i mahbûbda olan nukûş
Kıldılar mestâne 'ayş ü nûş u cûş

Zülf ü ruh ebrû dehen hat çeşm ü hâl
Cem' olup kıldı bular hoş kıyl ü kâl

Her birinden bir muvahhiddür murâd
Kim garaz temsîldir ey hoş-nihâd

Lîk rûhtan Zât-ı Hak maksûddur
Bunlar ana vârid ol mevrûddur

Hak dürür rûhtan murâd ey ehl-i râz
Nâz ide ol ideler bunlar niyâz

Zülf-i dilberden murâd 'âşıkdürür
Rûh ana Azrâ vü ol Vâmık dürür

Zâhid-i ʻârifdürür hattan murâd
Mürşid-i kâmildürür fevka'l-ʻibâd

Hâlden abdâl-ı ʻuryândır murâd
Kim oluptur kand-i tevhîd ana zâd

Lâubâlî vü tıraş ü bî-niyâz
Ana olmuştur hakîkat her mecâz

Çeşmden mest-i harâbâtîdürür
Ana lâkin mestlik zâtîdürür

Kim hum-i vahdetten ol rûz-ı elest
Nûş idüp olmuşdürür şeydâ vü mest

Şol muvahhid oldu ebrûdan murâd
K'ola mîr-i memleket çün Keykubâd

Hem dehenden kutb-ı ʻâlemdür murâd
Kim vilâyet bahrına oldur mevâd

Hâkim oldur ʻâlem-i gaybe hemân
Nesne yoktur ana mahfî vü nihân

MUHTELİF TARİKATLER

Tasavvuf birçok tarikatlerin meydana gelmesine vesile olmuştur. Melamiye, Mevleviye, Rufaiye, Kadiriye, Nakşbendiye, Şazeliye, Salâhiye, Nazenin tarikatleri bu cümledendir.

Şazeliye, Salâhiye ve Nazenin tarikatlerinde işe "müşahede-i Hak"tan başlanır. Yani müessirden esere intikal edilir. Muhyiddîn-i Arabî'nin terviç ettiği usûl budur. İmâm-ı Gazâlî'nin usûlü de, eserden müessire intikal etmektir. Yani evvela nefsini tanımaktan işe başlamaktır:

من عرف نفسه فقد عرف ربه

Bütün tarikatlerin müşterek esası "zikir"dir. Zikrin de aksamı vardır, "lisani", "cehrî", "kalbî", "sırri", "hafî", "hafiyyü'l-hafî" olur. "لااله الاالله" tevhidi muayyen defa tekrarlandıktan sonra "Allah" ism-i celali, bundan sonra da diğer esma sırasıyla tekrar edilir.

Her nefeste zikr-i Hak tevfîk-ı Rahmân'dır bize
Âyet-i "zikren kesîren" emr-i Kur'ân'dır bize
Hoca Halîl Ağa

Bu zikir, tek veya toplu olduğuna göre başka tarzlarda yapılır.

Her tarikatın ayrı zikir tarzı olduğu gibi, her birinin ayrı evrat ve mukabeleleri vardır. Evrat, her gün okunan dualardır. Bunlar tarikatın pirleri ve şeyhleri tarafından tertip olunur. Tarikatın mensupları, bu evradı muayyen zamanlarda okurlar ve buna muntazam devam etmeyi vazife bilirler.

Tarikatlerden her birinin kendine mahsus ayini, erkân ve adabı olduğu gibi, herbirinin hususi kisvesi, zaviyesi ve kabul töreni vardır.

MELAMİLİK

Melamilik müstakil bir tarikat olmayıp bir neşe ve bir hâldir; gayeye varmak için bir meslek ve bir meşreptir. Melamilerin hususi kisveleri ve zaviyeleri olmadığı gibi, ayinleri, kabul törenleri, tövbe ve zikir telkinleri de yoktur. Onlarda ancak kalbî zikir vardır. İbadetleri de gizlidir. Nefsi tezkiye, sıdk ve ihlâs Melamilik'te esastır.

Melamiler irfan sahibi kimselerdir. Hiç kimseyi istihkar etmezler ve haktan ayrılmazlar.

Melâmî rind-i ma'nâdır makâmı pek mu'allâdır
Serâ'irdân-ı Mevlâ'dır sebakhân-ı hakîkattir
Melâmet gâye-i sôfiyyedir seyr-i menâzilde
Menâzil süllem-i vahdet-sarâ-yı Rabb-ı 'izzettir
Vicdânî

Her tarikatta, müridin tarikata girmesine ait bir "tarz-ı teslik" olduğu hâlde, melamilerde bu kayıtlar mevcut değildir. Bütün tarikatlerde salik uzun bir riyazet ve mücahede geçirdikten sonra vahdetin sırrına erer. Artık ilahî neşeye sahip olmuştur; her şeyi hoş görür. O zaman bütün kayıtlardan kendini azade hisseder ve onları istihfafa başlar. Hâlbuki melamiler bu riyazet ve mücahede devresini geçirmeden bu hâle ermiş kimselerdir.

Melamilerden birçok şairler yetişmiş ve bu tarikata intisabın verdiği vecd ve ilhamla birçok manzumeler vücuda getirilmiştir.

İsmâ'îl Mâşukî'den:

Ey gönül bir derde düş kim anda dermân gizlidir
Gel iriş bir katreye kim anda 'ummân gizlidir

Terk idüp nâm ü nişânı giy melâmet hırkasın
Bu melâmet hırkasında nice sultân gizlidir

Tut Hak'ı bilmek dilersen ehl-i irşâd eteğin
Niceler bilmediler kim böyle erkân gizlidir

Değme bir hôr u hakîre hor deyu kılma nazar
Kalbinin bir gûşesinde 'arş-ı Rahmân gizlidir

Bu cihân Dervîş nâm oldu hicâb ender hicâb
Sen hicâb altında kaldın sanma sultân gizlidir

MEVLEVİLİK

Melamilikten müteessir olan Mevlevilikte de esma yoktur. Yalınız "ism-i Celal" ve sema vardır. Tarikat ehli bu sema ile vecde gelir. Mevlevilerde dervişlik için ikrar verip bin bir gün çileyi ikmal etmek lazımdır.

Mevlevilerden de çok kuvvetli şairler yetişmiş ve bir Mevlevi edebiyatı vücuda getirilmiştir.

Musiki ve raksın Mevlevilikte mühim bir yer tutması, Mevleviliğin, Mevlevi olmayan şairler üzerinde de tesir yapmasına vesile olmuştur.

Sema Mevlevilerin raksı, sikke külâhı, ney ve kudûm da başlıca musiki aletleridir.

Mevlevi edebiyatından bazı beyitler:

Zîr-i pây-ı mevlevîde her sadâ-yı pâykûb
Münkir-i vecd ü semâ'a dokunur mânend-i top
Bir külâh u bir nemed vecd ü semâ u nây ü def
Sırrını keşfitmesün her şahs-ı 'allâmü'l-guyûb
Ağazâde Mehmed Dede

Kuru efsâne sanur sôfi sadâ-yı râyı
Neyle sâlik idi gör sikke-i Mevlânâ'yı
Tuttu âfâkı sadâ-yı ney ile şevk u semâ'
Söyle kim raksa getürdü felek-i mînâyı
Yayabaşızâde

Ey dil istersen eğer kâmil ola noksanın
Sikkesi altına gir Hazret-i Mevlânâ'nın
Hüdâ'î Dede

Dahi feryâdı kudûmun neyedir bilmiyenin
Darb idüp zahmeleri başına hoş öğredeler
Birrî

Kâ'betü'l-'uşşâk oluptur hânkâh-ı mevlevî
Tâc-ı 'izzet ser-firâzıdır külâh-ı mevlevî
Şâhidî

Semâ'-ı mevlevî gösterdi bende "semme vechullah"[1]
Ben ol mihrâba döndükçe bu 'âlem dönse çevrilmem
Lâ

1 Sure-i Bakara'da mevcut: "ولله المشرق والمغرب فاينما تولوا فثم وجه الله ان الله واسع عليم" ayetinden alınmıştır. Ayetin mânâsı: "Maşrık ve magrib, yani arzın hepsi Allah'ındır. Siz, bulunduğunuz her yerde yüzünüzü Mescid-i Haram'a çevirirseniz, Allah'ın emrettiği kıbleye teveccüh etmiş olursunuz. Alîm olan Allah'ın rahmeti geniştir."

Gören sanur ki sofadan semâ'-ı râh iderim
Döner döner bakarım kûy-i yâre âh iderim
Esrâr Dede

Nef'î'nin bir tasviri:

Mevlevîdir san o şâdırvân-ı sergerdânı kim
Hem döner hem eşkini eyler safâsından revân

Zer külâhiyle yehut bir dilber-i rakkâsdır
Bir ayak üzre semâ' itmekte dâmen-dermiyân

Melamilikle Mevlevilikten başka diğer tarikatlerin de edebiyatta akisleri mevcuttur. Hususuyla her tarikatın usûl ve adabına dair yazılan manzumelerle evrat ve mukabeleler mühim yekûn tutar.

Mesela Rufai tarikatına ait âyinlerde şeyhler, kızgın şişleri vücudun muhtelif mahallerine saplarlar; çıplak ayakla ateşe basarak yürürler. Bir manzumeden aldığımız şu beyit Rufai tarikatının bu hususiyetini ifade etmektedir.

Bir Rufai "usûl"ünden:

Bu yolda her kim virir ise varı
Keşfettirir Allâh ona esrârı
Bulur nâr içinde ol gül-'izârı
Nâr bize gülzârdır biz Rıfâ'îyiz

Şu iki beyit de Halvetiliğe aittir:

Tarîk-ı Halvetiyye berzâhı bir turfa vâdidir
O vâdiden dahi tahkîk ideyim sana icmâlâ
Hakîkîzâde Şeyh 'Osmân ile çok halvet ittim ben
Yedi yıl bir mezâr içre çekerdim zikr ile esmâ
Oğlan[lar] Şeyh[i] İbrâhîm

Şu beyit de Kadiriliği ifade ediyor:

Kâdiri'yiz döneriz 'aşk ile devrânîyiz
Mest-i şûrîde-ser-i neşve-i Geylânî'yiz
Hersekli Ârif Hikmet

HURUFİLİK

Esas itibariyle yine bir tasavvuf sistemidir. Tasavvuf'ta olduğu gibi, ancak Vücud-ı Mutlak vardır. Kemal ve cemal-i mutlak odur. Vücud-ı Mutlak, "aşk-ı zati" sebebiyle kendini görmek ve göstermek isteyince, evvela "kelam" suretinde tecelli etmiş ve harflerle teayyün bulmuştur.

Bu harfler, yalnız kelamın değil, bütün mevcudatın erkânındandır. Bütün eşyanın cevheri "harf"tir. Her şey tecessüm etmiş bir kelam hükmündedir. Kudret-i ezeliye, kemalini ve celalinin insan çehresinde göstermiştir. İnsan yüzünde, bütün mevcudatın "erkân-ı asliye"sinden olan 28 harfi bulmak mümkündür.

Mesela dişler 28'dir; menazil-i kamer de 28'dir. Eğer, 1 noksan veya fazla çıkarsa "nokta-i tahte'l-bâ", 2 çıkarsa "hâl ve mahal", 3 çıkarsa "mevalid-i selase", 4 çıkarsa "anasır-ı erbaa", 5 çıkarsa "havas-ı hams" gibi şayler ilave veya tenzil edilerek tamamlanır.

İnsanın yüzünde 4 kirpik, 2 kaş, 1 de saç vardır ki, bunlar ana hattıdır; 7'dir. Sonradan hasıl olan 2 yanaktaki sakal, 2 burun deliğindeki kıl, 2 taraftaki bıyık, 1 de çenedeki sakal ki, bu da baba hattıdır; 7'dir. 7, 7 daha 14 eder. Bunu hâl ve mahal itibariyle 2 ile darbedince 28 olur.

Ferişteoğlu, *Aşk-nâme* adlı Câvidân tercümesinde şöyle izah ediyor:

Çâr müjgân ü dü ebrû mûy-i ser[1]
Heft hattend ez Hudâ-yı dâd-ger

چار مژکان و دو ابرو موی سر
1 هفت خطند از خدای دادکر

Mânâsı: 4 kirpik, 2 kaş, baştaki taç, adil olan Allah'tan 7 hattır.

7 hattır ki, ümmidir. 2 hatt-ı 'ârız ve 2 mûy-ı bînî ve 2 şârib ve 1 enfaka; 7 hattır ki ebdir, ba'de'l-bülûg hâsıl idersin. 14 hat olur. 14 hurûf-ı mukatta'a mukâbilidir. Ve bu 14 hattın 14 mahalli vardır. Hâl ve mahal ﺴﺖ kelime-i Muhammediyye mukâbilinde ki, seb'ü'l-mesânî ondan kinâyedir.

28 harfi şöyle taksim ederler:

Aşk-nâme'den:

"المر كهيعص طس ح ق ن" hurûf-ı mukatta'adır ki 14'dür. 3 harf dahi zımnındadır. 17 hurûf olur. Ve zımnında olan 3 harf bunlardır: "و، [د]، ف" "Elif"den "ف" ve "sad"dan "د" ve "nun"dan "و" alınıp gayr-ı mükerrer 17 hurûf-ı muhkemât olur.

11 hurûf-ı müteşâbihât da şunlardır: "ب، ت، ث، ج، خ، ذ، ز، ش، ض، ظ، غ"

Bu 28 harf, Fazlullah tarafından Farsçadaki "یا، چا، ژا، کا" harflerinin ilavesiyle 32'ye çıkarılmıştır ki, bu 32 harfi de her yerde bulmak kâbildir. İnsan yüzünde de mevcuttur.

Aşk-nâme'den:

Baş mazhar-ı istivâdir. Ve heft hattın zîneti mûy-ı ser iledir ki, 7 iken istivâ ile 8 olur.

İstiva dediği, yüzün ortasından geçirilen hat ki, yüzü ikiye böler. Bu suretle 8 hat yüzün bir tarafında, 8 de diğer tarafında olunca 16 eder ki, bunlar ak hattır. 16 da kara hat vardır; mecmuu 32 olmuş olur.

16 ak hattır ki, vechin iki tarafından zâhir olur. Evvelâ istivâ ile cebhenin bir tarafı bir hat ve kaşla üst kirpik aralığı dahi bir hattan cümle 8 hat olur. Vechin ol cânibi ak dahi bu hesâb üzre 8 hat. İkisi 16 olur. Ak hat ve 16 da kara hat 32 hat olur. Kelime-i âdem mukâbilinde.

İşte Hurufiliğin esası budur. Bunun müessisi, hicrî 730 miladi 1330 tarihinde ölen Fazlullah-ı Naîmî-i Esterâbâdî'dir.

Fazlullah'ın Hurufiliğe dair *Câvidân-ı Kebîr* adlı manzum Farsça eseri meşhurdur.[2]

Fazlullah'ın halifeleri, şeyhlerinin üluhiyetine haildirler. Kendi de *Câvidân*'ında şöyle söyler:

ايب ى قح بلاط رك ىمدآ
بشنو اسرار خدارا از خدا[3]

2 Fazl'ın halifelerinden olup sonradan kendisine muhalefetle "ilm-i nokta" adında yeni bir ilim icat eder. Mahmûd-ı Sencânî'nin de bir kitabı vardır ki, buna *Câvidân-ı Sagîr* derler.

3 Mânâsı: Eğer sen âdem isen ve Hakk'a talipsen gel: Huda'nın sırlarını Huda'dan işit.

HURUFİLİĞİN REMİZLERİ

Hurufiler birçok kelimeleri ve ıstılahları remizle ifade etmişlerdir. Gerek Hurufiliğe müteallik risaleler gerek Hurufiliğe ait manzumeler bu remizlerle doludur. Birkaç misal:

سو : سی و دی si vü dü, yani 32

ست : بیست وهشت bist ü heşt, yani 28

عم : علیه السلام aleyhisselâm

رضا : رضی الله عنه radıyallahuanh

لت : Risalet

صر : Suret

ج ک : Câvidân-ı Kebîr

ج ص : Câvidân-ı Sagîr

عبه : Kâ'be

علآ : وعلم آدم الاسماء ve alleme Âdeme'l-esmâ[4]

ف : Fazlullah

ف غ : Fazl-ı Huda

ق : Kâdir, yani Allah

قن : Kur'an

HURUFİLİK VE EDEBİYAT

Hurufilik zengin bir edebiyata maliktir. Bu edebiyat, Nesîmî, Misâlî ve Arşî gibi Hurufiliğe büyük bir imanla bağlanmış şairlerin, gerek mezhebin esaslarını tamim maksadıyla yazdıkları talimî mahiyette manzumelerle bâtını bir neşe ile vücuda getirdikleri şiirlerden gerek Hurufiliğe ait sonu gelmeyen tevillerle dolu yazılardan mürekkeptir.

Seyyid Nesîmî'den:

Gayb-ı Mutlak sırrını gerçi ki pinhân gösterir
Âşikâre yüzünü ber-vech-i insân gösterir

Ger dilersen kim göresin Hak yüzün 'ayne'l-yakîn
ست ü سو te'vîl ü burhân gösterir

4 Sure-i Bakara'da mevcut "و علم ادم الاسماء کلها" ayetinden alınmıştır: "Ve Âdem Peygamber'e esmanın hepsini öğretti" mânâsındadır. Burada cümlenin faili Allah'tır.

Hâzihî cennâtü ʻadnin fedhulûhâ hâlidîn[5]
Sûre-i sebʻü'l-mesânî hûr u gılmân gösterir

Gam değil berdâr olur Mansûr ene'l-Hak çün didi
Emrini bildi sevâbı derde dermân gösterir

Misâlî'den:

Der-beyân-ı taksîm-i hutût-ı vech-i âdem

Ger okursan hatların esrârını
Göresin lâbüd Hak'ın dîdârını

Dört kirpik iki hâcib hatt-ı ser
Hûr u gılmân sûretidir ey püser

Hatt-ı ʻârız hatt-ı bînî hatt-ı eb
Kim bular baʻde'z-bülûğ irer zi Rab

Yididir bunlar dahi gel kıl nazar
Sûretinden almak istersen haber

Hatt-ı üm yidi yidi hatt-ı peder
Çârdehtir çârdeh ana makar

Oldu yigirmi sekiz hâl ü mahal
Anlar isen devlete oldun mehel

Çün bu hatlar oldu yigirmi sekiz
Der izâ-ı nutk-ı Hak'dır bilesiz[6]

Enfak ile hatt-ı serden ey pâser
Kılasın mânend-i Ahmed çün güzer

Zîr ü bâlâ sekizer hat oluser
Anla budur maʻnî-i şakku'l-kamer

İki sekiz hem olur on altı kat
سو dür bâ mahal düşme galat

سو nutk-ı Hudâ'dan âşikâr
Sana yüz gösterdi okursan e yâr

İptidâ yigirmi sekiz hat ki var
Aslı hâk ü âbdır hem bâd ü nâr

Oldu unsurdan bu dört kez ست
Baʻdezîn gel ست bâ çâr heşt

5 (هذه جنات عدن فادخلوها خالدين) Mânâsı: İşte bunlar cennetlerdir. Siz de ebediyen onlara girin.
6 İzâ: Burada hiza mânâsında olsa gerektir.

Hemçünan ol dahi dört kez سو
Sana sekiz ravzadan irgürdü bu[7]

Her hatin sekiz behişt eyler zuhûr
İçegör kevser budur gılmân u hûr

Ger bu sâgardan içersen kevseri
Göresin dîdâr-ı ف ekberi

Ma'nî-i her hattın otuz ikidür
Gevher-i bahr oldur otuz iki dür

Ger şinâver olasın bu bahre sen
'Âlemi hep kân-ı cevher bulasen

Şerbet-i hikmetdürür gel nûş kıl
Hızr-veş mest ol seni bîhuş kıl

Ma'rifet hamrin içüp huşyâr ol
Hâb-ı gafletten uyan bîdâr ol

Sen seni fehmeylemezsen bunda ger
Kande Hak'dan bulasın yârın eser

Lem-yerallâh dir Nebî bu dünyede[8]
Görmiyen hakkâ ki görmez anda da

Sen seni gördünse görürsün Hakk'ı
Göremezsen görmedin Kur'ân hakı

ف Yezdân kulları buldu Hakk'ı
Sen gerekse şadmân ol ger kakı[9]

Men 'aref didi kelâmında 'Alî
Sâkî-i kevser velâ-yı her velî

Bilmiyen nefsini ya'nî Rabb'ı ol
Kaçan idrâk eyliye vü bula yol

Pes nice bilmek gerektir nefsi tâ
Nefsi bilmek ile biline Hudâ

Ya'nî nefsin bu vücûdundur senin
ü سو anla tenin ت

Ba'zılar nefse didi er rûhdur
Bâb-ı ma'nîdir bu da meftûhdur

7 İrgürdü: Ulaştırdı.
8 Lem-yerallâh: Allah'ı kimse görmez mânâsında.
9 Kakımak: Kızmak, öfkelenmek.

Rûh-ı nutk-ı Kirdgâr-ı Lem-yezel
K'ana yoktur tâ ezel hark u halel

Hay'dür ölmez ten gibi pâyendedür
Lâ-yezâl ü Lem-yezeldür zindedür

Bil ki hem ten ölmez anlar ehl-i hâl
Zâkir ü nâtık olan ölmek muhâl

Arşî'den:

Kelâm-ı zât idim "kün" emri îrâd olmadan evvel
Bu hâk ü bâd ü âb ü âteş îcâd olmadan evvel

Gezerdim üç yüz altmış menzili gün gibi şeb tâ rûz
Bu eflâk-i zümürrüd-fâm bünyâd olmadan evvel

Bana bildirmiş idi sırr-ı esmânın beyânın hep
Melâ'ik zümresine Âdem üstâd olmadan evvel

Birinci beyitte, kâinat zahir olmadan evvel "kelam-ı nefs" idim. Yani "henüz harf olarak teayyün etmemiştim", diyor. Hâk, bâd, âb, ateş anasır-ı erbaadır ki, dört harfin işaretidir.

İkinci beyitte 360 menzilden bahsetmekle 360 derecelik bir daireyi, yani bir devri izah ediyor.

Üçüncü beyitle, "Hak her şeyin ismini Hazret-i Âdem'e öğretmişti. Melekler Âdem'e secde ettiler. Âdem onlara üstat oldu" diyor.

Arşî'den:

Zât-ı ezelim sıfâta geldim
Nutk-ı ahâdim cihâta geldim

Mesken bana 'arş-ı lâ-mekândır
Seyretmeğe kâ'inâta geldim

Sî vü dü-yi müfred-i kadîmim
Kırk günde mürekkebâta geldim

Üç altıda mâsivâ göründüm
On dört ile mümkinâta geldim

Gördüm Hakk'ı 'arş-ı istevâda
On yidi kere salâta geldim

Dört 'unsur u üç mevâlid içre
Bin câme giyüp hayâta geldim

'Arşî'yim ü mazhar-ı kelâmım
Kerrât ile bu bisâta geldim

HURUFİLİĞİN TESİRLERİ

Hurufilik birçok tarikat müntesipleri üzerinde müessir olmuştur. Hiç hurufi olmayan şairler bile, manzumelerinde Hurufiliğe ait kelime ve ıstılahları bulundurmuşlardır.

Gerçi bütün mutasavvıflar "esrar-ı huruf"a inanırlar. Harflerin ve noktanın faziletine kanidirler. Mesela Şeyh Mehmed bin Muhyiddîn, *Noktatü'l-Beyân* adlı risalesinde, harflerle noktanın fazileti hakkında şunları söyler:

> Der-beyân-ı fazîlet-i harf ü nokta ve cemâl ü celâl: Ey birâder-i 'âşık, zinhâr harf ü nokta diyicek, hâtırın zâhir harf ü noktaya gitmesün. Zîrâ sana tekrâr ittik ki, bu harf ü nokta mer'îdür, ol mer'î değildür. Ya'nî bunu göz görür, anı görmez Ve bunun niceliği var, anın niceliği yok. Ve bunun uzun ve kısası var, anın yok. Bunu sen îcâd idersin ve kâbil-i fenâdır; oddan ve sudan helâk olur; ol kâbil-i fenâ değildür. Ve tecezzî ve taksîm olmaz. Hak Ta'âlâ'nın sıfât-ı kadîmidür ve zât-ı pâkinden münfek ve münkatı' değildür. Ve dahi muhakkikler iderler ki, Hak Ta'âlâ'nın zât-ı pâki bir kuvvet-i ezelîdür ki, mecmû'-ı eşyâya muhit olmuştur; zât ile sıfât ile.

Fakat birçok tarikat müntesipleri, bu derecede kalmamışlar, hurufiliğe ait birçok remizleri ve ıstılahları benimseyerek eserlerinde kullanmışlardır.

Yûsuf-ı Sîneçâkî'den:

> Rûhların hırzında zâhir olalı sî vü dü hat
> Âdeme ta'lîm olan esmâ bilindi bî-nokat
>
> İstivâ-yı vech-i âdemden 'ubûr iden bilür
> Kim ne yüzden tâ oluptur ümmet-i Ahmed vasat[10]

Mısrî Niyâzî'den:

> Aç gözün dildâra bak ref'ola vechinden nikâb
> Zulmeti sürdü çıkardı ara yirden âftâb
>
> Otuz iki harfi bildik dört kitâbın aslıdır
> Safha-i vechinde yazılmış kamu bî-irtiyâb
>
> Mekteb-i 'irfâna gir oku bu 'ilmin aslını
> Gör ki nice derc oluptur bu 'ilimde dört kitâb
>
> Her ne okursan çün otuz ikiden hâlî değil
> Yüzünün metnini şerh ider okunan fasl u bâb

10 İbrâhîm 'Aleyhisselâm saçını iki pâre eyledi. Muhammed Sallallâhu 'aleyhi vesellem dahi gelüp, dedem sünnetidir, deyu iki pâre eyleyüp istivâ sırrını gösterdi. Cemi'-i eşyâ istivâ üzerine mahlûktur. "ان الله خالق الحب والنوى" sırrına dahi Muhammed ümmeti irişti. Anınçün ümmet-i vasat oldu. (*Aşk-nâme*, Ferişteoğlu)

Semâ'î Mehmed Dede'den:

Sî vü dü harfden nişândır dişlerin
Dört kitâba çün beyândır dişlerin
Gevher içre ger nihândır dişlerin
Hak bilür hatm-i dehândır dişlerin

Her dü kevnin varı çün destindedir
Bist ü heştin çârı çün destindedir
Gam-güsârın zârı çün destindedir
Mustafâ'nın gârı çün destindedir

BEKTAŞİLİK

Hurufilik, asıl Anadolu'da intişar etmiş bulunan Bektaşilik, Babailik, Ahilik, Abdallık, Kızılbaşlık, Kalenderilik, Hayderilik gibi bâtını tarikatler üzerinde müessir olmuştur.

Bunlardan Bektaşilik, halk arasında çok yayılmış olan bir tarikattır ve zengin bir edebiyata maliktir. Bütün bâtını tarikatlerin akidelerini içinde bulunduran Bektaşi edebiyatında, gülbanklarla[1] tercemanlar[2] mühim bir yer tutar.

Bektaşilikte "Allah-Muhammed-Ali" teslisi vardır. Bektaşilere göre "sırr-ı hüviyyet" doğrudan doğruya Muhammed'den Ali'ye geçmiştir. Bu itibarla Ali, Bektaşi şairlerinin en zengin bir ilham kaynağıdır. Bektaşi şiirinin en mühim unsurunu teşkil eder. Âl-i Abâ'ya[3] ve on iki imama[4] muhabbetle Yezit'e lanet bunu takip eder. Buna "tevella"[5] ve "teberra"[6] derler.

1 Gülbank: Ayinlerde Bektaşi büyüklerini anmak üzere okunan dualar.
2 Terceman: Ayinlerde tarikatın erkânına dair okunan dualar.
3 Âl-i Abâ: Ali, Fatıma, Hasan, Hüseyin'dir. Hz. Muhammed ile birlikte beş sayarlar.
4 On iki imam: Ali ile Ali'nin evlat ve ahfadından olan "Eimme-i isnâ aşer" ki: Ali, Hasan, Hüseyin, Zeyne'l-abidin, Muhammed Bâkır, Ca'ferü's-Sadık, Musa'l-Kâzım, Ali Rıza, Muhammed Takî, Ali Nakî, Hasanü'l-Askerî, Mehdi'dir. Bunlara ait yazılan methiyelere "düvazde imam" derler. On ikinci imam olan Mehdi, Şia itikadına göre, zuhuru beklenen zattır ki "sahibü'z-zaman"dır. Mehdi'nin hâlâ hayatta olduğuna inananlar da vardır. Bu on iki imam, Muhammed ve Fatıma ile birlikte on dört olur ki, bunlara "çârdeh masum" derler.
5 Tevella: Birini dost edinmek ve sevmek demektir ki, ehl-i beyti ve Ali'ye biat edenleri sevmektir.
6 Teberra: Sevmeyip yüz çevirmek demektir ki, Ali'ye biat etmiyenleri sevmemektir.

Bir ayinde çırağ uyandırıldıktan sonra okunan bir terceman:

Allâh Allâh

Çün çırâğ-ı fahrı uyârdan Hudâ'nın 'aşkına
Seyyidü'l-kevneyn Hatmü'l-enbiyânın 'aşkına

Sâkî-i kevser 'Aliyyü'l-Murtazâ'nın 'aşkına
Hem Hatîce Fâtımâ hayrü'n-nisâ'nın 'aşkına

On iki sadr-ı vilâyet-pîşvâ'nın 'aşkına
Çârdeh ma'sûm-ı pâk Âl-i Abâ'nın 'aşkına

Hazret-i Hünkâr-ı kutb-ı evliyâ'nın 'aşkına
Haşre dek yansun yakılsun billâh anın 'aşkına

Bu manzumede Allah, Muhammed ve Ali'den sonra sırasıyla Fatıma, on iki imam, çârdeh masum, nihayet Hacı Bektâş-ı Velî anılmaktadır.

Ehl-i beyte muhabbet her tarikatta mevcuttur.

İsmâ'îl Mâşukî'den:

Gel ey sôfi bizi men' eyleme 'aşk u tevellâdan
Mahabbettir ezelde kısmet olan bize Mevlâ'dan

Harîrîzâde'nin *Kemâl-nâme-i Âl-i Abâ* adlı risalesinden:

Âyât-ı subhâni ve ehâdis-i Nebevî ile istidlâl ve Âl-i Abâ ve ehl-i beyt-i Mustafâ fazîletini beyân ideyim Ve Hak Ta'âlâ anları esrâr-ı İlâhiyyesi olan hurûf-ı mukatta'ât-ı evâ'il-i suverden حمعسق kelimesinde cem' eylemiştir. Zîrâ bu kelime beş harftir. Âl-i Abâ dahi beştir. Her harfi bir ma'nâya işarettir.

On iki imamı meth ve Yezit ile arkadaşlarına lanet, bütün bâtını tarikatlerde müşterektir.

Seyyid Nesîmî'den:

Cân ü dilden Mustafâ vü Murtazâ meddâhıyem
Hem bu on iki imâma söylerim medh ü senâ

Kûri-i Şimr ü Yezid ü kûrî-i Mervân-ı har[7]
Mustafâ'nın hazretine ben kılurum ilticâ

Hânedân-ı Mustafâ'yı sevmiyen mel'ûna üş
Okurum bî-hadd anın cânına lâ'net dâimâ

Tevella ve teberra tabirlerine başka manzumelerde de tesadüf edilir.

Fasîh Dede'den:

7 Kûrî: Körlük, burada rağmen mânâsında. Şimr, Yezit, Mervan, Kerbela'da Hüseyin'in ölümüne sebep olanlar.

Tevellâsın teberrâsın bilen ʿuşşâka ʿaşkolsun
Tarîkatte budur erkân buna illâ ve lâ olmaz

Bektaşi edebiyatında daha bir çok tabirler ve ıstılahlar vardır. Mesela: "akyazılı", "kızıldeli", "kırklar şerbeti", "erenler demi" gibi tabirler içkiden kinayedir:

Kırkların cemʿinde şerbet ezildi
Ezenle ezdiren ʿAlî'dir ʿAlî
Bosnavî

Nûş ederler kızıldeli[8]
Kimisi de Akyazılı[9]
Gîsûları sırma telli
Şâh-ı merdân köçekleri[10]
Rızâ Dede

Kânî'nin bir beyti:

Akyazılı işâret idüp nefyini gamın
Fermân virir kızıldeli sultân efendimiz

Tasavvufi edebiyatta mevcut "devriyeler" Bektaşi edebiyatında da vardır. Fakat Bektaşiler tenasüha, hulûl ve ittihada inandıkları için, bu devriyeler mahiyetçe diğerlerinden farklıdır.[11]

Şîrî'den:

Cihân var olmadan ketm-i ʿademde
Hak ile birlikte yekdâş idim ben
Yarattı bu mülkü çünkü o demde
Yazdım tasvîrini nakkâş idim ben

ʿAnâsırdan bir libâsa büründüm
Nâr ü bâd ü hâkten göründüm
Hayrü'l-beşer ile dünyâya geldim
Âdem ile bir yaş idim ben

8 Kızıldeli: Şarap
9 Akyazılı: Rakı
10 Şâh-ı merdân: Ali
11 Pes sôfî-i sünnî odur ki, hulûl iʿtikâd itmiye, yaʿnî Allahû Taʿâlâ, su zarfa hulûl ider gibi kimesnenin cesedine hulûl itmemiştir. Zîrâ bu iʿtikâd üzere olmak nasrâniyyettir. Ve ittihâd dahi iʿtikâd itmiye. Yaʿnî Hak Taʿâlâ'nın bir nesne ile müttehid olduğu yoktur. Zîrâ ol nesneyi halkitmezden evvel ne veçhile ganiyy-i bizzât ise الان على ماعليه كان vefkınca yine ol gınâ-yi tâm üzerinedir. Ve vahdet didikleri kesretin zevâlidir. Yoksa Rab ile ʿabdin ittihâdı değildir. (*Tuhfetü'l-Atâ'îyye*, İsmâ'îl Hakkı)

Âdem'in sulbünden Şit olup geldim
Nûh-ı nebî olup tûfâna girdim
Bir zamân bu mülke İbrâhîm oldum
Yaptım Beytullâh'ı taş taşıdım ben

İsmâ'îl göründüm bir zamân ey cân
İshâk Ya'kûb Yûsuf oldum bir zamân
Eyyûb geldim çok çığırdım el amân
Kurt yedi vücudûm kan yaş idim ben

Zekeriyyâ ile beni biçtiler
Yahyâ ile kanım yere saçtılar
Dâvud geldim çok peşime düştüler
Mühr-i Süleymân'ı çok taşıdım ben

Mübârek asâyı Mûsâ'ya verdim
Rûhü'l-kudüs olup Meryem'e erdim
Cümle evliyâya ben rehber oldum
Cibrîl-i Emîn'e sağdaş idim ben

Sulb-i pederimden Ahmed-i Muhtâr
Reh-nümâlarından erdi Zülfikâr
Cihân var olmadan ehl-i beyte yâr
Kul iken destinde bir taş idim ben

Tefekkür eyledim ben kendi kendim
Mu'cize görmeden îmâna geldim
Şâh-ı merdân ile Düldül'e bindim
Zülfikâr bağladım tiğ taşıdım ben

Sekâhüm hamrinden içildi şerbet
Kuruldu 'ayn-ı Cem ettik mahabbet
Meydâna açıldı sırr-ı hakîkat
Aldığım esrâra sırdaş idim ben

Hidâyet erişti bize Allâh'tan
Bî'at ettik cümle Resulullâh'tan
Haber verdi bize seyr-i fillâhtan
Selmân-ı pâk ile yoldaş idim ben

Şükür matlûbumu getirdim ele
Gül olup feryâdı verdim bülbüle
Cem' olduk bir yere ehl-i beyt ile
Kırklar makâmında ferrâş idim ben

İkrâr verdim cümle düzüldüm yola
Sırrı fâş etmedim aslâ bir kula
Kerbelâ'da imâm-ı Hüseyn ile
Pâk ettim dâmânı gildaş idim ben

Şu fenâ mülküne çok geldim gittim
Yağmur olup yağdım ot olup bittim
Urum diyârını ben irşâd ettim
Horasandan gelen Bektaş idim ben

Gâhî nebî gâhî velî göründüm
Gâhî uslu gâhî deli göründüm
Gâhî Ahmed gâhî 'Alî göründüm
Kimse bilmez sırrım kallâş idim ben

Şimdi hamdülillâh Şîrî dediler
Geldim gittim zâtım hiç bilmediler
Kimseler bu remzi fehm etmediler
Her gelen mahlûka kardaş idim ben

ŞER'Î AKİDELER

Tasavvuftan bahsederken vahdet-i vücuda kail olan mutasavvıfların, eşya ve mevcudatı Allah'ın tecellisinden ibaret addetmesine mukabil, umûmi şeriat akidelerine bağlı bulunan ehl-i sünnetin de, mahluku Halik'ten ayrı bir varlık telakki ettiğini yukarıda arz etmiştik.

Allah'ı, Kur'an ve hadisin havi olduğu hükümlere istinat ederek, şeriatın çizdiği çerçeve içinde mutalaa eden ehl-i sünnetin dayandığı bu akidelerin de, dinî edebiyatta mühim bir yer işgal etmesi çok tabiidir.

Bu kâbil manzumeler, divan edebiyatında "tevhit" veya "münacat" adını alırlar. Bu manzumelerdeki mevzuun özü Allah'tır.

ALLAH

Allah vardır, kendi varlığını ve kudretinin kemalini bildirmek için bütün eşyayı yoktan var etmiştir. Kemal sıfatlarıyla muttasıftır. Her türlü noksandan münezzehtir. Biz onu ancak "sıfat-ı ilahiyye"siyle tanıyabiliriz.

Sıfat-ı ilahiyye ikiye ayrılır: Selbî sıfatlar, sübuti sıfatlar. Bunun dışında kalanlar "caiz" sıfatlardır.

Selbî sıfatlar: "kıdem" evveli olmamak, "beka" ahiri olmamak, "hâdis olan şeylere muhalefet" mahlukattan hiç birine benzememek, "nefsiyle kıyam" bizzat kaim olup varlığı için başkasına ve ayrıca mekâna muhtaç olmamak, "vahdaniyet" bir olmak, şeriki ve naziri bulunmamaktır. Bu sıfatların zıtlarının ademi zaruridir.

Bunların zıtları: "hudus", "fena", "hâdis olan şeylere mümaselet", "gayr ile kıyam" ve "şirk"tir.

Sübuti sıfatlar: "hayat", "ilim", "irade", "kudret", "semi'", "kelam" ve "tekvin"dir ki, bunların da vücudu zaruridir.

Bu sıfatların kâinata taalluku yoktur. Mahlukun bu ismi taşıyan sıfatlarından hiç birine mümasil değildir.

Esma-yı ilahiyyeye gelince: Allah'ın birçok "esma-yı hüsna"sı vardır. Bunlar muhtelif surette taksim edilebilir. Vücuda delalet eder: şey ve zat gibi. Vücudun keyfiyetine delalet eder: kadim, ezelî, ebedî, daim gibi. Hakiki sıfatlara delalet eder: alîm, kadir, hay, semî, basir gibi. İzafi sıfatlara delalet eder: evvel, ahir, zahir, bâtın gibi. Selbî sıfatlara delalet eder: kuddus, selam gibi. Efale delalet eder: hâlik ve rezzak gibi.

Esma-yı hüsnayı, lütuf ve kahra delalet ettiklerine göre de ayırmak mümkündür. Rahman, rahim, müheymin, gaffar, vehhap, kerim, vâsi, mecit gibi sıfatlar, cemal suretinde tecelli eden lütuf ve ihsan edici sıfatlardır. Cebbar, kahhar, kâbız, müntakim, deyyan gibi sıfatlar da celal suretinde tecelli eden kahır sıfatlarıdır.

TEVHİT VE MÜNACAT

İşte bu isimlerle müsemma ve bu sıfatlarla muttasıf olan Allah, tevhit ve münacatların yegane mevzuudur.

Tevhit ile münacat arasında fark vardır. Tevhitte, mevzuun mihverini daha fazla "vahdaniyet-i ilahiyye, sıfat-ı ilahiyye, kudret-i ilahiyye" teşkil eder. Münacatta ise, bu kudret ve azamet karşısında acz ve fütur duyan müminin niyazı, mevzua mihver olur.

Tevhitlerde şer'î akidelerin tesirine en güzel misal olarak Fuzûlî'nin divanında mevcut ilk kaside gösterilebilir. Şair ilm-i kelamın muhtelif bahislerine kudretle temas ve tasarruf ettikten sonra nihayet şunları söyler:

Bu kârhâne bir üstâddan değil hâlî
Gerek bu kudrete elbette Kâdir ü dânâ

Kılur delâlet-i 'illet vücûd-ı her mevcûd
Velî ne sûd ki sâhib-nazar değil a'mâ

Mükevvenât-ı hudûs ol kadîmdendir kim
Kemâl-i zâtına mümkin değil kabûl-i fenâ

Kadîr ü Muktedir ü Kâdir ü Mukaddir ü Hay
'Alîm-i 'âlem ü 'Allâm ü A'lem ü A'lâ

Karaçelebizâde Abdülazîz'in *Gülşen-i Niyâz*'ından:

Vahdet-i zâtı eyleyüp tahkîk
İtmişimdir sıfâtını tasdîk

'İlm ü kudret hayât ü sem' ü basar
Zât-ı pâkinde oldular muzmer

Gerçi zâtınla kâ'im oldu sıfât
Ne sıfat zâttır ne gayrü'z-zât[1]

'Aceze'l-vâsıfûne 'an sıfatik[2]
Mâ 'arefnâke hakka ma'rifetik[3]

Ahâdiyyette yok şebîh ü nazîr
Mülkde hâcet-i müşîr ü vezîr

Ne 'arazsın ne cism ü cevhersin
Müteşekkil ne hod musavversin

Ya'nî min haysü zâtihi'l-akdes
Sıfat-ı Hak hemin tecerrüd bes

Sende yoktur eyâ Semi' u Mücîb
Hadd ü 'add ü tecezzî vü terkîb

Sana nisbetle yâ 'Aliyyû'ş-şân
Ne zamân î'tibârı var ne mekân

Olmadı yok o ihtimâl yine
Ekl ü şürb ü libâs ü nevm ü sene

Pâkdir dâmen-i celâlet-i Hak
Şehvet isnâd olunmadı mutlak

Fer' ü asl ihtimalin eyledi sed
Âyet-i "lem yelid ve lem yûled"[4]

Lem-yezel lâ-yezâlsin bî-şek
Safha-i dil bu i'tikâda mihek

Evveli bî-bidâyet oldur ol
Âhırı bî-nihâyet oldur ol

Muhdis-i kâ'inât o Zât-ı Kadîm
Heme masnû'-ı feyz ü fazl-ı 'amîm

Eser-i sun'u 'âlem ü âdem
Hükmü vefkıncadır vücûd u 'adem

1 Mısraın mânâsı: Allah'ın sıfatı, ne zatının aynıdır ne de gayrıdır.
2 عجزالواصفون عن صفتك: Senin sıfatını vasfedenler aciz kaldılar.
3 ماعر فناك حق معر فتك: Seni hakkıyla anlamadık.
4 Mânâsı: Doğurmadı ve doğmadı.

Emr-i "kün"den zuhûra geldi tamâm
Ulvî vü süflî cümle-i ecrâm

İtmese mümkinâta feyz-i vücûd
Hiç bilinmezdi resm ü râh-ı şühûd

Hâlik-ı hayr ü şer cenâbındır
Masdar-ı her fi'âl bâbındır

Kodun ammâ be-muktezâ-yı hikem
Halkda ihtiyâr-ı cüz'î hem

Pes odur merkez-i hatâ vü savâb
Ana vâbestedir sevâb ü 'ıkâb

Şunu ilave edelim ki, bu "sıfat-ı ilahiyye" mutasavvıf şairlerin eserlerinde de mevcuttur. Mesela Sâmî'nin münacatlarında "sıfat-ı ilahiyye" ayet ve hadislerle süslenerek zikredilmektedir. Ancak mutasavvıf şairler, kâinatı görüşlerine ait hususiyet bakımından daha bâtını ve daha enfüsidirler. Esasen muhtelif dinî fırkaların ihtilaf noktaları "sıfat-ı Bârî"nin kendisinde değil, izah veya tevilindedir.

Münacatlara gelince; bunların içinde, Ziyâ Paşa'nın terci-i bendinde tekerrür eden şu beyit, Allah'ın kudret ve azameti karşısında insanın duyduğu aczi ne güzel ifade etmektedir:

Sübhâne men tehayyere fî sun'ihi'l-'ukûl
Sübhâne men bi-kudretihî yu'cizü'l-fuhûl[5]

İSLÂM KOZMOGONİSİ

Tevhitlerde kâinatın yaratılışı ve "hilkat-i Âdem" bahisleri de izah edilir.

Taşlıcalı Yahyâ'nın *Gülşen-i Envâr*'ından:

Dahi yoğiken bu zemîn ü zamân
Hazret-i Hak var idi ancak hemân

Görmez idi kimseler encüm yüzün
Açmamış idi dahi 'âlem gözün

Yoğidi hem nûn-ı nigûn-ı cihân
Ya'nî dokuz dâ'ire-i âsmân

5 سبحان من تحير فى صنعه العقول
سبحان من بقدرته يعجز الفحول

Mânâsı: Ben o kimseyi takdis ve tenzih ederim ki, akıllar onun sanatını gördükçe hayrette kalır. Yine o kimseyi takdis ve tenzih ederim ki, kudretiyle en yüksek âlimleri acz içinde bırakır. Burada kimseden murat Allah'tır.

Sâbit ü seyyâreye mihr-i Vedûd
Zerre gibi virmemiş idi vücûd

Secde-i şükr etmemiş idi cibâl
Levha kalem yazmamış idi misâl

Bitmemiş idi gicenin sünbülü
Hem kamerin lâlesi mihrin gülü

Cevher-i câna beden-i ins ü cân
Olmamış idi dahi bâr-ı girân

Gâ'ib idi nokta-i rûy-ı zemîn
Âdem ü Havvâ vü mekân ü mekîn

'Âşık u ma'şûk ile 'aşk-ı Vedûd
'Aynı ile bulmamış idi vücûd

Olsa idi gamze-i cânân 'amî[6]
Dil ne bilürdü elem-i 'âlemi

Nev-i beşer hem melek-i muhterem
Şeyn-i şeyâtın ile çekmezdi gam

İtmez idi âl ile ehl-i dalâl
Fikre varup "râ" gibi eğri hayâl

Gelmemiş idi yüze mülk-i cihân
Olmuş idi bahr-ı 'ademde nihân

Kıldı celâl ü 'azamet iktizâ
'Âlemi halkeyliye Ma'bûd ola

'Ayn-ı 'ademden aka âb-ı hayât
Zinde ola emri ile kâ'inât

Kudret eli âdemi mevcûd ide
Hikmet ile sâcid ü mescûd ide

Cismi tılısmını 'ıyân eyliye
'İlmin ana genc-i nihân eyliye

Âdeme esmâsını ta'lîm ide
'İlm ile tekrîm ide ta'zîm ide

Kullarını kendüye müştâk ide
Kapusunu kâ'be-i 'uşşâk ide

Havf u recâ ile kamu 'âşikân
Eyliyeler nâle vü âh ü figân

6 "Gamze-i cânân, âlem-i amâda gizli kalsaydı", demek istiyor.

Mürşid-i kâmilleri fâzılları
Vâsıl ide kendüye kâbilleri

Nûr-ı Muhammed yaradıldı hemân
Zâhir ola başladı andan cihân

Geldi zuhûr eyledi deryâ-yı cûd
Buldu talazlar gibi ʻâlem vücûd[7]

Levha kalem yazdı hat-ı müşkbâr
Zulmet ü nûr oldu meʻan âşikâr

Encüm ile virdi göke zîb ü fer
Kıldı bu dokuz tabakı bir güher

Kadre irişti felek-i bî-esâs
Giydi nücû[m] ile mücevher libâs

Dağlar ile doğdu fezâ-yı cihân
Âb-ı hayât ile sulandı hemân

Kudret eli yazdı bilüp hikmetin
Âdemin evvel elif-i kâmetin

Çekti anın kadd-i bülendi ʻalem
Geldi melekler nazarına o dem

Cümleye emreyledi Rabbü'l-Vedûd
Dal gibi Âdem'e kıldı sücûd

Hayli ʻinâd itti ol ʻulvî-mizâç
Gönlüne geldi ʻadem-i ihtiyaç

Sürdü melekler anı dergâhtan
Kendünü dûreyledi Allâh'tan

Eyledi cumhura muhâlif işi
Anlamadı ol zarar-ı fâhişi

Virdi kerâmet nazarın Âdem'e
Geldi şeref Âdem ile ʻâleme

Hâlet-i esmâ ile ol şâh-ı cûd
Bildi nedir sırr-ı serây-ı vücûd

Âdem olur mazhar-ı ʻilm ü kemâl
Niteki enhâra vücûd-ı cibâl

Doldu benî âdem ile her taraf
Rûy-ı cihân buldu bu yüzden şeref

7 Talazlanmak: Dalgalanmak.

HU

"هو" zamirdir. O demektir ki, Allah'a aittir. Sure-i İhlas'ta mevcut: "O, Allah'tır; birdir, de" mânâsına gelen "قل هو الله احد" ayetindeki "احد", "هو"yı tefsirdir.

"لااله الا هو" ve "لاموجود الاهو"deki "هو"lar Allah'a aittir. Aslı "لااله الاالله" ve "لاموجود الاالله"tır.

Muhtelif tarikat mensupları, zikrederken Allah dedikleri gibi "Hu" da derler. Mısrî Niyâzî'den:

Gir semâ'a zikr ile gel yana yana Hû deyu
İr safâ-yı 'aşk-ı Hakk'a yana yana Hû deyu

Hep erenler Hû ile kaldırdılar Hû perdesin
Açtılar gözlerin andan yana yana Hû deyu

Gördüler Hû kaplamıştır on sekiz bin 'âlemi
Feyz alırlar cümle Hû'dan yana yana Hû deyu

Zât-ı Hakk'ı buldular buluştular bir Hû ile
Dost göründü her taraftan yana yana Hû deyu

Gönlüne 'âşıkların Hû diyerek hikmet dolar
"Küntü kenzen" haznesinden yana yana Hû deyu

HZ. MUHAMMED

Risalet ve nübüvvet meselesi, İslâm dininin en ehemmiyetli bahsini teşkil eder.

İslâma göre, peygamberlerin evveli Âdem, ahiri de Muhammed'dir. Hz. Muhammed, peygamberlerin efdalidir. Kur'an ona nazil olmuştur. "Hâtemü'l-enbiya" olduğu için kıyamete kadar başka peygamber gelmeyecektir.

Müslimin ilk davet edildiği şey kelime-i şehadettir:

اشهد ان لا اله الاالله واشهد ان محمداً عبده و ر سوله

Mânâsı: Allah'tan başka Allah olmadığına şehadet ederim. Muhammed'in Allah'ın kulu ve rasulü olduğuna da şehadet ederim.

Buna göre Müslümanlıkta ilk mevzu "vahdaniyet-i ilahiyye" ve "risalet-i Muhammediye" olmuş oluyor ki, şüphesiz asılların aslı "vahdaniyet-i ilahiyye"dir. "Nübüvvet-i Muhammediye" ise ancak bir tariktir.

İşte divan şairlerinin eserlerinde tevhitten sonra gelen manzumeler de Peygamber'i mevzu edinenlerdir. Bu kâbil manzumelere de "naat" derler. Naat hususunda şöhret kazanmış bir şair Nazîm'dir.

Naatler, münacatlar gibi, mesnevi tarzında yazılmış eserlerin baş taraflarında da bulunur. Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk* adlı mesnevisinden:

Levlâk ile zâtı pâki mevsûf
Kur'âna sıfâtı zarf u mazrûf

Dervâze-i tâkı Kâ'be kavseyn
Ferş-i kademi 'ulûm-ı kevneyn

Şâh-ı melekût-i 'arş-pâye
Mâh-ı ceberût-i ferş-sâye

Birdir didi âşınâ-yı vahdet
Mevc-i ahâdiyyet ahmediyyet

Çün evvel-i mâ-halâktır ol nûr
Sânî-i Hudâ disem de ma'zûr

Tebşîr içün kudûmun 'Îsâ
Tâ minber-i çerha çıktı gûyâ

Îcâdı vücûd-ı kevne bâ'is
Ümmetleri sırr-ı 'ilme vâris

Âyîne-i vahdet-i ilâhî
Mir'ât-ı vücûdudur kemâhî

Îmân-ı hakîkiye ol âgâh
Bestir sana bir Nebî bir Allâh

Hz. Muhammed Peygamber "mahrem-i haremsera-yı ilahî"dir:

Muhammed'den diğer yok dâhil olmuş kâbe kavseyne
Sunûf-ı enbiyâdan girmemiştir kimse mâbeyne
Haremgâh-ı visâle Ahmed'i tenhâ alup Mevlâ
Bu halvet oldu mahsûs Hazret-i Sultân-ı kevneyne

Peygamber, divan edebiyatında müstakil bazı eserlerin mevzuunu da teşkil eder. Bunlar mevlitlerdir. En meşhur olanı da Süleyman Çelebi'nin mevlididir ki, asırlardan beri tekrarlanmakta ve vecd ile dinlenmektedir.

Mevlitte, peygamberlik nurunun Âdem'den itibaren bütün peygamberlerden geçtikten sonra Muhammed'de karar kıldığını, Muhammed'in doğuşunu, o ânda cümle âlemin nura garkolduğunu, cihanın bütün zerrelerinin bu mübarek ânı takdis için "merhaba" diye çağrıştıklarını, feleğin sevincinden raksa girdiğini, Kâbe'nin bile "Ya Rasul, beni putlardan temizle, müşriklerden kurtar" diye feryat ettiğini, Muhammed'in kırk yaşına geldikten sonra başına risalet tacının konulduğunu, Kur'an'ın ayet ayet nazil olarak sırasıyla bütün mucizelerin zahir olduğunu, mirac ı, Peygamber'in, Cibril'in delaletiyle "Burak"a binerek bir ânda "âlem-i kuds"e ayak bastığını, daha sonra "sidre"ye, nihayet "Refref" ile "sidre"den öteye geçerek Allah'ın huzuruna çıktığını, "Cemalullah"ın keyfiyetsiz ve kemiyetsiz olarak

Peygamber'e göründüğünü, Peygamber'in "hıtab-ı ilahî"ye mazhar olduğunu, en nihayet Peygamber'in ölümünü çok sade, samimi ve heyecanlı bir lisanla tasvir eder.

Hakânî'nin "Hilye"si de Peygamber'in evsafından bahseden eserlerin en meşhurlarındandır.

Peygamber'den bahseden mensur eserlere de "siyer" denir. "Siyer-i Veysî" bunların en meşhurlarındandır.

ÇÂR-YÂR-I GÜZİN

Allah'a ve Muhammed'e bu suretle inanan mümin için Muhammed'in ilk dört halifesi olan Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali, ashab-ı güzinin ileri gelenlerindendir. Bu itibarla divan şairlerinin eserlerinde "münacat" ve "naat"ı, Çâr-yâr-ı Güzin için yazılan methiyeler takip eder.

Nazîm'den:

Kasr-ı şer'inde Ebûbekr ü 'Ömer ol Şâh'ın
Dahi 'Osmân ü 'Alî oldular erkân-ı binâ

Biri sıdk ile biri 'adl ile bî-hemtâdır
Biri hilm ile biri 'ilm ile ferd ü yektâ

Birisi bahr-ı 'atâdır birisi kulzüm-i dâd
Birisi kân-ı hayâdır birisi genc-i sehâ

İki şehzâde-i pürcüd Hasan ile Hüseyin
Her biri olmuş iken nûr-ı dü çeşm-i Zehrâ

Birine kâse-i zehrâb-ı fenâ sundu kader
Birini tîg-ı kazâ itti emîr-i şühedâ

Oldular cân ile fermân-ı Hudâ'ya teslîm
Her biri hükm-i kazâ vü kadere virdi rızâ

Rûh-ı pâk-i Şeh-i kevneyne dürûd ile salât
Âl ü evlâdına esbâbına teslîm ü senâ

İLM-İ KELAM

İlm-i kelam, esas itibariyle Allah'ın zat, sıfat ve ef'alini şeriatın çizdiği esaslara göre tetkik ederek uluhiyeti bir sistem dâhilinde ispata çalışır.

İlm-i kelam, bugün bulunduğu hâle gelinceye kadar birçok safhalardan geçmiştir.

İslâmda ilmî ayrılık, "kader" meselelerine ait ihtilafla başlar. Kaderi inkar eden "kaderiye" mesleki, ilk ilmî bidat sayılır. Kaderiyenin tam zıddı "cebriye"dir. Bunlar da, insanın fiil ve hareketinde muhtar olmadığını, fail ve kâdirin ancak Allah olduğunu iddia ederler.

İşte bu gibi ihtilafları kitap ve sünnetin, yani Kur'an ve hadisin tayin ettiği hudut içinde halle çalışanlara "ehl-i sünnet", ayet ve hadisleri kendi nokta-i nazarlarına göre tevil ederek akıl tarikiyle bu meseleleri telife uğraşanlara da "ehl-i bidat" veya "ehl-i itizal" derler.

İlm-i kelam, ilk zamanlar ehl-i bidatın ilmi idi. Üçüncü hicret asrında gelen ve ehl-i bidatı kelam tarikiyle reddederek bunların tenakuzlarını meydana koyan İbn-i Kilâb, bugünkü ilm-i kelama ilk zemini hazırlamış oldu.

Bundan başka, İbn-i Kilâb'dan itibaren ehl-i sünnet mezhebi ile ehl-i bidat mezhebi arasında mutavassıt bir ehl-i sünnet mezhebi çıktı ki, ehi-i sünnetin bu fırkasına "mütekellimîn" dediler. Bu mezhep de yeni bir ilm-i kelamın çıkmasına vesile oldu.

Diğer taraftan ehl-i itizalden bazıları, felsefe ile kelam usûllerini birleştirerek ilm-i kelama yeni bir şekil verdiler.

İslâm arasında meydana çıkan bu üç nevi ilimden başka, el-Kindî ile bir de "meşaiye" felsefesi teessüs ediyordu.

Bu suretle İslâm mütefekkirleri dört mezhebe ayrılmış bulunuyorlardı ki, bunlarda İmâm-ı Hanbelî'nin temsil ettiği "ehl-i sünnet-i hassa", İbn-i Kilâb'ın temsil ettiği "ehl-i sünnet-i âmme", Ebü'l-Hüzeyl ile Nezzâm'ın temsil ettiği "ehl-i bidat" ve el-Kindî'nin temsil ettiği "ehl-i felsefe" mezhepleridir.

Nihayet dördüncü hicret asrında gelen Ebü'l-Hasanü'l-Eş'ârî, İbn-i Kilâb'ın tesis ettiği ilm-i kelama yeni bahisler katarak onu yeni bir şekle soktu. Bu ilm-i kelam, ehl-i sünnetin ilm-i kelamı oldu.

Bu sıralarda El-Kindî ile başlayan İslâm felsefesi, Fârâbî ve İbn-i Sînâ gibi mühim unsurlar kazanmış oluyordu. Bu felsefe ilm-i kelama zıttı. Bu hususta "mukaddimat-ı akliye"yi vazederek ilm-i kelamı ikmal eden El-Baklânî ve bunu daha ziyade genişleten de Ebü'l-Me'âlî olmuştur. İşte eskilerin yani "mütekaddimîn"in ilm-i kelamı budur.

Gazâlî ile beraber, dinî akidelere muhalif olan felsefe bahislerini ret ve iptal etmek ciheti de ilm-i kelama girdi.

Gazâlî ile başlayan "müteahhirîn" ilm-i kelamı, Râzî ve Âmedî ile genişlemiş, Beyzâvî ile de kemale vast olmuştur. Böylece ehl-i kelam mesleki bir felsefî meslek oldu. Bu ilm-i kelam İslâm âleminde felsefeyi durdurdu.

İlm-i kelam hakkında şu kısa hulasayı yaptıktan sonra bahsimize geçebiliriz. İlm-i kelamın en mühim bahisleri edebiyatımıza intikal etmiştir. Bilhassa "hakayık-ı eşya" bahsiyle, Allah'ın birliğine delil olarak getirilen "hudus ve kıdem", "teaddüd-i kudema" ve "teselsül" gibi bahisler, tevhitlerde sık sık geçer.

HAKAYIK-I EŞYA

Ehl-i hakka göre "hakayık-ı eşya"nın hariçte vücudu vardır. Bunların hiç olmazsa bir kısmına insanın ilmi ve idraki taalluk eder. Hâlbuki "Sofestailer" bunun aksini iddia ederler. Bunlar üç sınıftır: "İndiye", "inadiye", "lâedriye".

İndiye, hakayık-ı eşyanın haddizatında sübutu yoktur. Şu kadar ki itikat ve telakkiye tâbi olarak bir varlığa maliktir. "Bir şeyin cevher olduğuna itikat edersek 'cevher', araz olduğuna itikat edersek 'araz'dır", derler.

İnadiye, hakayık-ı eşyanın sübut ve vücudunu toptan inkar ederler. Hakayık-ı eşya namı verilen şeylerin vehim ve hayalden ibaret olduğunu iddia ederler.

Lâedriye ise "Bir şeyin sübut ve adem-i sübutuna ilmimiz taalluk etmez", derler. Her şeyden ve kendi varlıklarından şüphe ederler. Hatta şüphelerinde bile "sahib-i şekk ü reyb" olduklarını iddia ederler.

Fuzûlî'den:

> Hayâl-i mahz sanup kâ'inâtı nergîs-i mest
> Kılurdu cehl ile nefy-i hakâyık-ı eşyâ

Şair baharı tasvir ederken çiçeklerden bahsettiği sırada diyor ki: "Mest olan nergis, sofestailer gibi her şeyi sırf hayal addederek hakayık-ı eşyayı inkar etmiş oluyor."

HUDÛS VE KIDEM

Hudûs sonradan meydana gelmek, kıdem de evveli bulunmamaktır. Allah kadimdir. Her şeyin mebdeidir; "illet-i ûlâ"dır. Vücudu, hiçbir sebep ve illete muhtaç değildir. Kâinat ise hâdistir. Vücudu, onu meydana getiren bir sebep ve illete muhtaçtır.

Ziyâ Paşa'dan:

Nedir mubâhase-i da'vî-i hudûs u kıdem
Nedir bu redd ü kabûl ü cevâb ü istifsâr

Hersekli Ârif Hikmet'ten:

Asla nisbetle terettüb ider isbât-ı kıdem
Tavr-ı fer'iyyet ü sûrettedir inşâ-yı hudûs

Eylemiş ehl-i hikem mevc ile bahrı temsîl
Tâ ki ma'lûm ola keyfiyyet-i ma'nâ-yı hudûs

"Bahr" kadim, bahre nazaran "mevc" de hâdis olmuş oluyor.

Fuzûlî'den:

Mükevvenât-ı hudûs ol kadîmdendir kim
Kemâl-i zâtına mümkin değil kabûl-i fenâ

Şair, "Hâdis olan her şey kadim olan Allah'tandır ve Allah fani değildir", diyor.

Şeyhî'den:

Kadîm hakkına hâdis hayâl ola tasvîr
Zehî tasavvur-ı bâtıl zehî hayâl-i muhâl

TEADDÜD-İ KUDEMA

Allah'ın birliğine inananlar için kadimler teaddüt edemez.

Fuzûlî'den:

Sanup şükûfe mebâdî sunûf-ı eşcârı
Kılurdu bahs ki câ'iz te'addüd-i kudemâ

Şair baharı tasvir ederken çiçeklerden bahsettiği sırada diyor ki: "Çiçekler, ağaçları kâinata mebde telakki ettikleri için tesddüd-i kudemayı caiz görüyorlar. Binaenaleyh delilleri bâtıldır."

TESELSÜL

Teselsül, ilm-i kelamda illet ve sebeplerin birbiri ardınca devamı demektir. Hâlbuki bütün illet ve sebeplerin nihayet kadim olan bir illet-i ûlâya vararak teselsülün kesilmesi zaruridir.

Fuzûlî'den:

Virüp teselsüle kuvvet tabî'at-ı kec-i âb
Olurdu nâfi-i isbât-ı 'illet-i ûlâ

Şair, akan sudan bahsederken diyor ki: "Su, mütemadiyen akmasıyla, güya teselsül imkanını ispat ve illet-i ûlâyı nefyetmiş oluyor."

HİKMET-İ KADİME

Gerek tabiat gerek mevcudat ve hadisat karşısında eski devrin âlim ve mütefekkirlerinin zihnini işgal eden meseleler, hikmet-i kadimenin muhtelif mevzuunu teşkil ederler. Şüphesiz bunlar arasında mantıki bir teselsül vardır ve bir tefekkür sistemi teşkil ederler. Fakat bunlar tetkik ve tecrübeye dayanmaz. Mantık, kıyas, muhakeme ve cedelle bu davaların izah ve ispatına çalışılır.

Bu bahislerden bazıları, ilm-i kelamın da münakaşa ettiği meseleler arasındadır. Eski edebiyatımız, bu bahislere ait ıstılahlar ve tabirlerle yapılmış bir çok mazmunlarla doludur.

HALÂ VE MELÂ

Halâ birbiriyle bitişik olan iki cisim arasındaki boşluktur. Eskiler mekânın izahı sırasında, buut ve halâ hakkında muhtelif fikirler serdetmişlerdir. Mütekellimîne göre, iki cismin arasındaki boşluk, maddenin hareketine müsait ve maddeden ayrı bir "bu'd-ı mücerret"tir. Bu buut, bir "ferag-ı mevhum"dur; cisme zarf olmak kabiliyetini haizdir. İçinde cisim mevcut olan boşluğa "hayyiz", cisimden hâli olan boşluğa "halâ" derler. Ve cisimlerin cüz-i fertlerden mürekkep olduğunu kabul ettikleri için, cüzlerin hareketini mümkün kılmak üzere halânın vücuduna imkan verirler.

İşrakıyyuna göre, buut bir "emr-i mevcut"tur; maddeden mücerret ve "meftur"dur. Yani yarılıp bir cismi içine kabul etmek şanından olan bir varlıktır.

Meşaiyyun ise, buudun cisimden hâli olabileceğini kabul etmezler. Binaenaleyh "halâ, yani cisimden hâli bir boşluk olamaz", derler.

Eskiler, arz merkez olmak üzere, sırasıyla birbirinin fevkinde dokuz feleğin mevcut olduğunu kabul etmişlerdir. Dokuzuncu felek "muhaddid-i cihat"tır. Hepsinin fevkinde olan ve diğer felekleri ihata eden bu muhaddid-i cihata "felek-i atlas" derler.

Meşaiyyuna göre, bütün buutlar burada nihayet bulur. Artık felek-i atlasın maverasında buut yoktur; buradaki halâ bir vehimdir; "nefy-i sırf" ve "adem-i mahz"dır. Eğer felek-i âzamın maverasında bir buut olsa –buut cisimden hâli olamayacağından– "melâ"nın yani diğer anasır ve eflâkin de mevcut bulunması icap eder. Melâ tasavvuru ise, fezada hareketi mümteni kılacağından mümkün değildir. O hâlde "lâ halâ ve lâ melâ" deyip ikisini de nefyetmekten başka çare yoktur.

Fuzûlî'den:

Bahâr gülşeni ezhâr ile kılup memlû
Yakînim oldu ki mümkin değil vücûd-i halâ

Şair, bu bahiste meşaiyyunun fikrini kabul ederek "Baharın gülşeni çiçeklerle doldurduğunu gördüm; halânın kâbil olamayacağını anladım", diyor.

Nevres'ten:

Sen ol gice sefer ittin o 'âleme ki sana
Ne lâ halâ idi hâciz ne lâ melâ-i vücûd

Şair miracı kastederek Peygamber'e hitap ediyor: "Sen o âleme sefer ettiğin gece, sana ne lâ halâ, ne de lâ melâ mâniydi", diyor.

HEYULA VE SURET

Heyula, kendisi şekil ve suretten âri ve bütün suretler kendisiyle kaim olan şey demektir. Madde ile heyula arasında fark yoktur. İkisi de aynı mânâyı ifade eder. Fakat buradaki madde, gözle görülüp elle tutulan madde değil, belki onun "mahall-i kıyam"ı olan "madde-i ûlâ" demektir. Suret ise onun şeklidir. Suret heyuladan, heyula da suretten ayrılmaz. İkisi birden asıl maddeyi meydana getirir.

Sünbülzâde Vehbî'den:

Cevher-i nutk-ı güher-bârî ile 'âlemde
Hüsn-i sûret bula efrâd-ı heyûlâ-yı sühân

Beytin mânâsı: "Âlemde ne kadar heyula varsa, onların bütün fertleri, yani hepsi, o zatın güher yağdıran nutkunun cevheriyle güzel suretler bulsun."

Sâmî'den:

'Aşktır sermâye-i envâ'-ı hâsiyyet bana
Bir heyûlâdan zuhûr eyler nice sûret bana

Fehim'den:

Her tecellîden heyûlâ itti bin sûret kabûl
Çok mudur âyîne-i tab'-ı selîm olmak bana

CEVHER VE ARAZ

Cevher, müstakil bir mevcudiyete malik olup tahakkukunda başka bir şeye muhtaç olmayan mevcut demektir. Araz ise tahakkukunda başka bir şeye muhtaç olan mevcuttur. Mesela taş, tahakkukunda kendisinden başka bir cisme muhtaç değildir. Başlı başına bir mevcut ve bir cevherdir. Hâlbuki taşın rengi, tahakkukunda mutlaka başka bir cevhere muhtaç olduğu için arazdır. O hâlde, kırmızı taş dediğimiz zaman, taşın kendi cevher, rengi de araz olmuş olur.

Fehim'den:

Cevher-i zâtınla kâ'im bir 'arazdır lâ-mekân
Mümteni'dir hayyiz-i 'ilm-i 'Alîm olmak bana

Nef'î'den:

Bî-'araz bir cevher-i sâfîdir ammâ muttasıl
Ehl-i tab'ın zîver-i tîg u sinânîdir sözüm

"Cevher-i fert", "cüz-i fert", "cüz-i lâyetecezza" inkısam kabul etmeyen cevherler, mevcutlar demektir.

Fakat şairler "cevher-i fert"i asıl mânâsında iham suretiyle bazı kere "cevher-i yegâne" mânâsında da kullanırlar.

Sâmî'den:

Zuhûr-ı cevher-i ferd-i vücûdudur bizzât
Bedâyi'-i 'araz-ı mümkinâttan maksûd

Şair Peygamber'den bahsederken diyor ki: "Mümkünatın, yani âlemdeki bütün mevcudatın hepsi, onun cevher-i vücuduna nazaran birer arazdır. Bu mümkünatın vücut bulmasından maksat, onun "cevher-i ferd-i vücud"unun zuhura gelmesidir. Burada "cevher-i fert" terkibi, felsefedeki "cevher-i fert"e telmihi tazammum etmekle beraber "cevher-i yegâne" mânâsında kullanılmıştır.

Nef'î'den:

Cevher-i ferdim heyûlâ-yı tasavvurdan beri
Şeş cihât-ı ma'rifet kevn ü mekânımdır benim

ANASIR-I ERBAA

Eskilere göre su, toprak, hava, ateş, dört esas unsurdur ki buna "anasır-ı erbaa" derler.

Bağdatlı Rûhî'den:

Ayâ nice bir devr ide bu çâr ʿanâsır

Nazîm'den:

Sunʿunu izhâr idüp ezdâda virdi imtizâc
İttiler âmîziş âb ü âteş ü bâd ü türâb

Nebî'den:

Bestedir birbirine çenber-i dolâb-ı vücûd
Murtabit birbirine âb ile hâk âteş ü bâd

Nevres'ten:

Eylesem ağlıyarak âh ile eflâk yanar
Su yanar nâr yanar bâd yanar hâk yanar

Beyitte bir mazmun olmamakla beraber, şair anasır-ı erbaayı bir mısrada toplamış oluyor.

ALLAH, İNSAN VE KÂİNAT

Gerek tasavvufun, gerek şer'î akidelerin tesiri altında teessüs etmiş olan Allah, insan ve kâinat telakkisi, divan şairlerinin dünya görüşünü hususi bir nizama bağlamış, bir "fikirler manzumesi" vücuda getirmiştir. Dünyayı bu zaviyeden ibretle temaşa eden hakîm şair, daima bir "müsebbibü'l-esbab"ın, bir "illet-i ûlâ"nın vücudunu görür. Bütün hadiseler onda nihayet bulacaktır. Her şey "takdir-i ilahî" ile taayyün etmiştir. Bunu değiştirmeye imkan yoktur. Buna rızadan başka çare olamaz.

İşte Allah, insan ve kâinat telakkisinin İslâm dünyası içindeki bu hususiyeti, fikrin bu tarzdaki teselsülüne meydan vermiştir. Bu görüş, divan edebiyatının bütün mahsullerinde kendini hissettirir. Bunu en çok tekrar eden Nâbî olmuştur. Samimi bir bağlılıkla tekrarladığı bu kanaatleri darbımesel icazıyla tespite çalışmıştır.

Bu kâbil şiirde mevcut fikirler ve kanaatler şöyle sıralanabilir:

1. Kâinat bir "kitab-ı hikmet"tir. Kâtibi Allah'tır. Bu, anlaşılmaz:

Bu 'âlem bir kitâb-ı hikmet-endûz-ı hakâyıktır
Me'âlin her kim istihrâc iderse âferîn bâdâ

'Aceb vaz' eylemiş bu kârgâh-ı hikmet-âmîzi
Ki kemter sun'unu derk eyleyince pîr olur bernâ
Nâbî

Kitâb-ı kâ'inât esrâr-ı hikmetle leb-â-lebdir
Şikâyet cehlden feryâd bî-idrâkliklerden
Nâbî

Sevâd-ı mümkinât âsâr-ı sun'u bî-sühan söyler
Kitâb-ı kâ'inât esrâr-ı Hakk'ı bî-dehen söyler
Nâbî

'Âlem ki temâm-ı nüsha-i hikmettir
Ma'nîsini fehm eyliyene cennettir

Mahrûm-ı şühûd olanların çeşminde
Zindân-ı belâ çâh-ı gam u mihnettir
Nâbî

Turfa dükkân-ı hikemdir bu köhen tâk-ı felek
Ne ararsan bulunur derde devâdan gayrı
Râgıb Paşa

Esâs-ı hestî-i 'âlem bilinmedi gitti
Nedir vezâ'if-i âdem bilinmedi gitti
Kitâb-ı mekteb-i tekvîn okunmadı kaldı
Bu sırr-ı hikmet-i mübhem bilinmedi gitti
Hayrî

2. Cihan, ibretle bakılacak bir levhadır. Allah birbirine zıt olan şeylerle onu doldurmuştur:

Hoş nigâh it bu hazan-gâh-ı bahâr-âlûde
Kimi bülbül kimi mahzûn kimi gül gibi küşâd

Ne bu terkîb-i hikem cümle benî âdem iken
Birisi hâne yapar birisi olmuş ırgâd

Bu ni'am-hâne-i hikmette 'aceb hâlettir
Biri sultân-ı cihân biri gedâ-yı bîzâd
Nâbî

Budur 'atıyye-i divân-hâne-i kısmet
Gehî pelâs-ı köhen gâhî hil'at-i semmûr
Nâbî

Hâl-i 'âlem ezelî böyle perîşan ancak
Kimi handân kimi giryân kimi nâlân ancak
Bâkî

3. Cihan, mihnet ve ıstırapla, hayat ise mücadele ve ihtirasla doludur. Dünyada rahat yoktur, "lâ rahate fi'd-dünya":

Ser-â-pâ çeşm-i 'ibâretten geçridim nüsha-i dehri
İçinde ma'nî-i ârâma dâ'ir bir 'ibâret yok
Nâbî

4. Mamafih ihtiras sahibi olanlar için rahat, bu mihneti çekmededir:

Cihânın mihneti erbâb-ı hırsa ʻayn-ı râhattır
Değil âsûde bâra girmeyince püştü hammâlın
Nâbî

5. Dünya vefasız bir kadındır. Ona aldanmamak lâzımdır:

Ol kadar buldum zen-i dünyâyı Râgıb bî-vefâ
Çeşm-pûş-i ârzû oldum behişt ü hûrdân
Râgıb Paşa

6. Allah kerimdir. Her işte ona teveccüh etmelidir:

Te'essüf eyleme fevt ittiğin mürâdâta
Hudâ kerîmdir andan güzel bedel yetişür
Teveccüh eyle murâdın ne ise Mevlâ'ya
Eğer mukadder ise ol kadar ʻamel yetişür
Nâbî

7. Allah "müsebbibü'l-esbab"dır. Herkesin rızkını tayin eden odur:

Rîştesi dest-i müsebbibde iken esbâbın
Nâbî'yâ ʻâlem-i esbâba heveskâr olamam

Rahm-ı mâderde iden rızkımı taʻyîn Hak iken
Rızk ümidiyle fürû-mâyelere bâr olamam
Nâbî

Yok sende kanâʻat gözün aç olduğu oldur
Rızkın irişür yoksa eğer subh u eğer şâm
Rûhî

8. Madem ki Allah'ın iradesi neyse o zuhur edecektir; bugünün gamı ile yarının endişesini çekmek hatadır:

Çün kâr-ı nihânî-i meşiyyet ola maʻlûm
Çekme gam-ı imrûz ile endîşe-i ferdâ
Sâmî

9. Allah, herkesin nasibini kendi liyakat ve istihkakına göre tayin etmiştir:

Gıdâsın herkesin şâyânı üzre eylemiş taʻyîn
Kimin itmiş pelâs-ı cehle müstağrak kimin dânâ
Nâbî

10. İnsanların talii, "kitab-ı Huda" olan "levh-i mahfuz"da yazılıdır:

Levh-i mahfûz, kitâb-ı Hudâ: Pes Hakk'ın 'ilm-i kadîmi ki, levh-i mahfûzda yazulusudur. Nahs ü sa'd her biri vakti gelicek feleğin devri sebebiyle zâhir olur. Hiç kimsenin buna şekki yoktur. Bu cümlesini harekete getüren emr-i Hak'dür. Ve 'ilmullâhtur. Ey birâder-i 'âşık, halkı harekete getüren tâli'idür, kendü iderin sanur. Bilgil ki çün nutfa, ana rahmine düşer; ol vakit atanın, ananın tâli'i ne işdedür; ve her ılduzun gerdisi ve hareketi nahs ü sa'd nenün üzerine âsâr iderse, ol nutfa ki ana rahmindedir, anın zâtına nakş-bend olur. Sa'âdet ve şekâvet ve zeyreklik ve hamâkat ve buhl ve sahâvet ve himmet ve hisset ve yohsulluk baylık her ne var ise ol nutfanın noktası zâtına tâli' oldu kaldı. Zîrâ nutfa cismin levh-i mahfûzudur. Ol levh-i mahfûz 'âlemin mazharıdır. Her kimse kim sa'îddir; sa'adetin ana karnından duta gelür. Her kimse kim şakîdir şekâvetin ana karnından duta gelür. Hiç bir vechile kendüden def' itmek mümkin değildür. Ve âdem bunda mecbûrdur.

(*Risâle-i Noktatü'l-beyân*, Mehmed bin Muhyiddîn)

11. Mukadder olan değişmez. Tedbir beyhudedir. Takdire boyun eğmekten başka çare yoktur:

Kimsenin haddi değil tekdîri tagyîr eylemek
Necâtî

Nâbî bakılsa çeşm-i hakikatle 'âleme
Takdîr ile musâlahadan mâ'adâ galat
Nâbî

İtmez evkâtın telef bâzîce-i tedbîr ile
Âşinâlık eyliyenler şîve-i takdîr ile
Nâbî

Değil tedbîr ile bir ferd kâdir mahv u isbâta
Sütûr-ı nüsha-i takdîre kimdir hâme uydurmuş
Râgıb Paşa

Olmadıkça nâ-nüvişte fihris-i takdîrde
Mutlab u maksad bulunmaz nüsha-i tedbîrde
Râgıb Paşa

Sıdk ile rızâ-dâde-i tekdîr-i Hudâ ol
Virme halecân kalbine tedbîr ile aslâ
Sâmî

Çâre yok şîve-i takdîre rızâdan gayrı
Fehm olunmaz hikem-i sırr-ı hafiyy-i Bârî
Sâmî

Takdîre kim ki rabt-ı vüsûk-ı canân ider
Teslîm-i hükm-i Pâdişeh-i ins ü cân ider

Takdîre rabt-ı hâl iden âzâde-hâtırı
'İzzet ne şâd-kâm ü ne zillet muhân ider[1]
Osmânzâde Tâ'ib

12. Her şey kapanabilir. Fakat Allah'ın merhamet ve mağfireti kapanmaz:

Ne gâyeti var ne kapanur ne ider imsâk
Kasr-ı kerem-i Hak'ta olan revzen-i rahmet
Nâbî

Olmakta cüst ü cûlarına nâ-ferz-i şevk
Ehl-i hatâya teşnedir âhû-yı mağfiret
Nâbî

Olmuş tutalım çerha resâ kûh-ı mesâ'î
Sahrâ-yı behişt eyler anı rûz-ı 'inâyet
Nâbî

13. İnsanlar Allah'ın verdiği bunca nimetin kadrini bilmezler ve şikayet etmekten utanmazlar:

Bu denlû ni'met-i bî-imtinânın kadrini bilmez
'Aceb küfrân-ı nâ-şükrândır ekser merdüm-i dünyâ

Bu denlû ni'met i ma'lûme vü meçhûleden sonra
İder takdîrden bast-ı şikâyet itmez istihyâ
Nâbî

14. Hadiseler "takdir-i ilahî" ile izah olunur. Ne olduysa "min tarafillah", "bi-iznillah", "bi-inayetillah" yahut "bi-hikmetillah" olmuştur. Bütün cihan bu kuvvetin esiridir. Muvaffakiyet Allah'tandır:

Âdem esîr-i dest-i meşiyyet değil midir
'Âlem zebûn-ı pence-i kudret değil midir

Bu perdenin derûnuna bak ıztırâbı ko
Her mihnetin verâsı meserret değil midir
Nâbî

Bulmaz reh-i hakkı meğer ol kimse ki ana
Tevfîkını Hâdî-i ezel râhber eyler
Nef'î

1 Muhân: Hakir ve zelil.

Bir derd yok ki menşe'i takdîr olmıya
Yine tedârükin Melik-i müste'ân ider
Osmânzâde Tâ'ib

15. Her işin bir "vakt-i merhun"u vardır. Zamanı gelmeyince hiçbir şey olamaz:

Zamânı gelmeyicek her işin husûlü muhâl
Umûr vaktine merhûn kelâmı hod meşhûr

Tekâtur eylemedikçe sirişk-i dîde-i tâk
Olur mu bâğ-ı temennâda hûşe-i engûr
Nâbî

16. Kanaat tükenmez bir hazinedir. Mevcut olanla iktifa etmeli, fazlasını aramamalıdır:

Bir kenz ki vâreste ola dest-i fenâdan
Nâbî değil illâ ki girîbân-ı kanâ'at

İtme heves-i sâye-i bâl ü per-i 'ankâ
Güsterde iken sâye-i eyvân-ı kanâ'at
Nâbî

Kasr-ı sürûr künc-i kanâ'at değil midir
Sahn-ı behişt kûy-ı ferâgat değil midir
Nâbî

Zinhâr olma hâhişine vakf-ı ızdırâb
Ta'yîn-i kârgâh-ı kaderden ziyâdenin
Nâbî

Ne kadar pest ise bünyân-ı kanâ'at Râgıb
Revzeninden yine ma'mûre-i rıf'at görünür
Râgıb Paşa

Râgıb-ı debdebe vü haşmet olan nâdîmdir
Sâlik-i râh-ı kanâ'atte peşîman olmaz
Râgıb Paşa

Cihân âlâyişinden dest-şûy ol râhat istersen
Kanâ'at dâmenin elden bırakma râhat istersen
Râgıb Paşa

Tevekküldür fakîrin kıblegâhı
Kanâ'at hod hemen altun oluktur
Şeyhülislâm Yahyâ

17. Sabretmek lazımdır. Gerçi güçtür; fakat zorlukları yenmenin çaresi budur:

Miftâh-ı müşkilât-ı cihândır eğerçi sabr
Ammâ girâncadır 'acebâ âhenîn midir
Nâbî

Sabrı şi'âr iderse telâfiler eyleyüp
Bir gam virirse on o kadar şâdmân ider
Osmânzâde Tâ'ib

18. Rıza, teslim ve tevekkül akıl şanındandır:

Pâyında bulur saydını 'ankâ-yı tevekkül
İtmez heves-i sayd ile bâl ü pere minnet
Nâbî

Nâbî'yâ sâlik-i ser-menzil-i maksûd olana
Râh-ı teslîm ü rızâ yolların en eslemidir
Nâbî

Sanma âsâyiş-i dil zâr u hazîn olmadadır
Âfiyet künc-i tevekkülde mekîn olmadadır
Nâbî

Olan sefîne-nişîn-i tevekkül ü teslîm
Garîk-ı mevc-be-mevc-i yem-i avâtıf olur
Nâbî

Nâbî tenezzül eylemez esbâb-ı hâhişe
Teslîm ile tevekkül ile ittihâd iden
Nâbî

19. Kaza ve kadere inanmak lazımdır:

Ne sendendir ne bendendir ne çerh-ı kîne-verdendir
Bu derd-i ser humâr-ı neşve-i câm-ı kaderdendir
Nâbî

Bir zamân tohm-ı kazâ pâzede-i hâk eyler
Bir zamân zîb-i serâ-perde-i eflâk eyler
Nâbî

Pençe-i saht-ı gülû-gîr-i kazâdan gayrı
Yoktur ol zahm ki nâ-yâfte-i merhemdir
Nâbî

Eczâ-yı cihân beste-i ahkâm-ı kazâdır
Kim kâdir olur itmeğe fermâna ta'arruz
Nâbî

Tut kim zemâne hurde-şinâs-ı umûr imiş
Eyler ne çâre hükm-i kazâ vü kader zuhûr
Hersekli Ârif Hikmet

– Kısmetten fazlası ele geçmez. Mücadele beyhudedir. Talihe boyun eğmelidir:

Yağsa bârân gibi gökten katarât-ı âmâl
Yine bed-tâli‘ olan hâ’ib ü hâsir bulunur
Nâbî

Mevkûftur müsâ‘ade-i rûzgâra kâr
Sarf eylesen de ‘aklını sen nâhuda kadar
Nâbî

Ne denlü eyler isen ‘arz-ı hâl-ı sûz u güdâz
Nüvişte-i ezelîden ziyâde virmezler
Nâbî

Tedbîr ile efzûn idemez kimse nasîbin
Teshîr-i mürâdât tekâpu ile olmaz
Nâbî

20. Mevkiin verdiği gururla sarhoş olmamalıdır:

Bezm-i ikbâlde ser-mest olanın hâli budur
Gâh peymâne çeker gâh humâr-ı âlâm
Nâbî

Çok da mağrûr olma kim meyhâne-i ikbâlde
Biz hezerân mest-i mağrûrun humârın görmüşüz
Nâbî

21. Kendinden büyüğüne değil, kendinden küçüğüne bakıp şükretmek lazımdır:

Senden ednâyı görüp şükr ile dem-sâz olmak
Senden a‘lâlara reşk eylemenin merhemidir
Nâbî

22. İstiğna, arif olanların kârıdır:

Tâlib-i ‘izzet olan ‘ârif ider istiğnâ
Câm-ı bî-neşve-i bezm-i feleğin nûşunda
Mürdeler kat‘-ı ta‘allûk idicek ‘âlemden
Götürür halk anı ‘izzet ile dûşunda
Nâbî

‘Âzâde-gân-ı kayd-ı emel ser-firâz olur
Nâz eylesün sipihre o kim bî-niyâz olur
Râgıb Paşa

Hevâ-yı nefsten sermâye-i ‘izzettir istiğnâ
Azîz olmazdı Yûsuf çekmese dâmen Züleyhâ’dan
Râgıb Paşa

Künc-i istiğnâ vü ʻuzlettir bize dârü'ş-selâm
Nâz ider kasr-ı behişte hâne-i vîrânımız
Süleyman Fehîm

Fakîriz gerçi ammâ eyleriz gerdûna istiğnâ
Bu istiğnâlar ey Rûhî tevekkül cânibindendir
Rûhî

Nân-ı hüşk ile kanâʻat gibi bir nîʻmet mi var
Künc-i istiğnâ gibi bir gûşe-i râhat mı var
Şeyhülislâm Yahyâ

23. Nihayet felekten şikayet edilebilir. O, insanlara eziyet etmekle eğlenen bir zalimdir. Çerha yalvarmak ahmaklıktır:

Vazʻ-ı felek ki mihr ü vefâ sûretindedir
Hep cevrdir ki lutf u ʻatâ sûretindedir
Nâbî

Nişân-ı eblehî gerdûn-ı kîne-perverden
Niyâz-ı lûtf u recâ-yi mürüvvet itmektir
Nâbî

Bu devrânda safâ-yı hâtıra nâ'il mi kalmıştır
Felekte dâğ-ber-dâğ olmadık bir dil mi kalmıştır
Nâbî

Çerhın keremi ittiği bîdâdına değmez
Nakdîne-i mihr ü mehi taʻdâdına değmez
Nâbî

Felek didikleri nâ-ber-karârdan feryâd
Ki dil elinde sitem-horde-i ʻıkâb oldu
Sâmî

Kim çeker minnetin ol sifle-nihâd ü dûnun
Başına çalsun eğer var ise ihsân-ı felek
Nef'î

Ne gûne söyliyeyim ol mefsedet dağarcığını
Ne gûne anladayım mekr-i çerh-ı gammâzı
İzzet Mollâ

24. Günahını ve aczini itiraf etmek akıl ve irfan sahibi olanların şanındandır:

Benim ol müflis-i aʻmâl ki dursun âlâf
Nâmeme girdiği y[o]ktur ʻaş[e]rât ü âhâd

Niyyet-i tâʻat idersem de elimden gelmez
Oldu nefs-i bedim ol denlü günâha muʻtâd

Dâmen-âlûde-i ʻisyân o habîsü'n-nefsim
Ki hevâdan geçemem nârdan olsam da remâd

Reh-zene rast gelen reh-reve döndüm âhır
Eyledi nefs ü hevâ nakd-i hayâtım berbâd

Kimsenin medhâli yok kendi sanîʻimdendir
İttiğim cürm ü hatâ kendi elimden feryâd

ʻAybdır ʻâkile şeytân beni aldattı dimek
Kendi nefsimdir iden nefsime ilkâ-yı fesâd
Nâbî

Cürmüm bilürüm muʻterif-i maʻsiyetim ben
İnkâr-ı hatâ itme de bir gûne hatâdır

Çerhın bana hasrittiği envâʻ-ı sitemden
Her neyse hoşumda bu da bir başka kazâdır
İzzet Mollâ

HAKÎMANE ŞİİR

Hadiselere ibret gözü ile bakan şair, görülenlerin arkasında gizlenen görülmeyenleri keşfeder ve çok kere burada, insanların riyakârlığını, alayişe düşkünlüğünü, aczini ve ihtirasını görür. Bunları birer kıta, bazen de beyitle ifade eder. Rubailerin içinde hakîmane olanlar da çoktur. Hakîmane bir düşünceyi ve şairane bir tefelsüfü ihtiva eden bu kıtalar, rindane bir edayı taşır. Hakikati açıkça ifade ettiği için halkın da hislerine tercüman olan bu kıtaların ve beyitlerin başlıca bir değeri vardır.

Bu hakîmane kıtalar, mahiyet itibariyle muhteliftir. Birçok mevzulara temas eder. İçinde, mütevekkilane bir teslimiyeti veya mutasavvifane bir edayı, yahut kalenderane bir düşünceyi ihtiva edenler de bulunur.

Âhır misâl-i tîr düşer hâk-i zillete
Gayrın ʻiânetiyle çıkan evc-i rifʻate
Bakmaz nigâh-ı rağbet ile cürʻa-nûş-ı feyz
Mest-i şerâb-ı nahvet olan ehl-i devlete
Vâhid Mahdûmî

İkbâlini hazmitmişi görmüş yoktur
Derkeyliyemez doyduğun erbâb-ı şikem
Fehmitmese ikbâlini taʻyîb itme
Mukbillere dîv âyînesidir ʻâlem
İzzet Mollâ

Söylemem derdimi hem-derdim olan âha bile
Belki sînemdeki şu nâle-i cân-gâha bile
Kendi bî-şübhe bilür râz-ı derûnun yoksa
Ehl-i dil söyliyemez derdini Allâh'a bile
Hızır Ağazâde Sa'îd

Garâbetin bu da bir nev'idir ki insânlar
Arar hakîkati her yerde başka yolda yürür
Tesâdüf eylese bir yerde ez-kazâ birgün
Hakîkat onlara onlar hakîkate tükürür
Ferit Kam

'Âkil geçinen güzîde nev'in
Aldanmağa ihtiyâcı vardır
İnsanla doğan bu eski derdin
Zannetmeyiniz 'ilâci vardır
Ferit Kam

İtme beyhûde felekten şekvâ
Hoşça hazmet yediğin darbeleri
Eskidir hiç değişmez bu usûl
Eşek oldun mu vururlar semeri
Ferit Kam

Bu elem yurdu denî dünyânın
Derdine mihnetine gâyet yok
Bir çürük diş gibidir bence bu cân
Çıkmadan sâhibine râhat yok
Ferit Kam

Her heveskârın tahammülden nasîbi var mıdır
Çekmeğe bilmem bizim câm-ı safâ-bahşâmızı
İhtiyât et sunma her bî-çâreye mecliste câm
Sahva gelmez belki ey sâkî içip sahbâmızı
Ferit Kam

İMAN VE İTİKAT

Kur'an – Hadis – Enbiya Kıssaları – Mucizeler

AYET VE HADİSLER

Kuran ve hadis, eski şairlerin bol bol istifade ettikleri bir hazinedir; bir ilham kaynağıdır.

Ayet ve hadisler ya telmihen veya mealen yahut da aynen alınır. Bu takdirde ise, bazen ayet veya hadisin bir iki kelimesi, bazen de tam bir mânâ ifade eden bir fıkrası alınır. Vezin zaruretiyle küçük değiştirmeler yapmak da caizdir.

AYETLER

Fuzûlî'den

> Hukûk def'i içün agniyâ-yı eşcâra
> Sahâ'if-i çemen oldu eyâdî-i fukarâ

"Zenginlerin mallarında, sail ve mahrum fakirlerin hakları vardır" mealindeki:

وفی اموالهم حق معلوم للسائل والمحروم

ayetine telmih ediyor. Beyte göre, ağaçlardan dökülen yaprakları, çemen sahifelerinin fakir elleri topluyor; bu suretle zengin olan ağaçlardan haklarını almış oluyorlar.

Sünbülzâde Vehbî'den:

> Sirkat-i şi'r idene kat'-ı zebân lâzımdır
> Böyledir şer'-i belâgatte fetâvâ-yı sühân

"Hırsızların ellerini kesiniz" mânâsına gelen:

والسارق والسارقة فاقطعوا ايديهما

ayetine tevfikan, intihal edenler için de dil kesme cezasını tavsiye ediyor.

Bâkî'den:

Lâ'linden alsa lezzeti milh-i ücâc-ı bahr
Bahş eyler idi çeşme-i 'azb-i fürât ile

"Azb-i fürat" ve "milh-i ücac" terkipleri, sure-i Furkan'daki:

وهوالذى مرج البحرين هذا عذب فرات و هذا ملح اجاج

ayetinden alınmıştır. Mânâsı: O Allah ki, iki denizi birbirine birleştirdi; onların biri tatlı, diğeri acı ve tuzludur. Şair, "Denizin acı tuzu, lezzeti dudağından almış olsaydı, tatlı su çeşmesi ile bahse girişirdi", diyor.

Bir beyit:

Hâk-i pâyin olduğum gördü didi kâfir rakîb
Taş ile bağrın döğüp "yâ leyteni küntü türâb"

ويقول الكافر ياليتنى كنت ترابا

ayetinden alınmıştır. Şeytan topraktan yaratılan insanın büyük nimetlere nail olduğunu görerek ahirette "ah keşke ben de toprak olaydım" diye teessür izhar ediyor.

Şair buna telmih ederek diyor ki: "Kâfir rakip senin ayağının toprağı olduğumu görünce kıskançlıktan taşla bağrını döverek 'keşke ben de toprak olaydım' dedi."

Sâbit'ten:

Mey-i kevserle pür bir kâse-i yâkûttur lâ'lin
"Hitâm-ı misk" ile mahmûrlar memhûr bulmuşlar

"Hitam-ı misk", "hitamühu misk", "miskiyyü'l-hitam" gibi terkipler "hüsn-i hitam" yerinde kullanılır. Şu ayetten alınmıştır:

Sure-i Mutaffifîn'den:

يسقون من رحيق مختوم. ختامه مسك...

Mânâsı: Ağzı mühürlenmiş şarapla sulanırlar. Onun hitamı misk ile...

Nazîm'den:

Takdîr-i ilâhîde sakın itme cedel
Besdir sana "lâyüs'elü 'ammâ yef'al"
Maksûdunu âhır virir Allâh Nazîm
Sen eyle hemen sa'yini meşkûr evvel

Sure-i Enbiya'dan:

لايسئل عما يفعل و هم يسئلون

Mânâsı: Allah işlediğinden mesul olmaz. Onlar mesul olurlar.
Hâkânî'den:

Kesmiş atmıştır anı itme cedel
Tîg-ı "lâyüs'elü 'ammâ yef'al"

İzzet Mollâ'dan:

Sa'y idüp 'isyâna destimde o kaldı 'âkıbet
Zâhir oldu "leyse lil'insâni illâ mâse'â"

Sure-i Vennecmi'den:

وان ليس للانسان الا ماسعى

Mânâsı: İnsan için çalışmaktan başka bir şey olmadı.
Rûhî'den:

Vaslın ahbâba virir müjde-i "yuhyilmevtâ"
Hecrin a'dâya sunar "inne 'azâbî leşedîd"

"Biz ölüleri diriltiriz ve onların hayatlarında işledikleri işlerle ölümlerinden sonra kalan eserlerini de levh-i mahfuzda yazarız. Her şeyi levh-i mahfuzda yazdık ve zaptettik" mânâsına gelen sure-i Yasin'deki:

انا نحن نحيى الموتى ونكتب ما قدموا واثارهم وكل شيئ احصيناه فى امام مبين

ayeti ile, "Rabbiniz, 'size verdiğim nimetlerime şükrederseniz o nimetleri arttırırım; eğer ona küfür ile mukabele ederseniz, ahirette azabım çok şiddetlidir', diye bildirdi" mânâsına gelen sure-i İbrahim'deki:

واذ تأذن ربكم لئن شكر تم لازيدنكم ولئن كفر تم ان عذابى لشديد

ayetinden alınmıştır.
Ahmedî'den:

Bî-bekâdır bu meclis ey ahbâb
"Fettekullâhe yâ ülil'elbâb"

Sure-i Talak'tan:

فاتقوالله ياولى الالباب

"Ey akıl sahipleri, Allah'tan sakının", demektir.

Rif'at'tan:

Rızk içün çekme gamı "nahnü kasemnâ"yı gözet.

Sure-i Zuhruf'tan [iktibas]:

نحن قسمنا معيشتهم فى الحيوة الد نيا والاخرة

"Biz onların dünya ve ahiretteki maişetlerini aralarında taksim ettik; yani rızklarını tayin ve takdir ettik."

Kınalızâde Alî Çelebi'den:

Eğerçi hâne-i pür-nakştır serâ-yı cihân
Velî kitâbeleri "küllü men 'aleyhâ fân"

Sure-i Rahman'dan:

كل من عليها فان. ويبقى وجه ربك ذوالجلال والا كرام

"Dünyada ne varsa cümlesi fanidir. Baki olan ancak büyüklük ve celâl sahibi olan Rabb'inin zatıdır."

HADİSLER

Sâmî'den:

Murabba'-sâz-ı evreng-i risâlet mazhar-ı "levlâk"
Şeh-i refref-süvâr-ı yekketâz-ı karb-ı Yezdânî

لولاك لولاك لما خلقت الاقلاك

Bu bir hadis-i kudsidir. Yani lafzı Peygamber'den, mânâsı Allah'tan sâdır olmuştur. Hadisin mânâsı: Eğer sen olmasaydın eflaki yaratmazdım.

Beyitteki "murabba'-sâz" murabba'-nişin yerine kullanılmıştır. "Bağdaş kurup oturmak" demektir.

Nazîm'den:

Şensin şeref-i zâtını derrâk senin
Şerh eyliyemez sıfâtın idrâk senin
'Unvân-ı kitâb-ı midhalın olmuş ezel
"Levlâke lemâ halaktüleflâk" senin

Taşlıcalı Yahyâ'dan:

Nakl idüp bu kelâmı didi Nebî
"Sebekat rahmeti 'alâ gazabî"

Bu da bir hadis-i kudsidir:

سبقت رحمتي على غضبي

"Benim rahmetim gazabımı geçti."

Bir beyit:

Utlubü'l-'ilme velev bıssıyn"i tasdîk eyliyen
'İlme gâyet virmeyüp hem-vâre cüst ü cûdadır

اطلبو العلم ولو بالصين

Bu da bir hadistir, "İlmi arayınız; velev ki Çin'de olsun" mânâsındadır. Bâkî'den:

Kaddim gibi hâk-i kademin öptü na'liçen
Meşhûrdur "eddâlü 'alelhayrı kef'âil"

الدال على الخير كفاعله

"Hayra delalet eden, hayrı işleyen gibidir" mânâsına gelen hadise işaret ediyor. Şair diyor ki: "Boyum, ayağını öpmek istiyordu; ayakkabının altındaki demir parçası, ayağının toprağını öperek hayra delalet etti." Buradaki "dal" delaletten ism-i fail olduğu gibi, nalçanın şekli de eski harflerde "د" harfine benzemektedir. "Kaddim gibi" demekle de boyunun da "د" harfi gibi iki büklüm olduğunu anlatmak istiyor.

Bir beyit:

Katl ile zulm-i beşer eylemeden eyle hazer
"Beşşiril kâtile bilkatli" didi Peygamber

"Katili ölümle tebşir et" mânâsına gelen:

بشر القاتل بالقتل

hadisine işaret ediyor.

KISSALAR

Edebiyatımızda kıssalar da mühim bir yer tutar.

ÂDEM

Âdem'in Cennetten Kovulması

Allah Âdem'i halkettikten sonra, ona secde etmeleri için meleklere emretti.

Nâbî'den:

> Envârının olduğu müsellem
> Mescûd-ı melâ'ik oldu Âdem

Hepsi secde ettiler. Yalnız İblis, Âdem'in topraktan yaratılmasına mukabil, kendisinin ateşten halkedildiğini söyleyerek secde etmedi. Allah da ona lanet etti ve melek suretinden çıkarıp İblis suretine soktu.

Allah, Âdem'in sol eğesinden Havva'yı yarattı.

Hamdullâh Hamdî'den:

> Zeni pehlû-yı çepten eyledi Hak[1]
> Eğrinin hâli eğridir mutlak

Allah, Âdem ile Havva'yı cennete gönderdi İblis'ten sakınmalarını, cennette mevcut diledikleri nimetten bol bol yemelerini, ancak buğday ağacına yaklaşmamalarını Âdem'e tembih etti.

1 Çep: Sol.

İblis cennetten kovulduğu için kin besliyordu. Cennete girip Âdem'i kandırmak emelinde idi. Fakat cennetin bekçisi olan Rıdvan, ona mâni oluyordu. Yılan o vakit cennetin kapıcılarındandı. İblis ile arası iyi idi. İblis, yılanın ağzına girerek cennete girdi. Yılan o zaman gayet güzel şekilde idi. Dört ayağı vardı. İblis, cennete girince Âdem'e yaklaştı ve menedilen ağaçtan yemesi için onu kandırmak istedi. "Bu ağaçtan yiyen ebedî olarak cennette kalır", dedi. Âdem bunun sözüne inanmadı.

İblis, Âdem'i kandıramayınca Havva'ya yaklaştı ve onu kandırdı. Havva ağaçtan yedi. Havva'nın teşvikiyle Âdem de yiyince, her ikisinin de hülleleri tenlerinden uçtu. Derileri tırnak gibi idi. Ay gibi parlaktı. Allah o deriyi onlardan soydu. Yalnız parmakları ucunda bıraktı. İkisi de çırçıplak kaldı. Birbirlerinden utandılar ve incir ağacından birer yaprak alıp tutundular. Allah İblis'in izinsiz cennete girmesine sebep olan yılana lanet etti. Ayaklarını kesti ve karnı üzerine yürüttü. Allah dördünü de cennetten çıkardı. Âdem Hindistan'da Serendip dağına, Havva Cidde'ye, İblis İble'ye, yılan da Isfahan'a düştü.

Taşlıcalı Yahyâ'dan:

Hoş-dem idi Hazret-i Âdem ezel
Zevkına dünyâ gamı oldu bedel

Bir beyit:

Bildiğiçün sulb-i pâkinden zuhûrun yâ Rasûl
İtmedi "lâtekreba" nehyinden Âdem ictinâb

İkinci mısradaki "lâtekreba" kelimesi sure-i Bakara'daki şu ayete işarettir:

وقلنا يا آدم اسكن انت و زوجك الجنة و كلا منها رغداً حيث شئتما ولا تقربا هذه الشجرة فتكونا من الظالمين

Mânâsı: Ve biz Âdem'e "Sen ve zevcen cennette sakin olun. Ve istediğiniz gibi cennet meyvelerinden yiyin. Lâkin bu ağaca yaklaşmayın; yaklaşırsanız ikiniz de nefsinize zulmetmiş olursunuz", dedik.

İDRİS

İdris, Şit'ten sonra peygamber olmuştur. İptida kalemle yazı yazan ve elbise diken odur. İdris Peygamber'e göklerin esrarı açılmıştır. 365 yaşında iken, Allah onu göğe kaldırmış ve melekleri tedrise memur etmiştir.

Nâbî'den:

Tefsîr-i fazîletinden İdrîs
Eyler sâf-ı kudsiyâna tedrîs

NUH

Nuh'un Gemisi

Nuh'un kavmi çok asi idi. Onları yola getiremeyeceğini anlayınca, Nuh, bunların cezalandırılmasını Allah'tan niyaz etti. Allah, bu asi kavim için tufanda helak olmalarını nasip kıldı. Nuh, Allah'ın emri ile bir gemi yaptı. Kendine iman eden seksen kişiyi ve her cins hayvandan birer çifti alarak gemiye bindi. Sonra tufan başladı. Nuh'un kavmi helak oldu. Nihayet Allah'ın emriyle tufan sona erdi. Bulutlar açıldı. Sular çekilmeye başladı. Nuh'un gemisi de Cudi dağının üstünde karar kıldı.

Nâbî'den:

Cûdundan alup bıdâ'a-i rûh
Cûdî'ye yanaştı keştî-i Nûh

Nâ'ilî-i Kadîm'den:

Sensin bizi muhlis yine garkâb-ı fenâdan
Ne zevrak u ne Nûh u ne tûfân bilürüz biz

Taşlıcalı Yahyâ'dan:

Dîde gibi kaldı su içinde Nûh
Rûhuna irişti sonunda fütûh

İzzet Mollâ'dan:

Nâhudâ eylemese Nûh'u bu keştîye Hudâ[2]
Mevc-i tûfâna ne yelken dayanurdu ne seren

İblis'in Gemiye Girmesi

Nuh Peygamber, tufandan kurtaracağı hayvanları "gir", diye işaret ederek gemisine alırdı. Nöbet eşeğe gelince ona da işaret etti. Eşek girmek istedi. İblis, kuyruğuna yapışarak onu girmekten alıkoydu. Nuh tekrar emretti. İblis, yine eşeğin kuyruğunu çekerek onu bırakmadı. Nuh bu defa "ya melun girsene" deyince, eşek girdi. Eşeğin kuyruğuna yapışan İblis de beraber içeri girmiş oldu. Biraz sonra Nuh, İblis'i gemi içinde görünce, "Ya melun gemiye kimin izniyle girdin?" dedi. İblis "Eşeğe gir dediğin zaman, 'ya melun' diye hitap ettin. Ben de o sırada eşeğin kuyruğuna yapışmıştım. Allah'ın kulları içinde benden başka melun olmadığından bu emir bana aitti. Ben de girdim" cevabını verdi.

Şeyhî'den:

Nûh Peygâmber'in gemisine ol
İblîs'e kuyruğıyle virmiş yol

2 Nâhudâ: Gemici.

SALİH

Semut kavmi Allah'a isyan ederek puta taptıklarından, Salih Peygamber, onları hak dinine davete memur edildi. Salih Peygamber, onları azap ile tehdit ederek irşat etmek istediyse de dinlemediler. Bir gün Allah'tan hacet dilemek üzere putlarını alarak sahraya çıktılar. Putlar, isteklerine cevap vermedi. O zaman Salih Peygamber'e "Şu kayanın içinden bize gebe ve tüylü bir deve çıkarırsan, sana inanırız" dediler.

Salih Peygamber Allah'a niyaz edince kaya harekete geldi ve inleyerek yarıldı. İçinden istedikleri deve çıktı. Yine iman etmediler. Ve bir gün deveyi öldürdüler. Salih Peygamber onlara Allah'ın gazabını tebliğ etti. Üç gün sonra çıkan kuvvetli zelzele ile müminlerden başka cümlesi helak oldu.

Hamdullâh Hamdî'den:

Cennet olsa nola çerâgâhım[3]
Nâka-i Sâlih olsa hem-râhım[4]

İBRAHİM

İbrahim'in Ateşe Atılması

İbrahim, Azer'in oğludur. Azer, Babil hükümdarlarından Nümrut'un veziri idi. Mevki sahibi olmakla beraber put yapar ve onu satmakla geçinirdi. İbrahim henüz küçük yaşta iken, babasının satmak üzere verdiği putları ip takarak yerde sürükler ve onları kırardı. Bir gün Babil'in büyük mabedine girerek balta ile putları kırdı ve baltayı en büyük putun boynuna astı. Ve sonra halkı imana davet etti. Nümrut, İbrahim'i yakmak için meydanda büyük bir ateş yaktırdı. İbrahim'i mancınıkla ateşe attılar.

Mehmed bin Receb'den:

Halîl'i nâra atmadı mı Nümrûd
Cefâlar itmedi mi dîv-i merdûd

Cebrail, Allah'ın emriyle havada İbrahim'i tuttu ve hacetini sordu. İbrahim "Ben Allah'ın kuluyum; hacetim onadır, sana değildir. Allah ne dilerse yapsın" dedi. İbrahim'in ismi Halilullah oldu.

Necâtî'den:

Her İbrâhîm 'izzet kâ'besinde
Halîlullâh yâhûd Edhem olmaz

İbrahim ateşin ortasına düşünce Allah'ın emriyle ateşin ortasında bir meydan açıldı. Latif bir pınar çıktı. Etrafı yeşil çimen oldu. İbrahim pınarın üzerine oturdu. Elindeki ve ayağındaki zincirler Allah'ın emriyle çözüldü.

3 Çerâgâh: Otlak.
4 Nâka: Deve.

Nâbî'den:

Ahlâkına olmasaydı ma'den
Olmazdı Halîl'e nâr gülşen

Rahşânî'den:

Kızarmış terleyüp ruhsâtın ey meh tâb göstermiş
Halîl-âsâ cemâlin âteş içre âb göstermiş

İbrahim'in Kâbe'yi Bina Etmesi

Allah, Mekke'de İsmail ile birlikte Kâbe'yi bina etmeleri için İbrahim Peygamber'e emretti ve yerini bildirdi. Orada esasen Allah "Beytü'l-mâmur"u cihana getirmişti. Âdem Peygamber yılda bir kere Serendip dağından gelip onu ziyaret ederdi. Nuh Peygamber zamanında tufan geldiği esnada "Beytü'l-mâmur" dördüncü kat göğe çekilmiş ve yeri boş kalmıştı.

İbrahim, oğlu İsmail ile birlikte Kâbe'yi bina ettiler. O zaman İbrahim "Bizim zürriyetimizden bir ümmet getir ki müslüman olanlardan ve emirlerine itaat edenlerden olsun. Ve benim neslimden bir peygamber gönder; onlara senin kitabını ve hikmetini öğretsin ve onları günahtan temizleyip pak etsin; cehaletten kurtarsın" diye Allah'a dua etti. İşte Muhammed, İbrahim'in istediği peygamberdir.

İzzet Mollâ'dan:

İbn-i Âzer Mekke'yi esnâmdan tathîr idüp
Makdemin şevkiyle itti Kâ'betullâh'ı binâ

İSMAİL

İsmail'in Kurban Edilmesi

İbrahim Peygamber Allah'tan bir oğlan çocuk istedi. Ve "Eğer bana bir oğlan verirsen onu senin aşkına kurban edeyim" dedi, Allah İsmail'i verdi. Büyüyünce İbrahim nezrini unuttu. Bir gece rüyasında İbrahim'e "Ya İbrahim! Allah'a ettiğin ahdi yerine getir" denildi. İbrahim oğlunu alıp dağa çıktı. Dağ titredi. Nihayet İbrahim, İsmail'i yatırdı. Ve kurban etmek için ağlaya ağlaya bıçağı boğazına bastırdı. Bıçak derhal tersine döndü. İkinci defa tekrar kuvvetle bastırdı. Bu defa bıçak ikiye bölündü. O sırada Allah, Cebrail vasıtasıyla oğlunun yerine kurban etmek üzere bir koç gönderdi. Bu suretle İsmail kurtuldu.

Fuzûlî'den:

Gerçi İsmâ'îl'e kurbân gökten inmiş kadriçün
Hak bilür kadr içün İsmâ'îl ana kurbân olur

Sâbit'ten:

Geçeydi hayyiz-i hüsn-i kabûle kurbânı
Fedâ idi yoluna kebş-i cân-ı İsmâ'îl[5]

Vâhid Mahdûmî'den:

Kebş-i cânın çün 'âşıkın o Halîl
İtti kurbân misâl-i İsmâ'îl

Nâbî'den:

Olmakla rûhunda nûru tâbân
İsmâ'îl'e kebş olundu kurbân

Mehmed bin Receb'den:

Fedâ emrolucak İsmâ'îl'ine
Bıçağın alıcak ol dem eline

Ana kâr itmedi mi nâr-ı firkat
Nihâyet emre itmişti itâ'at

LUT

İbrahim Peygamber'in kardeşinin oğludur. Sodom ve Gomore halkı, gayr-i tabii fuhşu âdet edinmişti. Her türlü fitne, fesat ve hayasızlık onlarda mevcuttu. Bu şehirlerle birlikte diğer üç şehir halkını da irşada memur edilen Lut Peygamber, kavmini doğru yola davet ettiyse de dinleyen olmadı. Allah, onları helak etmek üzere Cebrail, Mikail ve İsrafil adında üç meleği memur etti. Melekler, Lut Peygamber'e vaziyeti bildirerek sabaha karşı ailesi ve çocuklarıyla birlikte şehri terk etmelerini ve sınırlardan çıkıncaya kadar arkalarına bakmamalarını tembih ettiler.

Sabah olunca, Cebrail kanadını yere soktu ve beş şehri yerden koparıp göğe çıkardı; baş aşağı getirdi ve altını üstüne döndürdü.

Lut Peygamber'in karısı kâfirdi; iman etmemişti. Sabahleyin şehirden çıkarken kavminin hâline bakmak üzere başını arkaya çevirince gökten inen bir taşla o da helak oldu.

Taşlıcalı Yahyâ'dan:

Lût kavmı ki idüp cürm ü günâh
Oldu günden güne gümrâh u tebâh

Mekr-i İblîs ile mânend-i hımâr
Biribirine olurlardı süvâr

Eslemezlerdi nasîhat sözünü
Döndürürlerdi Nebî'den yüzünü

5 Kebş: Koç.

Hışm idüp anlara nâgâh Hudâ
Elem ü kahr ile gönderdi belâ

Şehr ü sahrâsı ile dâgıyle
Gülşen ü bâgı ile râgıyle

Anları nite ki şeytân-ı la'în
Gökten uçurdu melekler ol hîn

Cümlesi uğradılar bu hatara
Her biri döne döne indi yere

İşleri mûcib-i nekbet oldu
'Âkibet bâ'is-i mihnet oldu

Cümlesin hışm-ı Hudâ-yı Rahmân
Yaradılmamışa döndürdü hemân

YAKUP

Yakup Peygamber, oğlu Yusuf'un hasretiyle ağlaya ağlaya gözlerini feda etti.

İzzet Mollâ'dan:

Maksûd kolaylıkla 'azîzim ele girmez
Çeşm itti fedâ Yûsuf'a Ya'kûb-ı mahabbet

Azmizâde Hâletî'den:

Sen idin külbe-i ahzâna koyan Ya'kûb'u
Ayırup Hazret-i Yûsuf gibi göz nûrundan
Getürüp 'aşk-ı ilâhîyi gönül hânesine
Kapıdan baktırayım ey gam-ı dünyâ seni ben

Şeyh Gâlib'den:

Yüz tuttu velî 'azîz-i matlûb
Ammâ ki ağardı çeşm-i Ya'kûb

Şeyh Gâlib'den:

O Yûsuf pîrehenler hayf kim pinhân olup dilden
Bu mir'âtü's-safâyı çeşm-i Ya'kûb eylemişlerdir

Sünbülzâde Vehbî'den:

Gam-ı hicrân beni hem-hâlet-i Ya'kûb ideli
Girye vü nâlişime külbe-i ahzân ağlar

YUSUF

Yusuf'un Kuyuya Atılması

Yakup Peygamber'in on iki oğlu vardı. Bunlardan Yusuf kardeşlerinin en güzeli ve en akıllısı olduğu için, babası onu bütün kardeşlerinden fazla severdi. Yusuf'u kıskanan kardeşleri, kendisini yok etmeye karar verdiler. Bir gün Yusuf'u gezmeye götürmek vesilesiyle babalarından izin istediler. Yakup evvela bırakmadı. Fakat Yusuf'un arzusu üzerine izin verdi. Kardeşler Yusuf'u sahrada bir kuyuya attılar. Eve döndükleri zaman "Yusuf'u kurt yedi" diye babalarını aldattılar. Yusuf kuyuda bir müddet kaldı.

Bir gün o civardan geçen bir kervan onu kuyudan çıkardı. Bu sırada kardeşleri gelerek Yusuf'u kervan halkından birine sattılar. Yusuf da kervanla beraber Mısır'a gitti.

Seyyid Vehbî'den:

Baba nasîhatıdır mekr-i hîşten hazer it
İden fütâde-i çeh Yûsuf'u birâderidir

Nâbî'den:

Yine hem-cinsi bilür birbirinin mikdârın
Yûsuf'un hüsn-i peder-sûzunu ihvândan sor

Hâşimî'den:

Yûsuf dahi olsan düşürürler seni çâha
Ebnâ-yı zamânın işi ihvâna cefâdır

Sünbülzâde Vehbî'den:

Emânet eyledim Allâh'a hıfz itsün hatâlardan
Benim pek sevdiğimçün gıbta-ı ihvândır Yûsuf

Züleyha

Mağrip sultanının kızı olan Züleyha, rüyasında Yusuf'u görerek âşık oldu. Çok güzel olan Züleyha'ya bütün hükümdarlar talip olmuşlardı. Fakat Züleyha evlenmek istemedi. Nihayet babası, Züleyha'yı "Aziz-i Mısır"a verdi. Züleyha da Mısır'a geldi. Bu sırada Yusuf satılmak için mezada çıkarılmıştı. Züleyha'nın ısrarı üzerine, Aziz-i Mısır, Yusuf'u satın aldı. Züleyha Yusuf'a meftun oldu. Onu kendine cezbetmek için birçok ısrarda bulunduysa da Yusuf razı olmadı.

Nihayet bir gün, Yusuf'un yattığı bir sırada Züleyha yanına geldi. Tekrar ısrara başladı. Yusuf kaçmak için kapıya koştu. Züleyha ardından seğirderek gömleğine yapıştı. Gömlek yırtıldı. İkisi birden kapıdan dışarıya çıkınca, Aziz-i Mısır'ı kapı önünde buldular. Züleyha korkusundan Yusuf'a iftira ederek onu zindana attırdı.

Nâ'ilî-i Kadîm'den:

Ruhun şevkiyle dil kim zülf-i müşk-efşâna el sunmuş
Züleyhâ'dır ki dâmân-ı Meh-i Ken'ân'a el sunmuş

Seyyid Vehbî'den:

Kaçırdı Yûsuf-ı savmı Züleyhâ-yı felek şimdi
Hilâl-i 'ıyd sanma elde kaldı tarf-ı dâmânı

Bir beyit:

Yüz sürer dâmânına bir gün Züleyhâ-yı ümît
Sen hemen ey Yûsuf-ı mısr-ı melâhat ağır ol

Hulûsî Dede'den:

Ey hayâl-i yâr Yûsuf-veş 'azîz olsan dahi
Habs olursun bir gün ol zindâna kim çeşmimdir ol

Sünbülzâde Vehbî'den:

Ver dâmen-i Yûsuf gibi bir pâk etek tut
Ammâ ki sakın çıkmasun elden anı pek tut

Fehîm-i Kadîm'den:

Sabâha kalma şem'iz Yûsuf âsâ olma dâmenkeş
Bizim engüştümüzden destimiz ey mâh kûtehdir

İzzet Mollâ'dan:

Râst-gûy-âna karîn ol ki olursun sâdık
Şâhid-i 'âdil-i Yûsuf idi bak pîrâhen

EYÜP

Eyüp'ün Sabrı

Allah, Eyüp Peygamber'e çok mal ve davar verdi. Eyüp de Allah'ın verdiği bu nimete ibadetle mukabele ederdi. İblis kıskandı ve Allah'a "Ya Rabbi Eyüp'ün ibadeti çoktur. Lakin hangi kul vardır ki, sen bu kadar nimet veresin de o da ibadet etmemiş olsun. Beni onun malı üzerine musallat kıl; ta ki onun bütün malını helak edeyim; o zaman nimetine nasıl küfran edeceğini gör" dedi. Allah da "Ey melun elinden ne gelirse işle" diye İblis'e ruhsat verdi. İblis, evvela Eyüp'ün malını helak etti. Eyüp sabretti. Sonra yine Allah'ın ruhsatıyla Eyüp'ün oğullarına ve kızlarına musallat olarak, bulundukları damı yıkıp helak olmalarına sebep oldu. Eyüp yine sabretti. İblis, bu defa Allah'ın ruhsatıyla Eyüp'ün kendine musallat oldu. Bir gün Eyüp secdede iken, İblis yer altından gelip ağzına üfledi. İblis'in nefesi, Eyüp'ün bütün azasını ateş gibi yakıp kıpkızıl etti. Başından, gözlerinden, dilinden ve yüreğinden başka sağ yeri kalmadı. Gövdesi bütün şişti ve büyük derde ve belaya düştü. Eyüp yine sabretti. Belası arttıkça sabrı da arttı.

İblis, son defa olarak Eyüp'ün karısına da musallat oldu. Onu kocasının hizmetinden ayırmak istedi. Yine muvaffak olamadı.

Nihayet, Eyüp Peygamber'e iman etmiş olan üç kişi, bir gün Eyüp'ü ziyarete geldiler. Aralarında konuşurlarken "Eyüp ki bu kadar derde müptela oldu; bunca zamandır Allah'tan bir inayet ve bir merhamet yetişmedi. Öyle görünür ki Allah bundan vazgeçmiştir. Yoksa mutlaka bela nihayet bulurdu" dediler. Eyüp bunu işitince çok incindi. Allah'ın kendisinden vazgeçmesi ihtimali onu çok meyus etti. Allah'a yalvardı. Allah merhamet etti ve "Ayağını yere vur; su çıksın" dedi. Eyüp ayağını yere vurdu. Yerden latif bir su çıktı. Eyüp onunla yıkandı ve o sudan içti. Bütün dertlerden kurtuldu.

İşte Eyüp'ün darbımesel hâline gelen sabrının hikâyesi budur.

Refî'den:

Sabrın sonu oldu çün selâmet
Eyyûb'a irişti yine sıhhat

Taşlıcalı Yahyâ'dan:

Derd ile Eyyûb'u idüp imtihân
Hikmet-i pinhânını kıldı 'ıyân

Şeyh Gâlib'den:

Mesihâ-yı nigehten ders alup dehrin atibbâsı
Bu bîmârın 'ilâcın sabr-ı Eyyûb eylemişlerdir

Nazîm'den:

Ey serv-i çemân-ı çemen-i gülşen-i rûh
Reftârı şikest-âver-i sad kâr-ı nasûh
Bâ-kayd-ı hayât mansıb-ı kâkülüne
Dil sabr ile Eyyûb gerek 'ömr ile Nûh

Sâbit'ten:

Gam-ı zülâl-i lebi kurd olup derûnunda
Mahabbet eyledi Eyyûb'u bî-mecâl ü 'alîl

Ziyâ Paşa'dan:

Eyyûb'u 'illet-i beden inletti zâr zâr

ŞUAYP

Şuayp Peygamber, Medyen ve Eyke ahalisini Hak dinine davete memur edilmişti. Halk peygamberin nasihatini dinlemediğinden Allah, Eyke halkı üzerine şiddetli bir sıcaklık musallat etti. Yedi gün süren bu sıcaktan bütün ırmaklar kaynadı. Halk sahraya kaçıştı. O sırada gökyüzünde beliren bir bulutun altında toplandı. Bulut-tan üzerlerine yağan ateşle cümlesi helak oldu. Medyen ahalisi ise, gökten inen bir sayha ile telef oldu.

Şuayp Peygamber Medyen'de iken, o sırada, elinden çıkan bir kaza yüzünden Firavun'un gazabından korkup kaçarak Medyen'e gelen Musa'ya kızlardan birini verdi. Musa on sene Şuayp'a hizmet etti ve müddetini bitirdikten sonra eşini alarak Mısır'a döndü.

Şeyh Gâlib'den:

Yed-i beyzâ-nümâ-yı Mûsâ'dan
Şu'belendi menâkıbât-ı Şu'ayb

MUSA

Musa'nın Tur'a Çıkması

Mısır'dan kaçan Musa, Şuayp Peygamber'in yanında on sene koyun güttükten sonra, ailesini ve iki çocuğunu alarak tekrar Mısır'a dönmek üzere yola çıktı. Tur-ı Sina'ya yaklaştığı zaman şiddetli bir rüzgâr ve yağmurla karşılaştı. Yolunu şaşırdı. Ateş yak-mak istediyse de çakmağı ateş almadı. O sırada uzakta bir ateş gözüne ilişti. Ateşe yaklaşınca, ateşin bir ağaç tepesinde olduğunu gördü. Korkarak dönmek istedi. O zaman ağaçtan "Ya Musa ben âlemlerin Rabb'i olan Allah'ım" diye bir nida işitti.

يا موسى انى انا الله رب العالمين

Musa secdeye vardı. O sırada ikinci bir hitap daha işitti:

يا موسى انى انا ربك فاخلع نعليك انك بالوادى المقدس طوى

Mânâsı: "Ya Musa ben senin Rabb'inim. Nalınlarını çıkar; sen Tuva denilen mukaddes vadidesin."

Allah'ın Tecellisi

Musa Tur-ı Sina'da Allah'ın hitabına mazhar olduğu sırada:

يارب ارنى انظر اليك

yani "Ya Rabb bana zatını göster, sana bakayım", dedi. Allah da "لن ترانى", "sen beni göremezsin", dedi; "Fakat dağa bak, eğer benim tecellime tahammül edip durursa beni görürsün." Allah, dağa tecelli edince dağ parçalandı; Musa da düşüp bayıldı.

Sâmî'den:

Be Mûsî-i erinîgû-yı len-terânî-gûş
Be-hâst-kârî-i rü'yet be-intizâr-ı şühûd

Sâmî'den:

Be-şu'le-i yed-i beyzâ vü mu'cizât-ı 'asâ
Be-nûr-ı eymen-i Tûr-ı tecelliyât-nümûd

HIZIR

Benî İsrail'dendir. Peygamber olduğu rivayet edilmektedir. Adında da ihtilaf vardır. Bir rivayete göre Nuh'un torunlarından olup adı Bilya veya İlya'dır. Âb-ı hayatı bulup içmiş ve ebedî hayata mazhar olmuştur.[6]

Zamanı hakkında da ihtilaf varsa da, Musa Peygamber'in Hızır'la mülakatı kaydedilmektedir.

Diğer bir rivayete göre, Hızır'ın ayağının bastığı yer yeşil çimen olurmuş. Onun için Hızır demişler.

Emrî'den:

Saldı gülşende yine seccâde-i ahdâr çemen
Olmağa kâ'im-mekâm-ı Hızr Peygâmber çemen

DAVUT

Davut'un Sesi

Allah Davut Peygamber'e öyle güzel bir ses vermişti ki, ne ondan evvel ne ondan sonra hiç kimse böyle bir sese malik olmamıştır. Zebur'u okuduğu zaman bütün kuşlar üstüne yığılırdı. Dağlar da yankılanırdı.

Taşlıcalı Yahyâ'dan:

Hüsn-i sadâ ile okurdu Zebûr
Dinlemeye cem' olur idi tuyûr

Fuzûlî'den:

Mu'cizi bir gülşen-i pâkîzedir kim istese
'Andelib ol gülşene Dâvûd-ı hoş-elhân olur

Yenişehirli Avnî'den:

Cennette anup kâ'be-i dîdârını Dâvûd
Âheng-i hicâz ile dem-â-dem negam eyler

6 Âb-ı hayat hakkındaki efsane, ayrıca efsaneler bahsinde mevcuttur.

SÜLEYMAN

Davut Peygamber'in oğludur. Babası gibi hem peygamber hem de padişah olmuştur. Süleyman'ın kuvvet ve şevketi çok büyüktür. İns ve cin, dev ve peri, vuhuş ve tuyur, yılan ve karınca, rüzgâr onun hükmüne tâbi ve münkat idiler.

Süleyman'a ait birçok kıssalar vardır.

Yüzük

Süleyman'ın, taşı kibrit-i ahmerden olan yüzüğü vardı. Üzerinde Allah'ın ismi yazılıydı. Bundan dolayı bütün vahşi hayvanlar ve kuşlar emrine tâbi bulunuyordu. Birgün, Süleyman abdesthaneye girerken yüzüğü karısına bıraktı. Yüzüğü almak için fırsat kollayan bir dev, Süleyman suretine girerek yüzüğü karısından aldı ve tahta geçti. Bu yüzüğü tekrar geri almak için Süleyman'ın uğramadığı müşkülat kalmadı.

Refî'den:

Ger Süleymân'ın sa'âdetle sen olsan âsafı
Bir dem ârâm eylemezdi dîvde engüşterin

Bâkî'den:

Mestolup uyurken öpmüş lâ'l-i cânânı rakîb
Ehremenler hâtemi almış Süleymân bî-haber

Nef'î'den:

'Âlemi teshîr içün hâtem ne lâzım tab'ıma
Ben Süleymân-ı hayâlim neyleyim engüşteri

Sünbülzâde Vehbî'den:

Kazâ ol husrevin mahkûmu kılmış rub'-ı meskûnu
Nigîninde murabba' vefk idüp mühr-i Süleymân'ı

Karınca

Süleyman, gazâya giderken bir dereye uğradı. Orada karıncalar vardı. Onların beyi karıncalara "Deliğinize girin ki sizi Süleyman'ın askeri çiğnemesin" dedi. Süleyman bu sözü işitince tebessüm etti. Süleyman atından inerek karıncaların beyini çağırdı. Bey bir çekirge budunu alarak Süleyman'a hediye etti. Süleyman beyden öğüt istedi ve ondan birçok nasihatler aldı. Süleyman'ın duası ile beyin hediye ettiği but bereketlendi. Süleyman'ın askeri budun yarısını yiyerek doydular. Arta kalanı Süleyman karıncaya verdi. Karınca da alıp deliğine götürdü.

Vâsıf'tan:

Hediyyeyle varup bir mûr dîvân-ı Süleymân'a
İder kem-kadr iken kadrini berter yâ Rasûlallâh

Fuzûlî'den:

Ol şehin-şeh kim eğer bir mûra kılsa iltifât
Mûr hükmeyler Süleymân üstüne sultân olur

Fuzûlî'den:

Teşne-i câm-ı visâlin âb-ı hayvân istemez
Mâ'il-i mûr-ı hatın mülk-i Süleymân istemez

Nâ'ilî-i Kadîm'den:

Ne bîş ü ne kem 'âlemi yeksân bilürüz biz
Her gördüğümüz mûru Süleymân bilürüz biz

Bir beyit:

Telmîh-i bârgâh-ı Süleymân idüp tamâm
Levh-ı fenâ-yı 'âleme bir mûr yazdılar

Belkıs ve Hüthüt

Süleyman Peygamber bir gün Hicaz ile Yemen arasındaki Seba diyarına vardı. Bu memlekete Belkıs adında çok güzel bir hatun hükmederdi. Belkıs güneşe tapardı.

Süleyman Peygamber su aramaya göndermek üzere Hüthüt'ü istedi. Hüthüt bulunmadı. Süleyman "Ne oldu bana ki Hüthüt'ü göremiyorum; yoksa kayıp mı oldu? Nerede olduğuna dair bana kuvvetli bir hüccet getirmedikçe ona elbette şiddetli bir azap eylerim; yahut boğazlarım" dedi.

Hâlbuki Hüthüt, su bulmak üzere, başka kuşların gidemeyeceği Seba vilayetine gitmişti. Orada bostanlar, yeşil çemenler, akar sular ve güzel yerler gördü. Bostanlarda taht üzerinde oturan Belkıs'ı da gördü. Önünde bir hüthüt oturuyordu. Hüthüt, Peygamber'in Hüthüt'üne nereden geldiğini sordu ve kendi memleketini ona methetti. Süleyman'ın Hüthüt'ü de kendi padişahını methetti. Belkıs hakkında malumat aldıktan sonra su içti ve dönüp Süleyman'ın yanına geldi. Süleyman, Hüthüt'e niçin gittiğini sordu. Hüthüt de "Senin bilmediğin şeyi öğrendim ve Seba'nın haberini sana getirdim" diyerek Belkıs'ı ve orada görüp işittiklerinin cümlesini anlattı.

Süleyman, imana davet için Hüthüt'le Belkıs'a bir nâme gönderdi. Belkıs memleketin büyükleriyle müşavereden sonra Süleyman'a elçi ile hediyeler yolladı. Süleyman hediyeleri geri yolladı ve Belkıs'ı tekrar davet etti. Nihayet Belkıs geldi; iman getirdi. Süleyman da onu zevceliğe kabul etti.

Nâbî'den:

Ey nâme sen ol mâhlikâdan mı gelürsün
Ey hüdhüd-i ümmîd Sebâ'dan mı gelürsün

Vâsıf'tan:

Hüdhüd gibi peyâm-ı bahâr-ı visâl ile
Pervâz-ı şevk idüp geliyor ez Sebâ sabâ

Nazîm'den:

Hüdhüd-i nutkumu bağ-ı sühanimde görse
Ola zindân dil-i Belkıs'a çemenzâr-ı Sebâ

Süleyman Fehîm'den:

Bize 'arz-ı cemâl itmez mi Belkıs-ı emel âhır
Fehîmâ hâtem-i dâğ-ı muhabbette Süleymân'ız

İLYAS

İlyas, kavminin tekrar dalalete düştüğünü görünce şehirden çıktı. Allah'a dua etti. Allah da "Filan şehre git, filan günde ne görürsen onun üstüne bin, korkma" diye emretti. İlyas, emrolunan yere vardı. Ateşten bir at gördü. Ona bindi ve gözden kayboldu. Allah, onu melekler makamına yükseltti. Ve kıyamete kadar ömür vererek denizler üstüne musallat eyledi.

Fuzûlî'den:

Âb-ı deryâ üzre geh İlyâs-veş seyrân ider
Gâh eyler mesken İbrâhîm tek âzer sabâ[7]

YUNUS

Yunus Peygamber, imana gelmeyen Ninova halkına Allah'ın azabını tebliğ etti. Günü gelince kendisi bir dağa çıktı. O gün gökte dumanlı siyah bir bulut belirdi. Halk, Allah'ın azabının yaklaştığını görünce Allah'a yalvardı. Niyazları kabul edilerek azap üzerlerinden kalktı. Onlar da şehre döndüler.

Yunus Peygamber dönerken hadiseyi işitince "Şimdi memleketime gitsem, tebliğ ettiğim azap vaki olmadığı için halk beni yalancılıkla itham edecek" diyerek sahraya doğruldu. Derya kenarına varınca kalkmak üzere olan bir gemi görerek ona bindi. Gemi suyun ortasında durdu. "Gemide mutlaka bir kaçkın var", dediler. Yunus, "O kaçkın benim", dedi. Üç defa kura çektiler. Üçünde de kura Yunus'a isabet etti. Yunus kendi rızasıyla suya atıldı. O sırada bir balık Yunus'u yuttu. Balık gemiden ayrılmadı. Gemi sahile varınca balık da Yunus'u sahile bıraktı.

Yunus çıktığı zaman vücudunda kıl kalmamıştı. Açlıktan vücudu kuvvetini kaybetmişti. Allah'ın inayetiyle çölde kavak ağacı ve memesi sütlü ceylanlar peyda

7 Mısradaki "âzer" divanlarda eski yazı ile "آزر" şeklindedir. Gerçi bu şekilde İbrahim Peygamber'in babasının adı olması itibariyle uygun geliyorsa da İbrahim'in kıssası ve beytin mânâsı düşünülürse bu kelimenin ateş mânâsına gelen "آذر" şeklinde olması daha doğrudur.

oldu. Yunus'u görüp tanıyan bir çoban, şehre gidip vakayı haber verince halk çöle gidip Yunus'u izzet ve ikram ile Ninova'ya getirdi ve ona itaat etti.

Taşlıcalı Yahyâ'dan:

Mihnet ile Yûnus'u itti zebûn
Nokta gibi kıldı mekânını nûn

ZEKERİYA

Zekeriya'nın Testere ile Kesilmesi

Zekeriya "enbiya-yı benî İsrail"den olup Yahya'nın babasıdır. İsa zamanında hayatta idi. Zekeriya, Filistin valisi tarafından öldürülmek istenen oğlunu kurtarmağa çalıştığı için, takip olunduğu sırada, Beytü'l-mukaddes'e ait bir bahçede bir ağacın kütüğüne saklandı ve ağaçla beraber testere ile ikiye bölünerek şehit edildi.

Fuzûlî'den:

Harîf-i erre-i gam sanma her kuru ağacı[8]
Ki yazılur Zekeriyyâ adına ol menşûr

Bir beyit:

Cemâline Zekeriyyâ o gûne 'âşık idi
Ki âh itmedi şak itti cismini minşâr[9]

Ziyâ Paşa'dan:

Minşâre eyledi Zekeriyyâ fedâ-yi ser

YAHYA

Yahya'nın Şehit Edilmesi

Beytü'l-mukaddes'in sultanı, Yahya Peygamber'i çok sever ve onun sözünden dışarı çıkmazdı. Sultan, üvey kızını seviyor ve onu almak istiyordu. Yahya buna mâni olmaktaydı. Bu yüzden kızın anası Yahya'ya kin bağlamıştı. Sultan, her gün kızın bir arzusunu yerine getirirdi. Bir gün yine arzusunu sordu. Kız da anasının tavsiyesi üzerine Yahya'nın başını istedi. Sultan, bu arzusundan vazgeçmesi için çok ısrar ettiyse de, nihayet çok sarhoş olduğu bir gece, mukavemet edemeyerek kızın arzusunu yerine getirdi ve Yahya'nın başını kestirdi. Yahya'nın iki damarından o kadar çok kan aktı ki, üzerine attıkları toprak bir tepe kadar yığıldığı halde kan dinmedi. Toprak delinip kan ırmak gibi akmakta devam etti.

Muallim Nâcî'den:

8 Erre: Bıçkı.
9 Minşir: Testere.

Bir şehîd-i dem-hurûşânım ki gûş-i cânıma
Râh-ı Yahyâ'dan gelir âvâz-ı istihsân henüz

Ziyâ Paşa'dan:

Başı kesildi gadr ile Yahyâ-yı mürselin

İSA

Meryem'in İsa'ya Gebe Olması

Meryem on yaşında idi. Allah ona insan suretinde Cebrail'i gönderdi. Cebrail, Meryem'in kaftanının yenine üfledi. Meryem, Allah'ın emriyle İsa'ya gebe oldu.

Rûhî'den:

Sûrette n'ola zerre isek ma'nîde yûhuz[10]
Rûhü'l-kudüs'ün Meryem'e nefh ittiği rûhuz[11]

Nazîm'den:

Meryem-i fikrim olup hâmile-i feyz-i Hudâ
Doğdu gehvâre-i tab'ımda Mesîh-i ma'nâ

İsa'nın Göğe Çekilmesi

İsa Peygamber, senelerce halkı imana getirmeye çalıştı. Benî İsrail kavmi toplanıp İsa'yı öldürmeye kastettiler. İsa kaçıp bir eve gizlendi. Fakat onu buldular. Bir iple direğe bağladılar. Allah'ın emriyle gökten yere inen melekler, İsa'yı omuzlarına alıp tâzim ile dördüncü kat göğe yükselttiler.

Taşlıcalı Yahyâ'dan:

Hazret-i 'Îsâ gibi Rabbü'l-ganî
'Âlem-i bâlâya çekerdi seni

Nazîm'den:

Şerm-i cûd u keremiyle yere geçti Kârûn
Cüst u cûy-i haremiyle göke çıktı 'Îsâ

İzzet Mollâ'dan:

Sipihre çıkma kolaydır Mesîh olmak güç

İzzet Mollâ'dan:

Zemîn eflâke elbet 'azm iderdi fart-ı hasretten
İkâmet itse çerh üzre misâl-i Hazret-i 'Îsâ

10 Yûh: Güneş.
11 Rûhü'l-Kudüs: Cebrail.

İzzet Mollâ'dan:

Ey mazhar olan râtibe-i levlâke
Düşseydi eğer sâye-i pâkin hâke
Âsûde olup bârgeh-i hıfzında
'Îsâ-yı nebî çıkmaz idi eflâke

HZ. MUHAMMED

Hz. Muhammed'in Doğuşu

Peygamber doğduğu zaman, Sasanilerden meşhur Nuşirevan'ın Irak-ı Arap'ta kâin Medayin şehrinde yaptırmış olduğu "Tak-ı Kisra" yıkıldı. Mecusilerin ateşi söndü. Sâve gölünün suları çekildi. Semave vadisinin suları taştı.

Sâbit'ten:

Söyündürdü ocağın dûde-i âteş-perestânın
Olup kül öksüzü düştü revâk-ı garka-i Kisrâ

Safâ-yi meşrebin gördükte ol ser-çeşme-i nûrun
Hicâbından zemîne geçti oldu Sâve nâ-peydâ

Semâve âb-ı rû-yi şevkine âzâd olup çıktı
Ki bin yıl çekti habs-i tenk-nâ-yi sîne-i gabrâ

Sâmî'den:

Tahammül eylemedi heybet-i vilâdetine
Yıkıldı tâk-ı bülend âstân-ı turfa-nümûn

Nazîm'den:

Sadme-i kahrı ile Hind ü 'Acem'de o Şehin
Sûmenâtıyle yere geçti revâk-ı Kisrâ

Hâtem-i Nübüvvet

Hz. Muhammed, sünnetli ve göbeği kesilmiş olduğu halde doğmuştu. Arkasında iki küreği arasında, ta kalbinin hizasında bir nişanesi vardı ki, ona "Hâtem-i Nübüvvet" denir.

Sâbit'ten:

Zâtı kim hoş kumâş-ı ma'nâdır
Hâtemi ensesinde tamgadır

Hz. Muhammed'in Ümmiliği

Hz. Muhammed ümmi idi. Okuyup yazması yoktu.

Karaçelebizâde Abdülazîz'den:

Dü zebân olduğu içün hâme
Ele almadı yazmadı nâme

Hz. Muhammed'in Gölgesi

Hz. Muhammed'in gölgesi yere düşmezdi.

Zâtî'den:

Kâmetin ey bûstan-ı lâmekân pîrâyesi
Nûrdan bir servdir düşmez zemîne sâyesi

Riyâzî'den:

Zılli yere düşmese revâdır
Ol yerlere konmıyan hümâdır

Karaçelebizâde Abdülazîz'den:

Sâyesi n'ola bulmaz ise zuhûr
Zulmet-i dehre mâni' idi o nûr

Sâye salmaz velî o Zıllullâh
Hoş geçer sâyesinden bende vü şâh

Sâbit'ten:

Nahl-i bî zıll ü mısrâ-ı nâyâb
Ne nazîre kabûl ider ne cevâb
Kaddine sâye irtibât idemez
Zulmet ü nûr ihtilât idemez

Bulut

Muhammed henüz küçükken dışarı çıktığı zaman başı üstünde bir bulut dolaşır; o nereye giderse bulut da beraber gider; bir yerde dururşa o da dururdu. Bu suretle onu fazla sıcağın tesirinden korurdu.

Riyâzî'den:

İtse n'ola ana sâyebânî
Günden sakınur sehâb anı

Sâbit'ten:

N'ola bir pâre ebri başı üzre sâyebân itse
Güneşten sakınur kendü Habîbin Hazret-i Mevlâ

Sâbit'ten:

N'ola olsa nigâhbânı sehâb
Penbe içinde saklanur dür-i nâb

Karaçelebizâde Abdülazîz'den:

Âftâb üzre meh gibi her gâh
Sâyebân olda ana ebr-i siyâh

Miraç

Allah, peygamberliğinin on ikinci senesinde, Recep ayının yirmi yedinci gecesi, amcasının kızı Ümmühani'nin evinde iken, Hz. Muhammed'e Cebrail'i gönderdi. Yanında "Burak" vardı. Onu miraca davet etti. Burak'ın cüssesi katırdan küçük, eşekten büyük ve yüzü insan yüzü gibi idi. Hz. Muhammed Burak'a bindi. Burak'ın ayağı yere dokunmadan Mekke'den Mescid-i Aksa'ya geldiler. Beytü'l-mukaddes'te Burak'tan indiği zaman bütün peygamberler tarafından karşılandı. Mescid-i Aksa'da namaz kıldıktan sonra Cebrail onu elinden tutup dışarı çıkardı. Ansızın bir miraç yani merdiven göründü. Bir ucu taşta, bir ucu da gökte idi. Cebrail, Muhammed'i kanadı üzerine alıp merdivenden semaya çıktı. Bir rivayette o taştan, Burak'a binip Burak ile çıktı. Birinci gökte bütün melekler tarafından karşılandı. Sonra her kat gökte, ayrı ayrı peygamberler tarafından karşılanarak yedinci kattaki "Beytü'l-mâmur"a çıktı. Burada melekler tavaf ederlerdi. Oradan "Sidretü'l-münteha" ya vardı. Nihayet yetmiş hicabı, yani perdeyi geçtikten sonra, yeşil bir döşek olan "Refref" göründü. Hz. Muhammed Refref'e oturdu. Refref de onu "kürsü"ye kadar götürdü. Oradan yine yetmiş hicabı geçip "Arş"a vardı. Arş'ın nuru Peygamber'i kapladı. Nurdan başka bir şey göremez oldu. Muhammed orada Allah'ı kalb yahut baş gözü ile gördü. Geri döndüğü zaman, yine Refref'le "Sidretü'l-münteha"ya geldi. Cebrail orada bekliyordu. Sonra sırasıyla gökleri inerek Beytü'l-mukaddes'e, oradan Burak'a binip Mekke'ye döndü.

Miraç, dinî manzumelerde en fazla yer tutan bir kıssadır. İzzet Mollâ'dan aldığımız şu beyitler, miracın muhtelif safhalarını ifade etmektedir:

Gel ey kilk-i sebük-rev maksad-ı aksâya 'azm eyle
İdüp mi'rac vasfın eyle kesb-i pâye-i a'lâ

Harîm-i hâsına bir şeb Habîb'in eyledi da'vet
İdüp bir ânına bin leyletü'l-kadri fedâ Mevlâ

Gelüp Cibrîl o Mâh'ı buldu bürc-i Ümmühânî'de
Güneşten rûşen oldu çeşmine ol leyle-i zalmâ

Derinde ferş idince bâl ü perrin tâ'ir-i kudsî
Zemîne indi gûyâ çıktı ma'nen Sidre'ye amma

Selâm-ı Hazreti teblîğ kıldı Peyk-i Rabbânî
İdüp âdâb ile erkân-ı me'mûriyyeti îfâ

Didi ey Nâzenîn-i Rabb-ı 'İzzet çok selâm itti
Seni mihmân-serâ-yı kurba ister İyzid-i yektâ

Senin menzil-gehindir 'arş ü kürsî evvel ü âhır
Dahi halkolmadan akdem vücûd-ı Âdem ü Havvâ

Melâ'ik anda bekler âşinâyân-ı kadîmindir
Açıldı dergeh-i gerdân döşendi kubbe-i hazrâ

Sabâ oldu nesîm-i perr ü bâli mürg-ı lâhûtun
Açıldı gülbün-i şâdîde hemçün gonce-i zîbâ

Getürdü Cebre'îl ıstabl-ı cennetten 'aceb rehvâr
Vücûdu çârpâ şeklinde insân çihresi gûyâ

Saçında sa'd-i ekber bir mutalsam nüsha-i zerrîn
Masûn olmak içün dîv ü perîden ol melek-sîmâ

O rütbe tîz-revdir kim gelüp cevlâna bir anda
Olur dümbâle-i mevzûnuna reng-i şafak hınnâ

Ayağın basmaz ammâ bassa farzâ sahn-i gabrâya
Yetişmez vüs'-i na'li pâyine bu 'arsa-i pehnâ

Basup ol rahşa pâyin Tâcdâr-ı kişver-i levlâk
Gubâr-ı sümmüne reşk itti taht-ı devlet-i Kisrâ

Nühustin hatvesinde Kuds'ü kıldı rahşi menzil-gâh
Bu vâdilerde sürme tevsen-i 'aklı düşersin hâ

Cemâl-i pâkine müştâk idi çoktan bulup fursat
Cebîn-i Mustafâ'ya secde itti Mescid-i Aksâ

Gürûh-ı enbiyâya lûtf ile yâhû diyüp gitti
Zamîrin merci'-i kurbün gözetti Hâce-i dânâ

Burakın sürdü Sultân-ı risâlet itmedi rağbet
Felek itmişti mâhın zeyn idüp gerdûne-i ra'nâ

Olup dihlîz-i Sidre müntehâ-yı menzil-i Cibrîl
O yolda kaldı tenhârev Nebiyy-i lâ-mekân-peymâ

Huzûr-ı şevketinde kıldı Refref hizmetin mefrûz
Geçerken Sidre'yi ol Pâdişâh-ı Yesrib ü Bathâ[12]

Göründü bir mahal kim şeş cihet dihlîz-i bîrûnî
Gidüp Refref de nâbûd oldu hep peydâ vü nâ-peydâ

12 Yesrib: Medine. Bathâ: Mekke'de dağ arasında bulunan bir derenin adı.

Nihâyet buldu menzil dâhil oldu Kâb-ı kavseyne
Koşu koymuştu gerdûn atlasın meyl itmedi ammâ[13]

Göründü kendi sırrın keşfidüp âyîne-i vahdet
Huzûra vardı tenhâca Habîb-i lâ-mekân-pîrâ

Nedîm-i hâs-ı Hazret oldu bunca enbîya ancak
O bezme dâhil olmuş Mustafâ'dan gayrı yok aslâ

Cenâb-ı Mustafâ Allâh'ı gördü çeşm-i cismiyle
Değil mi'râc-ı ruhânî sakın zanneyleme rü'yâ

Hicret

Hz. Muhammed, Mekke'de gördüğü tazyik üzerine Medine'ye hicrete karar verdi. Ashap, birer birer hicret ettiler. Mekke'de ancak Hz. Muhammed'le Ali ve Ebubekir kalmıştı. Bir gece Hz. Muhammed, Ali'yi bırakarak Ebubekir ile evinden çıktı. Geceyi birinin evinde geçirdikten sonra, ertesi günü Ebubekir'in evine gitti. O gece ikisi birlikte Mekke'den çıktılar. Cebel-i Sevr'de bir mağarada gizlendiler. Kureyşler Hz. Muhammed'i öldürmek üzere Mekke'de çok aradılar. Kaçtığını anlayarak takip ettiler. Hatta mağaranın kapısına kadar da geldiler. Hz. Muhammed'le Ebubekir mağaraya girdikten sonra, bir örümcek mağaranın kapısını ağla örmüş, bir çift güvercin de yuva yapıp yumurtlamıştı. Kureyşler, bu vaziyette içinde insan olabileceğine ihtimal vermedikleri için mağarayı aramaktan vazgeçtiler.

Sâbit'ten:

'Anâkib perde-i zünbûru çekti bâb-ı gâr üzre
N'ola görmezse çeşm-i düşmene bir âğ idi gûyâ

İzzet Mollâ'dan:

'Anâkib bâb-ı gâra çekti dîbâ perdesin fi'l-hâl
Kebûter beyzasıyle virdi zîb-i lü'lü-i lâlâ

Bedr Gazvesi

Peygamber'in yaptığı gazvelerin ilki ve en meşhurudur. Bu gazvede Peygamber "Ya Rab, bana vadettiğin nusratı ver" diye Allah'a yalvardı. Allah, Cebrail vasıtasıyla Peygamber'e "Bir avuç toprak alıp düşman tarafına at" diye buyurdu. Peygamber de bir avuç toprak alıp kâfirlerin yüzlerine serpti. Bunun üzerine kâfirler perişan oldular.

Dervîş'ten:

Bir avuç hâki remyidince hemân
İtti a'dâyı hâk ile yeksân

13 Koşu koymak: Koşuda kazananlara verilmek üzere mükafat koymak.

Ebabil

Bu da Peygamber'in doğumundan evvel zuhura gelen bir vakaya ait kıssadır:

Hıristiyanlığı kabul etmiş olan Habeşliler, bu dini tamim maksadıyla San'a'da büyük bir kilise yapmışlar ve Arapları, Kâbe yerine bu yeni mabede çevirmeye çalışmışlardı. Fakat Kâbe durdukça buna muvaffak olamayacaklarını anladıkları için, Kâbe'yi yıkmaya karar verdiler. Bu maksatla Mekke'ye hücum ettiler. Habeş ordusunun önünde bir fil yürüdüğü için bu vakaya "fil" vakası derler.

Habeş ordusu Mekke'ye kadar geldi. Fakat o sırada, ebabil kuşlarının gökten yağdırdığı taş yağmuru altında cümlesi mahvoldu.

Hersekli Ârif Hikmet'ten:

Olma 'isyâna cerî kuvvet ile fîl gibi
Düşmen-i Hakk'a hücûm eyle ebâbîl gibi

Kerbela Vakası

Hazret-i Ali'nin ölümünden sonra, oğulları Hasan ve Hüseyin'in şehadetleri, yalnız Ali taraftarları için değil, ayrı zamanda bütün müslümanlar için de acıklı bir mevzu olmuştur.

Hasan, Ali'nin ölümünden sonra altı ay kadar Kûfe'de halifelik etmiş, nihayet halifeliği Muaviye'ye terke mecbur kalmıştı. Hasan, bundan sekiz sene sonra Medine'de zehirlenerek öldürülmüştür.

Muaviye'nin ölümünden sonra halifeliği alan Yezit, Hasan'ın kardeşi olan Hüseyn'in vücudunu kendi mevkii için bir tehlike saymıştır.

Nihayet Yezit, Hüseyin'in üzerine asker gönderdi. Kerbela mevkiinde Hüseyin'i kuşattılar. Hüseyin'in kuvveti 30 atlı ve 40 yaya olmak üzere 72 kişiden ibaretti. Bunlar kahramanca dövüştüler. Fakat susuzluk takatlerini kesti. Hüseyin bir aralık kendini kuşatanları yararak Fırat kenarına vardı. Tamam bir yudum su alacağı sırada ağzına bir ok saplandı; suyu içemedi. Oku çekti ve tekrar hücum ederek muhacimlerin çoğunu kırdı. Vücudunda 77 yara açıldı. O kadar kan aktı ki, dermansız bir hâlde yere yuvarlandı. Nihayet muhacimler, üstüne çullanarak başını kestiler ve bir mızrağa takarak götürdüler.

Osmân Nevres'ten:

Neyze üzre ser-i pürhûn-ı Hüseyn'i göricek
Hayretinden baş açık dağlara düştü hurşîd

Şair, bu beyti İran şairlerinden Muhteşem'den tercüme ettiğini divanının sonuna ilave ediyor.

Kâzım Paşa'dan:

Düştü Hüseyn atından sahrâ-yı Kerbelâ'ya
Cibrîl var haber ver Sultân-ı enbiyâ'ya

Sâbit'ten:

Çemende sanma ki hâr üzre gonce oldu bedîd
Ser-i Hüseyn-i şehîdi sinâna dikti Yezîd

İzzet Mollâ'dan:

Sultân-ı Kerbelâ şeh-i ehl-i semâ Hüseyn
Kim meşhedi melâz-geh-i kudsiyân olur

Bu hüsnü bu behâ ile ol Şâh'a kasd iden
Yâ Rab ne senk-dil ne kati bî-emân olur

La'net Yezîd'e kendine a'vân ü âvine
La'neyliyen dinürse de dûzah-mekân olur

Kerbela vakası muharrem ayında olduğu için, muharrem matem ayı sayılır.
Riyâzî'den:

Dağlar yandıralım mâh-ı muharrem geldi
Yine derd ile yanup yakılıcak dem geldi

Hûn-feşân oldu bu gün dağları abdâlin
Dîdelerden yine yaşlar yerine dem geldi

Dâldir derd ü gama mâh-ı muharremde hilâl
Kanımız ey dil-i âvâre bizim kem geldi

Gülşen-i dehrin olur goncesi dem-beste-i gam
Sanma kim 'âleme bir hâtır-ı hurrem geldi

Ey Riyâzî donadup cismimizi dâğ-ı siyâh
Şâh-ı gamdan bize bir hil'at-i mâtem geldi

MUCİZELER

Eski edebiyatımızda peygamberlerin gösterdikleri mucizelere de hayli telmihler yapılmıştır.

ŞAKK-I KAMER

Hz. Muhammed'e ait bir mucizedir. Kureyş kabilesinden bazıları, mehtaplı bir gecede Peygamber'den mucize istediler. O da parmağını aya uzatınca ay iki parça oldu.

İnşikak-ı kamer mucizesi hakkında şöyle rivayet olunur: Ebu Cehil'in teşvikiyle, kabilenin ileri gelenlerinden Habib bin Malik, Peygamber'den bu mucizeyi istedi. Peygamber Allah'a yalvardı. Habib'in istediği mucize aynıyla vaki oldu. Şöyle ki:

Ay doğup zeval yerine geldi. Peygamber parmağıyla işaret edince ay iki parça olup yere indi; karşısında durup peygamberliğine şehadet etti. Sonra eteği altından girip yerinden çıktı. Tekrar şehadet getirdikten sonra, bütünlenip yerine vardı ve doğduğu yerden battı.

Fuzûlî'den:

> Safârâ-yı mesâf-ı Bedr'dir izhar-ı mu'cizde
> Şikâf-ı per-niyân-ı bedr içün kılmış nişân hançer

Birinci mısradaki Bedr kelimesi, Peygamber'in bir gazvesinin vuku bulduğu yer, ikinci mısradaki bedr ise, kamerin on dördüncü geceki halidir. Burada bedr, atlas kumaşa benzetilerek şakk-ı kamer mucizesine telmih yapılmıştır.

Riyâzî'den:

Şu'ledir mâh anı şak itmiş benâniyle fetîl
Mu'ciz-i Peygamber'i her dem ider izhâr şem'

Şair, burada mumun ziyasını aya, fitili de parmağa benzetiyor.

Sâmî'den:

Vücûd-ı pâki oldu harf-i illâ ile istisnâ
Benâniyle dü nîm ittikte kurs-ı mâh-ı tâbânı

Sâbit'ten:

Sîb-i mâhı ki bulmuş idi kemâl
İki şak itti hindüvâne misâl[1]

Nâbî'den:

Dest-i i'câzı olup sîne-şikâfende-i meh
Eyledi vâkı'a-i bedrde icrâ-yı cihâd

Karaçelebizâde Abdülazîz'den:

İki şak itti gökteki ayı
İki şâhidle itti da'vâyı

Kurs-ı mehde benân-ı Fahr-ı cihân
Elife döndü nân içinde hemân

HZ. MUHAMMED'İN PARMAĞINDAN SU AKMASI

Hz. Muhammed bir gün ashabı ile beraber Hudeybiye mevkiine geldi. Orada su olmadığını kendine haber verdiler. Bunun üzerine Peygamber, yanında mevcut bulunan sudan abdest aldı. Parmaklarından çeşmeler gibi su akmaya başladı. O sudan hepsi içtiler.

Fuzûlî'den:

Hayret ile parmağın dişler kim itse istimâ'
Parmağından virdiği şiddet günü ensâra su

Sâbit'ten:

Bir avuç su idüp o Şeh dermüşt[2]
Oldu bir matra âb her engüşt

Akdı ol çeşme içtiler 'aşere
Âfiyetler o Seyyidü'l-beşer'e

1 Hindüvâne: Karpuz. Beytin mânâsı: Kemalini bulmuş elma gibi olan ayı karpuz gibi ikiye ayırdı.
2 Dermüşt: Avucunda

HZ. MUHAMMED'İN SUYA AİT DİĞER MUCİZELERİ

Peygamber'in gerek çorak kuyudan veya yerden su çıkarması gerek az olan suyu çoğaltması hususundaki mucizeleri çoktur.

Sahabeden birinin Medine'deki evinde bir acı su kuyusu vardı. Peygamber bir kere içine tükürdü; acı su derhâl tatlı oldu.

Sâbit'ten:

İtti bir şûre çâha katre-i rıyk[3]
Oldu lâ'li gibi lezîz ü berıyk[4]

HZ. MUHAMMED'İN HAYVANLARLA KONUŞMASI

Peygamber'in hayvanlarla konuşması da mucizeleri arasındadır. Peygamber, bir gün Kâbe'nin kapısı önünde otururken ayağını köpek ısırmış biri geldi. Biraz sonra aynı köpeğin ısırdığı biri daha geldi. Peygamber yerinden kalkıp köpeğin yanına varınca köpek kuyruğunu sallayarak söz söylemeye başladı. Peygamber "Bunları niçin ısırdın?" diye sordu. Köpek de "Bunlar Ebubekir ile Ömer'e düşmanlık ettikleri için Allah beni bunlara musallat kıldı" diye cevap verdi.

Başka bir gün, Peygamber ashabıyla otururken yanında keler bulunan bir A'râbî geldi. Ashabın, Peygamber'in yanında hürmetle oturmaları dikkatini çektiği için "Bu zat kim?" diye sordu. Ashap, "Resullulah", diye cevap verdiler. A'râbî, keleri Peygamber'in önüne atarak "Bu iman etmedikçe ben de etmem" dedi. Peygamber, kelere hitap edince keler hemen söz söylemeye başladı ve Peygamber'in Allah'ın rasulü olduğunu tasdik etti.

Peygamber bir kere de geyik ile konuşmuştur. Şöyle ki:

Hz. Peygamber bir gün sahrada idi. Ansızın "Dur ya Rasul" diye bir nida işitti. O tarafa baktı. Gördü ki bir A'râbî avladığı geyiği sımsıkı bağlamış, kendi de uykuya varmış. Sesin geyikten geldiğini anlayarak "Hacetin nedir?" diye sordu. Geyik de "Benim bu dağda iki küçük yavrum var; henüz küçük olduklarından otlayamazlar. Bana kefil ol, beni salıver; yavrularımı beş saat emzireyim ve onları ot yanına götüreyim; sonra tekrar döneyim" dedi. Bu sırada A'râbî uyandı ve Peygamber'e "Hiç vahşi hayvan dönüp gelir mi? Eğer sen kefil olursan bırakırım. Fakat gelmezse seni öldürürüm" dedi. Peygamber tebessüm ederek "Eğer gelirse sen de müslüman olur musun?" diye mukabele etti.

Geyiği salıverdiler. Geyik henüz dört saat olmadan döndü. A'râbî de imana gelerek geyiği salıverdi.

İzzet Mollâ'dan:

3 Rıyk: Tükrük.
4 Berıyk: Parlak.

Gulâz-ı müşrikîni eyledi iskât içün yoksa
Behâyim nutka gelmek Hazret'e bir iş midir gûyâ

HZ. MUHAMMED'İN GÜNEŞİ GERİ DÖNDÜRMESİ

Bir gün Peygamber, başını Ali'nin kucağına koyup uzanmıştı. Ali, güneş battığı halde ikindi namazını kılmamıştı. Peygamber "İkindi namazını kıldın mı ya Ali?" dedi. Ali kılmadığını söyleyince Peygamber dua etti. Güneş battığı yerden geri döndü.

Sâbit'ten:

Yetişüp 'asr-ı Murtazâ'ya meded
Şemsi ba'de'l-gurûb eyledi red

Oldu işrât gün gibi rûşen
Doğdu hurşîd semt-i Magrib'den

PİŞMİŞ KUZUNUN DİLE GELMESİ

Hayber gazvesinden sonra, Yahudiler tarafından Peygamber'e kızartılmış bir kuzu takdim edildi. Peygamber ashabıyla beraber yemek üzere sofraya oturdu. Elini uzatıp ağzına bir lokma koydu. Derhal ağzından çıkarıp attı ve "Bu kuzu zehirli olduğunu bana haber veriyor" dedi. Allah kuzuya dil vermişti. Cebrail de gelip, lokmayı ağzından atmasını Peygamber'e bildirmişti.

Sâbit'ten:

Geldi güftâra berre-i biryân[5]
Eyledi yana yana hâli beyân

Kıssa-i şemsi eyleyüp işrâb
Zehrini döktü hasma ol bîtâb

Nâr-ı teşvîş ile olup rüsvâ
Döndüler zehr yutmuşa a'dâ

TAŞLARIN DİLE GELMESİ

Bir gün Peygamber'den yine bir mucize istediler. Peygamber, sağ eline bir avuç ufak taş aldı. Taşlar, hemen Allah'ın birliğini ve Muhammed'in peygamberliğini zikre başladılar. Peygamber, kimsenin şüphesi kalmaması için taşları sırasıyla Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali'nin ellerine bıraktı. Taşlar, yüksek sesle bu tasdiki tekrar ettiler.

Nâlî'den:

İtti eyâ sende tekellüm hacer
Mu'cize-i parmağı şakkü'l-kamer

5 Berre-i biryân: Kebap edilmiş kuzu.

HZ. MUHAMMED'İN ÖLÜLERİ DİRİLTMESİ

Hendek gazvesinde Peygamber'e ziyafet veren Câbir'in iki oğlunu diriltmiştir. Şöyle ki: Câbir ziyafet için oğlağını keserken çocuğunun biri bakıyormuş. Kesildiğini görmeyen kardeşi, oğlağın nasıl kesildiğini sormuş. O da anlatmak için kardeşini yatırıp kesmiş; sonra babasının korkusundan kendini damdan atıp öldürmüş. Bu felakete uğrayan ana ve baba, ziyafette Peygamber kederlenmesin diye sabretmişler. Yemek hazırlanıp sofra kurulduğu zaman, Peygamber çocukların da yemeğe gelmesini istemiş. Câbir, evde değiller diye cevap vermiş. O sırada Cebrail gelip vakayı bildirmiş. Bunun üzerine, Peygamber dua edince çocuklar dirilmişler ve beraber sofraya oturmuşlar.

Sâbit'ten:

Bir fakîrin misâl-i Nîl ü Fürât
İki fenendi birden itti vefât

Dem-be-dem ağlar idi ol mahzûn
Bir gözü Nîl ü bir gözü Ceyhûn

Rahm idüp eyledi Mesîh-âsâ
Bir du'â ile ikisin ihyâ

Ol iki nûr-ı çeşmi sağ u esen
Her gören didi dîdeler rûşen

İzzet Mollâ'dan:

Tabîb-i kâ'inâta redd-i rûh-ı mürde bir şey mi
Kudûmu çerh-i çârümde Mesîh'i eyledi ihyâ

İsa Peygamber, Hz. Muhammed'i miraç gecesi dördüncü kat gökte karşılamıştı.

HZ. MUHAMMED'İN KÖRLERİN GÖZLERİNİ AÇMASI

Peygamber'in buna ait de birçok mucizeleri vardır.

Gözü oyulmuş birisi Peygamber'e gelmiş ve kendini iyi etmesi için yalvarmış. O da bir toprak parçasını tükürüp çamur haline getirdikten sonra yerine koyunca hemen gözü açılmış.

Sâbit'ten:

Geldi bir derd-mend-i efkende
Dil perâkende dîde berkende[6]

Kızılırmak gibi revân hûn-âb
Çeşm-i mecrûhu gibi hâli harâb

6 Berkende: Kazılmış.

Didi ey nûr-ı çeşmi şem‘ şiken
Şeb-çerâğım düşürdüler gözden

Ağlamazdım cihân gözümde değil
Belki kevn ü mekân gözümde değil

Derdim oldur cemâlini göremem
Yüzümü hâk-i pâyine süremem

Gözlerin ağladığı bir gözdür
Bendenin hâhişi güler yüzdür

Rûy-ı dil gösterüp bana mutlak
Derdime çâre gör sirişkime bak

Merhamet eyleyüp şikestesine
Hâk doldurdu çeşm-i hastesine

Zahmına bür-i tam olub hâsıl[7]
Açа düşdü gözün o şîfte-i dil

Pâyine yüz sürüp o Sultân'ın
Gözü gördü açıldı a‘mânın

HURMA AĞACININ HEMEN YEMİŞ VERMESİ

Medine'de diktiği bir hurma fidanının bir anda yemiş vermesi de Peygamber'in mucizeleri arasındadır.

İzzet Mollâ'dan:

Zülâl-i sâf-ı engüştiyle kıldı ‘âlemi sîrâb
Yemiş virse n'ola bir ân içinde diktiği hurma

ÖLÜLERİ DİRİLTMEK

İsa'nın mucizesi, ölüleri diriltmek ve hastaları iyi etmektir.

Bâkî'den:

Rûh-bahş oldu Mesîhâ-sıfat enfâs-ı bahâr
Açtılar dîdelerin hâb-ı ‘ademden ezhâr

İzzet Mollâ'dan:

Virdi cân mevtâlara teşrîfin ihbâr itmeğe
Nutk-ı cân-bahş-i Mesîhâ oldu dârû-yı şifâ

Yenişehirli Avnî'den:

7 Bür-i tam: Tam afiyet.

Hasta-i tebzede-i kahrına dermân bulamaz
Olsa ʻÎsâ gibi bi'l-cümle etibbâ huzzâk

Süleyman Fehîm'den:

Mesîhâ-yı leb-i cân-bahşına nâzır iken her-dem
Şifâ-yâb olmadı hayretteyim ol çeşm-i bîmâra

ASA VE YED-İ BEYZA

Bunlar da Musa'nın mucizelerindendir. Cenab-ı Hak, Tur-ı Sina'ya yaklaştığı zaman tekrar Musa'ya hitap ederek elindeki asayı yere bırakmasını emretti. Musa asayı yere bırakınca asa büyük bir yılan olup harekete başladı. Musa korkup kaçtı. Allah, "(خذها ولاتخف) Onu al ve korkma", dedi. Musa'nın bu mucizesi bütün sihirbazları şaşırttı.

Allah, bundan başka Musa'ya ikinci bir mucize daha ihsan etti. Ona "Elini koynuna sok; elin beyaz olarak çıkar" dedi. İşte "yed-i beyza" da buna işarettir.

Bir beyit:

Gelüp Mûsâ ʻasâ ilkâ idince
Ser-â-pâ sihr ü sâhir bâtıl oldu

Bâkî'den:

Yine Firʻavn-ı şitâ ceyşine Mûsâ mânend
Eyledi elde ʻasâsını bir ejder sünbül

Fuzûlî'den:

Hıbâl-i sihre dönüp cünbiş-i cedâvil-i âb
Kelim-i serv ana ʻaksten bıraktı ʻasâ

Tur-ı Sina'da Allah'ın hitabına mazhar olduğu için Musa'ya "Kelim" sıfatı verilmiştir.

Rûhî'den:

Mâr ise ʻadüv biz yed-i beyzâ-yı Kelim'iz
Tûfân ise dünyâ gamı biz keştî-i Nûh'uz

İzzet Mollâ'dan:

Kuru bir değnek idi çûb-ı ʻasâdan ne çıkar
Ne zuhûr itti ise itti yed-i beyzâdan

TAŞTAN SU ÇIKARMAK

Musa Peygamber'in bir mucizesi de taştan su çıkarmasıdır. Benî İsrail, kırk sene müddetle çölde kaldıkları sırada suya muhtaç oldular ve Musa'dan su istediler. Musa Allah'a yalvardı. Allah'tan "Asayı taşa çal; su çıksın" diye emir geldi. Musa, daima beraberinde taşıdığı taşa asasıyla vurunca taşın on iki yerinden on iki pınar akmaya başladı. Benî İsrail'in on iki "sıbt"ndan her biri bir pınardan su içtiler.

Sâbit'ten:

Senki itti 'asâ ile pür-bîm
Suyu döğe döğe çıkardı Kelîm

Yenişehirli Avnî'den:

Nârdan güller bitirdin sengden mâ-ı ma'în[8]
Çûbden ızhâr-ı ejderhâ-yı Mûsâ eyledin

DEMİRİ YUMUŞATMAK

Davut, hem peygamber hem de padişahtır. Kuvvet ve kudretin timsalidir. Demiri elinde mum gibi eritmek onun mucizesidir. Demiri elinde yumuşatarak zırh yapar; kudret ve şevketine rağmen bununla geçinirdi.

Bâkî'den:

Elinde Hazret-i Dâvûd'un âhendir ki mûm oldu
Ziyâ-bahş olsa âfâka n'ola şemşîr-i berrânı

Nâbî'den:

'Âlemleri itti 'anber-âlûd
Âvâze-i midhatiyle Dâvûd

Mihrinden olunca sûz-perverd
Mûm oldu elinde âhen-i serd

Nazîm'den:

Dil beste-i gîsû-yi siyâh-ı Dâvûd
Can şîfte-i tarf-ı külâh-ı Dâvûd

Bir nazrada ehl-i dil iken hûbânı
Mûm eyledi i'câz-ı nigâh-ı Dâvûd

İzzet Mollâ'dan:

Cevşeni istese pîrâhen ider erbâbı
Penbeden nerm idi Dâvûd'un elinde âhen[9]

8 Mâ-ı ma'în: Tatlı su.
9 Penbe: Pamuk.

TARİH VE ESATİR

Tarihî Şahsiyetler – Efsanevi Kahramanlar –
Efsaneler ve Rivayetler

MEŞHUR ŞAHSİYETLER VE EFSANEVİ KAHRAMANLAR

Tarihin âlim, şair ve hakîm olarak kaydettiği bir çok meşhur şahsiyetlerle birlikte, zenginliği, cömertliği ve cesareti efsane hâline gelmiş kahramanların adları da eski edebiyatımızda sık sık geçer ve şöhretlerine sebep olan hususiyetlerine telmihler yapılır.

İBRAHİM ETHEM

Evliyadandır. III. hicret asrında Belh'te hükümdar iken, bir gün avda bir ceylanı takip ederek vadiye indiği sırada, eli ayağı bağlı bir adamın bir karga tarafından beslendiğini görüyor. Bağlı adamın kervan halkını soyup öldüren hırsızlar tarafından bu hâle konduğunu, karganın da Allah tarafından onun rızkının teminine memur edildiğini duyunca taç ve tahtından vazgeçerek derviş oluyor. Bir mağaraya çekilip ibadet ve riyazetle meşgul oluyor.

Tasavvufa ait kitaplarda, hakkında birçok rivayetler mevcuttur. Fakat mesnevilerin, hikâyeye zemin olarak aldıkları kıssa budur.

Na'tî'den:

> Yedi yıl halka pâdişâh oldu
> Sonra merd-i reh-i İlâh oldu

Tarzî'den:

> Zâhid bize ta'neyleme bu şekl-i fenâda
> Biz tâc ü kabâ terkin uran Edhem-i 'aşkız

Nef'î'den:

Şâh-ı ʿaşkım ʿâlem-i maʿnâ müsellemdir bana
Ser-nigûn pey-mâne-i Cem tâc-ı Edhem'dir bana

SENÂ'Î VE KÜLHANİ

Hakîm Senâ'î, maruf bir zattır, Mevlânâ'nın tazimine mazhar olmuştur. Yalınayak Gazne vadilerinde dolaşırmış. Bir gün akrabası kendisine ayakkabı vererek zorla giydirmiş. Ertesi günü "Bu ayakkabılar tarik-ı Hak'ta seyrime mâni oluyor" diyerek çıkarıp atmış.

Külhani, külhanda oturduğu için bu namı almış olan bir zattır. Bir gün muasırı bulunan Hakîm Senâ'î, zamanın hükümdarına yazmış olduğu bir kasideyi götürmek için Külhani'nin bulunduğu külhanın önünden geçerken Külhani, bu hareketinden dolayı Senâ'î'ye sitem ve tariz etmiş, Senâ'î de bu ihtar üzerine hükümdarlara kaside takdim etmekten vazgeçmiştir. Lâyhâr da tortu yiyen demektir ki, Külhani'nin bir lakabıdır. Suyu alınan üzüm posalarını külhana götürür, onları su ile karıştırır, içermiş.

Nâ'ilî-i Kadîm'den:

Tarîk-ı fâkada hem-kefş olup Senâ'î'ye
Cenâb-ı Külhânî-i lâyhâr'a dek gideriz

Yukarıdaki izahatten sonra beyte mânâ verebiliriz: "Hakîm Senâ'î ile fakirlik yolunda aynı ayakkabıyı giyerek, yani ona ayak uydurarak, lâyhâr olan Külhani'ye kadar gideriz."

Nâbî'den:

Mest-i hârâbâti-i nâhûşyar
Nâmı anın Külhânî-i lâyhâr

Dâ'ire-i ʿakldan olmuştu güm[1]
Ana gıdâ olmuş idi lây-ı hum[2]

Hum dibine irgilicek mühmelât
Ana virirlerdi berây-ı zekât

Rûz u şeb ol mest-i melâmet-zede
İtmiş idi külhânı ʿişret-gede

1 Güm: Kaybolmuş.
2 Lây: Tortu.

San'ânî

San'ânî züht ve takva sahibi bir şeyhtir. Bir gün bir hıristiyan güzelini görerek âşık olur ve züht ü takvayı bırakıp senelerce domuz çobanlığı eder.

Taşlıcalı Yahyâ'dan:

'Aceb olmıya Şeyh-i San'ân'a
'Aşk ile girse şekl-i ruhbâna

Sünbülzâde Vehbî'den:

Belki mânende-i Şeyh-i San'ân
Reme-i hûke olurdu çobân[3]

MANSUR

Hallâc-ı Mansûr "ene'l-Hak" dediği için derisi yüzülerek öldürülen bir sufidir.

Sâmî'den:

Derâ-yı kârbânı savt-ı Mansûr-ı ene'l-Hak-gû
Metâ-i nâ-revâcı küfr-i mahmil-zîb-i San'ânî

Kânî'den:

Mansûr'u zîver-i serdâr idecekdiler
Sırr-ı ene'l-Hak'ı diyecek idi çektiler

İzzet Mollâ'dan:

Olup sâbit-kadem Mansûr'u hakkaniyyeti astı
Seri tâ pây olunca Hak diyüp durdu ayak bastı

İzzet Mollâ'dan:

Merâmı râz-ı 'aşkı ketm idi Mansûr-ı berdârın
Diyüp gitti ene'l-Hak nâmını ketmitti Dildâr'ın

MA'RUF VE CÜNEYT

Ma'ruf, Bağdat civarında Kerh kasabasında doğduğu için Kerhî lakabını almıştır. Aslı hıristiyandır. Küçükken muallimi "Allah üçtür" dedikçe Ma'ruf "birdir" diye cevap verir ve hocası dövdükçe sözünde ısrar edermiş. Nihayet babasının evini terk ederek İslâm olmuş, sonra anası ile babasını da İslâm yapmıştır. Meşhur sufilerdendir.

Cüneyd-i Bağdadi de sufilerdendir. Asrının "kutb-ı âzam"ı olmuştur. Ömründe otuz kere yaya olarak hacca gitmiştir.

Fuzûlî'den:

Bundadır Ma'rûf'a ser-menzil Cüneyd'e cilve-gâh
Bundadır Bühlûl'e zencîr-i cünûn Mansûr'a dâr

3 Reme-i hûk: Domuz sürüsü.

BÜHLÛL

Bühlûl, Kûfeli olup Harunürreşit zamanında Bağdat'ta yaşamıştır. Harunürreşit'in kardeşi olduğuna dair rivayet de vardır. Mecnun görünen akil bir zattır. Onun için Bühlûl-i dânâ derler.

Sünbülzâde Vehbî'den:

Kemâl-i rüşdü Hârûnü'r-Reşîd'i eyleyüp hayrân
Kalur Bühlûl-veş seyritse bu tertîb-i dîvâne

Taşlıcalı Yahyâ'dan:

Adı dîvâne kelâmı ma'kûl
Yâ'nî sultân-ı velâyet Bühlûl

Gâh vîrânede eylerdi mekân
Gâh şehr içre iderdi seyrân

Bir yıkılmalu harâb eski cidâr
Yolunun üstü idi leyl ü nehâr

Kılmağa cânib-i aslına rücû'
Pîr-i fânî gibi itmişti rükû'

Düşmeğe durur idi ol dîvâr
Nitekim 'âşık-ı bîmâr-ı nigâr

Yanına gelse hazer eyler idi
Bir zamân ana nazar eyler idi

Eyleyüp kendü zevâlini hayâl
Yârenürdü dil-i pâkine melâl

Rûzgâr ile o dîvâr-ı harâb
Yıkılup meskenini itti türâb

Gördü Bühlûl anı şâd oldu hemân
Didi âvâz ile ey halk-ı cihân

Neye meylitse cihânda ne ki var
Yıkılur ol tarafa âhır-ı kâr

Meylimiz Hakk'adürür çünki müdâm
Umarız cennet ola bize makâm

İderiz cânib-i Mevlâ'ya sücûd
N'ola rahmeylese ol Sâhib-i cûd

MELEKŞAH

İran'da hükûmet süren Selçukluların üçüncüsü ve en büyüğüdür. Alp Arslan'ın oğludur. Adalet ve cesaretiyle meşhur bir Türk padişahıdır. Meşhur Nizâmülmülk hem kendisinin hem de babasının veziri idi.

Nedîm'den:

Cihân içre Melekşâh'ın Nizâmü'l-mülk'ü var ise
Benim de sen nizâm-ı devlet-i nusrat-me'âbımsın

SENCER

İran'da hükûmet süren Selçukluların altıncı hükûmdarıdır. Sencer'de doğduğu için Sencer denmiştir. Zamanı, Selçuk sülalesinin ikbal ve azamet devridir. İran şairlerinden meşhur Enverî, muasırıdır. Kendisini çok methetmiştir.

Nedîm'den:

Rûy-i pâk-i enverin gördükçe rûh-ı Enverî
Medh-i Sencer'den utanmaz mı bakup dîvânına

ÇINGİZ

Büyük Moğol hükümdarıdır. Asıl ismi Temüçin'dir. Tesis ettiği Moğol devleti, gerek kendi gerek kendinden sonra gelen sülalesi tarafından genişletilmiş, hemen bütün Asya kıtası zaptedildiği gibi, devletin hududu, Hind-i Çinî'den Baltık Denizi'ne, Avrupa'nın ortalarına ve Akdeniz sahillerine kadar uzatılmıştır.

Nedîm'den:

Var nice bendeleri Argun'u Cengîz gibi
Biri ezcümle Kırım mülkünün olmuş hânı

Argun da Çıngız sülalesinden Hulâgû'nun torunudur.

OKTAY VE TULUY

Oktay, Çıngız'ın üçüncü, Tuluy da dördüncü oğludur.

Nedîm'den:

Sadr-ı İskender-haşem kim dergehinde bir nice
Nâme-ber Tâtârlar var Tuli vü Ökta gibi

HULÂGÛ

Çıngız'ın torunu ve Tuluy'un oğludur. İran'da hükûmet süren İlhaniye Devleti'ni tesis etmiştir.

Sâbit'ten:

Hülâgû-hadem Şâh-ı Ökta-vezîr
Selîm Hân-ı gâzî hıdîv-i dilîr

Nedîm'den:

Haşre dek olurdu ser-gerdân Hülâgû'nun seri
Düşse pây-ı rahşının bir kerrecik çevgânına

EKBER ŞAH

Hindistan'da hükûmet süren Temür sülalesinden Babür'ün torunu Hümayun Şah'ın oğludur. Elli bir sene saltanat sürmüş, şair ve âlimleri himaye ederek maarife hizmet etmiştir. Meşhur şair Urfî, muasırıdır. Kendisini çok methetmiştir.

Nedîm'den:

Pâdişâhım iki şâ'irdir viren nazma revâç
Merzübûm-ı Hind'de 'Urfî 'Acem'de Enverî[4]
'Âlemi leb-rîz-i âvâz eylemişler vasfidüp
Biri Şâh-ı Ekber'i birisi Sultân Sencer'i

BAYKARA

Temür sülalesinden olup ismi Mirza Hüseyin'dir. Horasan'da hükûmet sürmüştür. Âlim ve şair bir hükümdar olup zamanında âlimler ve şairler büyük himaye görmüşlerdir.

Nedîm'den:

Bir vakt ü zamândır bu zamân kim değişilmez
Bin Bâykara bezmine bir lâhza vü ânı

KÂFUR

Mısır'da hükûmet süren Ahşidyan sülalesinin dördüncüsüdür. Kendisi zenci bir köle olduğu halde, zekası sayesinde hükümdarlık mevkiine kadar çıkmıştır.

Nedîm'den:

Harem-serâyına Kâfûr zer-kemer hâdim
Derinde Cengîz ü Kaplan Girây bir Tâtâr

Kaplan Giray, Kırım hanlarından iki zatın adıdır.

EŞREF-İ EFGANİ

XVIII. asrın başlarında Afganistan'ı ve İran'ı zaptetmiş olan Mahmud-ı Efgani'nin yeğenidir. III. Ahmed zamanında, evvelce Safevi hanedanı zamanında zaptedilmiş olan yerleri istemeye kalkışmışsa da yapılan muharebede mağlup edilmiştir.

Nedîm'den:

Bizden Eşref memleket ister iken
Ol bize virdi nice şehr-i benâm

4 Merzübûm: Memleket ve iklim.

İBN-İ SÎNÂ

Büyük Türk filozofu ve tabibidir. Şöhreti yalnız İslâm âlemine münhasır kalmamış, Garp'ta da "Avicenne" adı ile şöhret kazanmıştır. Eserleri Latinceye tercüme edilmiştir.

Nef'î'den:

Değil levh-ı zamîr ü güft ü gû-yi hikmet-âmizim
Suturlâb-ı Ebû Ma'şer Şifâ-yi İbn-i Sînâ'dır[5]

Hersekli Ârif Hikmet'ten:

Hakâyıkdân-ı hikmettir ki olmaz Bu 'Alî Sînâ
Debîristân-ı 'irfânında şâkird-i sebak-hânı

BERMEKİLER

Emeviye devletinin düşmesiyle Abbasiye devletinin kurulmasında âmil olmuş ve Harunürreşit'in zamanına kadar sırasıyla vezirlik etmiş bir ailedir. Bunlar Halit, Yahya, Fazıl ve Cafer isimlerinde dört zattır, Harunürreşit'in veziri olan Cafer, hepsinden fazla şöhret kazanmış, gerek nüfuz ve iktidarı gerek zenginliği dillere destan olmuştur. Nihayet Harunürreşit tarafından öldürtülmüştür.

Nedîm'den:

Sadr-ı Cem-mertebe kim zât-ı şerîfiyle anın
Zümre-i Bermekiyân kıssası pâyâna gelür

HÂMAN

Firavun'un veziridir.

Bâkî'den:

Belâ girdâbına salsun 'adûnu nâ-bedîd itsün
Fenâ deryâsına garkeyliyen Fir'avn u Hâmân'ı

KÂRUN

Zenginliği ve aynı zamanda hasisliği ile meşhur bir şahıs olup Musa Peygamber'in muasırıdır. Evvelce çok fakir iken Musa'nın delaletiyle ilm-i kimyaya vâkıf olarak hudutsuz bir servete nail olduğu halde, Musa tarafından teklif olunan öşrü vermek istemediğinden, onun duasıyla malları ve serveti ile beraber yerin dibine batmıştır.

Taşlıcalı Yahyâ'dan:

Uğradı cümlesi hışm ü hatâra
Mâl-i Kârûn gibi geçti yere

5 "Ebu Ma'şer" meşhur bir müneccimdir. "Şifa" da İbn-i Sînâ'nın meşhur bir eserinin adıdır.

Bir beyit:

Virmedi kendisine fâ'ide genc-i mahzûn
Attı Kârûn'u 'adem çâhına çerh-i vârun

Sâkıp Dede'den:

Te'sîr-i feyz-i sohbetimiz bundan it kıyâs
Kârûn girerse tekkemize bî-nevâ çıkar

Fakrî Dede'den:

Tecrîd ile felekde oldum Mesîh-i sânî
Mâlıyle yere geçsün Kârûn'a minnetim yok

ŞEDDAT

Yemen'deki Âd kavminin hükümdarlarındandır. Şeddat, cenneti taklit etmek üzere "İrem" adıyla meşhur olan bir bağ yaptırmıştır. Bağın tertibatı bitince, görmek üzere kalkıp gitmiş, bağa yaklaştığı sırada birdenbire zuhur eden bir "sayha-i âsmânî", Şeddat'ı yanındakilerle beraber helak etmiştir.

Nâbî'den:

Rişte-i dâm-ı mekes-gîr-i 'anâkib gibidir
Bünye-i şer'ine nisbetle binâ-yı Şeddâd

"Şer'inin sağlam binası yanında Şeddat'ın yalancı cenneti, örümceklerin sinek tutan tuzağının ipliği gibidir", diyor.

Nef'î'den:

İrdi yine ürd-i behişt oldu hevâ 'anber-sirişt
'Âlem behişt ender behişt her gûne bir bâğ-ı İrem

HÂTEM

Hâtem-i Tay lakabıyla meşhur Arap şair ve reislerindendir. Cömertliği darbımesel hükmüne geçmiştir. Hz. Muhammed zamanına yetişmişse de peygamberliğine yetişememiştir.

Nef'î'den:

Hâtem-i Tay ki sehâvette misâli yoğidi
Görmedi böyle sehâ böyle kerem böyle himem

Nedîm'den:

Hâtem-sıfata tab' u dil ü dest-i kerîmin
Deryâ-yı himem kân-ı kerem ebr-i 'atâdır

Tarzî'den:

Cânân yoluna harc ideriz nakd-i sirişki
Sarf eylemede mâmelekin Hâtem-i ʿaşkız

FARUK

Hak ile bâtılı iyi tefrik ettiği için Peygamber tarafından Ömer'e verilen ilimdir.

Sünbülzâde Vehbî'den:

Hudâ-vend-i muʿazzam şâh-ı Fârukî-şiyemdir kim
Yed-i kahrında vardır kuvvet-i bâzû-yi Kerrârî

Cevrî'den:

Nâm-ver gâzî-i hasm-efken-i Hayder-şemşîr
Dâdger pâdişeh-i ʿâdil-i Fârûk-ahkâm

HAYDER-İ KERRAR

"Hayder" arslan, "Kerrar" da düşman üzerine döne döne saldıran kahraman demektir. Hayder-i Kerrar, Hazret-i Ali'nin lakabıdır.

Nef'î'den:

Benim ol Hayder-i Kerrâr-ı maʿnâ kim hücûmumdan
Dilîrân-ı hayâle tenk olur endîşe meydânı

Nazîm'den:

Hayder-i Kerrâr-ı meydân-ı senâ-yı zâtınım
Esb-i tabʿım Düldül ü çâlâk-i hâmem Zülfekâr[6]

İsmâ'îl Paşazâde Hakkı'dan:

ʿAlem-efrâz-ı gazâ Hayder-i Kerrâr-ı vegâ
Zôr-ı bâzû-yı kazâ saf-şiken-i düşmen-gîr

Nef'î'den:

Ser-firâz ittin livâü'l-hamd-i dîn-i Ahmed'i
Kâfire gösterdin el-hak dest-bürd-i Hayder'i[7]

Ali'nin bir lakabı da Murtaza'dır.

Nef'î'den:

Tîğına n'ola yemîn eylerse rûh-ı Murtazâ
Bir gazâ ittin ki hoşnûd eyledin Peygamber'i

6 Düldül: İskenderiye meliki tarafından Peygamber'e hediye edilip Ali'ye ihsan edilen kır katır. Zülfekar: Bedr gazvesinde iğtinam edilip Peygamber tarafından Ali'ye ihsan edilen kılıç.

7 Dest-bürd: Galebe.

Ali'ye Esedullah da derler.

Hâkânî'den:

Didi el mazhar-ı envâr-ı celî
Esedu'l-lâh-ı velî ya'nî Alî

Ali'ye Şah-ı Merdan da derler:

Nesîmî'den:

Şâh-ı Merdân şîr-i Yezdân Pîşvâ-yı ehl-i dîn
Kâşif-i sırr-ı velâyet Hayder-i Kerrâr mest

KANBER

Ali'nin kölesidir. Ali'ye sadakati ve sevgisiyle şöhret kazanmıştır. Ali'nin halifeliği zamanında haciplik vazifesiyle Ali'nin maiyetinde bulunmuş sonra Haccac bin Yusuf zamanında şehit edilmiştir.

Mevlânâ Fevrî'den:

Gerçi evvelde odur meydân-ı hüsnün Hayder'i
Zülfekârı gamzesi hâl-i siyâhı Kanber'i

SELMAN

Ali'nin maiyetinde bulunmuş ve onun teveccühüne mazhar olmuş sahabedendir.

Fuzûlî'den:

Yâr-ı Selmân ü Hâce-i Kenber
Vâlî-i ravza sâkî-i kevser

HÛŞENK

İran'da en evvel hükûmet süren Pişdadiyan sülalesinin ikinci hükümdarıdır.

Sünbülzâde Vehbî'den:

Cüdâ eyler serinden bîm-i tîgı hûş-ı Hûşeng'i
'Âceb nermî virir darbı dil-i saht-ı Nerîmân'a

KAHRAMAN

İran'ın Pişdadiyan sülalesine mensup hükümdarlarından Tahmurs'un oğlu olup "Kahraman-ı Kâtil" lakabını alan meşhur bir pehlivandır. Efsanevi maceraları İran şairlerinin dillerine destan olmuştur.

Nef'î'den:

Çektikçe çeşm-i hışm ile şemşîr-i gamzesin
'Uşşâka dehşet-i gazab-ı Kahramân virir

Bâkî'den:

'Adlin katında cezr ü sitem dâd-ı Keykubâd
Hışmın varanda lûtf u kerem kahr-ı Kahramân

CEMŞİT

İran'da en evvel hükûmet süren Pişdadiyan sülalesinin dördüncü ve en büyük hükümdarıdır. Asıl ismi Cem'dir ki, büyük padişah mânâsındadır. "Şit" sonradan ilave edilmiştir ki ışık demektir. Sebebi bu imiş: Cem bir gün Azerbaycan memleketine gelip birkaç gün kalmış. Yüksek bir yerde mücevherle süslü bir taht kurdurmuş; kendi de başına mücevher taç giyip tahta oturmuş. Güneş doğup da ziyası taç ve tahtına isabet edince öyle bir parlaklık hasıl olmuş ki, görenler hayran olmuşlar ve bundan dolayı "Şit" kelimesini ekleyerek "Cemşit" demişler. Şarabın icadı, nevruz gününün senebaşı ve bayram ittihazı da Cemşit'e isnat olunur.

Nef'î'den:

Asmân-ı devletin hurşîd-i kudsî-pertevi
Bezm-gâh-ı şevketin Cemşîd-i hurşîd-efseri

Nedîm'den:

Hoştur erbâb-ı dilin serleri mânende-i Cem
Sâftır sîneleri şevk ile mânende-i câm

Fuzûlî'den:

Hâk-i Cem üzre çıkup lâle dutup câmını dir
Ki kimin var ise bir câmı bugün oldur Cem

Nef'î'den:

Esti nesîm-i nev-bahâr açıldı güller subh-dem
Açsun bizim de gönlümüz sâkî meded sun câm-ı Cem

Nef'î'den:

Cemşîd-i kâmrân ki süvâr olsa rahşına
Dârâ tutar rikâbını Hüsrev inan virir

Hüsrev, Nuşirevan'ın adı olmakla beraber büyük hükümdarlara verilen bir ünvandır.

FERİDUN VE DAHHÂK

Feridun, Cemşit'in sülalesindendir. Dahhâk, Cemşit'in elinden İran'ı alarak kendisini firara mecbur etmişti. Sonra Dahhâk da zulme başladığından, Gâve isminde bir demirci tarafından öldürülmüş, bu suretle Feridun tahta getirilmiştir. Adaletiyle meşhurdur.

Osmân Nevres'ten:

Vefâsı yok dimişler 'âlemin Cemşîd ü Dahhâk'e
Görenler sûret-i nîk ü bedi âyîne-i Cem'de

Nedîm'den:

Habbezâ ey tâç-bahşâ-yı Ferîdûn u Kubâd
Habbezâ ey müttekâ-pîrâ-yı mülk-i Kayser'i

Seyyid Vehbî'den:

Mihr-i şâhın-şeh-i 'atâ-güster
Cem-himen dâver-i Ferîdûn-fer

İREÇ

İran'ın Pişdadiyan sülalesinden yukarıda adı geçen Feridun'un üçüncü oğludur. Feridun memleketi üçe taksim ederek Şam ve Irak cihetlerini Selm'e, Turan'ı Tur'a, İran'ı da İreç'e vermişti. Selm ile Tur, küçük kardeşlerinin babalarının tahtında kalmasını kıskanarak kendisini öldürdükleri için, İreç'in oğlu Minuçehr, Feridun tarafından İran tahtına çıkarılmış, o da Selm ile Tur'u öldürerek babasının intikamını almıştır. Güya İranlılarla Turanlılar arasında devam eden mücadele bu vaka ile başlamıştır.

Osmânzâde Tâ'ib'den:

Sana yetmez mi bu töhmet ki yazmışsın kasîdende
Kralım âl-i Kisrâ pûr-ı Rüstem nesl-i İreç'tir[8]

MİNUÇEHR

İran'ın Pişdadiyan sülalesine mensup yukarıda adı geçen Feridun'un torunu ve İreç'in oğludur. Çok yaşamış ve uzun saltanat sürmüştür.

Sünbülzâde Vehbî'den:

Mînûçehr'in solar gül çihresi bîm-i sitîzinden
Ne dem Efrâsiyâb-âsâ girerse rezme merdâne

8 Pûr: Oğul.

PEŞENK

Turan'ın eski hükümdarlarından olup meşhur Efrasiyab'ın babasıdır.

Nef'î'den:

Merhabâ ey yâdgâr-ı meclis-i devrân-ı Cem
Âb-ı rûy-ı devlet-i Cemşîd ü âyîn-i Peşenk

Nef'î'den:

Biri derbânı olurdu biri mîr-âhûru
Gelseler 'âleme devrinde Peşeng ü Dârâ

Nâbî'den:

Kat'î hâyîdedir evsâf-ı Ferîdûn u Peşenk
Kat'î pejmürdedir ahvâl-i Kubâd ü Behrâm

EFRASİYAB

Turan'ın en büyük hükümdarlarındandır. Bütün İran'ı Pişdadiyan sülalesinden zaptederek orada senelerce hükûmet sürmüştür. Yıllarca süren İran ve Turan muharebeleri *Şeh-nâme*'nin mühim bir faslını teşkil eder.

Nâbî'den:

O pâkdil ki iderse tevâzu'undan ider
Stabl-ı hâsına Efrâsiyâb'ı mîr-âhûr

Nef'î'den:

Hüsrev-i zîşân ki hayl ü 'askerinin her biri
Erdeşîr ü Behmen ü Efrâsiyâb-ı rûzgâr

KEYKUBAT

İran'ın Pişdadiyan sülalesinden sonra gelmiş olan Keyaniyan sülalesinin ilk hükümdarıdır.

Nef'î'den:

Pâdişâh-ı 'âdil ü 'âlî-neseb kim yaraşur
İtse ger serheng ü derbân Keykubâd ü Kayser'i

Kayser eski Rum hükümdarlarına verilen isimdir.

RÛYİNTEN

İran'ın Keyaniyan sülalesine mensup hükümdarlarından Güştasp'ın oğlu olan İsfendiyar'ın lakabıdır. Büyük bir kahramandır. Zâloğlu Rüstem'le olan macerası meşhurdur.

Nedîm'den:

Sadr-ı Cem-kevkebe kim na'liçe eyler bulsa
Mûze-i pâyine ebrûlarını Rûyinten[9]

İzzet Mollâ'dan:

Ürker ıstabl-ı derûnunda kümeyt-i cânı[10]
Görse ol tevseni Rûyînten-i pûlâd-nihâd[11]

BEHMEN

İran'ın Keyaniyan sülalesi hükümdarlarından İsfendiyar'ın oğlu Erdeşir'in lakabıdır.

Sâmî'den:

Behmen ü Hüsrev olur gâşiye-berdûşânı[12]
Olsa şevketle süvâr-i feres-i şûh-nijâd

Nedîm'den:

Cebhesi gülşen-i İslâm'a meh-i ferverdîn[13]
Bâğ-ı bedhâhına şemşîri hilâl-i Behmen

İSKENDER VE DÂRÂ

Tarihte iki İskender vardır. Birine Büyük İskender denir. Asıl İskender-i Zülkarneyn budur. Hem peygamber hem padişah olmuştur. Kur'an'da da ismi geçer. Âb-ı hayatı bulmak için Hızır'la beraber zulümata giden İskender'in bu olması gerektir.

Diğeri Makedonya hükümdarı olan Filip'in oğlu İskender'dir. Buna da Zülkarneyn derler. İran'ı baştan başa zaptetmiştir.

Dârâ ise, İran'ın Keyaniyan sülalesinin dokuzuncu ve sonuncu hükümdarıdır. Mecazen büyük hükümdarlara da Dârâ denir.

İskender'le yaptığı büyük muharebede mağlup olmuş ve kaçarken ölmüştür. Keyaniyan sülalesi bu suretle sona ermiştir.

Bu münasebetle İskender'le Dârâ çok kere beraber zikredilir.

Fuzûlî'den:

Dergeh-i kadrine bin Dârâ vü İskender gedâ
Hırmen-i lûtfunadır fağfûr u hâkân hûşe-çîn

Rahmî'den:

9 Mûze: Çizme.
10 Istabl: Ahır. Hümeyt: At.
11 Tevsen: At.
12 Gâşiye-berdûşân: Seyisler, at uşakları.
13 Fervedîn: Mart ayının adı.

Var fenâ deştin temâşâ it açup 'ibret gözün
Nice İskender türâb olmuş nice Dârâ yatur

Bâkî'den:

Cemşîd-i 'ayş ü 'işret ü Dârâ-yı dâr u gîr
Kisrî-i 'adl ü re'fet ü İskender-i zamân

Figânî'den:

Kahramân-heybet Ferîdûn-satvet İskender-sıfat
Sencer-i Dârâ-salâbet Keykubâd-ı Cem-haşem

Nef'î'den:

Çerh ana ta'zîm idüp İskender-i sânî dimek
Şânına nisbet meğer bir medh-i müstesnâ mıdır

Belki dârât-ı Skender'le felek bir bendesin
Görse fark itmezdi İskender midir Dârâ mıdır

Nef'î'den:

Skender gibi tâlib feth-i heft-iklîme ikbâli
Süleymân gibi gâlib rûzgâra hükm ü fermânı

ŞÂPUR

İran'ın Sasaniyan sülalesinden üç hükümdarın adıdır. Eşkaniyan sülalesinden de bu isimde hükümdar gelmiştir. Bunun Rumlarla yaptığı muharebe meşhurdur.

Nâbî'den:

Süvâr olunca sa'âdetle rahş-ı ikbâle
Güzergehinde durur rûh-ı Behmen ü Şâpur

BEHRAM-I GÛR

İran'ın Sasani hükümdarlarındandır. Gûr denilen yabani eşek avına meraklı olduğundan Behram-ı Gûr denilmiştir. Kuvveti, cesareti ve adaleti ile meşhurdur.

Sâbit'ten:

Öğme Behrâm-ı Gûr-ı bî-rengi[14]
Ne bilür cengi bir yaban eşeği

Bir beyit:

Kemend-endâz-ı dehrin kimse bendinden halâs olmaz
Zemâne gösterir Behrâm isen de 'âkıbet gûru

14 Bî-reng: Kuvvetsiz, cansız.

Gûr yaban eşeği mânâsına geldiği gibi, mezar mânâsına da gelir. Şair gûr kelimesinin her iki mânâsından istifade ederek tevriye yapmak istemiş.

KUBAT

İran'ın Sasaniyan sülalesi hükümdarlarındandır. Meşhur Nuşirevan'ın babasıdır.

Nazîm'den:

Nice Kubâd ü Ferîdûn derinde çârûb-keş[15]
Nice Skender ü Dârâ o derde çâkerdir

MEZDEK

İran'ın Sasaniyan sülalesi hükümdarlarından Kubat'ın zamanında İbahiye mezhebini tesis etmiş ve Kubat'a da kabul ettirmişse de Kubat'ın oğlu Nuşirevan hükümdar olunca Mezdek'i öldürtmüş ve mezhebini menetmiştir.

Nedîm'den:

Bâtıl görünür ehl-i basîret nazarında
Bedhâhının endîşesi çün mezheb-i Mezdek

NUŞİREVAN

İran'ın Sasani sülalesine mensup bir hükümdardır. Adaleti ve fütuhatı ile meşhurdur. Hz. Muhammed bunun zamanında dünyaya gelmiştir.

Nuşirevan, Tak-ı Kisra'da bir çan astırarak ucuna bir zincir bağlatmış; adaletine müracaat edenler o zinciri çekip kendini haberdar ederlermiş.

Zâtî'den:

Ser-verâ bir bende-i lâ-kayddır kapunda 'adl
Tutamazdı anı zencîre çeküp Nûşirevân

Bâkî'den:

İrdi nesîm-i ma'delet-i Kisrî-i bahâr
Zenzîr-i 'adli çekti çemen-zâra cûybâr

Nedîm'den:

Şübhesiz Nûşîrevân'ın tâcı başından düşer
Baksa tâk-ı ser-bülend-i kasr-ı 'izz ü sânına

15 Çârûb-keş: Süpürücü.

HÜRMÜZ

Yukarıda adı geçen Nuşirevan'ın oğludur. Zulmünden dolayı hal' edilip gözüne mil çekilmiştir.

Bâkî'den:

Câm-ı gurûr 'âkıbet 'âlemi görmez eyledi
Nergis-i bâğ gûyiyâ Hürmüz-i tâçdârdır

PERVİZ

Yukarıda adı geçen Hürmüz'ün oğlu ve Nuşirevan'ın torunudur. "Hüsrev ü Şirin" yahut "Ferhad ü Şirin" hikâyesinin kahramanı olan Hüsrev-i Perviz budur.

Nedîm'den:

İtmem endûhte-i gayre heves çün Pervîz
Açtı Ferhâd-ı hayâlim bana bir nev ma'den

Hamdullâh Hamdî'den:

Lezzet-i 'aşkı bulmasa Pervîz
Leb-i Şîrîn'den eyler idi girîz

NERİMAN

İran hükümdarlarından Feridun zamanından cihan pehlivanı olan Sâm'ın babasıdır.

O şehsüvâr-ı Nerîman-şükûh-ı zîşan kim
Cihâna şa'şa'a-bâr oldu berk-i samsâmı[16]

Bâkî'den:

Su gibi nâr-ı kahrından erir bir demde Rûyinten
Dokunsa şu'le-i şemşîri nerm eyler Nerîmân'ı

SÂM

Yukarıda adı geçen Neriman'ın oğlu ve Zâl'in de babasıdır. Meşhur cihan pehlivanıdır.

Cevrî'den:

Rüstem-i 'arsa-i heycâ ki zebân-ı rumhu[17]
Hasma şerh-i hüner-i Sâm ü Nerîmân eyler

Sünbülzâde Vehbî'den:

16 Samsâm: Yüzü dönmez keskin kılıç.
17 Rumh: Mızrak, süngü.

Hemân sersâm ü bî-sâmân olup kârı ola zârî
Rüsûm-ı kâr-zârın Sâm görseydi mehîbâne[18]

Nedîm'den:

Kûr ider derceng-i evvel dîdesin gerd-i haşem
At salsa hışm ile Sâm ü Nerîmân üstüne

ZÂL

Yukarıda adı geçen Sâm'ın oğlu ve meşhur Rüstem'in babasıdır. Saçı kaşı ve kirpiği beyaz olarak doğduğundan, uğur sayılmayarak bir dağa atılmış ve orada simurg tarafından beslenmiştir. Saçının beyazlığından dolayı, kocakarı mânâsına gelen Zâl adı verilmiştir. Saçının sarıya mail olmasından dolayı Zâl-i Zer de denir.

Şeyhülislâm Yahyâ'dan:

Çok nâtüvânı eyledi Yahyâ tüvânger lûtf-ı şâh
'Ankâ-yı kâf-ı himmeti besler hezârân Zâl-i Zer

Lâmi'î'den:

Kuvvette tutam Sâm ü Nerîmân-ı zamânsın[19]
Rüstemleri bu zâl-i cihân n'itti k'anı gör

Zâl burada cihan kelimesine muzaf olarak kocakarı, Neriman, Sâm ve Rüstem'le olan münasebeti dolayısıyla da Zâl yerinde kullanılmıştır.

Nedîm'den:

Sensin ol dâver k'olur bezminde dâ'im müctemi'
Kahramân'ın tîgı Sâm'ın gürzü Zâl'in hançeri

Zâl'e Destan da derler. Destan hile mânâsındadır. Zâl, saçı beyaz olarak dünyaya gelince babası Sâm, "Bu benim oğlum değildir", diyerek hile edip onu Elbürz dağına bırakmış. Bundan dolayı Destan denmiştir.

RÜSTEM

Rüstem, Zâloğlu Rüstem ki Firdevsî'nin *Şeh-nâme*'sinde adı çok geçen meşhur bir kahramandır. Birçok efsanevi maceralar ve kahramanlıklar kendine isnat olunmuştur.

Nef'î'den:

Sâf-ı rezminde Rüstem bir tehî terkeş sipâhîdir
Der-i cûdunda Hâtem bir gedâ-yı bî-ser ü pâdır

Seyyid Vehbî'den:

18 Kâr-zâr: Savaş.
19 Tutam: Tutayım, yani farz edeyim.

Mâlik'i haşmet-i Süleymân'ı
'Asrının Rüstem ü Nerîmân'ı

Tehemten de Rüstem'in lakabıdır. İri vücutlu kahraman demektir.
Sünbülzâde Vehbî'den:

Tehemten töhmetin ikrâr ider lâf-ı şecâ'atte
Görürse resm-i Rüstem üzre perhâşın dilîrâne[20]

Osmân Nevres'ten:

Rüstem-i Zâl ki vasfiyle dolup Şeh-nâme
Mâlik olmuştu Tehemten'liğine Îrân'ın

Tövbe eylerdi dahi rahşe süvâr olmaz idi
Esb-i satvetle eğer görse idi cevlânın

Rüstem'e, babasına izafe ile Rüstem-i Destan yahut Pûr-ı Zâl-i Zer de derler. "Pûr" oğul mânâsındadır.
Cevrî'den:

Server-i ma'reke-ârâ ki dehân-ı tîri
Düşmene nakl-i dem-i Rüstem-i Destân eyler

Nedîm'den:

Hurûş-i kîninin bir katresin bildirdi dünyâya
Hücûm ittikte Pûr-ı Zâl-i Zer Mâzenderân üzre

Rüstem'e Hefthan-ı Acem de derler. Keykavus, Mazenderan'da mahpus iken Rüstem onu kurtarmak üzere yola çıkar. Yedi konak mesafenin her birinde cadı, dev ve insandan mürekkep nihayetsiz askerle karşılaşır. Rüstem, yalnız başına bunlarla cenk ede ede yedi konağı geçer ve Mazenderan'a vararak Keykavus'u kurtarır. Rüstem yedi konağın her birinde "han-ı işret" yani içki sofrası tertip ettiği için bu isim verilmiştir.
Sâbit'ten:

Bu İsfendiyâr ol gazâ hefthân
Bu Rüstem o peykâr-ı Mâzenderân[21]

Riyâzî'den:

Zôr-ı tab'ımla Rüstem-i fazlım
Heft eflâk hefthânımdır

20 Per-hâş: Savaş.
21 Peykâr: Cenk.

Nedîm'den:

Hefthân-ı gamı bî-gam güzer eyler ol kim
Bî-mehâbâ bir iki câm-ı levendâne göre

Nâbî'den:

Okusun bu heft beyti dâstânhân-ı hüner
Hefthânı Nâbîyâ fethitmeden Rüstem henüz

Sâmî'den:

Be Şâh-nâme-i Firdevsî-i sühân-perdâz
Be-hefthân-ı Tehemten talî'a-i ahzâb[22]

SÜHRAB

Yukarıda adı geçen Rüstem'in oğludur. Anası Türk'tür. Babasından uzakta anası ile beraber yaşamıştır. İki kahraman birbirlerini tanımadıkları hâlde savaş meydanında karşı karşıya dövüşürler. Her ikisi de kuvvetli olmakla beraber, Sührab genç olduğu için daha zorludur. Tam Rüstem'i yeneceği sırada, Rüstem hileyle Sührab'ı vurur. Sührab can vereceği sırada, Rüstem, öldürdüğü kahramanın kendi oğlu olduğunu anlar.

Nâbî'den:

Göreydi Rüstem eğer kuvvet u şecâ'atını
Olurdu sîne-i Rüstem çü sîne-i Sührâb

Sâmî'den:

Şücâ'-ı pür-dil ü sâhib-himem ki yanında[23]
Cebîn-be-hâk-i hevân oldu Rüstem ü Sührâb[24]

GÎV

Zâloğlu Rüstem'in damadıdır. Peşen denilen yerde Efrasiyab'in serdarı olan Pîran-ı Vise ile yaptığı savaş pek meşhurdur.

Nedîm'den:

Sıfat-ı rezmini gûş idene sühriyye gelür
Harf-ı Dârâ vü Skender sühân-i Gîv ü Peşen

22 Talî'a: Önde giden tabur. Ahzâb: Hizbin cem'i, tâifeler, bölükler.
23 Şücâ' ve pür-dil: Cesur ve yürekli.
24 Cebîn-be-hâk-ı hevân: Alnı zillet toprağında.

BÎJEN

Bîjen, Zâloğlu Rüstem'in güzellikle meşhur kız kardeşinin oğludur. Bir gün avlanmak üzere kıra çıkar. O sıraca kırda bulunan Efrasiyab'ın kızı Menîje, Bîjen'i görüp âşık olur. Ve Bîjen'i bir sandık içine koyup sarayına götürür. Efrasiyab vaziyeti haber alınca Bîjen'in idamını emrederse de, Pîran-ı Vise'nin şefaatile idamdan vazgeçilerek bir kuyunun içine hapsolunur. Rüstem vakayı duyunca, tacir kıyafetine girerek kuyuya gider ve kement ile Bîjen'i kuyudan çıkararak Menîje ile birlikte götürür.

İzzet Mollâ'dan:

İder âvîhte bin cân ile 'İzzet kendin
Görse çâh-ı zegân-ı yârimi rûh-ı Bîjen[25]

Nedîm'den:

Tâk olup kisrî-i ikbâline kavs-i Rüstem
Oldu tecvîf-i felek düşmene çâh-ı Bîjen[26]

BİHZAT

İran'ın meşhur eski bir ressamıdır.

Bahâ'î'den:

Güzel tasvîr idersin hâl ü hatt-ı dilberi ammâ
Füsûn u fitneye geldikte ey Bihzâd neylersin

Bâkî'den:

Rengîn ider evsâf-ı rûhun hâme-i Bâkî
Ol sûreti virmez sınama nakşına Bihzâd

MÂNÎ

Meşhur Çinli bir nakkaşın ismidir. İran'ın Sasaniyan sülalesi hükümdarlarından Şâpur'un zamanında İran'a gelmiş ve peygamberlik iddia ederek mezhebini neşretmek istemişse de Şâpur tarafından idam edilmiştir. Tasvirleri havi "Ertenk" yahut "Ercenk" adlı mecmuası meşhurdur.

Nef'î'den:

Süvâr oldukça tasvîrinde 'âcizdir musavvirler
Ne denlü dikkat eylerse eğer Bihzâd eğer Mânî

Aynî'den:

Bâl açar uçmağa tasvîr-i nigâristân-ı Çîn
Rûh-ı Mânî nâgehân bûy-i hevâsın itse şem

25 Çâh-ı zegân: Çene çukuru demektir ki, derinliğinden kinaye olarak kullanılır.
26 Tecvîf: Oyuk.

EFLATUN VE ARİSTO

Divan şairleri, kasidelerinde Yunan filozoflarından Eflatun ile Aristo'nun da adlarını zikrederler. Bunlar akıl, hikmet ve doğru rey timsali olarak geçerler.

Nazîm'den:

Müdebbir âsaf-ı devrân Flâtûn-pîşe Ristô-rüşd
Skender-haşmet ü Dârâ-sipeh düstûr-ı bî-hemtâ

Belîğ'den:

Derûnum cilve-gâh-ı hikmet-i ma'nâ olup hâlâ
Müheyyâyım gelürse bahse Yunan'ın Aristô'su

Nef'î'den:

Ne şeh İskender-i devrân ki Eflâtûn eğer görse
Olur bin cân ile meftûn-ı hüsn-i hulk u etvârı

Riyâzî'den:

Mahmûrluğum mestî-i Mecnûn'a değişmem
Mecnûn'luğum 'akl-ı Flâtûn'a değişmem

Seyyid Vehbî'den:

Gördü kim 'aklı kendüden efzûn
Küpe bindi gazabdan Eflâtûn

Bâkî'den:

Ne yana buyursa revâdır götürmek
Devâtın Aristo silâhın Skender

Şeyh Gâlib'den:

İhsânına kör dilenci İblîs
Kışmir başısı Aristetalis

BOKRAT VE ÖKLİDİS

Hippoocrate eski Yunanistan'ın meşhur tabiplerindendir. Euclide de eski Yunanistan'ın meşhur riyaziyecilerindendir.

Nedîm'den:

Bihamdillâh hele sebbâbe-i Bokrat-tedbîrin[27]
'Aceb vaktinde duş oldu o nabz-ı nâtüvân üzre[28]

Eğer şeklin temâşâ kılsa Öklidis okur ahsent
Ve ger Bihzâd nakş-i dil-pezîrin görse dir hakkâ

BATLAMYUS

Ptelèmée Claude miladi ikinci asır başında İskenderiye'de doğmuştur. Heyet, coğrafya ve riyazi ilimlerde şöhret kazanmıştır.

Süleyman Fehîm'den:

'Aşk vâdîsinde bî-ârâm u sergerdân olur
'Akl eğerçi fenn-i felsefîde Batlamyûs'tur

27 Sebbâbe: Şehadet parmağı.
28 Duş oldu: Rastgeldi, isabet etti.

MUHTELİF HİKÂYELERİN KAHRAMANLARI

"Leylâ ve Mecnûn", "Ferhat ve Şirin", "Vamık ve Azra" gibi, muhtelif mesnevilere mevzu teşkil eden hikâyelerin kahramanları da eski edebiyatta sık sık geçer. Küçük bir misal verelim. Küçük, fakat bahsi geçen bu hikâyelerin hemen hepsinin kahramanlarının adlarını ihtiva etmesiyle zengin Hamdullâh Hamdî'nin *Yûsuf ve Züleyhâ*'sından aldığımız şu parçada, şair, hikâyesinin mihveri olan aşkın kudretini şöyle anlatıyor:

Yine deryâ-yı ʿaşk cûşitti
Oldu pür-mevç hoş hurûş itti

Anda gark eyliyen sefînesini
Buldu dürr-i bakâ hazînesini

Âteşindir meğer bu bahr-ı ʿamîk
Ki harîk oldu her ki oldu garîk

ʿAşktır bî-karâr iden feleği
Çâh-ı Bâbil'de bendiden meleği

Dil-i bî-ʿaşk sîne dâğıdır
ʿAşk ile olsa dost bâğıdır

Ten-i bî-ʿaşk lâşe-i lâşey
Cân ki bi-ʿaşk ola olmıya hây

ʿAşk derdi ki merdi ferd eyler
Kendinin gayrı ana derd eyler

Bende idindi nice cânları ʻaşk
Gâret eyledi hânmânları ʻaşk

Kays'ı mecnûn iden bu sevdâdır
Ara yerde bahâne Leylâ'dır

Lezzet-i ʻaşk bulmasa Pervîz
Leb-i Şîrîn'den eyler idi girîz

İçti Ferhâd ʻaşk câmını
Virdi Şîrîn'e cân-ı şîrîni

Vâmık almasa ʻaşktan vâye
Bakmaz idi ʻizâr-ı Azrâ'ye

Münkir isen eğer bu kavgâya
Nazar it kıssa-i Züleyhâ'ya

Bu kâbil hikâyelerin yalnız kahramanlarının isimleri geçmekle kalmaz; aynı zamanda hikâyelerdeki maceralara ve kahramanların karakteristik hususiyetlerine de telmihler yapılır.

Mesela Ferhat, sevgilisi Şirin için delmeye memur edildiği Bîsütun adındaki dağın başında ömrünü heba etmiştir.

Fuzûlî'den:

Olsaydı bendeki gam Ferhâd-ı mübtelâda
Bir âh ile virirdi bin Bî-sütûn'u bâda

*

Ey gören bin dâğ ile sabr u sebâtım eyleme
Nisbetim Ferhâd'a kim bir dâğ ile oldu zebûn

*

Katʻ-ı ülfet gâlibâ düşvârdır kim eylemiş
Nakş-ı Şîrîn ile Ferhâd'ı mukayyed Bî-sütûn

Emrî'den:

Kühsâr-ı Bî-sütûn'da görüp lâle sandığın
Ferhâd kanlar içtiği hûnin piyâledir

Leyla'nın aşkından mecnuna dönerek kendini sahralara atan Kays, sahrada vahşi hayvanlarla arkadaşlık ediyor. Kuşlar başında yuva yapıyorlar.

Fuzûlî'den:

Verseydi âh-ı Mecnûn feryâdımın sadâsın
Kuş mu karâr iderdi başındaki yuvada

*

Kuş yuvası sanma kim dîvâne Mecnûn başına
Hâr u has cem' eylemiş girdâb-ı deryâ-yı cünûn

*

Bende Mecnûn'dan füzûn 'âşıklık isti'dâdı var
'Âşık-ı sâdık menem Mecnûn'un ancak adı var

Mecnun ve Ferhat birer aşk kahramanıdır. Biri sahrada gençliğini heder, öbürü ömrünü dağ başında heba etmiştir. Bu yüzden, her ikisi de birer timsal olarak ve çok defa bir arada zikredilir. Bunun en güzel misalini yine Fuzûlî'de bulabiliriz:

Sahn-ı sahrâsında bin Leylâ vü Mecnûn cilveger
Kûhsârı üzre bin Ferhâd ü Şîrîn bâdehâr

*

Kıl tefâhur kim senin hem var benim tek 'âşıkın
Leylî'nin Mecnûn'u Şîrîn'in eğer Ferhâd'ı var

*

Ferhâd'a zevk-ı sûret Mecnûn'a seyr-i sahrâ
Bir râhat içre herkes ancak benim belâda

Bu beyitlerde sahra ve kûhsar kelimeleri, her iki maceranın geçtiği yerlere işaret olduğu gibi, suret kelimesiyle Şirin'e, bâdehar kelimesiyle de Ferhat ile Şirin arasında geçen bir aşk sahnesine telmih edilmiş oluyor.

Nâ'ilî-i Kadîm'den:

Maksûd Nâ'ilî ser-i kûy-i visâl ise
Mecnûn'a deşt ü Kûhken'e Bî-sütûn yeter

Cenânî'den:

Haber al Kays'tan sahrâ-yı gamda 'aşk-ı Leylâ'dan
Gam-ı Şîrîn'i dağ-ı mihnet içre Kûhken'den sor

"Kûhken" dağ delen demektir ki, Bîsütun dağını deldiği için, şair bu kelime ile ona telmih etmektedir.

Nâ'ilî-i Kadîm'den:

Hemîşe Kâviş-i efsûs ile ciğer-hûnum[1]
Garîb-i Kûhken'im senk-i râh-ı Gül-gûn'um[2]

1 Kâviş: Kazış.
2 Gül-gûn: Şirin'in bindiği atın ismi.

EFSANELER VE RİVAYETLER

Eski edebiyatımızda efsaneler, hurafeler ve rivayetler mühim bir yer tutar. Bir kaç misal:

ÂB-I HAYAT

Katresi insanı "hayat-ı ebediye"ye eriştiren su. İskender-i Zülkarneyn, âb-ı hayatı bulmak için yanına Hızır'ı rehber alarak zulümat içinde günlerce askeri ile yürümüş. Bir hayli gittikten sonra Hızır âb-ı hayatı bularak içmiş; fakat İskender yolunu şaşırarak Hızır'ı kaybetmiş, nihayet avdete mecbur olmuş.

Taşlıcalı Yahyâ'dan:

Gör ki İskender-i Zü'l-karneyn'i
Görmedi ʿayn-ı hayâtı ʿaynı[1]

Şeyhî'den:

Hızr yüzlüler elinden nûş kıl âb-ı hayât
Feylesof-ı vaktsin tut kim Skender devridir

Zeynep Hâtûn'dan:

Âb-ı hayât olmayıcak kısmet ey gönül
Bin yıl gerekse Hızr ile seyr-i Skender it

1 ʿAyn: Birincisi kaynak, ikincisi göz mânâsında.

Nazîm'den:

Tab'ım İskender-i ma'nâ kalemim Hızr-ı beyân
N'ola itse sühânım âb-ı hayâtı icrâ

Nazîm'den:

Ey lâ'l-i lebi Hızr-ı dile âb-ı hayât
Ve'y hatt-ı rûh-i pâki sevâd-ı zulümât
İtmezse sana sûz-ı derûnum te'sîr
Yansun alev-i âhım ile nâr-ı necât

Nedîm'den:

Sana temlîk eylesün Hak bir yere cem' eyleyüp
Mülk-i dehri 'ömr-i Hızr'ı devlet-i İskender'i

Avnî'den:

Ben senin âb-ı hayât-ı lebinin teşnesiyim
Tâlib-i çeşme-i hayvân isem insân değilim[2]

Taşlıcalı Yahyâ'dan:

Yedi iklîmi alup İskender
Garazı âb-ı hayât idi meğer

Hızr-veş içmek içün âb-ı hayât
Gün gibi eyledi 'azm-i zulümât

Kûh-i Elbürz eteğinde nâgâh
Uğradı bir ulu şehre ol Şâh

Hâkim-i şehr idi Sokrat-ı hakîm
Çıkup İskender'e itti ta'zîm

Sundu İskender'e bir hûb kitâb
Bildirir ma'rifet-i usturlâb

Bahr-ı 'ilmi ana dercitmiş idi
Nice yıl 'ömrünü harcitmiş idi

Kıldı İskender'e birkaç kelimât
Didi ey Şâh budur âb-ı hayât

Hünerin var ise sa'yeyle dürüş
Bu asıl çeşme-i hayvâna irüş

Bir iş it kim görüp erbâb-ı hüner
Rahmetullâhı 'aleyh diyeler

2 Çeşme-i hayvân: Âb-ı hayat çeşmesi.

'İlm ü fazl ile koyanlar eseri
Eylemez 'ayn-ı hayâta nazarı

Enbiyâ hasletini pîşe idin
Ölmeden ölmeği endîşe îdin

Haşre dek olmağa şeytân gibi sağ
Ne revâdır idesin bunca yerağ

Virdi İskender'e bu veçhile pend
Olmadı pendi velî fâ'ide-mend

SEDD-İ İSKENDER

Ye'cüc ve Me'cüc adında müfsit bir taife varmış. Boyları bir karışmış. Yüzleri insana benzermiş. Dişleri de domuz dişi gibi imiş. Kulakları boyları kadar uzun, vücutları da kıllıymış. Yazın yılan, kışın da ot yerlermiş. Civarlarda oturan halk, İskender-i Zülkarneyn'e rica etmişler. O da bunlara karşı "Sedd-i İskender"i yaptırmış.

Sâbit'ten:

Halktan kaldırdı ye'cûc-i firengin zahmetin
Tîg-ı cevher-dârdan sed çekti İskender gibi

Nef'î'den:

Def'-i ye'cûc-i gama işiğidir sedd-i sedîd
Men'-i ceyş-i eleme dergehidir hısn-ı hasîn

Nazîm'den:

Sedd-i ye'cûc-i edânî-i sühândir nutkum
Kavlime ola Skender gibi kâ'il Dârâ

Râgıb Paşa'dan:

Eğer maksûd eserse mısrâ'-ı berceste kâfîdir
'Aceb hayretteyim ben sedd-i İskender husûsunda

ÂYÎNE-İ İSKENDERÎ

İskender-i Yunani zamanında Aristo'nun icat ettiği bir aynadır. Bu ayna vasıtasıyla, gelen düşman henüz uzakta iken görülür, ona göre müdafaa tertibatı alınırmış.

Şeyhülislâm Yahyâ'dan:

Bir âyîneyle İskender nice benzer sana cânâ
Senin her baktığın mir'at olur 'âlem-nümâ cânâ

Nedîm'den:

Cilâ virmiş ise âyîne-i İskender'e Risto
Benim sen saykal-ı âyîne-i re'y-i savâbımsın

Nazîm'den:

Görüp lâ'l-i lebin hayrân-ı ruhsârın olan bî-dil
Bilür câm-ı Cem ü mir'at-ı İskender nedir cânâ

SÜHEYL

Süheyl öyle bir yıldızdır ki tulû ettiği zaman Yemen'de çıkan akik taşı, rengini ondan alırmış.

Nedîm'den:

Vâye-bahş olsa eğer tâb-ı Süheyl-i cûdu
Keştî-i Nûh'a döner âb-ı 'akîk üzre Yemen

Şair methettiği zatın cömertliğini Süheyl yıldızının parlaklığına benzeterek diyor ki: "Rengini Süheyl yıldızından alan akik taşı, bu parlaklık altında o kadar çoğalır ki, Yemen, akik denizi üstünde Nuh'un gemisine döner."

Sünbülzâde'den:

Nedir ol reng-i 'akikî bu süheylî kadehin
Sâkiyâ cevheri yok ise Yemen'den mi gelür

ŞEBÇERAĞ

Bir cevher imiş ki, gece vakti çerağ gibi parlarmış.

Efsanesi şudur: "Gâv-i bahrî" denilen hayvan, otlamak için karaya çıktığı zaman, şebçerağı da beraber getirip otlayacağı yere koyar, onun aydınlığında otlarmış.

Sâbit'ten:

Husûsâ ol dür-i yektâ gibi fânûs-ı billûrî
Ki bî-revgân ider etrâfı rûşen şeb-çerâğ âsâ

Fehîm-i Kadîm'den:

Ol Fehîm-i mehzamirim kim nikât-ı hattı nazmım
Şeb-çerâğ ittim şu'â-ı mihr-i tab'-ı rûşenimden

BAHÛR-I MERYEM

Bahûr-ı Meryem, meryemana eli denilen çiçek.

Meryem, İsa'yı dünyaya getirdiği esnada, ağrının şiddetinden bu çiçeğin ağacını tutmuş; bundan dolayı çiçek de pençe suretinde zuhur etmiş. Buna "kef-i Meryem", "kef-i Ayişe", "şeceretü't-talk" da derler. Ebeler bu çiçeğin kurusunu çantalarında taşırlar; doğuracak kadında ağrılar başlar başlamaz çiçeği suya atarlar; çiçek suda açıldıkça, güya kadının rahmi de açılır, çocuk da kolaylıkla doğarmış.

Hakikatte Meryem'in dayandığı ağaç, bahûr-ı Meryem değil kuru bir hurma ağacı imiş.

Bâkî'den:

Dem-i 'Îsâ dirilür bûy-i bahûr-ı Meryem
Açtı zambak yed-i beyzâyı kef-i Mûsâ-vâr

Şair, bahar mevsiminden bahsederken "İsa'nın nefesi gibi feyizli olan bu mevsimde, meryemana ağacının kokusu canlanır. Zambak, Musa'nın avucu gibi beyaz elini açtı" diyor.

Bahûr-ı Meryem, günlük mânâsına da gelir.

Bahûr-ı Meryem'i bastırdı dûd-ı nâle vü âhım
Görelden âteşin rûyinde hâl-i 'anber-âsâyı

"Ateşli yüzünde ambere benzeyen beni göreliden beri, feryat ve ahımın dumanı bahûr-ı Meryem günlüğünü bastırdı." (Amberi ateşe atınca duman çıkması mazmuna esas oluyor.)

Bir beyit:

Seni teshîr için ey muğbeçe-i 'Îsî-dem
Yakarım deyr-i mahabbette bahûr-ı Meryem

LALE-İ NUMAN-ŞAKAYIKU'N-NUMAN

Gelincik çiçeğidir. Hire mülukundan, İslâm'dan evvel Irak-ı Arap'ta hükûmet kurmuş olan Numan bin Münzir, bir gün gezinti esnasında birçok gelincik çiçeği görmüş. Çiçeklerin manzarası çok hoşuna gittiği için toplanmasını menetmiş. Şakayıkın Numan'a nispeti bundan dolayı imiş.

Bâkî'den:

Sehâb-ı lûtfun âbın teşne-dillerden dirîg itme
Bu deştin bağrı yanmış lâle-i Nu'mân'ıyüz cânâ

Fuzûlî'den;

Şakâyık alnı zemîn-bûstân olup mecrûh
Benefşe kâmeti oldu tevâzu' ile dü tâ

NERGİS

Bu çiçek hakkında bir hurafe vardır. Güya çiçeğin timsali olan "Narsis" yahut "Nergis", bir perinin aşk mahsulü olup çok güzel bir delikanlı imiş. Bütün kızlar Nergis'in aşkı ile divane olmuşlar. O, bunların birine iltifat etmemiş. Nergis yalnız insanları değil perileri de güzelliğine meftun ettiğinden "Eko: aks-i sada" ismindeki peri, onun aşkıyla helak olduktan sonra taşa tahavvül etmiş; vücudundan yalnız bir sada kalmış. Nergis'in bu kibrine tahammül edemeyen kızlar, onu mabutların intikamına havale etmişler. Nergis bir gün ırmaktan su içerken, suda yüzünün

aksini görünce kendi güzelliğine meftun olarak ne yapacağını şaşırmış. Nihayet kendi aksini kucaklamak üzere ırmağa atılıp boğulmuş. Eko, Nergis'in aşkı ile taşa tahavvül ettiği gibi, Nergis de, kendi ismiyle anılan çiçeğe tahavvül etmiş. İşte nergisin Garp'taki efsanesi budur.

Nergisin gül ile birlikte ayrıca Şark'a ait bir efsanesi olduğunu, İsmail Hâmi Danişmend *Cumhuriyet* gazetesinin 26.10.1942 tarihli nüshasında çıkan "Divan Dili" başlıklı makalesinde şu satırlarla kaydetmektedir:

"Bu aşk efsanesi, birer çiçek şekline sokularak kıyamete kadar hicran çekmeye mahkum edilen Nergis isminde bir âşıkla, Gül isminde bir maşukun maceralarından mürekkeptir."

Divan şairleri, nergisi gözden, gülü de kulaktan kinaye olarak kullanırlar.

Bâkî'den:

Gül hasretinle yollara dutsun kulağını
Nergis gibi kıyâmete dek çeksün intizâr

Sâbit'ten:

Gül ü nergis âsâ Şeh-i lücce-cûş
Olup cânib-i düşmene çeşm ü gûş

Nâdirî'den:

'Aceb mi tutsa el üstünde nergisi dildâr
Ezelden aralarında göz âşinâlığı var

Nedîm'den:

'Aceb ne bezmde şeb-zinde-dâr-ı sohbet idin
Henüz nergis-i mestinde bûy-i hâb kokar

Nâ'ilî-i Kadîm'den:

Cihânı itmeğe bir lâhzada harâb sana
Yeter o nergis-i mahmûr-ı nîm-hâb sana

Bâkî'den:

Nergis-i çeşmin görüp mümkin midir cânâ senin
Hûn-ı dilden çün gül-i bâdâm rengîn olmıya[3]

3 Gül: Çiçek.

EBR-İ NİSAN

Nisan yağmuru ile sedefte inci hasıl olduğu gibi, nisan yağmuru yılanın ağzına düşünce de zehir olurmuş.

Cevâhir-nâme'den:

Sadef bir cânverdir ki, eti yumurta akına benzer. Balık gibi tohum döküp çok yavru hâsıl olur. Şöyle ki, güneş burc-i hamele gelüp yağmur vakti ola. Deryânın yüzüne çıkarlar, ağızların açup yağmurların katresini yudup deryânın dibine inerler. Tâ ki güneş cezvâ bürcüne naklettikte, deryânın yüzüne çıkup yüzlerini güneşe dönerler. Gün döndükçe anlar dahi berâber dönerler ve gün battıkça yine deryânın dibine inerler. Güneş seretân bürcüne naklettikçe karınlarında inci hâsıl olur.

Belîğ'den:

Halkın isti'dâdına vâbestedir âsâr-ı feyz
Ebr-i nîsândan sadef dürdâne ef'i sem kapar

Nâ'ilî-i Kadîm'den:

Düşsek dehen-i yâre sadefden hele geçtik
Tek katre-i nîsân gibi 'ummâna dökülsek

Çelebizâde Âsım'dan:

Mahalle kâbiliyyet şarttır bârân-ı nîsânın
Temâşâ kıl ki her bir katresi dürr-i semîn olmaz

SEMENDER

Ateşe atıldığında lüzûcetli bir madde ifraz ettiği için, birkaç dakika ateşin tesirine mukavemet eden bir hayvan. Hayvanın bu hususiyeti, ateşte yanmadığına dair olan hurafeyi doğurmuştur.

Şeyhülislâm Yahyâ'dan:

Yerin od itmedik kim vardır erbâb-ı mahabbette
Semenderler gibi 'uşşâk da sükkân-ı âteştir

Nedîm'den:

Şu'le-i 'aşkı hevâ-yı dildir efzûn eyliyen
Bâd-zen bâl-i semenderdir bu âteş-hânede[4]

4 Bâd-zen: Yelpaze.

KAKNÜS

Kuğu denilen kuş. Bu kuşa dair hurafe şudur: Türlü renkler ve nakışlarla süslü olan bu kuşun gagasında üç yüz altmış delik varmış. Yüksek dağların zirvesinde rüzgâra karşı oturunca bu deliklerden türlü sesler çıkarmış. Bu sesleri işiten kuşlar etrafına toplanır, o da bu kuşları avlayarak yaşarmış. Bin sene kadar yaşadığı rivayet edilen bu kuş, öleceğine yakın çalı çırpı toplayıp üzerine oturur ve hazin hazin ötmeye başlarmış. Sonra kanatlarını şiddetle çarparak, çıkardığı kıvılcım ile çalı çırpıyı tutuşturur ve bu suretle ateşin içinde yanar gidermiş. Fakat külünden hemen bir yumurta hâsıl olarak içinden kendi gibi bir kuş yavrusu çıkarmış. Bazı rivayetlere göre güya musiki, kaknüsün gagasındaki deliklerden çıkan seslerden alınmış imiş.

Atâ'î'den:

Dimâgı dühân ile fânûs-veş
Yanar âteşe durma kaknûs-veş

Şeyh Gâlib'den:

Zu'munca sühân-ver-i zamâne
Seccâde-nişîn-i kahvehâne

Tiryâki-i herze-hâb-ı menhûs
Âteşler içinde pîr-i kaknûs

ANKA

Kaf dağında yaşadığı söylenen mevhum bir kuş. Renkli tüylerle süslü, yüzü insan yüzüne benzer, boynu gayet uzun, kendisinde her hayvandan bir alâmet olan büyük bir kuşmuş. Bulunduğu yerdeki kuşları avlayıp garba doğru uçarmış. Bundan dolayı bu kuşa "Anka-yı mugrip" demişlerdir. Bu kuş, bulunduğu yerde ne kadar hayvan varsa birer birer alıp götürürmüş. Hayvan kalmayınca nöbet çocuklara gelmiş. Bunun üzerine oranın halkı "eshâh-ı res", peygamberlerine şikayet etmişler. Peygamberlerinin duasıyla Anka'nın hem kendisi hem de nesli yıldırımla öldürülmüş.

Anka'ya ait daha birçok efsaneler vardır. Anka'ya "Sîrenk" ve "Sîmurg" derler.

Râgıb Paşa'dan:

Bî-vücûd olmak gibi yoktur cihânın râhatı
Gör ki sîmurgun ne dâmı var ne de sayyâdı var

Nazîm'den:

Kilk-i çâlâkterim evc-i sühande şehbâz
Fikr-i sîmurg-perim kâf-ı hikemde 'ankâ

Eski edebiyatta kanaat sahiplerinden kinaye olarak "Ankameşrep" "Ankatabiat" tabirleri kullanılır. "Zümrüd-i Anka" tabiri, "Sîmurg-ı Anka"dan muharref olsa gerektir.

Fuzûlî'den:

Cîfe-i dünyâ değil herkes gibi matlûbumuz
Bir bölük 'ankâlarız kâf-ı kanâ'at beklerüz

Bir beyit:

Gönül 'ankâ-sıfat kâf-ı kanâ'at gûşesin ister
Geçüp bu kâr-ı 'âlemden ferâgat gûşesin ister

Âlî'den:

'Alâ'ik çekildim merd-i sâhib-râza döndüm ben
Kanâ'at kâf'ına sîmurg olan mümtâza döndüm ben

Bir rivayete göre, Rüstem'in babası Zâl'i Sîmurg terbiye etmiş. Diğer bi rivayete göre de, Sîmurg bir hakîmin adı imiş. Zâl ondan terbiye ve tahsil görmüş.

Şeyhülislâm Yahyâ'dan:

Çok nâtüvânı eyledi Yahyâ tüvânger lûtf-i Şâh
'Ankâ-yı kâf-ı himmeti besler hezârân Zâl-i Zer

HÜMA

Devlet kuşu denilen kuş. Bu, gayet yüksekten uçarmış. Uçtuğu esnada kanadının gölgesi kimin başına düşerse o adam padişah olurmuş.

Bâkî'den:

Ol şeh-i hüsnün gözü üzer bakanlar kaşına
Sâye-i perr-i hümâ düşmüş sanurlar başına

Bâkî'den:

Zülf-i siyâhı sâye-i perr-i hümâ imiş
İklîmi hüsne anın içün pâdişâ imiş

ŞAH-I MÂRAN

Yılanların şahı. Başı insan, gövdesi yılan olan esâtirî bir hayvan. Yemliya adında olan bu yılan, bir mağaranın altında, bağ ve bahçelik bir yerde yaşarmış. Zebercetten bir taht üzerinde oturur ve bir insan gibi konuşurmuş.

Danyal Peygamber'in oğlu Camsap, bir gün arkadaşlarıyla dağda yağmura tutularak o mağaraya sığınmışlar. Camsap can sıkıntısından elindeki değnekle yeri kazmaya başlamış. Kazılan yerden yuvarlak bir mermer taşı meydana çıktığını görmüşler. Merak edip kazmakta devam etmişler. Sonra mermeri kaldırınca, bir kuyu ağzı olduğunu, bu kuyunun da bal ile dolu bulunduğunu görmüşler. Satmak üzere balı çıkarmışlar. Kuyunun dibinde kalan balı da çıkarmak üzere, Camsap'ı belinden bağlayıp kuyuya indirmişler. Kalan balı da bu suretle çıkardıkdan sonra, Camsap'ı kuyuda bırakarak şehre dönmüşler.

Arkadaşlarının hıyanetine uğrayan Camsap, kuyuda ne yapacağını düşünürken ışık sızan bir delik görmüş. Bıçağı ile kazıyarak bu deliği genişletmiş. Bir de bakmış ki, içerisi cennet gibi bağlık bahçelik bir yer. Hemen bahçeye girmiş. Orada, Şah-ı Mâran tarafından izzet ve ikram ile misafir edilmiş.

Camsap yedi sene burada kaldıktan sonra, yerini kimseye bildirmemek şartıyla, Şah-ı Mâran tarafından serbest bırakılmış. Yer yüzüne çıkan Camsap, sözünde durarak bu sırrı senelerce söylememiş.

Bir gün memleketin hükümdarı hastalanmış. Sihirbaz olan veziri, ancak Şah-ı Mâran'ın etini yemekle bu illetten kurtulabileceğini hükümdara bildirmiş. Fakat yılanın yerini bilen çıkmamış. Nihayet, vezirin tertip ettiği bir hile sayesinde, Şah-ı Mâran'ın bulunduğu yerin Camsap tarafından bilindiği anlaşılmış. Bu suretle yılan ele geçirilmiş.

Şah-ı Mâran, suçun Camsap'ta olmayıp vezirde olduğunu anlayınca Camsap'a "Şimdi beni öldürecekler ve etimi kaynatacaklar. İlk çıkan suyu vezire içir, ikinci çıkan suyu kendin iç" diye tembih etmiş ve hükümdarın hastalığını nasıl tedavi edeceğini ona öğretmiş. İlk suyu içen vezir, karnı şişerek ölmüş. Şah-ı Mâran'ın tavsiyesi vechile hükümdarı iyi eden Camsap da, onun yerine vezir olmuş ve saadetle ömür sürmüş.

Atâ'î'den:

İdüp 'aksini mâr-ı mâhî makar
Anı kal'a-i Şâh-ı Mârân ider

Nedîm'den:

Gûyyâ zevk u safâ dahmesine kıldı tılısm
Şâh-ı Mârân mı 'aceb ol hacer-i nûrânî

ZERKÂ-İ YEMAME

Zerkâ gök gözlü kadın demektir. Bakışında fevkalade kuvvet ve şiddet bulunan Yemameli bir kadının lakabıdır. Üç günlük mesafede olan bir şeyi görüp tanıyabilirmiş.

Sünbülzâde Vehbî'den:

Buldu Zerkâ-i Yemâme şöhret
Var idi bâsırasında hiddet

Nedîm'den:

Çeşm-i Zerkâ-i Yemâme'yle mi baktı bilmem
Nazar-ı şâhide ahsente zehî dikkat-i tam

ÇÂH-I NAHŞEP

Nahşep şehrinde esatire ait meşhur bir kuyudur. İbn-i Mukanna'nın yaptığı bir ay, Kamer'in gurubundan sonra bu kuyudan doğar ve dört fersah mesafeyi aydınlatırmış.

Sünbülzâde Vehbî'den:

İçinde ay görünmüş bir kuyudur çâh-ı Nahşeb hem
O aydır mâh-ı Nahşeb İbn-i Mukna'[5] eylemiş îcâd

Şeyh Gâlib'den:

Çün düşdü o çâha mâh-ı Nahşeb
Lâyık k'ola nâmı çâh-ı Nahşeb

5 Aslı "Mukanna'"dır; veznin zaruretiyle "Mukna'" okunacaktır.

BÂTIL VE HAKİKİ BİLGİLER

Kimya – Simya – Nücum – Zayirçe – Reml – Sihir
ve Tılsım – Kıyafet – Rüya Tabiri – Musiki Diğer İlimler

İLM-İ KİMYA

İlm-i kimya, eskilere göre suni olarak altın ve gümüş istihsal etmek ilmidir. Bununla uğraşanlara "güruh-ı ehl-i kâf" derler.

Bunu İslâm'da ilk neşreden Câbir bin Hayyân'dır. Bu ilim erbabından Tuğrâyî meşhurdur. Mesleme'nin kimya hakkında *Gâyetü'l-hakîm* adlı bir eseri olduğu gibi, Câbir'in de birçok telifatı vardır. En meşhurları *Elhâlis* ile *Kitâbü'l-havâs*'dır. Câbir'in hakiki kimyaya da büyük hizmeti dokunmuştur.

Bu ilim gizli tutulduğu için, bu mevzua dair yazılan eserler, anlaşılmaz birtakım remiz ve ıstılahlarla, madenlerin terkibine, altın ve gümüş istihsaline ait izahlarla doludur.

Kimyaya ait adı ve müellifi meçhul bir eserden:

> Bilgil ki, bu ol nüshâdır ki, Allâh ü Ta'âlâ Âdem'e gönderdi. Ve dahi mîrâs kıldı Şit Peygâmber'e. Ve bu işi işlediler; hazîneler bağladılar. Ve dahi onlardan mîrâs kaldı enbiyâya ve hükemâya. Ve bu Hak Ta'âlâ'nın büyük hazînesidir. Bunun sırrı açılmaz; illâ kendüye yakın olana açılır. Ve bu ecilden saklanmıştır. Ve rümûzun dahi âşikâre şekilleri örttüler, kim müstehik olmıyan öğrenmiye. Zîrâ 'isyâna mürtekib olurlar. Bu bir san'attır kim müşkildir: 'akl-ı sahîha ve fikr-i melîha gerek. Şundan ötürü kim gayrı san'ata benzemez. Ve dahi bu san'atın şerefi başka san'ata benzemez.
>
> Ne vakit kim sen bunu 'amel idesin, zâhirinde ve bâtınında te'addî gerektir. Allah ü Ta'âlâ'dan istemek gerektir. Tahkîk bu amel-i haktır. İnsan bununla maksûduna yetüşür. Şol kimseye ki bu 'ilim nasîb ola Allâh'ın sırrını saklıya. Zîrâ Allâh ü Ta'âlâ'ya mukâbele eyler; kendü işleye.
>
> Bu sırr-ı 'azîmdir. Hükemâ gizlediler; kitâblarında zikretmediler; illâ remizle ittiler.

Altın ve gümüş istihsali için, evvela altın ve gümüş istihsaline yarayan iksir bulunur. İksir de muhtelif maddelerden, mesela kandan, necesten, kıldan ve yumurtadan istihsal olunur. Bu maddelerden biri, düz ve katı bir taş üstünde desteseng ile ezilip, icap eden terkibat da ilave edildikten sonra ateşe ve güneşe arz edilir. Neticede mayi veya sulp bir madde kalır ki bu, iksirdir.

İşte bu iksir ateşte kızdırılmış gümüş üzerine dökülürse altın olur; kalay veya bakır üzerine dökülürse gümüş olur.

Bu iksir, anasır-ı erbaayı havi olduğu için, öyle bir kudret ve tasarruf hasıl olur ve öyle bir mizaç ve tabiat kesbeder ki, ilave edildiği madeni de derhal kendi suret ve mizacına kalbeder.

Bu sanatın icrası için "vakt-i merhun" vardır:

> Şems bürc-i hamelde iken, gice gündüz i'tidâlde iken, ol vakit hacer i'tidâlde olur. Haceri aslından ayırduğun gün, kamer bürc-i esedde iken bir kap içine koya; ve ıssı su ile gaslide. Andan üçünü ayıra; birbirine karıştırmıya.

'Âlemde ol ki eyliye da'vâ-yı kimyâ
Dîvâne ol değil de bu dünyâda kim yâ

Eski şairlerimizin bu bâtıl kimyaya karşı telakkileri budur.
Nâbî'nin, oğlu için yazdığı *Hayriyye-i Nâbî* adlı eserinden:

Kimyâ-sâzlığa itme şegâf
Eyleme mâlini bîhûde telef

Olma zinhâr bu sevdâya esîr
Olacak hâl değildir iksîr

İsmi var cismi velî nâ-peydâ
Kimyâ ile cihânda 'ankâ

Kimyâ sanma ki san'atla olur
Mu'cizeyle yâ kerâmetle olur

Bu kükürd ü kömür ile olmaz
Kâr-ı Hak nâr ile sûret bulmaz

Mübtelâdır kati çok kimse buna
Birisi olmadı ammâ ki resâ

Kimyâ itti çoğun sergerden
Kalb-i mahiyyete yok had imkân

Gâh teklîs ü gehî istiktâr
Âşmâyişle geçer leyl ü nehâr

Hall ü 'akde çalıştır şâm ü seher
Ki bula destres-i şems ü kamer

Kimyâger söz ile sîr olmaz
Istılâhât ile iksîr olmaz

Bu parçadaki teklis, istiktar, hal, akt, şems ve kamer gibi kelimeler kimya ıstılahlarındandır.

Vehbî'nin *Lûtfiyye-i Vehbî*'sinden:

Kimyâ 'ilmi kimi itti ganî
Simyâ sîme batırmaz bileni

Kimyâ mu'cize-i Mûsâ'dır
Gayrı kimse ana olmaz kâdir

Gâbir'in anlamışuz butlânın
Bî-netîce bilürüz bürhânın

Istılâhâtı müzeyyeftir hep
Bir alay kavl-i mizâhreftir hep

Zer ü sîm adı imiş şems ü kamer
Böyle esmâ da semâdan mı iner

Nice tahvîl olunur mahiyyet
Kârger olmıya bunda san'at

Bilesin ancak ider Rabb-i Kadîr
Haceri cevher ü hâki iksîr

Ziyâ Paşa'dan:

Düşmüş kimi tecessüs-i kibrit-i ahmere
Olmuş kimine mûcib-i iflâs kimyâ

KİMYA ISTILAHLARI

Eski kimya ıstılahlarından bazılarını kaydedelim:

Hacer: İksir istihsaline yarayan madde
Ruh: İksir
Ceset: Üzerine iksir ilavesiyle kıymetli maden elde edilen madde
Halletmek: Ayırmak
Akdetmek: Terkip etmek ve ateş üzerinde iksir ilave etmek
Tas'it: İmbikten geçirip buhar haline getirmek
Taktir: İmbikten geçirip damla damla akıtmak
Tecfif: Güneşte kurutmak
Teklis: Yumuşak madeni dondurmak

Terkik: Desteseng ile katı maddeyi yumuşatmak
Tenşif: Bir madenin suyunu almak
Taklip: Bir madeni başka bir madene kalbetmek
Tenkiye: Madeni tahlilden sonra işe yaramayan kısımları çıkarıp temizlemek
Sıbag: İspirto ve lokman ruhu içinde hallolunmuş renkli maddeler "tentür"
Akakir: Kimya erbabının kullandıkları kök v.s.

Bunlar, madenlerden altına "güneş", gümüşe "kamer", kalaya "zühre", cıvaya "utarit", bakıra "mirrîh", tunca "müşteri", kurşuna "zühal" ismini vermişlerdir.

Bu ıstılahlardan birçoğu edebiyata intikal etmiştir.

Sâbit'ten:

Sipîde-i seherî sanma kimyâger-i baht
Sipihre ziybak-ı iclâlin eyledi tas'îd

Şair diyor ki: "Tanyeri ağarırken ufukta gördüğün beyazlığı, seher vaktine mahsus beyazlık sanma. Baht kimyageri, senin azamet ve iclalinin cıvasını, daha doğrusu cıva gibi parlak olan cilasını ufka sürmüş, bu beyazlık da bundan dolayı hasıl olmuştur.

Fecir mânâsına gelen "sipîde" kelimesi, üstübeç ve kadınların yüzlerine sürdükleri düzgün mânâlarını da ifade eder. Düzgün, üstübeç ile cıva mahlulüdür.

Fuzûlî'den:

Gül âteş üzre kılur 'akd-i zuhre-i şebnem
Tedârük-i kamer ü şems ider sabâh u mesâ

Bu kimyâ sebebinden 'aceb midir olsa
Elinde dâne-i erzen mesâbesinde tılâ

Akit, zühre, kamer ve şems kelimelerinin mukabilleri anlaşıldıktan sonra, bu iki beytin mânâsı kolaylıkla izah edilebilir: Güneşin harareti ile gülün üstünde tebahhur eden şebnem, üzerine iksir ilave olunup bir pota içinde ateşe arz edilen kalay gibidir. İşte gül kimyageri bu akti yapmakla, sabah ve akşam altın ve gümüş istihsal ediyor. Artık gülün üzerinde darı tanesi mesabesinde gördüğümüz yaldıza taaccüp etmemeliyiz. (Gülün üzerindeki tohumlan darı tanesine benzetiyor.)

Sünbülzâde'den:

Gürûh-ı ehl-i kâfa mâ-hasal iksîr-i kâfîdir
Gubâr-ı âstân ü hâk-i pây-ı kimyâ-sâyî

Şair, "O zatın kimya gibi olan ayağının toprağı ile kapısının eşiğindeki toz, gürûh-ı ehl-i kâf denilen kimyacı için kâfi bir iksirdir", diyor.

Nef'î'den:

Cevher-i iksîr-i medhin tarhedince reşkten
Eylerim her lâhza endîşemle ceng-i zergerî

Korkarım hem âftâb-ı kimyâger duymasun
Yoksa bin şevk ile olur ol dahi bir müşterî

"Tarh" da eski kimya ıstılahlarındandır. İksir istihsali için yapılan ameliyeden sonra, istenen cevheri bulup çıkarmak demektir. "Zerger" de kuyumcu mânâsındadır.

Bâkî'den:

Derd-i mahabbet eylese cismim 'aceb mi zerd
İksîr-i 'aşk-ı pâk ile altun olur cesed

Sünbülzâde Vehbî'den:

Pûta-i zerger-i endîşede kâl olmayıcak[6]
Sîm-i ma'nâ olamaz kâbil-i temga-yı sühân

Azmî Dede'den:

Dinledeyim derd ile birkaç makâl
Pûta-i 'aşk içre tenim oldu kâl

Eski şairler, kimya ve iksir kelimelerini çok defa "kıymet" ve "nedret"ten kinaye olarak kullanırlar.

Nâ'ilî-i Kadîm'den:

Şahsın isti'dâdı lûtf-ı peykerinden bellüdür
Kimyâ-yı kâbiliyyet cevherinden bellüdür

Sâmî'den:

Sendedir hâsiyyet-i iksîr-i himmet sendedir
Her nigâhın kimyâ-yı kâm-cûyân olmada

Belîğ'den:

Mânend-i mis 'ıyârı olur dembedem 'ıyân[7]
Her kim gubâr-ı râhını bilmezse kimyâ

6 Kâl: Eritmek.
7 Mis: Bakır.

İLM-İ SİMYA

İlm-i simya tabiri, halk arasında eski ilm-i kimya mukabili olarak kullanılır. Hâlbuki ilm-i simyanın mevzuu büsbütün başkadır. Çok eskiden "tılısm"a ünvan olan bu isim, sonradan "ilm-i esrarü'l-huruf"a alem olmuştur. "İlm-i sagir" dedikleri budur.

Muhyiddîn-i Arabî'ye göre bu ilmin faydası "Ekvânda sâri esrârı muhit olan hurûftan neş'et eden kelimât-ı ilâhiyye ve esmâ-i hüsnâ ile nufûr-ı Rabbânî'nin âlem-i tabiatta tasarrufudur."

İbn-i Haldûn, tasarrufu bu suretle izah ediyor: "Ehl-i tılısmatın tasarrufu, eflâkin rûhaniyetini istinzâl ile, suver yahut neseb-i adediyeye raptedib de bundan maya gibi kalb ve tahvîl işini işleyecek bir nevi mizaç hâsıl olmakla olur."

Harfler, kâinatta, hakayık-ı eşyaya taalluk eden birtakım esrarı ihtiva ederler ve o esrarın remzi ve işaretidirler. Bunlardan mürekkep olan kelimat-ı ilahiyye ve esma-yı hüsnanın tesir ve ruhaniyetinden ehl-i simya istifade ederek tasarrufta bulunmak iddiasındadırlar.

Bu harflerin birçok tasnifi vardır. Meşhur olanı anasıra göre taksimdir ki, nâriye, mâiye, havâiye ve türâbiye diye dört kısma ayrılır.

Bazıları da, bu harflerin tesirlerine eflâkin ruhaniyetini ilave ederek tasarrufu arttırmak isterler. İçinde harfler, adetler ve esma-yı hüsna bulunan duaları ve şekilleri havi nüshalar bunlardır.

İlm-i simya hakkında Vehbî, *Lûtfiyye*'sinde şunları söyler:

Simyâ ise hayâl ü evhâm
İsmi var gerçi ve lîkin kuru nâm

Aslıdır şu'bede-i mevhûme
Ya'nî sûret viremez ma'dûme

Hokkabâza yakışur böyle fi'âl
Ana rağbet mi ider ehl-i kemâl

Bilmeyüp aslını ba'zı nekbet
İbn-i Sînâ'ya idermiş nisbet

Hiç anın 'aklına olsun mu sezâ
Ki ola mâ'il-i vehm ü hülyâ

Böyle halteyler anın erbâbı
Hep gözü bağlu sanur ahbâbı

Hersekli Ârif Hikmet'ten:

Vücûdu olsa da ma'dûmdur eşyâ hakîkatte
Nukûş-ı simyânın mâsivâdan farkı var yoktur

İLM-İ TENCİM

İlm-i tencim, yıldızların hareket ve vaziyetlerinden ahkam çıkarmak ilmidir. Bu ilim, ilk defa Babil'in Keldanilerden evvelki sakinleri olan Nebatiler tarafından tedvin edilmiştir. Nebatiler, yıldızlara taparlardı. Bu itikat, onları, yıldızların seyir ve hareketlerini tetkik ederek bunlardan bazı ahkam çıkarmaya sevk etmiştir. İşte "ilm-i ahkâm-ı nücum" denilen ilmin menşei budur. Nebatilerce her yıldızın bir ismi vardır ve İbrani harflerinden birine delalet eder.

"İlm-i ahkâm-ı nücum", Yahudiler arasında da çok yayılmıştı. Onlar bu ilmi gayet gizli tutarlardı. Bu ilme dair Zühre isminde bir de kitapları varmış.

İslâm'da da "ilm-i ahkâm-ı nücum"a ait birçok eserler neşredilmiştir.

Bu ilim dünyanın her tarafında rağbet görmüştür. Hükümdar saraylarında münecimbaşılık çok mühim bir mevki sayılırdı. Bu ilimle meşgul olanlar, hükümdarların talihlerine bakarlar, mühim vakaları haber verirler, harp ve sulh zamanlarını tayin ederler, hülasa "eşref-i saat" ararlardı.

Sonraları yalnız mühim hadiseler için değil, ehemmiyetsiz ve adi vakalar için bile eşref-i saat tayin etmeye başladılar. Mesela gemi yaptırmak, seyahate çıkmak, vergi tarh etmek gibi vakalardan tutunuz da, nikah kıydırmak, ev yaptırmak, hatta hamama gitmek veya müshil almak gibi hususlara varıncaya kadar hep zaman tayin olunur ve yeni doğanların "zayirçe"leri tanzim edilirdi.

"İlm-i ahkâm-ı nücum"a esas olan, yedi seyyare ile "büruc-ı isna aşer" denilen on iki burçtur. Bu ilimle meşgul olanlara göre, her insan, hatta hayvan, nebat ve

maden bile yıldızların tesiri altındadır. Seyyarelerin her birinin hissiyat, ahlâk, tabiat ve sıhhat üzerine tesirleri vardır. Her birinin delalet ettiği renk ve hususiyet başka başkadır. İnsanlar, tesiri altında bulundukları yıldızların hususiyetine göre iyi veya fena, cömert veya hasis, talihli veya talihsiz olabilirler.

Kasımpaşalı Osmân bin Mehmed'in ilm-i nücuma ait *Câmi'ü'l-ahkâm fî mesâ'ili'l-hâsu ve'l-âm* adlı eserinden:

> Kâle Batlamyus: Bir kimesnenin tâli'i sünbüle veya hût olsa na'il olduğu mansıp kendü yediyle vücûda gelüp âhârın sebeb olmasına muhtâc olmıya. Ve bir kimesnenin tâli'i hamel veya mîzân olsa mevtine yine kendü sebeb ola. Ve bir kimsenin tâli'i akreb veya sevr olsa marazına sebeb-i kavî kendü ola. Ve sâ'ir bürûcda dahi kıyâs bu minvâl üzere olur.

XV. asırda Bâlî tarafından II. Murad adına yazılmış olan *Murâd-nâme*'de, bu ilmin ehemmiyeti şöyle anlatılmaktadır:

'İlm-i Nücûm

Müneccim olursan dürüş her zaman[1]
Ki 'ilm-i riyâzet bulasın hemân

Mukavvimliğe kâdir olmak gerek[2]
Hem öz vaktine nâzır olmak gerek

Dürüş zîçe tahsîl ide gör tamâm[3]
Ki muhtâc olalar sana hâs u 'âm

Hudâ nûrdan çün yarattı melek
Dahi düzdü bir yerle dokuz felek

Yeri soffa eflâki sayvân kodu
Bu meydânda oyuncu hayvân kodu

Ki döne felekler süre işleri
Ala yazları götüre kışları

Ne denlü diler ise seyrân ide
Kimi pür-ferâh kimi hayrân ide

Dahi her felekte ki yıldız kodu
Birisinde ef'âli bin yüz kodu

Bürûcu dekâyık yarattı bile[4]
Ki ahkâmını hikmet ehli bile

1 Dürüş: Çalış, gayret et.
2 Mukavvim: Takvim yapan.
3 Zîç: Müneccimlerin, yıldızların için kullandıkları cetvel.
4 Bile: İle.

Şu kim okumuş ola 'ilm-i nücûm
Havâdis ahâdisini andan um

Bular n'oliserdür bilür ekserin
Nice ekserin belki bilür varın

Pes anla ki 'âlemde 'âkil kişi
Anı hâsıl itmeye koya işi

Husûsâ ki dünyâda sultân ola
Bir iklîme hükmedici hân ola

Gerektir ki 'ilm-i nücûm okuya
Kalan işlerin hep anınçün koya

Eskiler bu ilmi gizli tutmuşlardır. Kasımpaşalı Osmân bin Mehmed'in ilm-i nücuma ait *Câmiü'l-ahkâm fî mesâ'ili'l-hâsu ve'l-âm* adlı eserinden:

> Erbâb-ı sâkıbetü'l-enzâra hâfî değildir ki, hukemâ-yı selef bu 'ilmi agyârdan hıfzidüp, kitâbların îmâ ve işâret ile tahrîr itmişler; ve bu fennin müşkilâtın hallitmede bir kâ'ide zikritmeyüp lisândan lisâna havâle ittiklerinden,.mâbeynlerinde mestûren mahfûz olup, sâ'ir fünûn gibi âşikâre olmamış. Ve hâliyâ bir mertebeye merfû' olup, ismi tezekkür, esem-i 'azîm olmuştur. Eğerçi mütekaddimin bu mezkûrâta, kuvvet-i 'ilmiyye ile 'âlim olmuşlardı. Tedârükünde nizâma halel mahzûriyle ığmaz, ve şöyle bir fenn-i lâtifin eyâdi-i esâfil ü edûnide bâzice-misâl bi-kadr ü sebât olmasından ihtirâz eylemişler; ve mutlak müşkilât-ı fenni halli, tâlibin zihnine havâle etmişler.

SEYYARELER

Murâd-nâme'den:

İbtidâ-i 'İlm-i Nücûm

Bil evvel ki yidi felekte Hudâ
Yidi yılduzu kodu kıldı cüdâ

Ki evvel felekte konuldu Kamer
Dahi Tîr'e ikincidür müstakar[5]

Üçüncüde Zühre konulmuşdurur
Hudâ bunları şöyle kılmışdurur

Bu kez Şems'e dördüncü oldu makâm
Beşincisi Mirrîh olurmuş müdâm

Çün altıncısı Müşterî'nündürür
Yidincisi dahi birinündürür

5 Tîr: Utarit.

Sekizincisinde olur sâbitât
Ki anlardan irer hayât ü memât

Dokuzuncunun yılduzu yokdurur
Evet kamudan hükmü key çokdurur

Seyyareler, Kamer'e olan uzaklıkları derecesine göre şöyle sıralanırlar: Zühal, Müşteri, Mirrih, Şems, Zühre, Utarit, Kamer.

Rûhî'den:

Kamer'in âhırı devr-i Zühâl'in evvelidir
Hâdisât-ı feleği görme 'aceb ey nâşî

Ehl-i nücum, Şems'in fevkinde olan Zühal, Müşteri ve Mirrih'e "eflâk-i selase-i ulviyye", Şems'in altında olan Zühre ile Utarit'e de "süfliyyin" demişlerdir. Beşine birden "hamse-i mutehayyire" denmiştir ki, buna Kamer'le Şems de ilave edilecek olursa "seb'a-i seyyare" tamamlanmış olur.

Bu yedi seyyareye, "kevakib-i seb'a-i seyyare", "heft âyîne" yahut "heft banu" derler.

Bu yıldızlar, haiz oldukları hususiyetlere göre muhtelif sıfatlarla tavsif edilirler. Mesela:

Zühal: Nahs-i ekber ü Hindu-peyker
Müşteri: Sa'd-i ekber ü saadet-güster
Mirrih: Mirrih-i ahmer, nahs-i asgar-ı cellad-manzar
Zühre: Sa'd-i asgar, banu-yı azra, zühre-i zehra
Utarit: Debîr-i sema, utarid-i hub-sima
Şems: Şems-i münir, neyyir-i a'zam
Kamer: Kamer-i hub-manzar, kamer-i peri-peyker, neyyir-i asgar.

Bunlar, haiz oldukları hususiyetlere göre daha başka sıfatlar da alırlar, Kamer'den başlayarak sırasıyla izah edelim.

KAMER

Neyyir-i asgar olan Kamer'in tabiatı itidal üzre bârit ve râtıptır. Müennes-i leylîdir. Kamer'e "sa'd-i mutavassıt" derler.

Bu seyyareye mensup olanlar sebatsız, ihmalci, kararsız ve hayalperverdirler. Zayıf ve metanetsiz olurlar. Hodgam ve endişelidirler.

Kamer, birinci feleğe ve pazartesi günü ile cuma gecesine hâkimdir. Bu gece ile bu günün ilk saatleri buna nisbet edilmiştir. Beyaz renk Kamer'e aittir. Kamer'in dostu Şems'tir, düşmanı yoktur.

Kamer'e, keten, kamış ve kuru ot gibi şeyleri çürütmek hassası isnat olunur. Kamer'in bu tesiri ayın ilk yarısında ziyade, ikinci yarısında da az olurmuş.

Râgıb Paşa'dan:

Ol mehin ser-tâ-be-pâ nûr-ı mücessemdir teni
Târ-ı kettân-ı nigehten olmuyor pîrâheni

Kamer'e atfedilen bu hassayı anladıktan sonra beyte mânâ verebiliriz. Şair, dilberin tenini nura, âşığın bakışını da keten ipliğine benzeterek diyor ki; "O mah gibi olan dilberin teni, baştan ayağa kadar mücessem bir nurdur. Ondan dolayıdır ki, bu vücuda bakışın keten ipliğinden yapılmış gömleği giydirilemez." Yani demek istiyor ki, bu dilbere bakılamaz; âşıkların nazarlarını çürütecek kadar güzeldir.

Vehbî'den:

Dil-i Vehbî olur fersûde görse sîne-i yâri
Ketân-ı nâtüvâna dûrdan te'sîr ider mehtâb

Şair, yârin sinesini mehtaba, kendi gönlünü de ketene benzeterek "Vehbî' nin gönlü yârin sinesini görse fersude olur; çünkü mehtap ketene uzaktan bile tesir eder", diyor.

Nâbî'den:

Kettân gibi fersûde olursam da olaydım
Tek ol meh-i sîmîn-tene pîrâhen olaydım

Eski edebiyatta bir de "devr-i kamer" tabiri vardır ki, kıyamet ve âhir zaman mânâsında kullanılır.

İtikat şudur: Yedi seyyareden her birine ait ve biner seneden ibaret olmak üzere yedi devir vardır. Bu devirlerin iptidası Zühal'den itibar edilmiştir ki, buna "devr-i Âdem" de derler. Eskiler Zühal ve Âdem kelimelerinin ebced hesabıyla adetçe aynı olmalarına garip bir tesadüf nazarıyla bakmışlardır. Zühal, Mirrih, Müşteri, Şems, Zühre ve Utarit devirleri geçmiştir. Şimdi içinde bulunduğumuz devir "devr-i Kamer" yahut "devr-i Muhammedî"dir.

Diğer bir rivayete göre, bu devirlerin her biri yedi bin, yıldızların devirlerinin mecmuu da kırkdokuz bin sene olduğundan, devr-i Kamer'in nihayetinde kıyamet kopacakmış.

Bâkî'den:

Gerdûn-i dûna âkil isen itme i'timâd
Dönsün piyâle devr-i Kamer'den budur murâd

Şeyh Gâlib'den:

Vâbeste ise 'ayş u tarâb hükm-i nücûma
Mehtâb ideriz yâr ile çün devr-i Kamer'dir

Devr-i Kamer tabiri, çok kere fitne kelimesiyle birlikte kullanılır ki "fitne-i âhir zaman" demektir.

Bâkî'den:

Âşûb-ı dehr ü fitne-i devr-i Kamer geçer

"Peyk-i felek, kâsıd-ı felek" tabirleri de Kamer'den kinayedir.

UTARİT

Mümteziç adile maruf olan Utarit'in tabiatı, münferit bulunduğu halde itidal üzre bârit ve yâbistir. Müzekker-i neharîdir. Utarit'in diğer yıldızların tabiatlarıyla imtizaç etmek hassasına malik bulunması "mümteziç" ve "münafık" sıfatlarıyla tavsifine sebep olmuştur.

Bu seyyareye mensup olanlar zeki ve faaldirler. Talâkat ve belagat sahibi, uysal ve sanata müstait olurlar. Neşeli ve hassastırlar. Aynı zamanda hilekâr ve vefasızdırlar.

Utarit ikinci feleğe ve pazar gecesiyle çarşamba gününe hâkimdir. Bu gece ile bu günün ilk saatleri buna nispet edilmiştir. Karışık renkler Utarit'e aittir. Utarit'in dostu Kamer, düşmanları da Şems ile Zühre'dir.

Edebiyatta "debîr-i felek", "münşi-i çerh" gibi tabirler Utarit'ten kinayedir.

Bâkî'den:

Dest urmuş idi kilk-i şihâba debîr-i çerh
Tuğrâ-nüvis-i hükm-i Hudâ-vend-i ins ü cân

Şair diyor ki; "İns ve canın halik ve sahibi olan Cenab-ı Hakk'ın fermanının tuğranüvisi olan Utarit, şihab kalemine el atmıştı."

Nedîm'den:

Görüp iki benânın arasında hâmeni olsun
'Utârid şerm ile dembeste bürc-i tev'emân üzre

Bürc-i tev'eman, Cevza burcudur. Bu burç, şeklen ikize benzediği için tev'eman tabiriyle kullanılmıştır.

Şair diyor ki, "Cevza burcu üzerindeki Utarit, senin parmağının arasındaki kalemini görüp utanarak hayran olsun." (Bürc-i tev'eman dediği Cevza burcunun ikiz vaziyetiyle, iki parmak arasındaki münasebeti hatırlamak gerektir.)

Sünbülzâde'den:

Necm-i bahtında bulur lâmi'a-i is'âdı
Ne zamân kilk-i 'Utârid çıkarırsa takvîm

Debîr-i felek ve münşi-i felek denilen Utarit'in kalemi ne zaman bir takvim çıkaracak olsa, saadet nurunu senin bahtının yıldızında bulur. İs'ad, saadete eriştirmek demektir. Fakat burada sa'd mânâsında kullanılmıştır.

Kâzım Paşa'dan:

Defter-i nüh feleğe sığdıramaz fihristin
İtse münşî-i kazâ nüsha-i vasfın tesvîd

Aynî'den:

Kadr-i dîn ü devleti terfi' içün ol Dâver'e
İtti Mirrîh u 'Utârid armağan seyf ü kalem

ZÜHRE

Zühre'nin tabiatı itidal üzre bârit ve râtıptır. Müennes-i leylîdir. Bu yıldıza bakmak kalbe sevinç verirmiş.

Bu seyyareye mensup olanlar güzel, zarif, sevdaya meyyal ve sanatkâr olurlar. Zevki severler ve alayişe düşkündürler.

Zühre sa'd-i asgardır. Üçüncü feleğe ve salı gecesiyle cuma gününe hâkimdir. Bu gece ile bu günün ilk saatleri buna nispet edilmiştir. Yeşil renk Zühre'ye aittir. Zühre sazende olarak tavsif edilir.

Şems'i, seyyareler arasında "sultan-ı cihan" addeden eski müneccimler diğer seyyarelere, o sultanın maiyetinde birer hizmet izafe etmişlerdir. Buna nazaran Kamer bu sultanın veziri, Zühre çalgıcısı, Müşteri kadısı, Utarit kâtibi, Zühal hazinedarı, Mirrih de seraskeri itibar edilmiştir.

Bâkî'den:

Bezm-i felekte urmuş idi Zühre sâza çenk
'Ayş ü safâda hürrem ü handân ü şâdmân

Sabrî'den:

Mugannî çenk ile baş koşmaz oldu bîm-i kahrından
Meğer Nâhid kim sâzende-i nüh kasr-ı mînâdır[6]

Şeyh Gâlib'den:

Zehrâsın idüp şefi' Zühre
'Affından o şâhın aldı behre

Fatimetü'z-Zehra Peygamber'in kızı ve Ali'nin eşidir.

Tâhirü'l-Mevlevi'den:

Sahn-i mutrib-hâne-i bâlâda inşâd eyliyor
Zühre âyîn-i makâm-ı çârgâh-ı mevlevî

6 Nâhid: Zühre yıldızı.

ŞEMS

Neyyir-i âzam yahut sultan-ı âzam denilen Şems'in tabiatı itidal üzre hâr ve yâbistir. Müzekker-i neharîdir. "Sa'd-i evsat" itibar edilmiştir. Bu seyyareye mensup olanlar kuvvetli, zeki ve sanatkâr olurlar. İşlerinde muvaffaktırlar. Güneş gibi halkı cezbederler. Debdebe ve alayişe, zevk ve safaya meclupturlar; tahayyülü severler. Şems, dördüncü feleğe ve pazar günü ile perşembe gecesine hâkimdir. Bu günün ve bu gecenin ilk saatleri buna nisbet edilmiştir. Renklerden sarı Şems'e aittir.

Seyyid Kelîm'den:

Düştü dil sevdâ-yı zülfünden geçüp ebrûsuna
Kavse tahvîl itti Akreb'den misâl-i âftâb

Şems'in hareketi, "büruc-ı şimaliye" denilen Hamel, Sevr, Cevza, Seretan, Eset ve Sünbüle burçlarında ağır, "büruc-ı cenubiye" denilen Mizan, Akrep, Kavs, Cedy, Delv ve Hut burçlarında ise serî olur.

Beyitte, Güneş'in, hareketi esnasında Mizan'dan sonra Akrep'ten Kavs'e geçtiğini misal göstererek "Gönül akrep gibi olan zülfünün sevdasından, kavse benzeyen kaşının sevdasına düştü", diyor.

MİRRİH

Nahs-i asgar itibar edilen Mirrih'in tabiatı, ifrat ile hâr ve yâbistir. Müzekker-i leylîdir.

Bu seyyareye mensup olanlar kuvvetli, hiddetli, sert ve cüretkâr olurlar. Müteşebbis ve sebatkârdırlar. Fikirlerinde muvazene vardır. Daima kavga ve mücadele halinde bulunurlar.

Mirrih, beşinci feleğe ve cumartesi gecesiyle salı gününe hâkimdir. Bu gece ile bu günün ilk saatleri buna nispet edilmiştir. Kırmızı renk Mirrih'e aittir. Onun için Mirrih-i ahmer derler.

Mirrih harbe alamettir. Edebiyatta "Behram", "Behram-ı felek" ve "tîgzen-i âsmân" gibi tabirler Mirrih'ten kinayedir.

Nef'î'den:

Mâh-ı nev sanma felekte görücek peykârını
Ditredi Behrâm elinden düştü zerrin hançeri

Bâkî'den:

Felek-i 'işrete bir ahter-i ferhunde iken
Yine Mirrîh-sıfat durma döker kanı kadeh

Bâkî'den:

Bir tîg-ı zer-feşân ile girmişti 'arsâya
Şemşîr-bâz-ı ma'reke-i sahn-ı âsmân

Makâlî'den:

Siyâset-gâh-ı 'aşkında senin ey gözleri Mirrîh
Uruptur başıma cellâd-ı gamzen nice kızmış mîh

Nâbî'den:

Mirrîh-beden Zühâl-şemâ'il
Mânende-i mâr zehr-i kâtil

Nedîm'den:

Bakup destindeki şemşîre bîm-i cân ile Behrâm
Dolaşsun ayağı dâmâna râh-ı keh-keşân üzre

Sünbülzâde'den:

Kuşanur tîgını Mirrîh-i silâh-dârındır
Boynuna lâzım olan hidmeti eyler tetmîm

Sâmî'den:

Görse ol tîg-ı kazâ-cevheri Behrâm-ı felek
Dehşetinden olur üftâde be-hâk-i münkâd

Şeyh Gâlib'den:

Mirrîh'in eli donup şitâdan
Düştü yere hançeri semâdan

Vâsıf'tan:

Zahm-ı seyfi ile pür-yâre derûn-ı Mirrîh
Bîm-i şemşîr-i kazâsıyle kan ağlar Behrâm

Hâmid'den:

Dehşetli olurdu ol tenezzül
Mirrîh iniyor gibi semâdan

MÜŞTERİ

Sa'd-i ekber olan Müşteri'nin tabiatı itidal üzre hâr ve râtıptır. Müzekker-i neharîdir.

Bu seyyareye mensup olanlar cesur, âlicenap, zarif ve talihli olurlar. Talakat ve belagat sahibidirler. Mütevazi ve yumuşak huyludurlar.

Müşteri altıncı feleğe ve pazartesi gecesiyle perşembe gününe hâkimdir. Bu gecenin gurubu ile bu günün tulûundan sonra birer saatlik zaman, bu yıldıza nisbet edilmiştir.

Renklerden mavi Müşteri'ye aittir. Mirrih ile Kamer dostları, Zühre ile Utarit düşmanlarıdır.

Müşteri'ye "Bircis" derler. "Hatib-i felek", "kâdi-i felek" gibi tabirler Müşteri'den kinayedir. "Hürmüz" de Müşteri yıldızının adıdır.

Bâkî'den:

Tedbîr-i mu'zamât-ı umûr-i cihân içün
Yakmıştı şem'-i fikreti Bircîs-i nüktedân

"Nüktedan olan Müşteri, dünyaya ait büyük işleri yoluna koymak için fikir mumunu yakmıştı."

Sünbülzâde'den:

Zamân-ı mes'adet-'ünvân-ı Es'ad-zâde'dir şimdi
Sipihr-i kâmrânîde tulû'-ı sa'd-i ekberdir

Hâmid de *Eşber*'den bahsederken:

Ey merd-i mehîb-i Müşterî-asl

diyor. Müşteri-asl tabiriyle hem sa'd-i ekber olduğuna işaret ediyor hem de Aristo zamanında olduğu için akıl ve hikmet sahibi olduğunu ifade etmek istiyor.

ZÜHAL

Keyvan denilen Zühal'in tabiatı ifrat ile bârit ve yâbistir. Müzekker-i neharîdir. Gam ve keder verir. Bu yıldıza mensup olanlar ahmak, cahil, nâdan, korkak, hasis ve yalancı olurlar. Hurafata inanırlar ve hayalata dalarlar.

Zühal, yedinci feleğe ve çarşamba gecesiyle cumartesi gününe hâkimdir. Bu gece ile bu günün ilk saatleri buna nispet edilmiştir.

Renklerden siyah Zühal'e aittir. Zühal'in dostları Zühre ile Utarit, düşmanları da Şems ile Kamer'dir.

Zühal de Mirrih gibi fenalığın alametidir. Nahs-i ekberdir.

Vehbî'den:

Nahs-i ekberle tulû' itti süreyyâ-yı sühân

Riyâzî'den:

Kevkeb-i nahs-i ekber-i tâli'
Bâğ-ı ikbâle dîde-bânımdır

Bâkî'den:

Bâlâ-yı çerh-i heftüme keyvân-ı köhne-sâl
Oturmuş idi niteki Hindû-yı pîl-bân

Zühal'in feleği, diğer feleklerin hepsinden büyük ve yüksek, senevi devri de onların devirlerinden daha uzundur. Şairin bu yıldızı "köhnesal" diye vasıflandır-

ması bundan dolayı olsa gerektir. Yedinci iklime hâkim olan bu yedinci seyyare, bu iklimdeki memleketler dâhilinde bulunan Hindistan'a da hâkimdir.

Siyah renk Zühal'e ait olduğundan Hintlilerin siyah olmaları da bundan dolayıdır. Yedinci felek diğer feleklerin en yükseği olduğu gibi, fil de diğer hayvanların en yükseğidir. İşte beyitteki münasebetler bunlardır.

Şeyh Gâlib'den:

Çün irdi sipihr-i heftümîne
Bahşetti sa'âdet 'âlemîne

Keyvân şefî' idûp Bilâl'i
Böyle diyüp itti rûy-mâlî

Bestir bana bu şeb 'özr-hâhî
Bâlâter-i renk kıl siyâhı

Burada Keyvan dediği Zühal, siyah yüzlü olan Bilal'i şefaatçi getiriyor. Ve siyah rengin bütün renklerden üstün olmasını niyaz ediyor. Sebep şudur:

"Meratib-i sülûk" yedidir. Allah'ın yedi adı olan "esma-yı seb'a"dan her birinin bir nuru vardır. Yedinci ismin nuru, "münteha-yı meratib-i nur" siyahtır. Salik yedinci esmaya çıktığı zaman nur, siyah olarak tecelli edermiş. Bu mertebeye gelince süluk tekmil edilmiş olur.

Burada aynı zamanda Bilal'in yüzünün siyahlığına da telmih vardır.

Nef'î'den:

Felek imâret-i câh ü celâlinin ferşi
Zühâl serâçe-i ikbâlinin nigeh-bânı

BURÇLAR

Şems'in medarı on iki kısma ayrılmıştır. Bu kısımlardan her biri burçtur. Her kısımda mevcut sabitelerin vaziyet ve şekillerine nazaran birer isim vermişlerdir.

Bunlar "Hamel", "Sevr", "Cevza", "Seretan", "Eset", "Sünbüle", "Mizan", "Akrep", "Kavs", "Cedy", "Delv", "Hut"tur. Burçlar nevruzdan başlar. Hamel marta rastgelir; diğerleri onu takip ederler.

On iki burcun mevsimlere taksimi:

Hamel ü Sevr ile Cevzâ'da gelir fasl-ı bahâr
Seretân ü Esed ü Sünbüle'dir yaza medâr
Tuttu güz faslını Mîzân ile Akreb dahi Kavs
Cediy ü Delv ile Hût kıldı zemistânda karâr[7]

7 Cediy: Doğrusu Cedy.

Murâd-nâme'den:

Aded-i Sitâre-Gân

Ne denlû ki geldi cihâna hakîm
Diyeyim sana hep didiyse ne kim

Bular kurdular bunca yıllar rasâd
Ki ma'lûm ideler nücûma 'aded

Yigirmi dokuz dahi bin var imiş
Evet yidi yılduzu seyyâr imiş

Kalanına hep sâbitât oldu nâm
Karâr ehli olduklarıyçün müdâm

Bu kez ehl-i hikmet kılup ittifâk
Bu değül ki ortada ola nifâk

Sekizinciyi on iki buldular
Anın her biri bürc imiş bildüler

Hamel Sevr üçüncüsü Cevzâ imiş
Ki Sertân Esed dahi Azrâ imiş[8]

Dahi Akreb ü Kavs ü Mîzân'ı bil
Nedir Cedy ü Delv ile Hût anı bil

Hânehâ-yı Kevâkib-i Seyyâre

Hamel Akreb ile ikisi bile
Evi oldu Mirrîh'in anla bile

Bu kez Müşterî'nin evi Kavs ü Hût
Oluptur bu sözü işit dahi dut

Evi Zühre'nin Sevr ü Mîzân imiş
Niteki Kamer evi Sertân imiş

Evi Âftâb'ın çün oldu Esed
'Acebdir ki zâtında yoktur hased

Ev idindi Cedy ile Delv'i Zühâl
Ki ana yidinci felekdür mahâl

Seyyareler ve burçlarla insan bedeni arasındaki münasebet şu suretle gösterilmektedir:

Şemseddîn'in *Deh Mürg*'ünden:

8 Sertan: Doğrusu Seretan. Azra da Sünbüle burcu demektir.

Kırlagıç dirler bana şâdım bugün
'İlm-i takvîm ile üstâdım bugün

Bir müneccim olmuşum gökten habîr
'İlm-i Şems ile cihânda lâ-nazîr

Yidi gökten yidi yılduzdan eser
Gûş olursan ideyin bir bir haber

Hoş haberler ideyin temsîl ile
Gökten inmiş diyesin zenbîl ile

İdeyin hep kande eylerler hurûc
Âdemin cisminde on iki bürûc

Göstereyin ol bürûcu kandedür
Yerde gökte her ne kim var sendedür

On iki yerde kapu açmış bu ten
On iki bürce makâm olmuş bu ten

Yidi yılduz yidi çerha oldu şâh
Gayrı yılduz anlar o gence sipâh

Her biri kim bir felekte şâhdür
Husrevi evvelki çerhın Mâh'dür

Dirler ay cirminde nûr olmaz 'ıyân
Ay güneşten nûr alurmuş her zamân

Bürcü Sertân imiş anın ber-felek
Âdemîde ana misl olur göbek

Ya 'Utârid kim ikincisindedür
Dirler anın kim kalem destindedür

Hidmet-i 'âlemde oldur yazıcu
Kilkinin her yana irmiştür ucu

Bürcü anın Hûşe'dür Cevzâ ile[9]
Âdemin anlar belindedür bile

Dahi ol kim Zühre'dür üçüncüde
Oldurur sâzendeye ta'lîm ide

Yerde anındur kamû 'ayş ü tarâb
Oynamak gülmek makâmında sebeb

Sevr ile Mîzân'dür anın evleri
Âdemin göksüdür anın yerleri

Şâhtır dördüncü çerhe Âftâb
Kim açar devlet cemâlinden nikâb

9 Hûşe: Başak demektir. Sünbüle yerine kullanılmıştır.

Âdeme bu saltanat ta'lîm ide
'İzzet ü ikbâli ol teslîm ide

Bürcüdür anın Esed ancak hemân
Yek süvârîdür misâlidür dehân

Dahi beşincisi Mirrîh oldu mîr
Gökler üstünde bahâdırdur dilîr

Âdemin oldur ciğerdâr eyliyen
Tîr ile şemşîr ile yâr eyliyen

Bürcü olmuştur Hamel Akreb anın
Kim misâli gözleridür âdemin

Müşterî altıncı çerh üzre müdâm
Re'y ü tedbîr öğretür halka temâm

'Akl u dâniş fikret ü ferheng-i kâr
'Âdet ü erkânıdur leyl ü nehâr

Bürcü olmuştur anın Kavs ile Hût
Âdemin gûşundan olurlar sübût

Hem dahi yidinci çerh üzre Zühâl
Halkı teskîn itmeğe sunmuştur el

Ol nizâm irgürmek içün 'âleme
Dürlü dürlü korku virir âdeme

Cedy ü Delv oldu bürûcu subh u şâm
Âdemin burnunda kılmuşlar makâm

İmdi âdem on iki kapu ile
On iki bürcün misâlidür hele

Pes bilindi 'âlem-i sugrâ budur
Belki Hak mir'âtıdur kübrâ budur

Necm-i sâkıbdür bu idrâk olmadı
Bundan a'lâ hiç felekler gelmedi

Didiler kim bundadur 'arş-i Hudâ
K'oldu "errahmân 'ale'l-'arşistevâ"[10]

Bu yidi yılduz ki çerhın nûrudur
Gökte hep yılduzların meşhûrudur

Devriderler halka râhat kasdına
Pâsbândur on iki bürc üstüne

10 Er-rahmânü 'ale'l-'arşistevâ: Sure-i Tâhâ'dan: الر حمن على العر ش استوى
Mânâsı: Rahman olan Allah, arş üzerine istiva etti.

Üç yüz altmış beş dönüm kim gün döner
Ay yigirmi yidi günde kat‘ ider

Ay ki bürc üstünde yüğrüktür ‘ıyân
Lîk çerh urmakta gün aydan revân

İkisi dahi velî durmaz gider
Ay yigirmi dokuz ol otuz döner

Bu bir icmâl-i haberdür kış ü yay
Gün yetüp geçtikçe aydan gurre say

Bundan a‘lâ olmıya herkiz hesâb
Bunda hatmolsun müneccimden kitâb

Şeyh Gâlib, *Hüsn ü Aşk* adlı mesnevisinin mukaddemesinde miraçtan bahsederken burçları sayıyor:

Kürsiye basınca pây-i reftâr
Şevk eyledi sâbitâtı seyyâr

Teşrîfi içün buyurdu zîrâ
Olmuş felekü'l-bürûc bercâ

Basmakla kadem vücûd-ı pâki
Eflâke çıkardı Sevr-i hâki

Lûtfiydüp o Pâdişâh-ı yektâ
Kozbekçibaşısı oldu Cevzâ[11]

Deryûze elin açınca Mîzân
Dirhem yerine dür itti rîzân

Hût eyledi zîr-i hâke ahenk
Girdâb-ı hafâya girdi Har-çenk[12]

Kıldı Esed İbn-i ‘Amm'ini yâd[13]
Tahlîsına andan oldu imdâd

11 Kozbekçi: Bu kelime hakkında Enderun tarihinde şu malumat vardır: Fatih devrinde, bir cariye, sarayın duvarından sıyrılarak kaçar. Rastgele oradan geçen biri, kızı yakalayıp bir çınar kovuğuna saklar ve Darüssaade ağasına haber verir. O da padişaha arz eder. Çınarın bulunduğu Darphane kapısı yanında bir ocak binası kurularak oraya bekçiler konur ve bunlara "Kızbekçileri" denir. Fakat bu tabir beğenilmediğinden, bunun yerine "Kozbekçileri" tabiri kullanılır.

12 Har-çenk: Yengeç demektir. Burçlardan Seretan da yengeç mânâsına geldiği için, Harçenk Seretan yerine kullanılmıştır.

13 Esed: Aynı zamanda Ali'nin sıfatı, "İbn-i ‘Amm" ile de, Peygamber'in amcasının oğlu olması itibariyle yine Ali'yi kastediyor. Mısraın mânâsı: Esed burcu, Peygamber'in amcasının oğlu olan ve "Esedullah" adıyla anılan Ali'yi hatırladı.

Zîrâ Hamel eyleyüp şikâyet
İtmişti celâdetin hikâyet

Delv ağlayup oldu hâli derhem
Bir reşha diyüp be-çâh-ı zemzem

Bir feyz ile şâdolup öğündü
Dolâb-ı Muhammedî'ye döndü[14]

Pervîn ile Cedy olunca tezyîn
Sıptaynına tuhfe kıldı ta'yîn

Çün sâ'at-i çerha lâzım Akreb
Vaktâ o da kıldı 'arz-ı matlab

Buldu şeref-i kabûle imkân
Fevt olmadı bir dakîka ihsân

Kavs'ine bakınca Zâl-i dehrin
Pek za'fını gördü hâl-i dehrin

Ol Şâhsüvâr-ı Kâb-ı kavseyn
Kıldı seferin verâ-yı kevneyn

Cibrîl-i Emîn'e oldu hem-pâ
Tâ 'arş-ı Hudâ'yı kıldı me'vâ

BAZI TABİRLER

İlm-i tencime ait birçok tabirler daha vardır. Ezcümle: Her seyyarenin hareket mebdeine rücuu, o seyyarenin "zaman-ı şeref"i olur. "Şeref-i Şems", "şeref-i Âftâb", "şeref-i Kamer", "şeref-i Utarit" gibi tabirler bunu ifade eder.

Atâ'î'den:

Şeref-i şems-i kerem sâ'at-i nevrûz-ı himem
Pertev-i nûr-ı harem âyet-i nasr u te'yîd

Bâkî'den:

Rûyinde lâ'li üzre hat-ı müşk-bâr-ı yâr
Şîrînlik yazar şeref-i âftâbda

Üfürükçüler, tertip edecekleri nüsha veya "vefk"leri "zaman-ı şeref"de yazarlarmış. Şair şeref-i âftâb terkibiyle bunu kastettiği gibi, âftâb kelimesiyle de yârin yüzünü murat ederek, hat-ı müşkbâra yüzünde şirinlik muskası yazdırıyor.

Kırân-ı kevakib: İki yıldızın aynı burcun aynı derecesinde bulunmasıdır.

14 Dolâb-ı Muhammedî: Şam'da Asi nehrinin üzerinde kurulmuş bir dolab-ı Muhammedî varmış. Dolap döndükçe "Ya Muhammed" sadası çıkarırmış.

Seyyid Vehbî'den:

Bindi bir zevrâka Dâmâd'ı ile Hazret-i Şâh
Bürc-i âbide kırân eyledi san mihr ile mâh

Kırân-ı sa'deyn: Müşteri sa'd-i ekber, Zühre de sa'd-i asgar olduğundan, bu yıldızların kırânına "kırân-ı sa'deyn" derler.

İsmâ'îl Paşazâde Hakkı'dan:

Hükmü gerdûnda murâd itseydi sa'd-i ber-karâr
Eylemezdi tâ ebed Bircîs'e Keyvân iktirân

Nedîm'den:

Bu meclis-i pür-meymenetin virdiği feyzi
Bahşeyliyemez âdeme sa'deyn kırânı

Nâhseyn-i felek: Zühal ile Mirrih yıldızıdır.

İhtirak: Kamer müstesna olmak üzere diğer yıldızların Şems'le bir derecede bulunmalarıdır.

Sitare-suhtegân: Yıldızların ihtirakına telmihtir.

Haziz ve evç: Seyyarelerin medarları bir kat'ı nâkıs resmettiğinden bu medarların ihtirak noktalarında Şems bulunur. Seyyarelerin medarlarının Şems'e en yakın noktasına "nokta-i haziz", en uzak noktasına "nokta-i evç" denir.

Nef'î'den:

Turra-i tâk u revâkı hem-ser-i zâtü'l-bürûc[15]
Sâye-i Sakf-ı bülendi hâb-gâh-ı ahterân

Yıldız isimleriyle yapılmış birkaç beyit daha:

Bâkî'den:

Serkeşlik itti emrine benzer peleng-i çerh
Zencîr ile götürdü anı kehkeşân keşân

Nâbî'den:

Müşterî-rey ü 'Utârid-kalem ü Mihr-âsar
'Arş-temkîn ü kazâ-temşiyet ü çerh-ahkâm

Râgıb Paşa'dan:

Çerha ta'lîk eylesem vasf-ı dür-i dendânını
Müşterî-i nazm-ı pâkim hûşe-i pervîn olur

Bir beyit:

15 Zâtü'l-bürûc: Sema.

Görüp bu silk-i mervârid-i pür-tâbı hicâbından
'Acebdir hâke salsa ger felek 'ıkd-i süreyyâyı

Nazîm'den:

Müşterî kâdî iken mahkeme-i nüh feleğe
İtti Bircîs-i kemâlinden anın istihyâ

Bîm-i şemşîr-i cihân-gîri ile Behrâm'ın
Eline ra'şe gelüp düştü o tîg-ı garrâ

Pâs-bân eyledi heftüm feleğe Keyvân'ı
Bürc-i isnâ 'aşeri gezdi olup reh-peymâ

Şemseddîn'den:

Ya'nî irdi gicenin âsâyişi
Yaktı kandîller felekte âteşi[16]

Durdu dîvânı Meh'in ber-âsmân
Halka-i ta'zîme geldi keh-keşân

Kâdî-'asker Müşterî Mirrîh vezîr
Zühre defter-dâr ü kâtib anda Tîr

Kethudâ Keyvân Güneş'tir kasr-ı câm
Ehl-i dîvân yerlü yirinde tamâm

Tuhfe-i Vehbî'den:

Gök sipihr oldu Zühâl Keyvân 'Utârid Tîr imiş
Ülker'e Pervîn dirler 'arş-ı a'lâ gerzmân

Müşterî Bircîs ü Mirrîh'in adı Behrâm hem
Zühre Nâhid ü sâmân uğrusu olmuş kehkeşân

16 Kandîl: Aslı kındîl.

İLM-İ ZAYİRÇE

Yıldızların vaziyet ve hareketleri ile sürat ve istikametlerini hesap etmek ilmine "ilm-i zîç" derler. Takvim buna istinaden yapılır. Fakat ehl-i simya, yıldızların ve burçların vaziyet ve hareketlerinden bazı ahkam çıkarıp istikbali keşfe çalışırlar ki buna "zayirçe" denir.

Zayirçe, mihver-i arza müvazi olarak devreden ve takriben on sekiz derece genişliğinde olan bir dairedir. Bu daire, her biri otuzar derecelik on iki müsavi kısma ayrılmıştır. Her biri senenin bir ayına tekabül eden burcu havidir.

Bu burçlar insanın muhtelif uzuvlarına hâkim bulunurlar. Mesela Hamel başa, Sevr boyuna ve omuzlara, Cevza kollara ve ellere, Seretan göğüse ve memelere hâkimdir. Bu burçların kendilerine göre ayrı hassaları olduğundan her birinin tesiri altında doğanlar, muhtelif tabiat ve mizaca malik olurlar. Mesela Hamel'in tesiri altında doğanlar mağrur, çalışkan, kuvvetli ve mütecaviz olurlar. Seretan'ın tesiri altında doğanlar ise, aksine tembel ve kibirli olurlar.

Bir de "zayirçe-i Septî" vardır ki, İbn-i Haldûn şöyle tarif ediyor: "Kelimat beynindeki irtibatât-ı harfiyye ile esileden ecvibe istihracıdır." Bunu "Ebu'l-Abbâs-ı Septî"ye nisbet ettiklerinden bu ismi vermişlerdir. Bu "âlem-i ekvan"da tasarruf ile meşhurmuş.

Zayirçe-i Septî: Büyük bir daire içinde birbirine muvazi birtakım daireleri havidir ki, her biri on iki burç adedince merkezden muhite geçen çizgilerle on ikiye ayrılmıştır. Her çizginin üzerinde başından sonuna kadar harflerle adetler vardır.

İçinde ve daireler arasında "esma-yı ulûm" ve "mevazı-ı ekvan" yazılıdır. Zayirçenin arkasında tûl ve arz itibariyle birbirini kateden çizgilerle bir cetvel vardır ki, arzı 55, tûlü 131 haneyi ihtiva eder. Bu hanelerin bazısında adet, bazısında da harf vardır. Bir kısmı da boştur.

Zayirçenin etrafında da, zayirçeden malumat çıkarmanın keyfiyetini bildiren bir "kaside-i lâmiye" vardır.

Harfler ise noktalı ve noktasız, müteharrik ve sakin, ulvî ve süflî diye birçok kısımlara ayrılır. Bunlara muhtelif kuvvetler ve hassalar isnat olunur. Bu harflerle adetlerin nisbetleri ve yıldızlarla burçlar arasındaki münasebetler araştırılır. Nihayet cem, tarh ve zarp yapılarak netice çıkarılır.

Eskiden buna o kadar itikat olunurdu ki, mesela bir hastalık halinde, "Acaba o hastalık nedir? Devası nasıldır?" diye tertip olunan suallere, bu zayirçe vasıtasıyla alınacak cevaplarla hareket olunurdu.

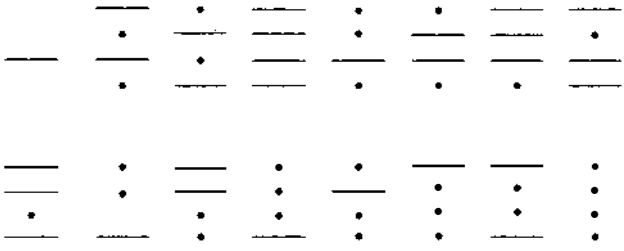
İLM-İ REML

Kendine mahsus bazı şekiller vasıtasıyla hükümler çıkarmak ve böylece murat ve niyetleri haber vermek ilmidir. Vaktiyle bu şekilleri parmakla kum üstüne çizdikleri için buna "reml" demişlerdir.

Bazı kitaplar, ilm-i remlin İdris Peygamber'le münasebeti olduğunu söylerler. Fakat bu ilimle asıl meşgul olan Danyal imiş.

Remlin muhtelif usûlleri vardır.

Remlin esası noktadır. Her iki nokta da bir hat itibar olunur. Bu nokta ve hatlarla birtakım şekiller yapılır. Bu şekiller 16'dır.

Bunların bazısı "sa'd"e bazısı da "nahs"e delalet ederler. Bu şekillerin anasır-ı erbaa ile, sonra da seyyareler ve burçlarla olan nisbetleri hesap edilerek bunların tahlili yapılır ve hükümler çıkarılır.

Bâkî'den:

Döşendi berf ser-â-pâ-yı sahn-ı sahrâya
Ağardı rûy-i zemîn sanki takta-i remmâl

Nişân-ı pây-ı vuhûş u tuyûr sahrâda
Çizildi rîk-i sefîd üzre gûyyâ eşkâl

Beyâz düştü hele şekl-i tâli'-i eyyâm
Misâl-i çihre-i hâhî-i edîb-i Ferruh fâl

"Beyaz düştü" tabiri, "uğurlu geldi" mânâsında reml ıstılahlarındandır.
Hayâlî'den:

Ben nükte-şinâsım beni remmâl mi sandın

Nâbî'den:

Çıktı beyâz u humre ile fâlimiz bizim
Hükmitti rûy-i âline remmâlimiz bizim

Sâbit'ten:

Sitâre sanma tutup tâli'-i şeh-i 'ıydı
Felekte nokta döker pîr-i çerh olup remmâl

Vâlihî'den:

Sırrımı fâş eyledi ol nokta nokta hâller
Kumda oynasun beyim şimdengeru remmâller

Nâbî, *Hayriyye-i Nâbî*'sinde bu hususta şunları söyler:

Olma kur'a-feken-i reml ü nücûm
Ki ider ehlini bi'l-hâsiye şûm

Ana her kim döşenür müflis olur
İşi altun olacakken mis olur

Remlin ahkâmını gerçek sanma
Gaybı Allâh bilür aldanma

Fenni var ise de üstâdı 'adîm
'İlmi nâkıs sözü kec fehmi sakîm

Görmüşüz cümlesinin ahvâlin
Çok müneccimler ile remmâlin

Olduğu yok birisi ber-hurdâr
Bestedir 'ilm-i nücûma idbâr

Vehbî de *Lûtfiyye*'sinde şunları söylemiştir:

San'at-ı reml ise gâyet meş'ûm
Ekser erbâbı fakîr u mezmûm

Anların kur'asıdır fakr u su'âl
Tahtasın başına çalsun remmâl

İLM-İ SİHİR VE TILISMAT

Eskiden sihir ve tılsıma çok fazla itikat ederlerdi. Musa'dan evvel Babil'de ve Mısır'da sihir ve tılsım çok rağbetteydi. Bunun için Musa'nın mucizesi de bu cinsten olmuştur.

Buna dair yazılan eserlerden çok bir şey intikal etmemiştir. İntikal edebilenlerden *Kitâb-ı Felâhât-ı Nebâtiyye* tercüme olunmuş ve sonra bazı ıstılahlar konarak nücum hakkında *Kitâb-ı Tamtam-ı Hindî* gibi bazı telifler yapılmıştır.

Büyük sehereden olan Kûfeli Câbir bin Hayyân bu hususta pek çok eser telif etmiştir. Usturlap üzerine bin meseleyi şamil risalesi meşhur olmuştur. Daha sonra Endülüs'te, Mesleme bin Ahmedü'l-Mecritî bunların hepsini telhis ederek *Gâyetü'l-hakîm* isminde bir eser yazmıştır.

Sihir ve tılsım Musa zamanında çok revaçta olduğu gibi, Süleyman'a da sihir isnat olunmuştur. Kur'an'da bunu ret için şöyle buyrulur:

وما كفر سليمان ولكن الشياطين كفروا

Süleyman sihir yapıp kâfir olmadı; lakin şeytanlar kâfir oldular, mânâsınadır.

Sihir, Peygamber zamanında da vardı. Hatta sihirden korunmak için "ومن شر النفاثات فى العقد" ayeti nazil olmuştur.

Sihir ve tılsım hakkındaki itikada misal olmak üzere *Mukaddeme-i İbn-i Haldûn*'dan şu ibareyi nakledelim: "Ve kezâ 'amel-i sihre süluk edenlerden ba'zıları bir câmeye veyâ bir deriye işâret idüp sırran ona tekellüm ittikde, derhâl kesilüp yırtıldığını, ve ba'zıları otlakta gezerken koyunların butûnuna nefh ile işâret idince koyunların barsakları butûnundan yere düştüğünü müşâhede itmişizdir. Ve işittik ki hâlâ cânib-i

Hint'te ba'zı sehere varmış ki, insana işâret idüp kalbini ahz ve kabzidermiş. Hattâ teşrîh olundukda kalbi yerinde bulunmazmış. Ve rummâna işâret itmekle kat' ve feth olundukta içindeki dânelerin hiç birisi bulunmazmış. Ve kezâlik işittik ki arz-ı Sûdan ile arz-ı Türk'te sehâba sihr idüp de yağmur yağdıran ba'zı sehere varmış."

Sihir ve tılsım eskilerce üç derece itibar olunmuştur:

1. Aletsiz ve yardımcısız olarak himmet ve "teveccüh-i kalb" ile müessir olmak ki, asıl sihir buna derler.

2. Yıldızlardan, unsurlardan, adetlerin hassalarından bir yardımcı ile müessir olmaktır ki, buna da "tılsım" derler.

3. "Kuvve-i mütehayyile" de bir tesir ki, sahibi, diğer "kuvve-i mütehayyile"lere kast ve teveccüh edip onlar üzerinde müessir olarak, hayalatı hakikaten mevcut gibi göstermek. Buna da gözbağcılık derler.

İşte şairler sihir ve tılsıma müteallik efsanelere telmih ederek birçok mazmunlar yapmışlardır. Bunlardan "Hârut ve Mârut" çok meşhurdur. Nakledelim:

HÂRUT VE MÂRUT

Babil ahalisi sihir ile pek ziyade meşgul olduklarından, sihir ile mucizeyi biribirinden ayıramaz bir hâle gelmişler. Cenab-ı Hak, sihri öğretmek üzere Hârut ile Mârut'u Bâbil'e göndermiş. Onlar da sihir öğretirler fakat buna inanmamak lazım geldiğini de tembih ederlermiş

Diğer rivayet: Yeryüzünde insanların işlediği günahların defteri "mele-i a'lâ"ya çıkınca, melekler itiraz edip "Ya Rabbi, insanlar senin bunca nimetinin kadrini bilmeyerek bu kadar günah işliyorlar. Onlara niçin bu kadar müsaadekâr bulunuyorsun?" demişler. Cenab-ı Hakk'ın, "Onlarda olan mizaç ve tabiat, heva ve heves sizde olsaydı siz yapmaz mıydınız?" buyurması üzerine, melekler "Hâşâ, biz doğruluktan ayrılmazdık" demişler. Cenab-ı Hak da imtihan için itimat ettikleri iki melek seçmelerini emretmiş. Melekler Hârut ile Mârut'u seçmişler. Cenab-ı Hak da bunları Babil'e göndermiş.

Bunlar, gündüzün yeryüzünde vazife görürler, akşamları da "ism-i âzam"ı okuyarak semaya çıkarlarmış. Birgün Zühre isminde gayet güzel bir kadın, zevcinden şikayet ederek boşanmak için bunlara müracaat eder. Bunlar kadına meftun olup visaline talip olurlar. Kadın, arzusu yerine getirilmeyince razı olmayacağını söyler. Bunlar da müsaade ederler. Kadın, bu defa da razı olmayarak şarap içmelerini ve puta tapmalarını teklif eder. Onlar bunu da yaparlar. Kadın yine razı olmaz ve akşamları semaya çıkmak için okudukları duayı öğretmelerini ister. Bunu da öğretirler. Kadın, duayı okuyarak semaya çıkınca Cenab-ı Hak onu gökte bir yıldız yapar. Melekler de neye uğradıklarını bilemezler.

Bu vaka İdris zamanında olmakla, şefaat için ona müracaat ederler. İdris'in şefaati kabul olunursa da dünya azabıyla ahiret azabından birini kabulde muhayyer bırakılırlar. Bunlar dünya azabını tercih ederler. Cenab-ı Hak da Hârut ile Mârut'un Babil'de bir kuyuya baş aşağı asılıp kıyamete kadar muazzep olmalarını irade buyurur.

İşte divan şairleri Hârut ve Mârut gibi kelimeler ve "çâh-ı Babil" gibi terkiplerle hep bu efsaneye telmih ederler.

Hamdullâh Hamdî'den:

Sihr ile mâr gibi Mârût'u
Çâha salaydı belki Hârût'u

Şeyh Gâlib'den:

Hârût-ı nigâhı itse îmâ
Üftâde-i çâh olur Züleyhâ

Aynî'den:

Fitne neşritti cihâna hat-ı pür-âşûbu
Oldu Hârût-ı ham-ı zülfe mekân çâh-ı zekân

Nuhbe-i Vehbî'den:

Çâh-ı Bâbil'de olan iki melek
Biri Hârût ü birisi Mârût

Nedîm'den:

Gamze-i fettânını koydun ki yıktı 'âlemi
Bahse dalmışken çeh-i Bâbil'de câdûlarla sen

Nedîm'den:

Safha bir lâhzada Hârût-sitân oldu yine
Turfa efsûn okudu bu kalem-i câdû-fen

Nedîm'den:

Sihr ü efsûn ile dolmuştur derûnun ey kalem
Zülfü Hârût'un dimek mümkin ki nâl olmuş sana

Hamdullâh Hamdî'den:

'Aşktır bî-karâr iden feleği
Çâh-ı Bâbil'de bendiden meleği

Bir beyit:

Kıldı meftûn nigehin dilleri Hârût-misâl
İtmeden gamzelerin fitneye âgâz henüz

Sünbülzâde Vehbî'den:

Sihr içün Tebbet-i vârun okuma
Rukye-hânlık ile efsûn okuma

Olmayup sihr-i harâma meyyâl
Şi're sa'y it ki odur sihr-i halâl

Birinci mısradaki "Tebbet" Kur'an'da bir suredir. Bu sure Ebu Leheb hakkında bir hicviye sayılır. Peygamber, Allah'ın azabından ve ceza gününün zahmetinden kendilerini korkutmak için yakın akrabasını çağırdı. Amcası Ebu Leheb "Bizi bunun için mi çağırdın" diyerek Peygamber'e vurmak üzere eline bir taş aldı. O zaman Allah bu sureyi inzal etti:

تبت يدا ابى لهب و تب

Mânâsı: Ebu Leheb'in iki eli helak olsun ve oldu.

Sihirbazlar, meclise sıklet verenleri def için Tebbet suresini ters okurlarmış.

Nedîm'den:

Gamzeler ikbâl-i şevka günde bin efsûn okur
Nekbet-i endûha hattın Tebbet-i vârun okur

*

Sihir ve tılsımla münasebeti olan bir ilim daha vardır ki ona ilm-i vefk yahut ilm-i evfak derler. Bu, murabba hanelere ayrılarak içine birtakım rakamlar yazılan nüsha ve tılsımların yapılma tarzlarını ve nevilerini bildirir.

Sünbülzâde Vehbî'den:

Dahi evfâka heves-kâr olma
Meyl-i ikbâl ile idbâr olma

Ma'nî-i şems-i ma'ârif mektûm
Zerrece fâ'idesi nâ-ma'lûm

Erba'înler ile halvet ne imiş[1]
Tek ü tenhâ o meşakkat ne imiş

Olur olmaz işe esmâ çekme[2]
Sadme-i kahr-ı müsemmâ çekme

Sihir ile ilgili bir ilim daha vardır ki o da ilm-i nârencattır. Bunun aslı nîrenç, Farsçası da nîrenktir. Sihir ve efsuna benzer bir nevi elçabukluğu, gözbağcılık ve hokkabazlıktır. Fakat sihir değildir.

1 Erba'înler ile halvet: Tarikatlerde, hususuyla halvetiye tarikatında saliklerin küçük bir hücreye çekilip riyazet ile erbain çıkarmaları; yani çilleyi, kırk günü doldurmaları. Esasen çil de kırk demektir.

2 Esmâ çekmek: Tesbih çekerek "esma-yı ilahiyye"den her birini muayyen adette tekrarlamak.

Sünbülzâde Vehbî'den:

Rencdir âdeme nârenciyyât
Eyleme bilmeğe meyl ü niyyât

Çarpılur itmeğe râm ü teshîr
Kavm-ı cinnî nice bî-çâre fakîr

Düşmen-i âdem iken dîv ü peri
Yok mudur anlara dahlin hatarı

İtme da'vet yanına şeytânı
Sanma huddâmın olur ruhânî

'Akla sığmaz kati çok böyle füsûn
Anlara dine sezâ işte cünûn

*

Sihir ve tılsıma inanma, eski cemiyet hayatında mevcut itikatların en kuvvetlisini teşkil eder. Eskiler, gerek "gayp"tan gelecek bir afete karşı masun bulunmak gerek hadiselerin, hatta tabiata tasarruf ederek muhtelif arzuların tahakkukunu temin etmek için sihre ve tılsıma müracaat etmişlerdir. En çok kullanılan tılsım şudur:

د	ط	ب
ج	ه	ز
ح	ا	و

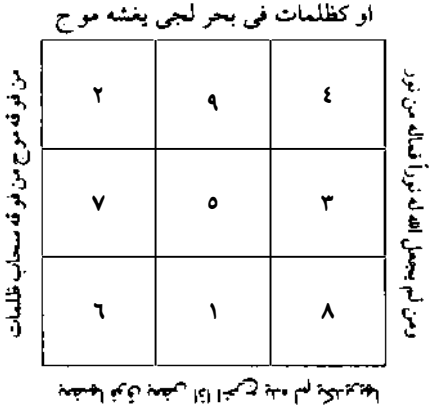
Buna, tılsımdaki eski harflerin okunuş tarzına göre "betadın, zehecin, vâhın" derler. Bu tılsımı üzerinde bulunduran insan müşkülatsız muvaffakiyete erermiş.

Bu tılsımın rakamla ifadesi de şudur:

٢	٩	٤
٧	٥	٣
٦	١	٨

Bu rakamlar hangi taraftan okunursa okunsun, mecmuu 15'tir.

Bazen bu tılsıma ayetler de ilave ederek muayyen maksatlar için kullanırlar. Bir mecmuadan aldığımız şu misali nakledelim:

Mecmuada bu tılsım için şu kayıtlar vardır: "Bu tılsımları ekmeğe yazıp uğurlanan[3] şey içün yedüreler. Boğazlarında kala; yudamıyalar."

Tılsımın dört tarafında sağdan sola doğru yazılan sure-i Nûr'daki ayetin mânâsı: Yahut kâfirlerin amelleri, üzerini birikmiş dalgalar kaplayan, daha üstünde de bulut olan derin denizdeki karanlıklar gibidir. Bu karanlıklar birbiri üzerine o kadar birikmiş ve tekâsüf etmiştir ki, içinde olan kimse elini çıkarsa göremez. Allah bir kimseye hidayet etmezse onun için hidayet nuru yoktur.

BEDUH

Yukarıdaki şekillerden birincisinin köşelerindeki harfler yanyana gelirse بدوح kelimesini teşkil eder. İkincisinin köşelerindeki sayıların yanyana gelmesi de "2468" rakamını meydana getirir. İşte bu kelime ile bu rakam, yukardaki tılsımın remzidir. Eskiden mektep zarflarının üzerine بدوح kelimesini yazarlar veya gönderilen kimsenin ismi altına gelen helezonun içine bu kelimenin mukabili olan rakamı yazarlar, bu suretle mektubun mutlaka sahibine varacağına inanırlarmış.

Yazılsam 'arz-ı hâl-i dil-berân üzre bedûh
İffet

*

Eskilerce "ulûm-ı garibe"den sayılan daha birçok ilimler vardır. Bu cümleden olarak mesela:

Kırtasiye: Kâğıttan altın yapmak ilmidir.

İlm-i cifr: Gaybı bildiren ilimdir.

İlm-i azâim: Ruhları davet ve teshir etmek ilmidir.

İlm-i kehanet: İstikbalden haber vermek ilmidir.

İlm-i ihfa: Birdenbire gözden kaybolmaktan bahseden ilimdir.

3 Uğurlanmak: Çalınmak.

Sünbülzâde Vehbî'den:

Kırtasiye

'İlm-i kırtâs bilen bî-çâre
Ola mı akçeye pâre pâre

Der 'İlm-i Cifr

Cifr ise ehl-i kerâmet işidir
Kim görür ehlin anın kim işidir

Anı eşhâsa 'ıyân itmezler
Akçe zımnında beyân itmezler

Der 'İlm-i İhfâ

Olma âvâre-i 'ilm-i ihfâ
Kendini göz göre itme rüsvâ

Aslı yoktur bilesin çekme ziyân
Hüdhüdü eyleme maktû'-ı zebân

Sürme mahfî idemez insânı
Sürmeli anı diyen şeytânı

Hiç ne mümkindir ola şahs-ı kesîf
Veze[g]a postu ile cism-i lâtif[4]

Bilürüm kalmadı şübhem mübhem
Muhtefî rind-i cihânım fefhem[5]

Germ olup öyle fünûna bakma
Kendini nâr-ı belâya yakma

4 Veze[g]a: Keler denen hayvan.
5 Fefhem: Anla.

İLM-İ KIYAFET

Muhtelif âzanın şeklinden, renginden ve hususiyetinden insanın ahlâk ve tabiatını tanımak ilmidir.

Arap'ta bu mevzuyla ilgili ayrı iki ilim vardır: Biri "ilm-i kıyafetü'l-beşer" diğeri "ilmü'l-firase"dir. Bunlar *Mevzu'âtü'l-ulûm*'da şöyle kaydedilmektedir:

> 'İlm-i kıyâfetü'l-beşer. Bir ilimdir ki, iki insânın a'zâlarında olan heyet ile ikisinin beyninde neseb ü vilâdda iştirâk ü ittihâd ve sa'ir ahvâl ü ahlâkda hayyiz-i müşâreket ü ittifâk olmasına istidlâlin keyfiyyetinden bâhistir.
> 'İlmü'l-firâse: Bir ilimdir ki, onunla insânın ahlâkı ma'lûme olur. Ahvâl-i zâhiresinden, yani elvân ü a'zâ vü eşkâlden istidlâl ile. Ve bi'l-cümle hulk-ı zâhir ile hulk-ı bâtına istidlâldir.

Sünbülzâde Vehbî'den:

> Fenn-i ra'nâ-yı firâset ne güzel
> Bilesin hâl-i kıyâfet ne güzel
>
> Sûret-i âdemi ol Rabb-ı Kerîm
> Kıldı zî-bende-i hüsn-i takvîm
>
> Pek büyük nüsha-i kübrâ-yı vücûd
> Okunur anda ma'ânî-i şuhûd
>
> Ana dikkatle olunsa im'ân
> Bilünür hâl-i hafî-i insân

İdüp âyîne-i zâta dikkât
Göresin nice ʻacâ'ib sûret

Hayli itkân idecek maʻnâdır[1]
Görmüşüz anda tehallüf nâdir

Divan edebiyatında kıyafet-nâmeler bu mevzudan bahseden eserlerdir. Hamdullâh Hamdî'nin *Kıyâfet-nâme*'sinden:

Sûretler Beyânındadur ki Sîretlere Nişândur

Hak yarattı çü nevʻin insânın
Kıldı efrâdını muhâlif anın

Gerçi birdür kamûsu sûrette
Bir değüldür ve lîk hilkatte

Lûtfunu ʻâleme ʻıyân itti
Sûreti sîrete nişân itti

Reng-i İnsân Beyânındadur

Levni ahmer delîl-i hûn u şitâb
Rengi esmer nişân-ı fikr-i savâb

Rengi anın ki sürh-ı sâfîdür
Edebi vü hayâsı vâfîdür

Rengi ol âdemin ki safrettür
Kalbi kalb ü işi hıyânettür

Ol sarı kim siyâha mâ'ildür
Hak budur cümle hulku bâtıldur

İnsânın Kâmeti Beyânındadur

Kâmeti her kimin ki ola uzun
Olur ol sâfî-kalb ü sâde-derûn

Kısa olursa kibr ü kîne olur
Mekr ile hîleye hazîne olur

İnsânın Hareketi Beyânındadur

Cümbişi çok kimesne hod-bîn olur
Fuhş ile hîle ana âyîn olur

1 İtkân: Sağlamlaştırmak.

İnsânın Kulağı Beyânındadur

Her ki hargûş olursa câhil olur
Gerçi hıfz eylemekte kâmil olur

Küçük olsa kedi gibi gûşu
Uğrulukta unuttura mûşu

İnsânın Gözü Beyânındadur

Göz karası zekâ ʿalâmetidür
Sürh dursa şecâʿat̤ âyetidür

Gözleri gök olanda olmaz edeb
Gözü çakır bahâdır olsa ʿaceb

Göz büyük olsa ısı kâmil olur
Küçük olsa hafîf ü mühmil olur

Yumru olsa hasûd u hâʾin olur
Muʿtedil bunlara mübâyin olur

Gök de olsa neʿûzübillâh eğer
Bu sıfatlar bulunur anda beter

Olmaz anın gibi olanda hayâ
Kati bedhâh olur ʿaceb hodra

İnsânın Burnu Beyânındadur

Burnu anın ki olsa ince dırâz
Hıffet-i ʿaklı anın olmıya az

Ağzına burnu ucu olsa yakîn
Şer odur ana karşu durma nemîn

Her ki burnu deliğü vâsiʿ ola
Hased ü kibr ü kîni câmiʿ ola

İnsânın Âvâz ve Sözün Bildürür

Her kimin gunne ile ola sözü
Ahmak u kîne olur anın özü

İnce vü tîz avazlı câhil olur
Bî-hayâ vü yalanda kâmil olur

Ehl-i şirret olur dimiş hukemâ
ʿAvret ünlü er ü er ünlü nisâ

Karın Beyânındadur

Karnı büyük gabî vü câhil olur
Küçük olsa zekî vü kâbil olur

Karnı büyük kimesne ola kasîr
Olmıya şer içinde ana nazîr

Sîne Beyânındadur

Şöyle ki sînesinde olmıya kıl
Vahşet-i tab' u zulme ola delîl

İbrâhîm Hakkı'nın *Ma'rifet-nâme*'sinden:

Kim ki boyudur tavîl
Sâde-dil olur cemîl

Kim ki boyudur kasîr
Hîlesi vardır kesîr

Kim ki vasat boyludur
'Âkil ü hoş huyludur

Kim ki saçı sert olur
'Akl ile cür'et bulur

Kim ki saçı nerm olur
Ebleh ü bî-şerm olur

Kim ki saçı sarıdur
Kibr ü gazab kârıdur

Kim ki saçıdur kara
Sabrı var anı ara

Kumral ise saç güzel
Sâhibidür bi-bedel

Saçı az olan latîf
Oldu 'arîf ü zarîf

Saçı çok olsa zenin
Fehmi az olur anın

Başı küçük 'aklı az
Olsa ana dime râz

Başı büyük olanın
'Aklı çok olur anın

İbrâhîm Hakkı'nın *Ma'rifet-nâme*'sinden:

ʿAlâmet-i Cemâl-i Nisvânî ve Dela'il-i Rüsûm-ı Hüsn ü Âni

Hüsn-i zenâna delîl
Otuz iki resm bil

Dört yeri lâzım siyâh
Saç kaş u kirpik göz âh

Dört yeri ak ola zeyn
Levn ü diş ü zafr u ʿayn

Dört yeri lâzım kızıl
Hadd ü leb ü veçh u dil

Dört yeri vâsiʿ gerek
Kaş göz ü sîne göbek

Dört yeri sık ola derç
Enf ü sımâh ıbt u ferç[2]

Dördü kebîr ola tîz
Sedy ü sürîn budʿ u diz[3]

Dördü küçük olmalı
Enf ü ağız ayak eli

Savtı beli ince hem
Şekli de bir nice hem

Lahmı semîn ü tarî[4]
Olmalı kıldan berî

Böyle kıyâfetli zen
Olsa güzeldür özen

Böyle ki zen hûb olur
Hulku da mahbûb olur

Kıyafetlere ait beyitler bazen mesneviler arasında da geçer. Yümnî'nin *Hâre-nâme* adlı mesnevisinden:

2 Sımâh: Kulak. Ibt: Koltuk.
3 Sedy: Meme. Sürîn: Kıç. Budʿ: Ferç.
4 Tarî: Taravatlı, taze.

Asfer idi hey'eti zırnîh-veş
Nahs idi zâtı dahi mirrîh-veş

Hamdi-i merhûm eserinde dimiş
Dahi nice kimse beyân eylemiş

Tecribe ittim nice kez ben hele
Hiç umamam sarıdan eylik gele

Böylecedir kavl-i kibâr-ı fuhûl
Mazhar-ı "lâhayre fi'l-asfer"dir ol[5]

Gözleri gök sakalı da zerddir
Andan ümîd olunacak derddir

5 Lâhayre fi'l-asfer: Sarıda hayır yoktur.

İLM-İ TABİR-İ RÜYA

Eskiler, ilm-i tabir-i rüyayı ulûm-ı şer'iyyeden addetmişlerdir. Peygamber'den evvel ilm-i rüyadan eşref bir ilim olmadığı, bu mevzua ait eserlerde kaydedilir. Allah, ilm-i tabir-i rüyayı Yusuf Peygamber'e ihsan buyurmuştur. Kur'an'da şöyle bildirilmektedir:

يجتبيك ربك ويعلمك من تأويل الاحاديث

Allah, rüya tevil ve tabirini talim ile Yusuf Peygamber'i ictiba ve ihtiyar eyledi.[1] "Tevilü'l-ehadis"ten maksat ilm-i tabir-i rüyadır.

Terceme-i Kimyâ-yı Sa'âdet'ten aldığımız şu satırlar, eskilerin rüya hakkındaki düşüncelerini belirtmektedir:

> Ve dahi 'aceb budur ki, kalbin derûnunda bir pencere açılmıştır ki, andan 'âlem-i melekûtu seyrider; ve ana 'âlem-i gayb ve 'âlem-i ma'kûlât ve 'âlem-i ruhânî dahi dirler. Ammâ halkın ekseri, ancak 'âlem-i mülkü seyrider; ve ana 'âlem-i şehâdet ve 'âlem-i mahsûsât ve 'âlem-i cismânî dahi dirler. Bunun 'ilmi, ana nisbet cüz'î ve muhtasardır. Ve bir pencere dahi fetholur ki, andan 'âlem-i mahsûsâtı seyrider.
>
> Ve dilde bu pencereler fetholunduğunda iki delîl-i zâhir vardır. Birisi rü'yâdır ki, kaçan insân hâba varsa, ol pencereler fetholup, 'âlem-i melekûttan ve levh-i mahfûzdan zamân-ı müstakbelde kendüye vâki' olacak ahvâli idrâk eyler. Ya rûşen görür; hemân aynı vâki' olur. Ve yâhût misalle görür ehil olan ta'bîrinden idrâk eyler.
>
> Rü'yâ ta'bîrinin tafsîli bu kitâba sığmaz, ammâ şunu bilmek gerektir ki, dil, mir'at-ı sâfî misâlidir. Çün insân hâba varsa, havâs mesdûd olmakla, ahlâk-ı zemîmeden sâfî ve mücellâ olan dil, levh-i mahfûza mukâbil olur; ve levh-i mahfûzda mastûr olan suver-i ma'neviyye ve ahvâl-i gaybiy-

1 İctibâ: İntihab etmek.

ye dile mün'akis olur; anda nice eşkâl-i 'acîbe ve ahvâl-i garîbe seyrider. Ve ammâ kaçan dil küdûrattan sâfî olmasa, veyâ uyanup mahsûsâta meşgûl olsa, ol cânib andan mahcûb olup nesne seyridemez olur. Ve lâkin hâlet-i nevmde havâs mu'attal olur. Ammâ kuvve-i hayâl mu'attal olmaz. Ve mir'at-ı dilde mün'akis olan suveri hıfzider. Ve lâkin havâs-ı zâhireyle olmayup hayâlle zaptolunduğundan ötürü, sarîh ve 'ıyân seyridemez. Ancak hemân bir hayâl görünür. Ve hâlet-i mevtte havâs külliyyetle münkatı' olduğu ecilden, ve beden hicâbı ref' olduğu sebebden, dil, ahvâl-i melekûtu ve esrâr-ı gaybiyyeyi bî-hicab berk-i leme'ân gibi seyrider.

Gerek rüya gerek rüya tabiri hakkında yazılmış eski eserlerde birçok şartlar ve tavsiyeler kaydedilmektedir. Mesela, sahih olan rüya Allah'tandır. Mekruh ve sahih olmayan rüya ise, şeytanın vesvesesinden ve insanı mahzun etmek için uykuda gösterdiği tesvilattandır.[2]

Rüyanın en sadıkı, kaylûlede yani gündüz uykusunda görülen rüyadır. Rüyanın en müsait vakti de ilkbahar zamanı ve meyvelerin kemale erdiği mevsimdir. En zayıf zamanı ise kış mevsimidir.

Rüyalar, insanların şahsiyet ve hüviyetlerine göre de değişir. Süleymân Hasbî'nin *Ta'tîrü'l-enâm fî ta'bîri'l-menâm* tercümesinden:

> Ve rü'yâ, nâsın hey'et ve sanâyi'inin ve iktidâr ve edyânının ihtilâfı sebebiyle tegayyür eder. Ve iki kişinin gördüğü rü'yâ bir olduğu hâlde, o rü'yâ biri hakkında rahmet ve diğeri hakkında ise 'azâb olur.

Bir risalede de şu tavsiyeler kaydedilmektedir:

> Sağ eli başı altına koya dahi yata; düş görse hayır göre, şer görmiye. Ve düşü düşmânına ve câhil kişiye ve 'avrete ve maskaraya söylemiye.

Rüya tabiri için de en müsait an, sabah vakti yani fecr-i sadıkla güneşin doğması arasındaki zamandır. Vakt-i ıztırarda yani güneşin doğmasıyla batması zamanında ve zeval vaktinde rüyayı tabir etmemelidir.

İlm-i tabir-i rüya edebiyata da intikal etmiştir.

Taşlıcalı Yahyâ'nın *Gülşen-i Envâr*'ından:

İntikâl-i Ta'bîr

Hamre olur mansıb-ı 'âlî misâl
Meste döner mansıbı ile ricâl

Gussa vü endûhu ferâmûş olur
Mansıb ile nîşi anın nûş olur[3]

Mertebesi mey gibi mesrûr ider
Devlet-i dünyâ ile mağrûr ider

Hamre eli irdüğü ey nüktedân
Mansıba el irmeğe oldu nişân

2 Tesvilat: Hakikatte çirkin olan şeyi güzel göstermek.
3 Nîş: Zehir.

Ol birinin rızkına irdi fenâ
Rızkına bâlâdan irişti belâ

Rızkı telef olduğu bî-iştibâh
'Ömrü telef olmağa aldu güvâh

Vâkı'adır remz-i Hudâ-yı mu'în
Hikmetini hâl idene âferîn

Vâkı'adır âyîne-i rûy-ı cân
Her ne ise hâlini eyler beyân

Vâridât-ı Rü'yâ-yı Sâlihâ, Âbide ve Zâhide Mukaddimât-ı Kerâmât Olduğunun Rivâyetidür

Sâlike Hak'tan ki ola bir nazar
Düşleri ahvâlini isbât ider

'Âlem-i rü'yâ ile irşâd olur
Hâdise-i gussadan âzâd olur

Hâ gibi gözünü açar zâhidin
'Aynını pür-nûr ider 'âbidin

Sâlih olanlar iyi düşler görür
Gökteki seyyâreler ile yürür

'İzzet ile niteki kandîl-i nûr
'Arş serîrinde olur pür-sürûr

Müşkilin ervâha sorar gâh olur
Râz-ı nihândan dili âgâh olur

Kangı velîye ki ide i'tikâd
Rûhu ider rûhu ile ittihâd

Her 'amel-i sâlihi pürnûr olur
Geh kamer olur geh olur hûr olur[4]

Hulk-ı hasen sende ki ızhâr olur
Düşüne girer sana ezhâr olur

Kâdî-i âsîde olan bed-sıfât
'Âlem-i ma'nâda olur mühmelât

Ehl-i hevâ derdi ile inleme
Yüzünü görme sözünü dinleme

4 Hûr: Güneş.

Seyr-i ʿaliy seyr tek aʿlâ olur
Seyr-i denî sâye-veş ednâ olur

Sôfi ider düşlerini imtihân
Şehr-i vücûduna olur pâs-bân

Cânib-i envârı küşâde olur
Tâʿatının şevki ziyâde olur

Nef'î'den:

Sarıldı boynuma resen-i zülfü hâbda
Taʿbîr ehli de her biri bir yire çektiler

Sünbülzâde Vehbî'nin tavsiyesi:

Sakın ammâ ki muʿabbirlikden
Düşü azmışlar ile birlikten

*

Şairler, dünyayı bir uykudan, bir rüyadan ibaret addederler.
Nef'î'den:

Bir düş gibidir hak bu ki maʿnîde bu ʿâlem
Kim göz yumup açınca zamânı güzer eyler

Nâmık Kemâl'den:

Bir dem-i gaflette bildik tâ zevâl-i ʿâlemi
ʿÂlem-i rü'yâda çok gördük misâl-i ʿâlemi
Hâbdır nisbetle mâzî subh-ı istikbâline
Böyle taʿbîr eylemişlerdir hayâl-i ʿâlemi

Üsküdarlı Tal'at'tan:

İhtilâfât bütün sûret-i taʿbîrdedir
Yoksa baştan başa hep gördüğümüz rü'yâ bir

Abdülhak Hâmid'den:

Şebîh edgâs ü ahlâma bu hep dîhîm ile dârât[5]
Bu efserle bu ser fevkinde istihzâ-yı seyyârât

5 Edgâs ü ahlâm: Karışık rüyalar. Dîhîm: Taç

İLM-İ MUSİKİ

Musiki, eskilerce "ulûm-ı riyaziye"den addolunmuştur. Mehmed Hafîd, *ed-Dürerü'l-müntehabâti'l-mensûre* adlı eserinde, musikinin "ulûm-ı riyaziye"den sayılmasının sebebini şöyle izah ediyor:

> 'İlm-i merkûmun 'ulûm-ı riyâziyeden 'addolunmasında çend vecih serdolunmuştur. Evvelâ 'ilm-i hikmet ve 'ilm-i hey'et ve 'ilm-i nücûm ve 'ilm-i tıbb ile münâsebeti, hukemâ-yı eslâf ve Hâce Nasîr-i Tûsî ve Mu'allim-i Sânî Hakîm Fârâbî ve Abdülmü'min-i Sôfî ve Hâce Safiyyüddîn ve emsâlleri, 'ulûm-ı muharrerenin mütkın ü mûcidi olmalariyle münâsebet-i üstâziyyettir. Veyâ ancak 'ilm-i tıbba münâsebeti, 'inde'l-etıbbâi'l-hâzikîn ve'l-hukemâi'l-kâmilîn, nabz-ı insânın 'usûl-i mer'iyye-i makâmât ile hareketindendir. Ve 'ilm-i hikmet ü hey'et ü nücûm ile müşâreketi, on iki makâmın on iki bürce ve heft âgâzenin seb'a-i seyyâreye ve çâr şu'benin 'anâsır-ı erba'aya ve yirmi dört elhânın sâ'at-ı leyl ü nehâra muvâfakatleridir. Bu dahi setîr olmıya ki, 'ilm-i mûsikîde nakarât beyninde ezmine-i mütehallele-i nagamâtın te'lîfine ve tenâfür ü istilzâzına nazar bahsine 'ilm-i te'lîf, ve nakarât mâbeyninde ezmine-i mütehalleleye nazar bahsine 'ilm-i îkâ' dirler.

XV. asırda II. Murad namına yazılmış olan *Murâd-nâme*'de şunları yazıyor:

> Bil evvel ki bu 'ilm-i İdrîs'dür
> Açık sözü sanma ki telbîsdür
>
> Anı dört cilimden çıkarmış tamâm
> Alup biribirine karmış tamâm
>
> Olar hey'et ü 'ilm-i hikmet nücûm
> Dahi tıb imiş söz beyânını um

Ki on iki bürce on iki makâm
Komuşlar ki seyreyliyeler müdâm

Yidi yılduza yidi şu'be misâl
Kodular ki eylenile imtisâl

'Anâsır nitekim oluptur çehâr
Makâmın dahi aslını anla çâr

Diyem üş makâmında fehmidesin
Gerekmez ki fehmini vehmidesin

Musiki, İdris Peygamber'e nispet edildiği gibi, Nuh Peygamber'in oğluna da nispet edilmiştir. "Musikar" denilen sazı icat eden ve "nice âgâze vü makâm ü negâmât ibdâ' ve inşâd eyliyen" o imiş.

"İlm-i musiki"ye "ilm-i edvar" denir ki, bir rivayete göre bu ilmi evvela telif ve tedvin eden Davut Peygamber imiş.

Mehmed Hafîd'in *ed-Dürerü'l-müntehabâti'l-mensûre* adlı eserinden:

'İlm-i edvâr, Hazret-i Dâvûd 'alâ-nebiyyinâ ve 'aleyhisselâmdan münteşir ve şâyi' olup ihtirâ- kerdeleri 'ûd-ı ma'hûd, nakîl ve vefâtlarından sonra nice müddet Beytü'l-Mukaddes'de mevcûd, ve hucre-i lâmi'u'l-envârlarında âvihte-i dîvâr-ı i'tibâr olup, ba'dehû zamân-ı fitne-nişân-ı Buht-ı Nasr-ı zulm-'unvân'da cây-ı merkûmdan mefkûd ve nâbûd olmuş. Ba'de zamânin eyyâm-ı 'ahd-ı meserret-fercâm-ı İskender-i Zülkarneyn'de, hukemâ-yı müterassıdîn ve fuzelâ-yı kâmilîn, îcâd-ı rasad mübâşeretine şedd-i nıtâk-ı himmet eyledikleri vakt-i hikmet-nisbette, kuvvet-i riyâzet ile 'ilm-i mûsikîye 'âlim ve fenn-i mezbûra hâkim olup, 'ûd-ı güm-şüde vü mefkûdu, hey'et-i ûlâsında vücûd-pezir, ve şekl-i mahsûsasında sûret-gîr eylemişler.

Bu rivayeti, Aynî, şu beyitlerle ifade etmektedir:

Rübâb ü 'ûd ü mûsikâr ü tanbûr
Girift ü sûr-nây ü tabl u santûr

Ney ü kânûn ile sîne-kemânı
Kudûm ü deff ü deblek dinle anı

Be-ilhâm-ı Cenâb-ı Rabb-i Ma'bûd
O Dâvûd-ı nebîdir mûcid-i 'ûd

O Buhtü'n-nasr-ı seffâk ü mu'ânid
Sefîh ü zâlim ü gaddâr ü câhid

Harâbe itmeden Kuds-i Şerîf'i
O ferhunde mekân cây-ı lâtifi

Dururdu hücresinde 'ûd ü mizmâr
Nevâ-yı sâzı gûş it kılma inkâr

"İlm-i edvar"a ait eski eserlerde "rast" makamı "ser-perde-i musiki" addolunmuştur. Sonradan yazılan eserlerde, "ser-perde-i musiki", "dügâh" olarak gösterilmektedir.

"Yegâh"tan "tiz neva"ya kadar iki dairede sekizerden on altı makam "ümmehat-ı musiki" addolunmuştur. Ancak "neva" tekerrür ettiği için çıkarılmakta ve bu suretle "ümmehat-ı musiki" on beş makam olarak tespit edilmektedir.

İlm-i edvara ait kitaplarda, musiki makamlarının seyyarelerle olan nisbeti ve icra vakti tespit edildiği gibi, her bir makamın muhtelif hastalıklarla mizaç ve tabiatlar üzerindeki tesirleri kaydedilmiştir.

Mesela:

> Esmerü'l-levne 'Irâk ve tevâbi'i, ve kendüm-gûnâ Isfahân ve tevâbi'i, ve asferü'l-levne râst ve tevâbi'i, ve ebyezu'l-levne köçek ve tevâbi'i, ve nevl-i 'Arab'a hüseynî ve tevâbi'i, ve cins-i 'Acem'e 'Irâk ve tevâbi'i, ve tâ'ife-i Türk'e uşak ve tevâbi'i, ve kısm-ı efrenc ü Rûm'a bûselik ve tevâbi'i mü'essir olduğunu erbâb-ı dikkat tecribe eylemişlerdir.

Eski cemiyet hayatında çok nüfuzlu bir mevkii olan musikiden, divan şairlerinin istifade edecekleri çok tabiidir. Hakikatte eski şairler, musiki makamlarının isimlerinden istifade ederek birçok mazmunlar meydana getirmişlerdir.

Leskofçalı Gâlib'den:

> Bâğ-ı sînem gülşen-i hubb-ı 'Âlî'dir tâ ezel
> Hep hüseynîdir nevâsı 'andelib-i zârımın

Şair, hüseyni makamının adından istifade ederek, Kerbela vakasının kahramanı olan Hüseyin ile tevriye yapıyor ve güzel bir münasebetle Hüseyin'in babası olan Ali'yi zikrettiği gibi bağ, gülşen ve andelib-i zâr kelimeleriyle müraat-ı nazir sanatı da yaparak, yine bir musiki makamı olan nevayı da zikretmiş oluyor.

Ferdî'den:

> Niyâzım bûseliktir sâkî-i gül-çihreden ammâ
> Muhayyerdir bu kârım dem-be-dem redd ü atâsından

Bu beyitte de buselik ve muhayyer birer makam adı olduğu gibi kâr da bir beste şeklinin ismidir.

Hele sâkî-nâmelerde ve buna benzer eserlerde gerek musiki aletlerini gerek musiki makamlarıyla usûllerini sık sık zikrederler.

Sabûhî'den:

> Ey mutrib-i şûh-ı nağme-perdâz
> Bu perdeden eyleyüp ser-âgâz
>
> Geşteyle revişde her makâmı
> Şerheyle nikât-ı sırr-ı câmı

Seyr-i reh-i cânib-i hicâz it
Erbâb-ı safâya keşf-i râz it

'Uşşâk ile ol nevâya dem-sâz
Geh bûselik eyle gâh şehnâz

Âheng-i 'ırâk u ısfahân it
Esrâr-ı meyi birâz beyân it

Mesnevi tarzında yazılmış muhtelif mevzudaki eserlerde de musiki aletleri ve ıstılahları sık sık geçer.

Şemseddîn'in *Deh Mürg* adlı eserinden:

Ehl-i diller yâridür sohbette sâz
Gönlün eğler âdemin gurbette sâz

Hırkası vardur giyer Edhem gibi
Sînesinde zahmı var sînem gibi

Nâlesi bağrımda derdim şerhider
Kılları anın bağırsaktur meğer

Mekteb-i 'aşkımda okurlar sebak
Çenk ayağ üstündedür kânûn kulak

Bağludur tanbûranın dahi beli
Anda hâzır mu'tedil olup dili

Çemberinde deffi devrider bugün
Ey muganni gel ganîmettür bugün

Fursatı fevteyleme virme sele
Vakt ola kim girmiye ayruk ele

Divan şairleri içinde musikişinas olanlar az değildir. Nazîm, Itrî, Hâfız Post, Sâmî ve Nâbî gibi şairlerin bizzat musiki ile meşgul olduklarını biliyoruz. Musikiden ilham alan ve musiki ıstılahlarını kullanarak yeni yeni mazmunlar vücuda getiren şairler, yaptıkları bu istifadenin mukabilini, musikişinaslara besteleyecekleri güfteler meydana getirmekle ödemişlerdir. Herhalde eski cemiyet hayatında şiirle musikinin el ele verdiği muhakkaktır.

Musiki ile şiirin bu tabii ve zaruri kaynaşmasına rağmen, eski eserlerimizde musiki ile meşgul olmak aleyhtarlığı göze çarpar. Mesela Nâbî, kendi musiki ile meşgul olduğu hâlde, oğluna nasihat ederken şunları söyler:

Hazzı var gerçi ki hoş âvâzın
Dinlenür nağmeleri de sâzın

Zevkın it gayride oldukça düçâr
Hânene lîk getürme zinhâr

Sünbülzâde Vehbî de oğluna nasihat ederken musiki hakkında şunları söyler:

Bestehânlık sana şâyeste değil
Silsilen anlara peyveste değil

Dime mutrible yelellâ yeleli
Olma her tanbûranın orta teli

Sakınup söyleme şarkı mânî
Niydügün bilme hele Türkmanî

Tab'ın eylerse eğer meyl-i nevâ
Bil makâmâtını bî-savt u sadâ

Olma sâzendelerin dem-sâzı
Çaldırırlar sana şâyed sâzı

Nâye tazyî'i nefes eylemeli
Üfleyüp ya'ni anı neylemeli

Çalma öyle düdüğü mevlânâ
Ki dine adına neyzen monlâ

Perdesizliktir amân itme gümân
Yakıştır sîne-i Corci'ye kemân

Ne rezâlet diyeler santûrî
Şöhretin ola yehut tanbûrî

Def-keşi Tuhfe'de yazdım sana ben
'Aybdır olma sakın dâ'ire-zen

Acaba bu bir "tasalluf" mudur? Eski cemiyet hayatının bu kadar önem verdiği musiki hakkında, oğluna nasihat ederken verdiği kıymet hükmünün menfi olmasına sebep nedir?

Diğer taraftan asıl musikinin kendisi hakkında kıymet hükmünü verirken, Nâbî:

Mûsikî hikmete dâ'ir fendir
Bilene bilmiyene rûşendir

dediği gibi, musikinin tesirinden bahsederken de şunları söylüyor:

Komaz âyîne-i hâtırda gubâr
Nağme-i çeng ü ney ü mûsikâr

Sünbülzâde Vehbî de:

Mûsikî fenni de hikmettendir
'İlm-i eshâb-ı tabî'attendir

diyor. Bunun sebebini, kendi ifadeleri arasında bulabiliriz. Nâbî:

Hazzı var gerçi ki hoş âvâzın
Dinlenür nağmeleri de sâzın

beytinden sonra:

Lîk âmîziş-i esbâb-ı safâ
İder insânı leked-hâr-ı hevâ

beytiyle, musikinin, ancak safa ve eğlence sebepleriyle karıştığı takdirde insanı hevâ ve heves tekmesine maruz bırakacağını söylüyor.

Hakikatte sırf eğlence vasıtası telakki edilen ve içki âleminin muradifi addedilen musiki hakkında eski devrin umumi telakkisi budur. Bu umumi telakkiye Sünbülzâde Vehbî şu beyitlerle tercüman olmaktadır:

Lîk sen eyler isen meyl ü heves
Dâ'irende işidince herkes

Çelebi ehl-i hevâdır dirler
Mâ'il-i zevk u safâdır dirler

Çünki ahvâl-i zamândır ma'lûm
Cümle 'indinde olursun mezmûm

Gayri yerde bulıcak gûşeyle
Gam-ı eyyâmı ferâmuş eyle

Bezm âleminin iki mühim kahramanı olan "sâkî ve mutrib" sâkî-nâmelerin en mühim unsurunu teşkil eder.

Herhâlde Nâbî'nin:

Sâzende dahi rutbe-i zillettedir ammâ
Remmâl ü müneccim gibi menhûs değildir

beytinde işaret ettiği sazendenin, sâkî-nâmelerin kahramanı olan tasavvufi mânâsından gayrı-mutrib olduğuna şüphe yoktur.

*

Sâmî şu manzumesinde bütün musiki makamları ve aletleriyle ıstılahlarını toplamıştır:

İbtidâ râst ile buldu nizâm
Elif-i evvel-i tertîb-i makâm

Sâniyâ oldu rehâvî hâvî
Feyz-i te'sîri be-kavl-i râvî

Penc-gâh ile idüp istînâs
Zevk-ı bî-gâye bulur penc havâs

Mutrib-i hâme ider sad cevlân
Semt-i nik-rîze gidince raksân

Isfahân olsa murabba'-beste
Çâr bâğ içre olur güldeste

Semt-i nik-rîze idüp vaz'-ı kadem
Ne kiriz eyledi üstâd-ı kalem

İdicek 'azm-ı reh-i nişâbûr
Oldu şehrâh-ı nefes nakş-ı sutûr

İder ısgâ-yı sadâ-yı zâvîl
Hüzn ü endûhu gönülden zâ'il

Zühre ile negamât-ı mâhûr
Kızdırup deffini mâhın tef-i hûr[1]

Nağme-i selmek ile subh u mesâ
Silmek ister dili mir'ât âsâ

Olur âgâz-ı nevâ rûha gıdâ
Dinlese 'âşık-ı bî-berk ü nevâ

Olur ey zâhid-i bîtâb u mezâk
Mûsikîden mütelezziz 'uşşâk

Pür-safâ itti makâm-ı hûzî
Havze-i kalb-i gumûm-endûzı

İder oldukça dü-beyt âvâze
Köhne ebyâtı beyâtî tâze

Negamât itse hümâyûnda karâr
Görünür bâl-i hümâ mûsikâr

Bezm-gâh içre mey-i savt-ı 'acem
Ke's-i tanbûru ider sâgar-ı Cem

Hem 'acem hûb u aşîrânı da hûb
Besteler anda ser-â-pâ mergûb

Mutrib ittikçe nihâvendi sürûd
Bûy-ı te'siri virir nağme-i 'ûd

İdemez 'aşkı nühüfte dil-i zâr
Ney gibi nâlesin eyler izhâr

Kıl 'araz-bâr ile 'aşkı inhâ
'Arz-ı bâr olmasın ol şûha dilâ

1 Tef-i hûr: Güneşin harareti.

Demlenüp feyz-i baba tâhirden[2]
Nâyı itti nefesoğlu neyzen[3]

İtse tahrîk-i dügâhiyle negâm
İki telliye döner şakk-ı kalem

Rekb olur kâfile-sâlâr-ı havâs
Yürür anınla katâr-ı enfâs

Çar-gâh oldu hoş-âyende makâm
Her murabba' olur anınla be-nâm

Ger muganni ide âheng-i sabâ
Devha-i dilde olur gonce-küşâ

Gelse ol şûh-ı müberka'a-ruhsâr
Dem-i nevrûz açılur zülf-i nigâr

Nağme kim beslemedir kûçekten
Oldu bir na'ra ile perde-şiken

Ger hüseynîyi bileydi zühhâd
Gayrı itmezdi Yezidâne 'inâd

Nağme-i vahye hüseynî bâ necd
Seyyid-i kavme virir hâlet-i vecd

Büzrük âgâz idince cânân[4]
Büzrük ü kûçeki eyler hayrân

Zîr ü bemle negam-ı zîr-kesîd[5]
Virdi râmiş-gere sad şevk-ı cedîd

İtse âheng-i horâsân dilber
Âdemi şâh-ı Horâsân eyler

Leb-i dilber müterennim oldu
Gül-'izârı mütebessim oldu

Bûselik nağmesin itti cânân
Ağzını öpeceğim geldi hemân

Bûselik ile aşîrân idicek
Şevk ile raksa gelür heft felek

Bi't-tabi' zemzeme-i kürdîden
Hazzider nerm karârın işiden

2 Dem: Neyde pest perde.
3 Nefesoğlu: Şeyhin manevi evlatlığı.
4 Büzürk: Pest nağme.
5 Zîr: İnce ses. Bem: Kalın ses.

Gûş olundukça aşîrâne nevâ
Şevk olur dilde nev-â-nev peydâ

Râh-ı tahkîkte bî-kayd-ı mecâz
Hıdî-i nâka-i çenk oldu hicâz[6]

Türk darb ile makâm-ı ʿarabân
Beste olsa urulur bu dil ü cân

Zîrgû olsa da mutrib meselâ[7]
Zîrgûle ider anı bâlâ

Negâmet ile idüp ʿazm-ı hisâr
Oldu dil sûz-ı neşâta dizdâr[8]

Dinle gel bezmde savt-ı ʿuzzâl
Züllü terk eyle de zâhid ʿiz al[9]

Kıl o perçemle siyeh-mest âvâz[10]
Bezm-i meyde iderek ey şeh nâz

Mûsikî râhatü'l-ervâh oldu
Rûh-ı her kâlib-i eşbâh oldu

İtse gerdâniyeden yâr âgâz
Sarılur boynuna bâzû-yı niyâz

O dem ʿuşşâkı muhayyer eyle
Nâ'il it zevkı olursa neyle

Ger muhayyerde idersen cânâ
Bûselikten gelür ʿuşşâka sadâ

Fikri zîr-efken olup kasditmez
Aşağı doğru miyândan gitmez

Savt-ı dil-keşden açık gitme gönül
Örtülüce gerek âheng-i dühül

İtme dildâra muhayyerde niyâz
Çıkmasun sünbüleye çak âvâz

İtmesün nâle o gûne ʿuşşâk
K'iştihâriyle dola Şâm ü ʿIrâk

6 Hıdî: Aslı "hıdâ"dır. Deve yürürken söylenen maval demektir.
7 Zîrgû: İnce sesle söyleyen.
8 Mısradaki dil ve sûz kelimeleri ters okunursa sûz-ı dil makamı da olur.
9 İz: İzzetten.
10 Siyeh-mest: Fazla sarhoş.

Bir muhâlif ne gam itse nüh ʻırâk[11]
Pür olur kün-kûre-i sebʻ-i tıbâk

Kârı sultân-ı ʻırâk olsa bile
İştihâr âfet olur cân ü dile

İtme feryâd ü figân ey dil-i zâr
İtse de kâkülüne beşte nigâr

Nağme üslûb-ı segâh ile ider
Gûştan hûşa idüp rûha eser

Sanma kim hüsn-i sadâ hâlîdir
Mâye-i câzibe-i hâlidir

Kûdek-i nağmeye âvâz-ı hüzâm
Tâze rabtıyle ider şedd-i hizâm[12]

Nağme alçaklığı ko ey zâhid
Evc-i maʻnâdan olur hep vârid

Zâhidâ karçıkar eylerken sâz
Kır çıkar var mı gör anda âvâz

Nereden geldiğin idrâk eyle
Taʻnı ko sâmiʻanı pâkeyle

Hüsn-i sûretle bulur ehl-i dilân
"Cezbetün min cezebâti'r-Rahmân"[13]

Sâlik-i merhale-i ʻaşka hemîn
Nağmedir bedreka-i râh-ı yakîn

İtti sâz-ı kalem-i nâdire-kâr
Sâmîyâ nağme-i temmetle karâr

11 Mısradaki "muhâlif" ve "ırâk" kelimeleri birleşince "muhâlif-i ırâk" olur ki, bir makam adıdır. Şu hâlde beytin mânâsı: "ırak değil, muhalif-i ırak bir nağme yapacak olursa, yedi kat gök kubbesi terennümle dolar."

12 Şedd-i hızâm: Kuşak sıkmak.

13 Bir hadisten alınmıştır. "Allah'ın cezbelerinden bir cezbe" demektir.

MUHTELİF İLİMLERE AİT ISTILAHLAR

Eski şairler, yalnız ilm-i tenjim, ilm-i kimya ve simya gibi ilimlerin ıstılahlarını almakla kalmamışlar, "tecvit"e varıncaya kadar, zamanında ilim telakki edilen bütün bilgi mevzualarının ıstılahlarından istifade etmişlerdir.

MANTIK

Fuzûlî'den:

> Nazarda olmak ile subh u şâm gonce vü gül
> Bedîhî oldu kemâl ehline husûl-i safâ

Bedîhî ve nazari kelimeleri mantık ıstılahlarındandır. Mantık ilmine göre, ilim ya tasavvur veya tasdiktir. Ve her biri ya bedîhî veya nazaridir. Bedîhî, anlaşılması nazar yani fikre ihtiyaç göstermeyen ilimdir. "Nazarda olmak" ise hem görünmek hem de rağbette olmak mânâsında kullanılmıştır. Şair, "Gonca ve gülün sabah ve akşam rağbette olduğu görülmekle, gül gibi rağbette olması lazım gelen kemal erbabının da zevk ve safaya nail olacağı bedîhî olarak malum oldu", diyor. (Beyitteki nazar ve safa kelimeleri aynı zamanda Bektaşi tabirlerindendir.)

Fuzûlî'den:

> Netîce sâlibe olmak hılâf-ı 'âdettir
> Olunca mûcib-i sugrâya müttefik kübrâ

Burada da mantıktaki kıyas bahsine temas ediyor. Kıyas-ı mantıkide, kazıyyeler mucibe olunca netice de mutlak mucibe olur; salibe olamaz.

ZEKÂT

Fuzûlî'den:

> Şükûfe sîmine farz eyledi hurûc-i zekât
> Medâr-ı havl ü bülûg-ı nisâb ü istinmâ

Bu kelimeler zekât ıstılahlarındandır. Zekâtın farz olması için üç şart lazımdır: 1) Havelan-ı havl: Malın üzerinden bir sene-i kameriye geçmesi. 2) Husul-i nisap: Malın, zekât vermek için lazım olan miktarı bulması. 3) Nema: Malın artıp bereketlenmesi kabiliyeti.

Buna nazaran beytin mânâsı: Bahar gelince, geçen bahara nazaran aradan bir sene geçmiş oluyor. Çiçekler de kâfi miktarda baliğ olmuştur. Artmak ve çoğalmak kabiliyetini de haizdir. Demek ki zekâtın üç şartı tahakkuk etmiş bulunuyor. O hâlde çiçekler için zekât farz olmuştur.

TECVİT

Fuzûlî'den:

> Sadâ-yı sevl çeker medd-i muttasıl ya'ni
> Ki medd-i muttasıl ile olur kırâ'at-i mâ

Tevcide göre "ماء" kelimesinde harf-i med olan "ا"ten sonra sebeb-i med olan "ء" bulunduğu için "mâ" kelimesini "medd-i muttasıl" ile çekerek okumak lazımdır.

SARF

Mürif'ten:

> Kimisi pûta-i hâl içre dilin kâl itmiş
> Kimi ecvef gibi 'illet-zede-i herze-derûn

Beyitteki "ecvef" ve "illet" kelimeleri sarf ıstılahlarındandır. Ortası "harf-i illet" olan kelimeye "ecvef" derler. Huruf-ı illet "ا, و, ى" harfleridir.

RİYAZİYE

Fuzûlî'den:

> Hutût-ı muhtelif ü müstakîmi enhârın
> Çemende saldı zevâyâ-yı gûne gûne binâ

Nedîm'den:

Nutku itse suhre-i sammâya ger ithâf-ı rûh[1]
Zihni olsa bakle-i hamkâya ger feyz-âferîn[2]

Ol kılar cezr-i asammın şüphesin mahz-ı vuzûh
Bu ider kutr-ı muhîtin nisbetin 'ayn-ı yakîn

İkinci beyitteki "cezr-i asam" ve "kutb-ı muhit" terkipleri hesap ve hendese ıstılahlarıdır.

TAVLA

Hatta şairler, tavla ıstılahlarıyla bile beyitler meydana getirmişlerdir.

Bâkî'den:

Zâr-ı sergeşte-i tâs-ı gam idüp düşmeninin
Bence-i bahtın ider beste-i şeşder hâtem

Şeşder tavla demektir. Kahve fincanının veya bir tasın içine zar konarak kumar veya tavla oynandığı malumdur. Beytin mânâsı: Hâtem, düşmanının bahtının pençesini, gam tasının içinde zar yaparak kapısını bağlar.

Itrî'den:

Baş açup kapuna geldim küşâd it hâne-berdûşum
Beni bir pulluk itti zâr idüp bu şeşder-i dünyâ

SATRANÇ

Bâkî'den:

Beydak-ı hâl-i rûhun zülfünle mestûr eyleme
Almağa şâhım gönül ferzânesin açmazdan

"Beydak", "şah", "ferzane", "açmaz" kelimeleri satranç ıshtılahlarındandır. Şair, dilberin yüzündeki beni satrançtaki piyadelere benzetiyor.

Satranç oyunu için tertip edilmiş olan bir bilmece:

Dört müselmân ile beş kâfir meğer
İki dilber sevdiler alnı kamer

Bir 'Arab üç Rûmî bir Hindî ile
Bir gün iki gice sohbet kıldılar

İki mehrû üç siyeh-rû bir melek
İki sakallu dahi iki püser

Bir kara yüzlü rakîb igvâ idüp
Eylediler birbirine kasd-ı ser

Ey Kerîmî hîle budur anla kim
'Addidüp dokuzda birin tarh ider

1 Suhre-i sammâ: Sağır taş parçası.
2 Bakle-i hamkâ: Semizotu.

HAYAT

Hayat ve Edebiyat – Ramazan – Bayram
Hamam – Düğünler – Merasimler –
Diğer Hayat Safhaları –
Zamaneden Şikayetler

HAYAT VE EDEBİYAT

Herhangi bir edebiyatın –ne kadar mücerret olursa olsun– bulunduğu devrin hayatını aksettirmemesi kâbil değildir. Şairler ve sanatkârlar, hatta farkında olmayarak, içinde yaşadıkları devrin ve muhitin tesirlerinden mülhem olurlar.

Nef'î niçin

Gözü meyhâne-i nâz ü kaşı mihrâb-ı niyâz
Yaraşur her ne kadar itse niyâz ehline nâz

beytiyle sevgilinin kaşını mihraba benzetiyor? Çünkü, camide olsun medresede olsun, daima karşısında gördüğü mihrabın ve mihraba benzeyen kemerin tesiri altında, muhayyilesi, o devrin makbul olan mukavves kaşı ile mihrap arasında derhal münasebet buluyor.

Bâkî niçin

Rûhun âteş hat u hâlin behûr-ı misk ü 'anberdir
Ham-ı zülf-i siyâhın halka halka dûd-ı micmerdir

beytinde, sevgilinin yanağını ateşe, yüzündeki tüy ile beni de misk ile amber tütsüsüne benzeterek "Siyah zülfünün büklümleri, buhurdandan çıkan halka halka dumanlardır", diyor? Çünkü ateşe misk ve amber atıp havayı günlük kokusu ile doldurmak, içinde yaşadığı hayatın icaplarındandır; her gün, her yerde gördüğü bir vakıadır.

Belîğ'in mehtap gazelinde

Giyüp bir al eteklik meydâna ʿazm itti
Semâda mevlevî âyînin sâ'ir ider mehtâb

beytiyle tasvir ettiği âlem, Mevlevi ayinini görmemiş, hatta o hayatın içinde yaşamamış bir şairin hayalinden geçer mi?

Dilbere ait tasvirlerde, bakışın hançere, gamzenin kılıca, kaşın yaya, kirpiğin oka benzetilmesi, cengâverlik hayatının icaplarından başka bir şeyle tefsir edilebilir mi?

Divanlarda, kasidelerden müfretlere kadar tasvir ve tavsiflerin unsurunu teşkil eden teşbihlerde, mücerret mefhumların yanı sıra, devrin izleri bulunduğu gibi, mesnevileri dolduran hikâyelerde de aynı hayal unsurlarına rastlanır.

DİVAN EDEBİYATINDA HAYAT

Divan şairleri içinde, eserlerinde hayata en fazla yer veren Nedîm'dir. Fuzûlî'nin gazellerinde görülen iç hayatın akislerine mukabil, Nedîm'in gazelleri ile kasidelerinin teşbihlerinde, günlük hayatın intibaları derhâl göze çarpar.

Mestane geçen bir meclis, o meclisteki "sâkî-i gülçihre"nin ibramı, dökülen mey, kırılan "şişe-i rindan" hemen nazarlarda canlanır. Ve mest geçen bir gecenin sabahında Nedîm'in

Kemer-güsiste perâkende gûşe-i destâr

olarak "hammama" doğru düşe kalka gittiğini görür gibi oluruz.

Niçün sık sık bakarsın böyle mir'ât-ı mücellâya
Meğer sen dahi kendi hüsnüne hayrân mısın kâfir

*

Gâh engüşt-i muhannâsın gehî lâʿlin emüp
Dâne-i ʿunnâb ile nûş-i şerâb itmez misin

*

İşte subh oldu amân mestânesin kâfir yeter
Baʿdezîn bir lâhza meyl-i câme-hâb itmez misin

*

Bezme bir dahi dönüp gelmek değildi niyyetin
Gittiğin vakt anladım ʿazm-i şitâbından senin

*

Ben kulun lâyık değildir vaslına ammâ yine
İltifâtın ârzû-mend-i visâl eyler beni

Gûyyâ bilmez efendim bende-i dîrînesin
Kim Nedîmâ bu mudur deyu su'âl eyler beni

*

Bir elinde gül bir elde câm geldin sâkiyâ
Kangısın alsam gülü yâhûd ki câmı yâ seni

Ben didikçe böyle kim kıldı Nedîm'i nâtüvan
Gösterir engüşt ile meclisteki mînâ seni

Muhtelif gazellerinden seçtiğimiz şu parçalar, Lale Devri'nin neşe ile geçen hayatının en canlı levhalarıdır.

Bir nîm neş'e say bu cihânın bahârını
Bir sâgar-ı keşîdeye tut lâle-zârını

*

Peymâne-i mahabbeti sundun Nedîm'e çün
Lûtfeyle alma câmı birâz kansın ey gönül

beyti, yalnız Nedîm'in şahsiyetini değil, yaşadığı devrin simasını da göstermektedir.

Hatta:

Cefâ-yı tâli'-i nâ-sâz-kârı benden sor
Amân amân sitem-i rûzgârı benden sor

Düşüp ümîde neler çektiğimi ben bilirim
Belâ-yı keşmekeş-i intizârı benden sor

Bir iki günde ne gaddârlıkların gördüm
Felek didikleri nâ-pâydârı benden sor

Zamân-ı va'de tehassürde başkadır 'âlem
O telh-i şerbet-i şîrîn-güvârı benden sor

Henüz neş'esini görmeden humâr çeker
Nedîm-i dil-şüde-i bî-karârı benden sor

Nedîm'in iki günlük tehassürü bile büyük bir dert sayan aceleci ruhunun kararsızlıklarını gösteren şu gazelde bile, sanki gelecek günlerin fecaatini keşfederek bir ân evvel felekten kâm almak isteyen devrin telaşlı isticalini sezmemek mümkün değildir.

Hele şarkıları, "Sâdâbâd"ı, "Cedvel-i sîm"i ve orada geçen hayatın muhtelif cilvelerini aksettiren en hayat dolu manzumelerdir:

Bir safâ bahşidelim gel şu dil-i nâşâda
Gidelim serv-i revânım yürü Sa'dâbâd'a
İşte üç çifte kayık iskelede âmâde
Gidelim serv-i revânım yürü Sa'dâbâd'a

Gülelim oynıyalım kâm alalım dünyâdan
Mâ-ı tesnîm içelim Çeşme-i Nevpeydâ'dan
Görelim âb-ı hayât aktığın ejderhâdan
Gidelim serv-i revânım yürü Sa'dâbâd'a

Geh varup havz kenârında hırâmân olalım
Geh gelüp Kasr-ı Cinân seyrine hayrân olalım
Gâh şarkı okuyup gâh gazelhân olalım
Gidelim serv-i revânım yürü Sa'dâbâd'a

İzn alup cum'a namâzına deyu mâderden
Bir gün uğurlıyalım çarh-ı sitem-perverden
Dolaşup iskeleye doğru nihân yollardan
Gidelim serv-i revânım yürü Sa'dâbâd'a

Bir sen ü bir ben ü bir mutrib-i pâkîze-edâ
İznin olursa eğer bir de Nedîm-i şeydâ
Gayrı yârânı bu günlük idüp ey şûh fedâ
Gidelim serv-i revânım yürü Sa'dâbâd'a

EDEBÎ HAYAT

Şairler, muasırları hakkında kıymet hükümleri vererek, şiire karşı gösterilen rağbetten veya rağbetsizlikten bahsederek ve çok defa şikayetlerde bulunarak, zamanlarının edebî hayatını da aksettirmişlerdir.

Nâbî'nin, Baltacı Mehmed Paşa'nın sadareti zamanında Halep'ten İstanbul'a gelmesi münasebetiyle Sâbit, Nâbî'yi methederken, zamanının şairleri ve şiir hayatı hakkında şunları söyler:

Yükledüp tâze kumaş-ı Haleb-i ma'nâyı
Geldi İstanbul'a şehbender-i mülk-i 'irfân

Mûcid-i vâdî-i nev muhteri'-i tarz-ı cedîd
Mûşikâf-ı kalem-i nâdire üstâd-ı cihân

Farzdır rûze gibi mükrem ü mer'î tutmak
Geldi bir kadri büyük zâtı mübarek mihmân

Şi'ri yârândan el kesmek içün sârikler
Düzdü teftîşe buyur üstüne kat'î fermân

Şu'arâdan müteşâ'irleri temyîz eyler
Ayrılur gayrı ısırgan tikeninden reyhân

Kaldırım taşları altında birer şâ'ir var
Dâmen-âlûde-i çirkâb-ı dehân-ı hezeyân

Tartılur bulsa odun iskelesi hammâlı
Bir sebük-magza ağır şâ'ir-i sencîde-beyân

Tafra-gâh-ı hezeyâna gelicek her birinin
Gürzü var dest-i tasallufta beşer yüz batman

Vezn olundukta devâvîn-i sakîl-i sühânî
Rûz-ı mahşerde neler çekse gerektir mîzân

Osmânzâde Tâ'ib de zamanının genç şairlerinden şu beyitlerle şikayet eder:

Belâ bunda nice etfâl-i endek-sâl vardır kim
Dahi üstâddan görmüş değillerken Gülistân'ı

Önüne geçmek içün dâ'imâ merdân-ı meydânın
Kemâl-i şevk ile teşmîr iderler sâk u dâmânı

Kâfzâde Fâ'izî, *Leylâ ve Mecnûn*'unda, zamanının kitaba, kâtibe ve şaire karşı gösterdiği takdirsizliği şöyle ifade ediyor:

İtmişti zamân-ı bî-müdârâ
Evrâk-ı kitâbı zarf-ı helvâ

Mânend-i gül-i küşâde ekser
Şîrâze-güsiste idi defter[1]

Her gûşede nâküşûde cüzdân
Şol gonce gibi ki kala pejmân

Düşse n'ola kâtib ıztırâba
Yok râgıbı kim bakar kitâba

Kıyrat ile satılan cevâhir
Kantar ile satılurdu birbir

Olmuştu dimâğ-ı halk efgâr[2]
Debbâğ ile birdi kadr-i 'attâr[3]

Bî-şahne idi dükân-ı insâf[4]
Bir satılur idi dürd ile sâf

Olmuştu mizâc-ı nakd rencûr
Yeksândı dem-i nesîm ü bâhûr[5]

Olmuştu mezâk-ı fark muhtel
Şekkerle berâber idi hanzal[6]

Gitmişdi tetebbu'-i hakîkat
Halk eylemiş idi hezli 'âdet

Olmuştu zemâne halkı ekser
Bedgûy ü dü rûy ü iftirâ-ger

Tev'em olup âştî ile rezm[7]
Olmuştu nifâk nukl-i her bezm

1 Şîrâze-güsiste: Şirazesi çözülmüş.
2 Efgâr: Yaralı.
3 'Attâr: Eskiden ilaç satanlara verilen isim.
4 Şahne: Subaşı.
5 Bâhûr: Sıcak esen yel.
6 Hanzal: Ebu Cehil karpuzu.
7 Âştî: Sulh.

Sünbülzâde Vehbî, hakiki şiirin kıymetten düştüğünü, artık şaire ve şiire itibar edilmediğini şu beyitlerle anlatır:

Sühan-dânân idi menfûr-ı 'âlem
Sözün bilmezler olmuştu mükerrem

Çatal yazı dinürdü nazm-ı pâke
Gören yırtup atardı anı hâke

Hazef makbûl idi dürr ü güherden
Cehâlet mu'teber idi hünerden

Sâbit'ten:

Ey har-ı bî-mezâk-ı cerbeze-gû
Şi're dahleyleme eşekliği ko

Seyyid Vehbî'den:

Çalup almaca mazmûn satmanın bâzârı germ olmuş
Çöğür şâ'irleri tutmuş makâm-ı nükte-sencânı

KÂTİP

Kâtip, eski devirde edebî hayatın tabii ve zaruri bir unsurudur. Eserinin kimlerin eline düşeceğini bilmeyen şair, daima endişe içinde olduğundan, eserinin iyi kâtip eline düşmesi onun en büyük temennisidir.

Taşlıcalı Yahyâ'nın *Gülşen-i Envâr*'ından:

Rahmet o hattâta ki üstâd ola
Anın ile nazmımız âbâd ola

Gencîne-i Râz'ından:

Rahmet ol kâtibe olsun ki 'ıyân
Noktalardan koya ol yolda nişân

Hüsn-i hattıyle ide anı tamâm
Döne her hattı güzel yâre müdâm

Yûsuf u Züleyhâ'sından:

Eli var olsun ol merdin eli var
Ki destinde anın hatt-ı celî var

Her iki mısrâ'ı yazar berâber
Olur şehbâz-ı nazma iki şehper

Bu resme yazdığı yazı müretteb
Cinânın sebze-zârına döner hep

Mamafih daima vaki olan şey, bunun aksidir. Yazısı güzel olan hattatlar bile yanlış yazmaktan kurtulamamışlar ve şairlerin haklı bedduasına uğramışlardır. Bu yüzden daima şairlerin cahil kâtipten şikayet ettikleri görülür.

Fuzûlî'den:

Kalem olsun eli ol kâtib-i bed-tahrîrin
Ki fesâd-ı rakamı sûrumuza şûr eyler

Gâh bir harf sukûtiyle kılur nâdiri nâr
Gâh bir nokta kusûrıyle gözü kûr eyler

Cahil hattattan en çok şikayet eden Taşlıcalı Yahyâ olmuştur. Hemen her eserinde dert yanar.

Gülşen-i Envâr'ından:

Hey ne belâdır bu ki bir bedlikâ
Yazıya ölçümlene nâdân ola[8]

Yazmağa başladığı gibi hemân
Anın elinden kalem ide figân

Yazdığı hat bâğ-ı harâba döne
Noktaları anda gurâba döne

Gencîne-i Râz'ından:

İrsün ol kâtibe bin derd-i sarîh
Yazdığı yanlışı itmezse sahîh

Gelsün ol ahmak u nâdâna belâ
Har gibi câhil ü nâ-kâbil ola

Şâh ü Gedâ'sından:

Umarım 'âlem içre ol nâdân
Boza bu gülşeni niteki hazân

Elifi oldu sanki kâmet-i yâr
Eğri yazup uzada niteki mâr

Cehl ile ide fi'l-i nâ-ma'kûl
Senk-i noktayla rahmi recmide ol

Sehv ile ide gayreti 'ibret
Yaza lafz-ı mahabbeti mihnet

Kalemin mîl-veş çeküp meselâ
Eyliyen 'ayn-ı şi'ri nâhinâ

8 Ölçümlenmek: Başkalarıyla ölçülmeye yeltenmek.

Yûsuf u Züleyhâ'sından:

Elif eğri elinden doğru çıkmaz
Hatâsı yanlışı çok sıhhati az

Perîşân hat yazar destinde hâme
Döner zâg izlerine satr-ı nâme

Sahîh u sâlim itmez üç hurûfu
Ne nesh olur anın hattı ne kûfî

Gözü yazıda vü gönlü yabanda
Vücûdu yerde fikri âsmânda

Yazıdan eylemez bunlar ferâgat
Meğer Allâh'tan ola 'inâyet

RAMAZAN

Ramazan, on iki ayın sultanıdır. Müminler için mübarek bir aydır. Bu ay içinde Allah'ın rahmet kapıları açılır. Diğer aylarda başını secdeye koymayanlar bile o ay içinde sofu kesilirler; muntazam beş vakit namazlarını kılarlar; oruçlarını tutarlar; ibadet ve taatle meşgul olurlar.

Öğleye kadar hayat uyku ile geçer. Daireler, müesseseler, mektepler kapalıdır. Umumi hayat ancak öğleden sonra başlar. Günlük işlerle bir iki saat vakit geçirildikten sonra camilere gidilir. İkindi zamanı camiler dolup boşalır. Hafızlar mukabele okur, vaizler kürsülerde halka vaaz eder. Camilerin avlularında sergiler kurulmuştur. Buraları birer mahşer yeri hâlindedir. Büyük caddelerde halk karşılıklı bir sel gibi akar. Nihayet iftar zamanına yakın herkes evinin yolunu tutar. Fırından simitlerini, halkalarını alarak iftarı ilan eden toptan evvel eve yetişmek için acele eder.

İftar zamanına yakın sofunun yanına varılmaz. Oruç başına vurmuştur. Elde tespih dalgın ve sinirli, iftar zamanını bekler.

İftar zamanı herkesin sofrası, türlü iftarlıklar ve nimetlerle doludur ve herkese açıktır. Bir müslüman, tanımadığı bir müslümanın evinde sıcak bir çorba bulabilir. Ramazan hazırlığı, ramazan gelmeden evvel başlar. Bir aileyi birkaç ay idareye kâfi yiyecek ve içecek toptan alınır; hiçbir şey esirgenmez. Hele büyüklerin evlerinde birkaç sofra birden kurulur.

Gece camiler mahyalarla donanır. Günün ibadet ve perhizkârlığı, eğlenceye mâni değildir. Teravih namazından sonra halk camilerden çıkınca muhtelif semtlere

dağılır. Herkes kendi zevkine ve itiyadına göre kahveye, karagöze, ortaoyununa ve diğer eğlence yerlerine gider. Yahut evlerde hususi sohbetler yapılır. Büyük küçük herkes bu ay içinde vaktini hoşça geçirecek vesileler bulur.

Gece yarısına doğru eve dönülür. Sahura kadar yatmak veya sahuru beklemek bir itiyat işidir. Nihayet sahur yemeği de yendikten sonra ertesi günü öğleye doğru uyanmak üzere yatılır.

Vâsıf'tan:

Böyle bir mâh-ı mübârek ola mı mü'mine hiç
Şem'-i gufrân-ı Hudâ her şeb olur şu'le-feşân

Gicelerde pür olup cümle kanâdîl-i menâr
Câmi'an olmada reşk-âver-i hûrâ-yı cinân

Gûşe-i savma'aya çekti yine kendilerin
Hîlesinden hele setr-i sipere mu'tekifân

Dîdeler rûşen efendi ramazân geldi deyu
Ehl-i keyfe biri nâgeh olucak müjde-resân

Didi yâhû bize bir doğru cevâb eyle meded
Hâne-i kalbe düşürdün yine havf-ı halecân

Ramazan ayının başı, daha evvel takvim ile tespit edilmiş değildir. Ramazanın ilanı ayrı bir merasime tâbidir. Ay görülecek, ayın görülmesi garip bir dava mevzuu hâlinde hâkim huzurunda iki şahitle ispat edilecek, hâkim de bu vesile ile ramazanı ilan edecektir.

İzzet Mollâ'dan:

İşâret idüp kaş uciyle hilâl
Kılın emr-i Hakk'a didi imtisâl

Sâbit'ten:

Yövm-i şek sohbetine şîre sıkarken yârân
Sıkboğaz itti basup şahne-i şehr-i ramazân

Çilleye vesvesesiz girdi kapandı zâhid
Hapsolur tâ ramazân âhır olunca şeytân

Dehen ü destini meyhâre yudu sahbâdan
Gûze-i bâdeyi ibrik-i vuzû itti hemân

Döndü bahtı gibi levni yine 'ayyâşların
Şimdi tevhide giren şeyhlerindir devrân

Alınur mu ramazân sôfilerinden mushaf
Rahlenin növbetini beklemeyince insân

İtti mâhiyye berât-ı hasenâtı tezhîb
Sığanup girdi zer-efşânlığa kandîlciyan

Oldu her câmi'-i zî-bende birer hırmen-i nûr
Silme mikyâl-i kanâdîli zücâc-ı rahşân

Kalb-i mü'min gibi mescid mütesellî ma'mûr
Dil-i fâsık gibi meyhâne harâb ü virân

Donanup âl akîdeyle şeker tablaları
İtti her gûşe-i İstanbul'u Sûk-ı Mercân

Cân virir râhat-ı hulkuma esir-i helvâ
Gelse efsürde-gî-i savm ile hulkumuna cân

Elde işkembe fener arkada zenbîl-i sahûr
Gice faslında şikem-hârelerindir seyrân

Vakt-i imsâkteki micmere-i 'anberden
Hoştur âlûfteye iftârda bir lûle duhân

Kadeh-i ratl-ı girân mertebesi keyf virir
Kahve-âşâma ağır kahve ile bir fincan

Haşmet de *Ramâzaniyye*'sinde ramazan hayatına şu beyitlerle tavsif ediyor:

Ekseri servikadan Câmi'-i Fâtih'te gezer
Havlunun her tarafı dilber ile mâl-â-mâl

Kimi 'uşşâkına hem-dest olup gezmekte
Kimi zendûstluk idüp almış ele bir gül-i âl

Sû-be-sû mîve-fürüşân-ı terâzû-der-dest
Yalvarup dirler efendim be-meded benden al

Allâh Allâh nedir ol âmed ü reft-i hûbân
Ki temâşâ ile dil oldu perişân ahvâl

Nedîm'den:

Bağteten sâbit olup gurre firâşında imâm
Hâb içün yatmış iken itti terâviha kıyâm

Baş kaldırmadılar öğleye dek uyhudan
Yövm-i şek zevkına hâzırlanan ahbâb-ı kirâm

Serdi-i fasl-ı bahâr itmiş iken tab'a eser
Âtaş-ı rûze ana kıldı mükâfât-ı tamâm

Şu soğuk günlere bir pâre ısındırdı bizi
Bir gün evvel irişüp geldi hele mâh-ı sıyâm

Pâsbân virdi kudûmiyle cevâb eyliyene
Ramazân geldi mi âyâ diyerek istifhâm

Çeşm-i Zerkâ-i Yemâme'yle mi baktı bilmem
Nazar-ı şâhide ahsente zehî dikkat-i tâm

Bilemem ben de ki şâhitte mi takvîmde mi
Hele bir kizb var ortada budur sıdk-ı kelâm

Ehl-i keyfin birisi dir ki behey sultânım
Aydın ay bellu hesâb olmadı şa'bân tamâm

Bir iki mibla'-ı berş ile urup öldüricek[1]
Geldiler eylediler böyle cihânı sersam

Olacak oldu heman çâre ne şimden sonra
İdelim hükm-i kaza destine teslîm-i zimam

Şevkımız şimdi ana düştü ki inşâallâh
Ola sıhhatle selâmetle meh-i râze tamâm

Kıla erbâb-ı dili âb-ı hayâta sîr-âb
İrişür Hızr gibi âh mübârek bayrâm

Ramazana müteallik kelimelerle mazmunlar da yapılır. Nedîm'den:

Heves-i 'ıyd-ı visâle düşüp encâmında
Oldu dil bir mehe şa'bân ramazân nâmında

Gurre-i rûzeyi gördüm feleğin bâmında
Bir kenârı güzele benzer oruç nâmında

1 Mibla': Kaşık. Berş: Macun.

BAYRAM

Ramazandan sonra gelen Şeker Bayramı'yla onu iki ay on gün sonra takip eden Kurban Bayramı, dinî iki bayramdır. Üç gün süren Şeker Bayramı'nda ramazanın perhizkârlığı sona ermiş, keyif verici içkiler kullananlar itiyatlarına kavuşmuşlardır. Dört gün süren Kurban Bayramı'nın ilk günlerinde kurbanlar kesilir. Eti fakirlere dağıtılır. Her iki bayramda da evvela resmî merasimle bayram başlar. Sonra büyükler ziyaret edilerek el ve etek öpülür. Daha sonra "akraba ve ahibba" ziyaretine gidilir. Küçükler bahşişlerini, hediyelerini alırlar. Bayram neşe içinde geçer. Çocuklar için eğlence yerleri tertip edilir; salıncaklar kurulur. Büyükler de, ya eğlence yerlerinde güzeller arasında dolaşmakla vakitlerini geçirirler; yahut mesirelere giderek hususi tertip edilen eğlencelere iştirak ederler.

Bayram günlerinde İstanbul'un muhtelif yerleri ve eğlenceleri: Şeyhülislâm Yahyâ'dan:

Salınsun ʿıyd irişti yine hûbânı Stanbul'un
Yine ârâste olsun karamanı Stanbul'un

Safâlar eylesün ʿuşşâka olsun merhabâ yer yer
Vefâ Meydânı'na varsun civânânı Stanbul'un

Döner hurşîd-i ʿâlem-tâbına gerdûn-ı gerdânın
Binüp dolaba yer yer mâhtâbânı Stanbul'un

Semend-i nâz ile yüğrük civânlar seyre çıksunlar
Pür olmuş hûblarla Atmeydânı Stanbul'un

Bu şiʿrin hak budur Yahyâ ki gâyet bî-nazîr oldu
Pesend eylerse lâyık ehl-i ʿirfânı Stanbul'un

Nedîm'den:

Ve lîkin bu mübârek 'ıyd vakti eyleyüp teşrîf
Stanbul'un ferâhla 'ıyd-ber-'ıyd oldu her yanı

Binüp sad 'izz ü nâz ile semend-i şûh-reftâra
Güzeller Atmeydânı'nda alur şimdi meydânı

Husûsâ Hazret-i Eyyûb ile Meydân-ı Tophâne
Birer takrîb ile elbette cezbeyler civânânı

Firâz-ı Üsküdar'ın bu'dü vardır gerçi ammâ kim
Yine inkâr olunmaz hak bu kim anın da seyrânı

Ya Sa'dâbâd-ı dil-cûnun efendim sorma hiç vasfın
Kulun bir vech ile ta'bîre kâdir olmazam anı

Müferrih gam-zidâ hâtır-küşâ dil-cû vü ruh-efzâ
Temâşâsı muhassal mest ü hayrân eyler insânı[1]

Biçinmiş bâğlar 'ıydiyye cümle fıstıkî atlas
Sarınmış başa neftî şâl her serv-i hırâmânı

Gümüş renginde bir dibâ biçinmiş Cedvel-i Sîmîn
Ve lîkin hâre gibi mevci var şeffâf ü nûrânî

O dîbâ âbşârın dahi eğninde hemân farkı
Bunun mevci birâz sık anın ise kaddi tûlânî

Yine 'ıydiyye bahşişler virüp fevvâre-i dil-cû
Dem-â-dem itmede etrâf-ı havza sîm-efşânî

Nef'î'den:

Gam gitse 'aceb mi yine 'ıyd-i ramazândır
'Iyd-i ramazân revnak-ı bâzâr-ı cihândır

Mestân-ı harâbâta salâdır ne dururlar
Zühhâda tegallüb idecek dem bu zamândır

Zîrâ ne dimektir bu ki rindân ile vâ'iz
Bir yerde durup câm-ı hilâfe nigerândır

Şimden-gerü yârân-ı sebük-rûha düşer iş
Tertîb-i bisât-ı tarab-ı rıtl-ı girândır

Bir bayram şarkısı:
Nedîm'den:

1 Muhassal: Hülasa.

‘Iyd irüşsün bâ‘is-i şevk-ı cedîd olsun da gör
Seyr-i Sa‘dâbâd’ı sen bir kerre ‘ıyd olsun da gör
Gûşe gûşe mihrler mehler bedîd olsun da gör
Seyr-i Sa‘dâbâd’ı sen bir kerre ‘ıyd olsun da gör

Anda seyr it kim ne fursatlar girer cânâ ele
Gör ne dil-cûlar ne mehrûlar ne âhûlar gele
Tıfl-ı nâzım sevdiğim bir iki gün sabr it hele
Seyr-i Sa‘dâbâd’ı sen bir kerre ‘ıyd olsun da gör

Gerçi kim vardır anın her demde başka zîneti
Rûze eyyâmında da inkâr olunmaz hâleti
Şimdi anlanmaz hele bir hoşça kadr ü kıymeti
Seyr-i Sa‘dâbâd’ı sen bir kerre ‘ıyd olsun da gör

Dur zuhûr itsün hele her gûşeden bir dil-rübâ
Kimi gitsün bâğa doğru kimi sahrâdan yana
Bak nedir dünyâda resm-i sohbet-i zevk ü safâ
Seyr-i Sa‘dâbâd’ı sen bir kerre ‘ıyd olsun da gör

Tıfl-ı nâzım cümle gördüm deyu aldatma beni
Görmedin bir hoşcasın dahi o dil-cû gülşeni
Serv-i nâzım gel Nedîm-i zâr gezdirsün seni
Seyr-i Sa‘dâbâd’ı sen bir kerre ‘ıyd olsun da gör

HAMAM

Hamam eski devirde içtimai hayatın hususi bir köşesini teşkil eder. Eski hayatın zevkleri arasında mühim bir yer tutan hamam, hemen her şairin divanında –en ağır başlılarda dâhil olduğu halde– hiç olmazsa birer mazmuna vesile olarak yer tutar.

Belîğ'in "Hammâm-nâme-i dil-dûz" adlı şiiri bu kâbil manzumelerin karakteristik örneğini teşkil eder.

Şöyle başlar:

Uyanup eyledi ol fitne-i hâbîde kıyâm
Reh-i germâbeye hengâm-ı seher kıldı hırâm

Sandılar anı ikiz doğdu güneş hâs ile 'âm
Câmekâna gelicek tuttu perî gibi makâm

Tâbış-ı gerden-i billûru ile terledi câm
Şevk-ı ümmîd-i der-âgûş ile kızdı hammâm

Savdı 'âşık gibi baştan küleh-i mu'teberin
Câmeden şîve ile çözdü mukaddem kemerin

Gül gibi eyledi kat kat çıkarup câmelerin
Pîrehen ref olıcak sandı gören sîmberin

Perdeden oldu berân âyîne-i sîm-endâm
Kışrını attı harâretle ya şîrîn bâdâm

Nâbî'nin:

Hammâm ki âyîne-i sîmîn-bedenândır
'Uşşâk-sıfat âteşi kalbinde nihândır

beytiyle başlayan hamam gazeli oldukça laubali sayılır.

Nedîm'in, İbrahim Paşa'nın methini tazammun eden kasidesinin teşbibi, bu vadide yazılan manzumelerin en şöhret kazanmış olanıdır:

Sipîde-dem ki olup dîde hâbdan bîdâr
Hurûşa başladı nâgâh serde derd-i humâr

Hezâr za'file hammâma doğru 'azm ittim
Kemer-güsiste perâkende gûşe-i destâr

beyitleriyle sabah vakti hamama gidişini nakleden şair, orada gördüğü dilberi mübalağalarla tasvir ettikten sonra, ona kendisi için şu beyti söyletiyor:

Nedîm nâmına bir şâ'ir-i cihân varmış
Kemend-i zülfüme düşsün ilâhî ol 'ayyâr

Birkaç hamam-nâme matlaı daha:

Fuzûlî'den:

Kıldı ol serv seher nâz ile hammâma hırâm
Şem'-i ruhsârı ile oldu münevver hammâm

Âlî'den:

Girince koynuna bir nâzenîn-i sîm-endâm
Hezâr bâr boşaldır hazînesin hammâm

Tab'î'den:

Hacletinden kızınup terlemez idi hammâm
Soyunup girmese teklîfsiz ol şâh-ı be-nâm

Sâbit'ten:

Hammâmcı-zâde yek-dil olup mekr ü âl ile
Savmakta müşterîsin iki peştimâl ile

Veysî'den:

Temâşâ eyledim hammâmı herkes 'âlem üstünde
O denlü girme çıkma var ki âdem âdem üstünde

İzzet Mollâ'dan:

Yüzünü kızdırup ey mihr-i cihân germâbe
Da'vet eyler seni bin şerm ile bürc-i âbe

Yahyâ'dan:

Hammâm gibi odlara yakup bu çâkeri
Kanıma girdi girmedi hammâma ol perî

Vehbî'nin bir maktaı:

Germ olup yâr ile çok işler ider ey Vehbî
Bu 'amellerle cehennemliğe benzer hammâm

DÜĞÜNLER

Eski cemiyet hayatımızın hususiyeti düşünülecek olursa, toplanmaya ve gülüp eğlenmeye vesile teşkil eden düğünlerin, o devirdeki içtimai mevkii derhâl meydana çıkar.

Eski devirde padişahlar veya vezirler tarafından yapılan düğünler, debdebe ve haşmetin bir miyarı sayılır, israf ve sefahatin, gösterişin yanı sıra alabildiğine gittiği düşünülmezdi. Sürekli harpler ve dâhilî isyanlarla bunalan halk, günlerce süren bu düğünlerde kendilerine bahşedilen serbestliğin müsaadesi nisbetinde, gülüp eğlenmek fırsatını kaçırmazlardı.

Günlük vakaları kayıt ve tespit eden eski tarihçiler, pek tabii olarak düğünlere çok geniş yer ayırmışlar ve düğünün muhtelif safhalarını kaydetmeyi ihmal etmemişlerdir.

Şairler de bu hususta tarihçilerden geri kalmamışlar, düğünleri, düğünlerde yapılan törenleri, günlerce devam eden eğlenceleri, davet edilen misafirleri, gelen hediyeleri ve çekilen ziyafetleri kendilerine has bir üslup ve eda ile tasvir etmişlerdir.

Divan edebiyatında "sur-nâme"ler, düğünlerden ve bu vesile ile yapılan şenliklerden bahseden eserlerdir. Sur-nâmeler, mevzularının hususiyetine göre:

1. Hıtan cemiyeti denilen sünnet düğünlerini,
2. Velime cemiyeti denilen evlenme törenlerini,
3. Şehzade ve sultanların doğumları münasebetiyle yapılan şenlikleri tasvir ederler.

Bunlar manzum veya mensur yazılır.

SÜNNET DÜĞÜNLERİ

IV. Mehmed zamanında 1086 tarihinde Edirne'de büyük bir sünnet düğünü yapılmış, düğün ve şenlik on beş gün devam etmiştir.

Nâbî'ye atfedilen bir sur-nâmede[1] bu on beş günün her gününde verilen ziyafetler, yapılan şenlikler ve takdim edilen hediyeler ayrı ayrı tespit edilmektedir:

Olunup cümle levâzım tertîb
Virdiler bârgehe zînet ü zîb

Kurdular çerha idüp hem-pâye
Başka bir dâ'ire her paşaye

Oldu ta'yîn olucak sûr tamâm
Günde her birine bir sofra ta'âm

Her taraftan kurulup cem'iyyet
İttiler gûşe-be-gûşe 'işret

İbtidâ günde şeh-i 'âlemgîr
Subhdan oldu şeref-bahş-i serîr

Oldu resm üzre müretteb dîvân
Müctemi' oldu 'umûmen a'yân

İttiler başka makâmı tezyîn
Oldu şehzâde dahi anda mekîn

Mihr ü meh eyledi gûyâ ki kırân
Gökte mihr ile meh oldu nigerân

Tahta Şeh resm-i selâtîn üzre
Oturup 'âdet-i dîrîn üzre

Tabl u nekkâre vü kûs u surnâ
Velveleyle salıcak çerha sadâ

Bahr-ı kulzüm-sıfat oldu cûşân
Çekti gül-bank-i dü'â çâvuşân

Açılup bârgeh-i sultânî
Aldılar dâhiline a'yânı

1 Nâbî'nin eserleri arasında bir de *Sur-nâme*'si bulunduğu şimdiye kadar kaydedilmiş değildir. Son zamanlarda gördüğüm bir mecmuada "Vakâyi-i Hıtân-ı Şehzâdegân-ı Hazret-i Sultan Mehmed-i Gâzî li Nâbî Efendi" başlığı altında bir sur-nâme mevcuttur. Bu eser üzerinde henüz tetkiklerimi tamamlamadığım için, şimdilik bir hüküm vermeyerek yalnız bazı örnekler almakla iktifa edeceğim.

Dest-bûse hep olup dil-dâde
Oldular terbiyete âmâde

Ser-i bevvâb-ı agâyân-ı rikâb
İttiler bûs-ı yed-i Şâh'a şitâb

Yürüdü sonra gürûh-ı vüzerâ
Cümleye pîşrev ol kân-ı 'atâ

Mihr ü meh-kevkebe sadrü'l-vüzerâ
Âsaf-ı bî-bedel Ahmed Paşa

Ana peyrev kerem-âmûz-ı kirâm
Âsaf-ı sâf-dil ü râst-kelâm

Mahrem-i bârgeh-i sultânî
Mekrümet-şîme vezîr-i sânî

Dâniş-efrûz-ı ma'ârif-pîrâ
Ahsenü'l-hulk Musâhip Paşa

Buldu çün tehniyet emri pâyân
Halvete girdi Şehinşâh-ı cihân

Pâdişeh girdi çü halvet-gâha
Vüzerâ döndü ziyâfet-gâha

Olucak her biri câyında celîs
Çektiler at'ime-i pâk ü nefîs

Gûne gûne döşenüp ni'metler
Kâse kâse içülüp şerbetler

Gûşe gûşe açılup hân-ı kerem
'Âlemi eylediler gark-ı ni'am

Oldu bir mertebe ni'met yağma
Kalmadı kimse gürisne aslâ

Çün tamâm oldu umûr-ı ni'met
Geldi ihdâya bu def'a nöbet

'İz ile kasra çıkup Şâhinşâh
Eyledi 'âleme şâhâne nigâh

Vüzerâ pîşkeş-i şâhâne
Çektiler pîşgeh-i Sultân'a

Müfredât-ı Pîşkeş-i Hazret-i Sadr-ı A'zam Ahmed Paşa

Evvelâ Hazret-i sadr-ı a'zam
İtti ihdâ vüzerâdan akdem

Cevherî cild ile bir Mushaf-ı hûb
Varak u kıt'a vü hattı mergûb

Bir dahi Mahzenü'l-esrâr-ı lâtif
K'eylemiş Şeyh Nizâmî te'lîf

Cevherî raht ile bir rahş-i kühayl
Görse Şebdîz ana olurdu tufeyl

Mâdiyân bir dahi rahtı lûlû[2]
Üç 'adet rahş dahi sarsar-pû[3]

Tuhfe serpûş ile bir kâse-i zer
K'eylemişlerdi murassa' yekser

Çâr ü bist bohce metâ-ı garrâ
Atlas u hâre Hatâyî dîbâ

Hediyye-i Hazret-i Sadr-ı A'zam Be-Şehzâdegân-ı Âlî-Şân

Sonra şehzâdeye itti ihdâ
Cevherî cild ile Mushaf zîbâ

Bir dahi Tuhfetü'l-ahrâr-ı lâtif
Anı da eyledi Câmî tasnîf

Bir murakka' ki nazîri nâ-yâb
Bir de evrâkı tamâm oyma kitâb

Bir de şâhî-i 'Acem dîvânı
Ki ider seyri gözü nurânî

Cevherî raht ile bir esb-i devân
Üç 'adet rahtsız esb-i pûyân

Bir dahi sorguc-i elmâs-nişân
Üç nefer şûh u dilârâ gılmân

Şem'dân-ı sîmden olmuş peydâ
Beş 'adet bohçe metâ'-ı zîbâ

Virdi şehzâde-i sâniye tuhâf
Lîk şehzâde-i evvelden ehâf

2 Mâdiyân: Kısrak.
3 Sarsar-pû: Kasırga gibi koşan.

Pîşkeş-i Vezîr-i Sâlis Hazret-i Mustafâ Paşa
Be-Rikâb-ı Hümâyûn

İtti sonra siyümîn-i vüzerâ
Hazret-i Mustafâ paşa ihdâ

Hatt-ı yâkût ile bir Mushaf-ı hûb
On nefer şûh-ı gulâm-ı mahbûb

İki kürk ikisi de müstesnâ
Yüz sekiz kıt'a metâ'-ı garrâ

III. Ahmed zamanında yapılmış olan sünnet düğününü Seyyid Vehbî şu beyitlerle tasvir ediyor:

Râhatta zamâne sâyesinde
Âsûde cihân himâyesinde

Sülh ile cihân-ı itti mesrûr
Kendi dahi sonra eyledi sûr

Ta'mîm-i safâ garaz cihâna
Sûr oldu arada bir bahâne

Şehzâdelerini sünnet itti
İn'âm ile şükr-i ni'met itti

Çün müsta'id oldular hıtâna
Sûr eyledi şâhzâde-gâna

Oldukta be-ittifâk-ı tedbîr
Menzil-geh-i sûr sâha-i tîr

Oldu o fezâ misâl-i gülşen
Çâder çiçeği ile müzeyyen

Ok gibi yalınlanup hevâya[4]
Doğruldu halâyık ol fezâya

Halk aktı ara misâl-i enhâr
Oldu meydân çü bahr-ı zehhâr

Âdem deryâsı oldu sahrâ
Her hayme birer cezîre gûyâ

Hurşîd ile meh değil nümâyân
Sînî dizilüp şebân ü rûzân[5]

Her gûne ziyâfet itti halka
Kim sofra çekildi şâm ü şarka

4 Yalınlanmak: Doğrulmak.
5 Sînî: Sini.

Meydânda pîşgû felekler[6]
Hidmette zülüflüdür melekler

Şems ile kamer değil nazarda
Tablayla durur pilâv ü zerde

Sakkâlık idüp sehâb-ı mumtır
Kırbayla ziyâfete su taşır

Ben idemem o simâtı takrîr
İdrâkini eyle çâşnî-gîr

Nâr-ı şefaka tutup virir tef
Mihr ü mehi zühre eylemiş def

Çerh itti ʻâmûd-ı subhu berser
Üstünde güneş sebûye benzer

Sanman ki olur idi savâʻik
Sektirme top attı raʻd-i bârık

Raʻd ile sipihr eyler efgân
Kûs-ı Şeh'e sanki oldu kazgân

Bu berk midir k'olur sebük-tâz
Canbâz mı yoksa hatve-perdâz

Meh mi rek-i ebr-i âsmânda
Gerdûne mi yoksa rîsmânda

Gerdûnda kamer mi cilve-peymâ
Kalyon mu yürür hevada âyâ

Serv üzre göründü mâh-ı nevvâr
Bâlâ-yı sütûnda migzelî vâr[7]

Seyyâre-feşân olup fişenkler
Gün berk-i cehân idi tüfenkler[8]

Oynardı kılıçla berk-ı çâlâk
Birbiri içinde çenber eflâk

Ebr ile idüp reşâşe-pâşî
Çerh oldu meğer tulumcubaşı

Kalʻa yürüyüp nezâket ile
Kâlʻ-ı cebel oldu himmet ile

Meydân olup arsa-i kıyâmet
Dağlar mı yürür nedir bu hâlet

6 Pîşgû: Teşrifatçı.
7 Migzelî: İplik eğirecek alet.
8 Cehân: Sıçrayan.

Ol sûrgeh içre nahl-i sûrî[9]
San Tûr'da gülnihâl-i nûrî

Üstündeki jâledâr ü dilcû
Gül mişrebedir çil akçe memlû

Cündiler iderdi germ-tâzî
Mânend-i şühüb cirîd-bâzî[10]

Atlu yaya itti 'arz-ı cevlân
Hayyâl-i hayâle kaldı meydân

Anlar da çıkup birer ikişer
Hâme idi edhem-i mudammer[11]

Her nev-heves itti 'arz-ı cünbiş
Düştü yola lenk ü lûk dahçüş[12]

Ağaçtan at itti kilk-i bârîk
Oğlancık oyuncağı değil lîk

Meydânı tehî sanup atıldı
Keç tîr gibi uyakta kaldı

Târîh diyüp derî vü tâzî[13]
Zu'munca iderdi meşk-bâzî

Hâmeyle olurdu rahş-rânî
Tiryâkî koşusu sanma anı

Vehbî ile Râşid-i sebük-tâz
İtti kasabât-ı sebki ihrâz[14]

Meydânı bir iki kimse aldı
Gayrileri sâye gibi kaldı

Rûz âhır olup bu hâlet ile
Şeb geldi nehâr sûretiyle

Çün mihr-i vücûd-ı Şâh-ı fîrûz
Tahtı hamel eyledi şebi rûz

Meş'aller olup çü mihr-i enver
Oldu gice gündüze berâber

Kandîllerin eşi'asından
Şeb oldu misâl-i subh-ı rûşen

9 Nahl-i sûrî: Düğün için yapılan yapma ağaç.
10 Şühüb: Şihabın cem'i.
11 Mudammer: Koşu için zayıflatılmış.
12 Lenk ü lûk: Topal mopal.
13 Derî: Farsçanın fasihi. Tâzî: Arapça.
14 Kasabât-ı sebk: Müsabakalarda kazananlara verilmek üzere konan mükâfat.

Gice yem-i nûr idüp telâtum
İtti karayı nezâreden güm

Çıkmasa seher güneş bürûza
Mehtâb-ı fişenk bes idi rûza

Gûşitti tenûr-ı âb-ı âteş
Çâder fişeği habâb-ı âteş

Pîrâmenine şerâre düştü
Eflâkin etekleri tutuştu

Püskürme fişekden oldu mahsûs
Sad renk misâl-i dümm-i tâvûs

Oldukça hevâyi âsmân-rev[15]
Pertâbı virirdi kavse pertev

İndikçe zemîne nâgehânî
Olurdu kazâ-yı âsmânî

Kıldıkça fişek dolâbı devrân
Delv-i feleği iderdi hayrân

Döndükçe garîb tâb virirdi
Bûstân-ı safâya âb virirdi

Gerdende olup felâhen âsâ[16]
Çerh-i feleğe taş attı gûyâ

Çok ok fişeği zuhûr iderdi
Behrâm'a sipihri gûr iderdi

Ejder fişeğiyle oldu her şeb
Sandûgı fişek çü bürc-i akreb[17]

Âteş saçar idi ejder-ağzı[18]
Fıskıyyeler idi ejder ağzı

Çün koç fişeği iderdi natha[19]
Eylerdi 'amel çü sevr sayha[20]

Kestâne fişekleri husûsâ
Kızmış duramaz yerinde aslâ

15 Havâyi: Fişek.
16 Felâhen: Değirmen.
17 Sandûg: Bir nevi fişek.
18 Ejder-ağzı: Bir nevi fişek.
19 Natha: Hayvanın boynuzla vurması.
20 Sevr: Öküz.

Sıçrar cabalar misâl-i duhter
Kestânesi çatlamışa benzer

Reşk idüp ana niheng-i bahrî
Kat kat boğulur fişenk-i bahrî

Humbâra hod itti halkı mebhût
Hâvanda tutuştu sanki bârut

Hâvanlar olup çü havz-ı serşâr
Fıskıyyedir anda cûş-i envâr

Gurre mi şeb-i siyehde da'ir
Çekdirme midir karada sa'ir[21]

Elhâsıl olup garîb seyrân
Bu sûru görenler oldu hayrân

Bî-minnet-i câm ü sâkî vü mey
Mesteyledi kâ'inâtı hey hey

'Iyd üstüne 'ıyd olup cihâna
Şekker-çeş-i şükrdür zamâne

Kavs-i kuzâhî n'ola idüp çenk
Nâhid nevâye itse âhenk

Bir böyle düğün görülmemiştir
Hiç böyle safâ sürülmemiştir

Gör tâli'-i Pâdişâh-ı dehri
Âzin-bend itti kûy u şehri[22]

Dehre sereyân idüp sürûru
Ber-vefk-ı mûrâd oldu sûru

Esbâb-ı tarab tamâm mevcûd
Bîçâre gam ancak oldu nâbûd

Allâh mübârek ide sûrun
Günden güne artıra sürûrun

İtsün keremiyle Hayy-ı biçûn
Şehzâdelerinin 'ömrün efzûn

A'vânına Hak nâsir olsun
Yardımcısına zâhir olsun

21 Çekdirme: Deniz harp gemilerinden bir nevi.
22 Âzin-bend itti: Donattı.

EVLENME DÜĞÜNLERİ

II. Mahmud devrinde Saliha Sultan'ın evlenmesi münasebetiyle yapılan düğün ve şenlikleri, Es'ad şu beyitlerle tasvir ediyor:

Evvelâ Sâliha Sultân sûru
Çeşm-i âsâyişin oldu nûru

Bir vezîrine idüp 'akd anı
Ehl idi oldu mu'allâ şânı

Ya'nî Tophâne Müşîrin Hâkân
Lütf-i sıhriyyete gördü şâyân

Sadr-ı a'zamda dahi ser-'asker
Oldular tesviyeye fermânber

Evvelâ Hazret-i Şeyhü'l-islâm
Hıdmet-i 'akdi ile oldu bükâm

Sûrgâha virilüp sonra nizâm
Oldu esbâb-ı meserrât tamâm

Dolmabâhçe pür olup ni'met ile
Oldu dil-sîr cihân lezzet ile

Kurulup yer yer o semt üzre hıyâm
Oldu her haymede lebrîz-i ta'âm

Kerevetler kurulup nisvâna
'Arabayla dizilüp meydâna

Dil ü çeşmi açup ârâyiş-i sûr
Oldular nâzır-ı gayr-ı manzûr

İki hafta kadar işbu eyyâm
Oldu bâdî-i meserrât-ı enâm

Kırk dokuz sâli vukû'âtına bu
Oldu ser-fıkra-i fâl-ı nîgû

DOĞUM MÜNASEBETİYLE YAPILAN EĞLENCELER

"Sultan Mustafa İbn-i Sultan Ahmed-i Salis" zamanında Hibetullah Sultan'ın doğumu münasebetiyle, Râgıb Paşa'nın emriyle 1172 tarihinde Haşmet tarafından yazılan sur-nâmeden:

Bu makâle, ba'zı kesân-ı letâ'if-endîşân-ı sühriyyenin icâd ü ihtirâ ittikleri etvâr-ı garîbe-i mudhike ile zevk-bahşâ-yı encümen-gâh-ı şehrâyîn oldukları fıkraları mutazammındır. Fıkra-i ûlâ, muhtesib şeklinde bir şahs-ı bezle-gû-yı letâ'ifin, ba'zı eksik ve tamâm vaz'ına münâsib olan eşyânın vezn ü teftîşiyle, 'ale'l-husûs bir kulluğun sopalarını veznittirüp mikdâr-ı vezni nâkıstır, deyu çorbacıyı mu'âhezesiyle, hande-bahşâ-yı temâşâyiyân olduklarını beyân ider:

Vâkı'â hengâm-ı sürûr-encâm-ı şehrâyînde, rûşenâyî-i envâr-ı sürûru eşvâk ile, herkesin hayal-bâz-ı tasavvuru, pes-i perde-i ârzûda tertîb ittiği suver-i 'acîbe-i sühriyyâtı 'arz u izhâr, lâzime-i eyyâm-ı ruhsat-şi'âr olduğuna binâen, ba'zı şetâret-pîşegân ve letâ'if-endîşân, nev bene pesendîde-i havâs u 'âm olacak nice bida'i[23] mudhikât icâdına âgâz ve hezâr sühriyyât-ı gâşiye-i kuvvet-i karihâların ibrâz idüp, ezcümle bir şahs-ı şekâmeniş, bir destâr-ı kevrin-bend ü torlagî[24] berser ve bir ferrâce-i hezâr-levn-i vesî'u'l-kümmi[25] dûşuna zîver kılup, bir hımâr-ı tünd-reftârı, raht u bisât-ı zerrînpûş-ı u'cûbe-nukûş ile har-ı deccâla döndürüp, üstüne süvâr, ve onbeş yirmi kadar tavîlü'l-kâme, elleri deyneklü kimesneler, başlarında kâğıttan yapılmış yeniçeri keçesine müşâbih külâhlar ile ikişer ikişer pîş-i rikâbında râst-revân-ı seyr ü reftâr olup, ber kâ'ide, ardında falaka değnek ve önünde bir herîf terâzu çekerek, 'âdet üzre "muhtesib-i donanmâyım" deyu etrâfa selâm virerek taraf-be-taraf esvâk-ı şehirde geşt ü güzâr ve ba'zı cem'iyyet olan dükkânlar pîşgâhında karâr idüp, bulunan nuzzâr ve temâşâyiyâna türüşrû-yi zâbitâne ile hitâb idüp dir ki:

"Bakın âdemler, ben muhtesib-i donanmâyım ve havâyic-i asliyye-i donanmânın noksan u kusûrunu tecessüs ü teftîşe ikdâm-nümâyım. Ben sizin içün hâb ü râhatımı terkittim, gice ve gündüz, at ve eşek boynuna düştüm. Bakayım zevk u safânız tamâm mı? Zinhâr zevkıyyâta müte'allik bir nesneyi eksik işlemen; sonra peşîmân olursunuz. Karaman koyunu gibi dünbâle var, körpe kızına benzer mahbûb-ı dilâşûb tâzeler, kanâre-i âgûşunuzdan eksik olmasun. Dem-be-dem yağlı ballı ülfete, ve leb-be-leb tatlu tatlu sohbete kıvâm virüp, bu vakti gayrı vakte kıyâs itmeyüp, sırtınızdaki libâsı ucuz bahâ ile satın da zevkıyyâta virin. Tek hemân safânız tamâm olsun; göreyim sizleri. Ben sizin içün sa'yiderim. Murâd ü maksûdum, sizi bu eyyâmda sofâya alıştırup da, donanmâ-yı hümâyûn hitâmından sonra, sizlere hâsü'l-hâs dayak yedirmedir."

Deyu bast-ı makâlât-ı rengin ve bu gûne kelâmât ile nizâm-ı şehrâyîn iderken, muhtesib-i mezbûrun, sencîde-i terâzû-yı çeşmân-ı nigehsen-cânı olan, cebhesi pürnûr, dîdesi mahmûr, gerdânı kâfur, sâ'idi billûr, gül yanaklı, kiras dudaklı, inci dişli, dürlü dürlü söyleyişli, bâlâkad, ra'nâ-had, mehveşân ü perî-tal'ata cilverîz-i hitâb olup dir ki:

"Bakın ey gürûh-ı nâzenîn ve ey çerâgân-ı şebistân-ı şehrâyîn çelebilerim ve kuzularım! Size benden tenbîh ve nasîhat ola ki, 'âşık-ı bîçârelerinize kendünüzü dirhem dirhem satmayın; ve üftâdelerinizi aldatmayın. Ali Paşa narhına[26] ri'âyet edin ve pîrân-ı ehvâye

23 Bida': Bid'atın cem'i.

24 Destâr-ı kevrinbend ü torlagî: Torlagî biçimde ve burularak sarılmış sarık.

25 Vesî'u'l-küm: Kolun yen kısmı geniş.

26 Ali Paşa narhı: Ali Paşa, Kanuni devri vezirlerindendir. Çok şişman olduğu için Semiz Ali Paşa diye anılır. Zarafeti aynı zamanda icraati ile meşhurdur. Burada Ali Paşa narhı tabiri, ucuzluktan kinaye olarak kullanılmıştır.

hürmet idin. Mîve-i vaslı erzân virin; ve şeftâlûyü râygân virin. Ve işinizi sağdan sağa görüp birbirlerinize geçmişleriniz içün kuru niza' eylemeyin."

Deyu tekrâr-be-tekrâr tenbîh-i ekîd idüp, ba'dehû esnâ-yı râhta müsâdefe ittiği, percemi müşkîn, hâli anberîn, sînesi sîmîn, sürîni semîn, tâze vü ter dilfirîb ü dilber rûm beççelerini dahi nevâziş-kerde-i dest-i tevkîf idüp, yanındaki 'avenesine:

"Bakın, şu kâfir hod-fürûşun kantâr-ı müşevvesü'l-mikdârı, tâmmü'l-'ıyar mıdır, ve zelle vü sürîni[27] besli midir? Bu kebîr kıyâmet nedir? Yoksa muktezâ-yı semen-i yâl ü bâl midir; bakalım" deyu zîr ü bâlâ-yı küngâhına[28] işâret ve îmâ, ve:

"Bir eyuce destres-i ihtimâm olan; zîrâ ihtimâldir ki, te'addüd-i şalvâr-ı 'ukdedârdan bu sûret-i cesîmeye girmiştir; sonra başımıza 'amel olup encâmında idbârı çekilür. Bu makûle harc-ı 'âlem olan eşyânın nizâmı baştan savmağa gelmez." deyu emrinde dikkat eyledikte, 'avenesi dahi:

"Sultânım, huzûrunuzda dest-ârâ-yı lems ü nevâziş kılınan zelle-i şebîhü't-telle, sıklet-i tekerrür-i şalvârdan 'ârî ve dağdağa-ı haşviyyattan berî, kıl 'aybsız bir sürîn-i sîmîn-i bîmûdur. Kıyl ü bahâneye gelmez. Tamâm bir yağlı kuyruktur. Ahziden yâdgâra 'aşkolsun Ve bu ta'rîf-i zellede hata vü zellemiz yoktur; ma'lûm-ı şerîfiniz olsun. Lâkin kantâr-ı müheyyicü'l-mikdârın topu ve sapı tamâm yerinde. Ammâ kertiğe müte'allik bir nesnesi yoktur. Bu husûsta emriniz nedir?" didiklerinde, ağâ-yı ihtisâbkâr dahi:

"Hoş imdi, mâni' değil. Bu husûsu başı örtülüce terkidelim. Zîrâ ötedenberu kertik, ehl-i İslâm kantârlarında derkârdır. Yoksa kefere kantârları nâhemvârdır. Elviren derdest itsun. Elvirmiyen geru dursun."

Deyu, sıyırma kantâr[29] ile cevâp dizüp, bunun emsâli nice letâ'if-i kahkaha-engîz ile muhtesib-i şehre niyâbet, ve hezâr sühriyyât ile kûçe vü bâzârı devre 'azîmet üzere iken, bir kulluğun pîşgâhına varup inânkeş-i tevakkuf olup, kulluğun sopalarını getirtüp, önündeki terâzû-yi ma'hûd ile veznittirüp, çorbacıya 'itâb-âmiz hitâb ile mu'âhezeye başladı ki:

"Baka, bre çorbacı ağa! Sen bu kadar eyyâmdır devlet-i pâdişâhîde ocağımda çorbacıyım, deyu taslarsın da ve dayağım koçak[30] meydânım pâk bir ağayım, dirsin de, senin kulluğuna

27 Zelle ve sürîn: Sürin, kıç demektir. Zellenin de sürin ile münasebetli bir mânâya gelmesi lazımdır. Ancak, bu kelimenin muhtelif telaffuzdaki şekillerinin mânâları içinde uygunu bulunamadı. Yalnız *Burhan-ı Kâtı*'da şöyle bir kayıt vardır: "Arabîde ol tâ'am ve nevâleye dinür ki ba'zı sifle-meşrep kimesne, bir ziyâfette ba'de'l-ekl peştemâla sarıp evine götürür. Beyinlerinde çıkın tabir ederler." Bu mânâya ve sürinin şekline göre, zelleyi çıkın mânâsında almak uygun olur. Nitekim biraz aşağıda, "zelle-i şebîhü't telle" terkibi geçmektedir, ki burada da zelle tepe mânâsına gelen telleye benzetildiğine göre, şairin, burada zelle kelimesiyle çıkının şeklini murat etmiş olması hatıra gelebilir.

Zelle asıl hata mânâsınadır. Ancak yine aşağıda: "Bu ta'rîf-i zellede hatâ vü zellemiz yoktur" cümlesi mevcut olduğundan, zellenin hatadan gayrı mânâda kullanılmış olması zaruridir.

28 Kün: "Kûn"dan muhaffef olarak kıç demektir. Husyelere de "günd"den muhaffef olarak "gün" denir. Burada her iki şekil de olabilir.

29 Sıyırma kantar: Toptan.

30 Koçak: Sağlam

dayak yemeğ gelen kimesnelere bu rütbe eksik sopa yedirmek lâyık mıdır? Bunların vezni kânûndan nâkıstır. İmdi sen zâbit değil misin? Sende bir eksik sopa ne arar? Mâdâme ki zâbitin ve hâkimin ta'zîr ve deynegi eksik ola; hiç ekmekçi tamâm işler mi?"
Deyu mudhikâne ta'zîr-i dilpezîri, gerek çorbacıyı ve gerek huzzârı idhâk itmesi, hakka'l-insâf ferâmuş olunacak lâtife vü nâdire değildir.

*

Ayrıca yazılan bu sur-nâmelerden başka, kaside nesiblerinde de düğünlere ait tasvirler bulunur.

XVI. asır şairlerinden Nev'î ile Figânî'nin Kanuni Süleyman devrinde yapılan sünnet düğünleri hakkında yazdıkları kasidelerden de birer örnek alalım.

Nev'î'den:

Ol gün ki sûr-ı sünnet-i sultân içün seher
Gülgûn-ı çerha husrev-i hurşîd olup süvâr

Gün gibi altun üsküf ile şehriyârlar
Saf bağlamıştı âsaf-ı sultâna sad hezâr

Ol rûz-ı haşrı seyriden ölmez cihânda kim
Dîdâr gördü her kişi bîtâb-ı intizâr

Zeyn oldu nahl-i şem' ile meydân-ı kasr-ı Şâh
Yapıldı sanki câmi'-i çerha nice menâr

Gûya içinde hazret-i şehzâde bunların
Bir nahl idi ki yapmış anı sun'-ı Kirdgâr

Ol esb-i bâd-pây ile ol kadd-i ser-firâz
Bir cûybâr idi kim ide servi der-kenâr

Sûr-ı 'azîm-i sünnetine hidmet itmeğe
Cem' oldu serverân-ı selâtîn-i her diyâr

Hâkân-ı Türk ü hân-ı Huten hâkim-i Yemen
Râyân-ı Hind ü dâver-i Kişmir ü Kandehâr[31]

Bilmez düğün evin ki gele kâselis ola
Fağfûr-ı mülk-i Çîn ile kisrâ-yı tâcdâr

Figânî'den:

Subh-dem alup 'utârid destine zerrîn kalem
Defter-i simâbgûn-ı târeme çekti rakam

Emr-i şâhî yazdı bildirdi emîr-i çerha kim
Cem' ola kerrûbiyân hânında Şâh'ın bîş ü kem

31 Râyân: Hint padişahlarına verilen isim.

Atlas-ı gerdûnı kat kat eyleyüp yığdı zühâl
Hâk-i pây-ı rahş-ı Şâh'a itmeğe ferş-i kadem

Altun üsküfle güneş derbân-ı sûr-ı Şâh'dır
Virdi sancak kal'a-i mînâ-nümâya lâ-cerem

Mustafâ'nın sünneti devrinde cârîdir Şehâ
Ehl-i İslâma du'â-yı devletin farz-ı ehem

'Arş-âsâ kurduğun her hayme Atmeydânı'na
Sâyebân-ı çerh-ı atlas ana nisbet bîş ü kem

Her birisi pür-şükûfe san dıraht-ı ravzadır
'Ayş ü işret itmeğe altında gılmân-ı İrem

Başka başka halk u mahlûku konukladın Şehâ
Oldular hânında envâ'-ı ni'amdan muğtenem

Söyle sîr ittin cihân halkı nefâ'isten Şehâ
İştihâya aşyeredi mâ'idende her şikem

Husrevâ bezmin neşâtından zebân-ı hâl ile
Sazlar her sû nagamsaz olup iderler nagam

*

Sûrlar hakkında muhtelif tarihler de söylenmiştir.
Sâlihâ Sultân'ın düğünü hakkında Aynî'nin bir tarihi:

Sâlihâ Sultân'ı virdi Hazret-i Mahmûd Hân
Çâker-i hâsı Halîl Paşa'ya kıldı ber-murâd

Oldu Dolmabâhçe sahnında ziyâfet herkese
Haymelerde ferş atlas çeşm-i bülbülden visâd[32]

Dâhil ü hâric vezirân ü meşâyıh 'âlimân
Sâ'ir erbâb-ı ma'arif 'add ü hadden ber-ziyâd

Boğaziçi'nde çerâgân oldu donandı bütün
Nûr-ı sâhil-hânelerden mâh-ı encüm müstefâd

Oynadı cambâz u rakkâs oldu mutrib nağme-sâz
Kaldı hayrette nücûm ü zühre vü seb'-i şidâd[33]

'Asker-i encümle ecnâd-ı fişeng ü humbâra
Subh olunca ittiler on beş gice ceng ü cihâd

32 Çeşm-i bülbül: Üzeri çeşitli renkler ve çizgilerle süslenmiş bir nevi bardak sürahi vs. Bir nevi kumaşa da denir. Visâd: Yastık.

33 Seb'-i şidâd: Yedi kat gök.

Her düvelden elçiler da'vet olundu yek-be-yek
Geldiler hep şapka-derdest-i emel ber-inkıyâd

Cümlesi ber-veſk-ı dil seyr ü temâşâ kıldılar
Kalmadı mağmûm bir kes oldu mesrûrü'l-fu'âd

Görmedi bir kimse böyle sûr-ı ferhunde-demi
Bu safâyı yâdider gerdûn ilâ yövmi't-temâd[34]

Tâ ki dünyâda ola sûr u safâ vü şevk ü zevk
Her şeb ü rûzun meserret-zây ide Rabbü'l-'ibâd

Aynîyâ bezm-i ziyâfette didim târîh-i tâm
Sâlihâ Sultân Efendi sûru kıldı günü şâd
1250

34 İlâ yövmi't-temâd: Kıyamet gününe kadar.

MERASİMLER

Eski devirde, bayramlarda yahut "yövm-i mahsus"larda yapılan törenlerle, istikbal, elçi kabulü gibi münasebetlerle yapılan törenler de tespit edilmiştir.

SARAYDA YAPILAN BAYRAM MERASİMİ

Nedîm'den:

Sabâh-ı ʻıyd kim ʻâlem olup feyziyle nûrânî
Sadâ-yı kûs-ı şevket eyledi pür çerh-ı kerdânı

Serây-ı Şehriyâr-ı ʻâlem oldu meşrık-ı ikbâl
Gelüp hep hâk-bûse devlet-i ʻulyânın erkânı

Kuruldu taht-ı ʻâlî-baht tarz-ı dil-pesend üzre
Döşendi pîşgâha ol murassaʻ ferş-i hâkânî

Hezârân zîb ü zînet sad hezârân ferr ü şevketle
Cülûs itti çıkup dehrin Şehinşâh-ı cihân-bânı

Yesârında durup şehzâdegân ʻizz ü saʻâdetle
Sipihr-i haşmetin her biri oldu mihr-i tâbânı

Dinür sâhib-kırânın çârdır yanında şemşîri
Görüp şehzâdegânı anladım bu râz-ı pinhânı

Muʻammer eylesün yavuz nazardan saklasun Mevlâ
Ki anlardır binâ-yı ʻizz ü şânın çâr erkânı

Yemîninde dururda hâtem âsâ âsaf-ı ekrem
Olup nûr-ı mücessem ʻâlemin gûya nigeh-bânı

BİR İSTİKBAL MERASİMİ

III. Ahmed zamanında açılan Nemçe seferinde Kırım Hanı Selim Giray, orduya iltihak etmek üzere padişah tarafından Edirne'ye davet edilmişti. Sâbit, bu vesile ile yazdığı *Zafer-nâme*'de hana karşı yapılan istikbal merasimini şu beyitlerle anlatıyor:

Şehinşâh-ı devrâna geldi peyâm
Ki yaklaştı devletle Hân-ı benâm

Hemân Şehriyâr-ı Süleymân cenâb
Vezîr-i ser-efrâza itti hitâb

Varın cümle a'yân ü erkân ile
Kemer-beste huddâm-ı dîvân ile

Bu mihmân-ı zîşâna tekrîm idin
Ri'âyet kılın cümle ta'zîm idin

Nüzûl ittirin 'izz ü ikbâl ile
Anınçün müheyyâ olan menzile

Süvâr oldu Düstûr-ı âsaf-şükûh
Rikâbında hayl ü haşem kûh u kûh

Gümüş savlecânlarla çavuşlar[1]
Ki rif'atte tôp-ı sipihri döğer

Sabâ-menkabet şâtırân-ı rikâb[2]
Şeref-menzilet peyk-i sarsar-şitâb

Serân-ı sipâhan yemîn ü yesâr
Kılıç sîm ü tirkeş cevâhir-nigâr

Mutantan agayân-ı zerrîn-sereç[3]
Sufûf-ı 'adûyu ider herc ü merç

Mükerrem vezîrân-ı âsaf-hısâl
Mufahham emîrân-ı sâhib-kemâl

Fuhûl-i enâm ü sudûr-ı kirâm
Be-tahsîs müftî-i Nu'mân-makâm

Kemâyenbagî de'b-i ta'zîm ile[4]
Hezâr ihtirâm ile tekrîm ile

Haşr-der-haşr saf-be-saf durdular
Mubârek rikâbına yüz sürdüler

1 Savlecân: Çevgan denilen ucu eğri değnek.
2 Şâtırân: Büyüklerin atı yanında gidenler.
3 Sereç: At eğeri.
4 Kemâyenbagî: Herzaman olduğu gibi.

Alay ile müştakbilîn-i kibâr
Düşüp önüne hoşdil ü kâmgâr

*

Du'âlar kılup Server-i 'âdile
Sa'âdetle indirdiler menzile

Du'â eyledi Pâdişâh-ı velî
Çeküp sadrına Hân-ı sâhib-dili

İki kıt'a sorguç kodu başına
Bahâ yetmiye kemterin taşına

Belinden idüp hancerin dahi nez'
Eliyle kemer-bendine kıldı vaz'

Cevâhirli bir tîr-keş-i bî-'adîl
Fürûzân çü rîş-i per-i Cebre'îl

Güneş gibi bir hıl'at-i pür-ziyâ
Ki semmûr-ı şeb kaplı idi ana

Huzûr-ı Şehinşeh'de giydi hemân
Bir 'ankâ olup Hân-ı kaf âşiyân

Çekildi rikâbına bir al rahş
Ki âteş-sitîz idi âteş-drahş

Murassa' rikâb ü mücellâ licâm[5]
Müzerkeş kecîm ü mücevher sitâm[6]

İdüp Pâdişâh-ı cihâna vedâ
Rücû' itti ol Mâh-ı mihr-iltimâ'

Çalındı hemân sûrnâ tabl-ı gûç
Gelip lerzeye çerh-i zâtü'l-bürûç

Süvâr oldu ol ser-firâz-ı cihân
İdüp semt-i mesnâya atf-ı 'inân

5 Licâm: Dizgin.

6 Müzerkeş: Sırmalı. Kecîm: Muharebe zamanında atlara giydirilen çul. Sitâm: At takımı, altın gümüş başlık.

BİR MERASİM

Sünbülzâde Vehbî, Sultan Mustafa zamanında sefaret vazifesiyle İran'a gidiyor. İran şahının huzuruna kabulü merasimini şu mağrurane beyitlerle ifade ediyor:

Kulun da hâk-i pâyinle varup mülk-i Sıfâhân'e
Anı ben sürme ittim çeşm-i fermânrân-ı İrân'e

Mübârek nâme-i nâmî ile Şîrâz'a 'azm ittim
'Aceb şîrâze-bend oldum o evrâk-ı perîşâne

Nümâyân idi etvârımda şân ü şevket-i devlet
Müsûl-i bî-mehâbâ eyledim nezd-i Kerîm Hân'e

Horâsânî serimde ferve-i semmûr dûşumda
Yedimde ser-beraber nâme-i mergûb-ı şâhâne

İdüp tafhîm ile telsîm elimle eyledim teslîm
Kemâl-i ihtirâmım virdi heyret ehl-i dîvâne

Kıyâmen aldı ta'zîm ile öptü koydu baş üzre
Hümâ-yı 'izzet ü rif'at serinde eyledi lâne

İşaret itti üç def'a ku'ûda pîşgâhında
Oturdum ben de şân-ı devletim üzre vakûrâne

Serâser oldu erkân-ı 'Acem dem beste vü hayrân
Bakup geh zînet-i destâra geh üslûb-ı erkâna

Zebân-ı fârisî birle idince pürsîş-i hâli
Cevâbında tevakkuf itmedim aslâ hakîmâne

DİĞER HAYAT SAFHALARI

İçtimai hayatın diğer birçok safhaları, eski edebiyatta kuvvetle yaşar. Yalnız ramazanları, bayramları, düğünleri ve merasimleri değil, hatta bir mahalle mektebini veya bir mahalle baskınıyla bir kadınlar hamamı tasvirini bile görmek mümkündür.

MAHALLE MEKTEBİ

Mehmed bin Receb'in *Nevhatü'l-Uşşâk*'ından:

Sabâh oldu açıldı çünki mekteb
Gelüp sıbyân oturdular müretteb

Oturdular çü tertîb üzre sıbyân
Kimi hece okurda kimi Kur'ân

Önümde her biri tekrâr iderdi
Alup dersini yirine giderdi

Kamu öğrendi dersin oldu hâzır
Sebak almağa cümle oldu nâzır

Sebak alup dağıldı cümle sıbyân
Kalup dil künc-i gam içinde bîcân

Azat ve mektep gezmesi:

Olucak sevdiğimden va'de ihsân
Nidâ ittim işitti cümle sıbyân

Didim yarın olunuz cümle âzâd
Sizi seyre iletem olasız şâd

Seherde bir araya cem' olasız
Filânı varup evinden alasız

Filân seyrân-gehe doğru varasız
Safâ vû 'ayş ü 'işretler süresiz

Çün oyun adını işitti sıbyân
Ne denlü oldular şâdân ü handân

İrüp vakt-i 'asır kapandı mekteb[1]
Olup âzâd el öpüp gittiler hep

Sabâh oldu nihâyet buldu gice
İşit imdi neye irdi netîce

İdüp âlât-ı seyri cümle ihzâr
'Azîmet ittim ammâ dil pür-efgâr

Hemân düştüm seher vaktinde yola
Göz açup bakmadım hiç sağa sola

Mahall-i mev'ide vardım oturdum
Ne lâzımsa yerine hep getürdüm

Yenildi vü içildi nân ü ni'met
İrişti 'âkibet âvân-ı rıhlet

MAHALLE BASKINI

Enderûnî Fâzıl'ın *Zenân-nâme*'sinden:

Bir kıyâmet kopar ol esnâda
Özge bir fitne çıkar ol câda

Semt ahâlisi gelür meydâna
Ak sakal kara sakal cengâne

Bir telâş ile kapu çat çat ider
Halkalar birbirine çak çak ider

Kapunun halkasını tutmuş imâm
Hâbdan şimdi uyanmış sersam

Belde misvâk ü fener elde 'asâ
Şekl-i destârı perîşân ammâ

1 Vakt-i 'asr: İkindi vakti.

Diye tecvîd ile sübhânallâh
Semtimiz böyle değildi eyvâh

Dir ki çık hey be dîni yok hâtûn
Hey gidi zâni habîs ü mel'ûn

Alayım mahkemeden i'lâmın
Kalmasun hiç bu mahalde nâmın

Ehl-i keyfin biri dir hey cânım
Havfım ancak ki budur sultânım

Bize yarın bu reviş cârî olur
Hâneden hâneye hep sârî olur

Bir çuvala koyalım yarın anı
Bahre bâri atalım lâşesini

KADINLAR HAMAMI

Enderûnî Fâzıl'ın *Zenân-nâme*'sinden:

Oturur gûşelere hanımlar
Eyliye sâ'iri kışmirlikler

Turşular fâkiheler şerbetler
Kapışurlar anı ol nekbetler

Kimi kandîl uçurur sabundan
Gösterir her biri bir dürlü fen

Lifden kimi yapar sahte sakal
Koparur anı obiri tel tel

Tas ile kimi soğuk su serper
O dahi çehresine ot çarpar

Peştemâlını belinden o kapar
Obirisi de ana öyle yapar

Bir düğündür sanasın ol hâlâ
Ancak ol ortada eksik zûrnâ

Böyle bâzice iderken âhır
Bir de bir 'arbede olur zâhir

Her birisi atılur meydâna
Kimi na'lini kapar merdâne

Kimisi kil kutusu kimisi tas
Gire mâbeyne-hümâda hannâs[2]

O zamân seyridesin gavgâyı
Baş başa saç saça bir rüsvâyı

2 Hannâs: Şeytan.

HELVA GECELERİ

Hususi toplantılar için yaz mevsiminin lale bahçelerine mukabil, kış mevsiminin de helva geceleri vardır.

Nedîm'den:

Lâleyi bir iki gün anmıyalım şimdi hele
Kâmlar sohbet-i helvâ ile olsun şîrîn[3]

Nedîm'den:

Hattın gelicek 'âşıkına bûse mukarrer
Helvâ gicesidir hatın ey lebleri sükker

Helvâlara söz yok hepisi nâzik ü şîrîn
Hoş cümlesi ammâ kim efendim leb-i dilber[4]

Yüz dürreye aldım gice ol dürr-i yetîmi
Havfım bu ki yârân karışursa dahi artar[5]

Köygöçtüde destârın alup destine kasdâ[6]
Öldürdü beni dâl 'arakçin ile kâfir[7]

Sen bey gibi sadrında otur nâz ile cânâ
Hâcib ola kapunda Nedîmâ-yı muhakkar

Nedîm'den:

Âsafâ sen sohbet-i helvâda şîrîn-kâm olup
Her şebin kılsun nice şevk u meserretle güzâr

Düşmenin helvâsı da burnunda koktu gâlibâ[8]
Zannım oldur kim zamân-ı sayfa dek itmez karâr

3 Kâm: Damak.
4 Leb-i dilber: Dilber dudağı denen tatlı. Aynı zamanda dilberin dudağı.
5 Karışursa: Arttırmaya girerse. Bu kelime aynı zamanda kırışursa diye de okunabilir. Bu takdirde arttırmada uyuşursa mânâsına gelir.
6 Köygöçtü: Bir nevi oyun.
7 Dal 'arakçin: Yalnız takye.
8 Düşmanın helvası burnunda koktu: Ölümü yaklaştı.

ZAMANEDEN ŞİKAYET

Şairler, zaman zaman kendi devirlerinde yapılan zulümden, nizamsızlıktan ve su-i istimalden şikayet ederler:

İzzet Mollâ "kıt'a der şikâyet-i irtikâb-ı zamâne" başlığı altında şu kıtayı söyler:

Dest-i kûtâhımızı itmemiş Allâh resâ
Menba'-ı lûtfunu yoksa elimizle kaparız
Bize virsün mü Hudâ âb-ı hayât-ı tevfîk
Hızr'ı bulsak reh-i zulmette külâhın kaparız

Vâsıf'tan:

Diyenler bozdular bikr-i nizâm-ı 'âlemi şimdi
Nizâm ancak efendi sûret-i defterde kalmıştır

Ziyâ Paşa'dan:

Evrâk ile i'lân olunur cümle nizâmât
Elfâz ile terfîh-i ra'iyyet yeni çıktı

Sâbit'ten:

Şehrin ufûneti bizi öldürdü Sâbitâ
Tefrîc-i zât içün idelim iltecâ-yı bâğ

Nâbî'den:

'Asrda zındîk-sîma şeyhler
Müstecâbü'd-da'velikle lâf atar
Gâybdan mansıb virüp tâliblere
Aldatup halkı velâyetler satar

Nâbî, Musâhip Mustafa Paşa'nın azli münasebetiyle yazdığı bir kasidede, ikbal mevkiinden düşen büyüklere karşı zamane dalkavuklarının nasıl vaziyet değiştirdiklerini şu beyitlerle anlatır:

Kani ol terk-i edeb deyu ku'ûd eylemiyen
Eylemez şimdi mecâliste bulundukçe kıyâm

Kani gördükçe kemân-veş ham iden kâmetini
Zahm açar tîr-sıfat şimdi sudûr itse kelâm

Gevher-i gûş-i kabûl eyliyen ednâ sühânın
Şimdi eyler sühân-i serd ile kasd-i ilzâm

Kani bindikçe rikâba asılan çâbikler
Dest-i şekvâsın ider sonra miyângîr-i licâm

Rûy-mâl itmeğe dâmânına fursat gözeden
Yapışup dâmenine cevr içün eyler ibrâm

Nerdibânlarda begâlgîrliğe sür'atler iden
Nerdibân üzre ider sebkına şimdi ikdâm

Nâbî, rüşvete olan temayülle, şöhret ihtirasını şöyle anlatır:

Virmezdi kimse kimseye nân minnet olmasa
Bir maslahat görülmez idi rüşvet olmasa

İtmez zuhûr 'arsada bir kimseden kerem
Zımnında kasd-ı dâ'iye-i şöhret olmasa

Nâbî'den:

İhtikârın sonu iflâsa çıkar
Yapar evvel bir evi sonra yıkar

Hayriyye-i Nâbî'sinde de şu beyitlerle kadılardan şikayet eder:

O tehîdest ki rüşvet virmez
Kâdî da'vâcıya növbet virmez

İstese dâyini medyûn çıkarır
İstese müflisi Kârûn çıkarır

Hâdim-i şer' iken ammâ ki kuzât
İtmez ittikleri zulmü haşarât

BEZM

Bezm – Bade – Cam – Diğer Mükeyyifler

BEZM

Bezm, sohbet ve işret meclisi demektir. Bu mânâda "bezm-i cem", "bezm-i nûşânûş", "bezm-i işret", "bezm-i mey", "bezm-i safa" gibi terkipler kullanılır. Sâkî-nâmeler, bunu mevzu edinen eserlerdir.

Şairler, bezmden sonra rezmin, rezmden sonrada bezmin hasretini ifade etmişlerdir.

Nedîm'den:

Zamân-ı rezm geçti şimdi vakt-i bezmdir söylen
Çemen nakş eylesün nakkâşlar püşt-i kemân üzre

Dem-i nev-bâve-çînî-i tarabdır geçti vakt-i rezm
Murabba' vefk urulsun ba'dezîn nevk-i sinân üzre

Bu ol demdir ki bâlîn-i siperden penbeyi sâkî
Çıkartıp vaz' ide ser-şîşe-i sahbâ-keşân üzre

Bu ol demdir ki esbân-ı neberdin perçemin mutrib
Koparup bend ide destindeki çûb-i kemân üzre

SÂKÎ VE MUTRİP

Sâkî ve mutrip, bezmin birbirinden ayrılmaz iki unsurudur.

Riyâzî'den:

Sâkî ki'de bezme kâse-bâzî
Mutribler olur terâne-sâzı

Ol reşk-i perî bu ta'ne-i hûr
Bu sûret-i cân o peyker-i nûr

Ol fitne-i dil bu âfet-i cân
Bu rûh-ı hıret o cân-ı 'irfân

Ol 'âlem-i cân bu cân-ı 'âlem
Bu cism-i lâtif o cân-ı âdem

Ol bezle-güzâr ü bu gazel-gûy
Ol nükte-şinâs ü bu mahal-gûy

Olmuşlar iki birâder-i cân
Bir sâgar içüp yalaştılar kan

Şâhidî Dede'den:

Ey mutrib-i dilkeş ele al çenk ü rübâbı
Çâkeyle hicâbı
Ref' eyle nikâbı

Ey sâkî-i mehveş taşa çal şîşe-i 'ârı
Sun câm-ı 'ukârı[1]
Def' eyle humârı

Bezmi hazırlayan, içkiyi sunan, meclise parlaklık veren hep sâkîdir.

Riyâzî'den:

Ey sâkî-i 'işve-kâr-ı tannâz
Sermest-i harâb-ı bâde-i nâz

Basteyle bisât-ı inbisâtı
Germeyle çü bâde ihtilâtı

Bâzâr-ı safâ yine kurulsun
Mey nakd-i revân gibi sürülsün

Bezm ehli olunca halka-beste
Bâzâr-ı elem olur şikeste

Bir yire gelin çü penc engüşt
Urmağa kafâ-yı gussaya müşt

1 'Ukâr: Kırmızı şarap.

Bu halkada aldı kâm dil-i Cem
Bu halkada hiçe satulur gam

Sayyâd-ı zamâne pür-sitemdir
Mürg-ı dile bezm-i mey haremdir

Musikisiz bezm olmaz:
Aynî'den:

Getür ey sâkî-i mutrib-edâ mey
İde rindânı mest âheng-i heyhey

Eğer bî-nağme-i def bâde içsem
Olur her katresi cân ü dile sem

BEZMİN ADAP VE ERKÂNI

İşret meclisinin tertibi:
Aynî'den:

Olup meclis müheyyâ vü müretteb
Dizilsün sâgar-ı mey misl-i kevkeb

Ola her mevsime meclis münâsib
Tufeyli olmağa Cem ola tâlib

Ri'âyet hürmet itsün bezme ahbâb
Otursun mutribân ber-vech-i âdâb

Şürâhiler kıyâm itsün seherden
Ola pürnûr o vakt-i feyze-serden

Kadehler olmasun mecliste hâlî
Budur elfâz-ı rengînin me'âli

Konup envâ'-ı nukliyyât bezme
Bûy-efşân ola 'ıtriyyât bezme

İdince mutribân çeng ü çegâne
Ola demsâz ney sîne-kemâne

Olup hânende-gân âvâze-perdâz
Çıka eflâke âvâz-ı ser-efrâz

Gehî sâz ü şerâb ü üns ü ülfet
Gehî hezl ü lâtife nukl-i sohbet

Yesün ruhsârına defler tabançe[2]
Ola sîne-hırâş-ı cân kemânçe

2 Tabançe: Tokat.

Ele rakkâs alınca çârpâre
Ola zühre semâda pâre pâre

Ola bezme göre yârân ü ahbâb
Heme erbâb-ı 'irfân ehl-i âdâb

Kederlü sohbeti her kim iderse
Reh-i nârefteye her kim giderse

Anı sâkî ide mecliste te'dîb
Safâ vü neşveye teşvîk u tergîb

Ola cân sohbeti eş'âr ü ebyât
Ola meclisleri kân-ı füyüzât

Aynî, içki meclisinin adabını şöyle anlatıyor:

Otur diz üstüne hüsn-i edeble
Dayanma olma cünbân bir sebeble

Kelâma ibtidâ itme sen evvel
Cevâb-ı bâ-sevâba hâzır ol gel

Libâs ü rîş ü engüşterle cânâ
Te'eddüb it mülâ'ib olma aslâ

Çıtırdatma esâbi' eğme başın
Boyun burma beşûş ol çatma kaşın

Gerinme esneme öksürme aslâ
Tükürme sümkürüp aksırma kat'â

Kadeh nûşeyle nuklü itme iksâr
Elinde kâseyi çok tutma zinhâr

Eğer aksırma vâki' olsa andan
Tahiyyetle du'âda ol heman sen

Herkes bezme giremez:
Riyâzî'den:

Her kişi bu bezme mahrem olmaz
Her destine câm alan Cem olmaz

Hele "ham ervah" olan ve meclise ağırlık veren bezme alınmaz:

Meclis-i meyden sürün sıklet viren bîgâneyi

Hatta bezm-i cem'de hafiflik bile caiz değildir:
Riyâzî'den:

Ey dil ayrılma yerinden neşve-i sahbâ ile
Meclis-i Cemşîd ü Cem zîrâ ki hiffet istemez

Ukalalığa hiç lüzum yoktur:
Riyâzî'den:

Bezmimizde vâ'ız-ı sad-dâstân lâzım değil
Meclis-i erbâb-ı 'aşka kıssa-hân lâzım değil

Meclis-i meyde herkes müsavidir:
Riyâzî'den:

Mey meclisidir bunda gedâ bunda Cem olmaz
Kânûn-ı mahabbette beyim zîr ü bem olmaz

Humar hoş görülür:
Riyâzî'den:

Mey hoş görülür humârı ile
Gül tutulur elde hârı ile

Ey duhter-i gül-'izâr-ı engûr
Gördü seni gözün açtı mahmûr

Dil-haste vü derd-nâkiniz hep
Sergeşte vü sîne-çâkiniz hep

Sergeştesi çok şerâb-ı nâbın
Bin zerresi var bir âftâbın

Ancak içki meclisinde ağlamak ayıptır:
Şeyh Gâlib'den:

Bezm-i şâdîde olur girye-i mestâne 'abes

Bununla beraber bazen:

Mey giryesi girye-i safâdır
Bârân-ı bahâr-ı dil-küşâdır

Bu girye vireydi gülbüne âb
Olurdu gülâbı bâde-i nâb

SELASE-İ GASSÂLE

İçkide ilk üç kadehe "selase-i gassâle" derler ki, üç yıkayıcı demektir. Üçüncü kadehten sonra artık perva kalmaz.

Riyâzî'nin bir rubaisi:

Ey dil bunu söyler sana mecliste sebû
Âlâyiş-i dehr-i sifleden destini yu
Bildin mi nedir selâse-i gassâle
Ya'nî ki salât-ı 'aşk içün eyle vuzû

Seyyid Vehbî'nin iki rubaisi:

Sâkî kızarup rûhun misâl-i lâle
Hoy dâneler oldu anda yer yer jâle
Başladı gelû-yi bülbüle mazmazaya
Gördükçe seni selâse-i gassâle

Sâkî bize sun selâse-i gassâle
Ammâ ki ola müselles-i yeksâle
Şîrân-ı gam hücûm eyledi üstümüze
Kıl gerdiş-i câm-ı şu'le-i cevvâle

BADE VE SU

İçkiye su katmak, helale haram karıştırmak caiz olmaz:

Aynî'den:

Su katma sâkîyâ aslâ müdâma
Halâlı gel karıştırma harâma

Ki bir mezheb buna olmaz müsâ'id
Yatar mı bir yatakta bint ü vâlid

Belîğ'den:

Sâkî şerâbı eyleme âlûde sâf ola
Emvâc-ı râz-ı neşve ile dil-şikâf ola

FENA-YI DEHR-İ DENÎ

Dünya fanidir. Fırsatı kaçırmamak lazımdır. Cem'in bile nam ve nişanı kalmamıştır:

Kâfzâde Fâ'izî'den:

Cem fursatı fevte nâdim olmuş
Son demde gözü bu gamla dolmuş

Sâkî sun o câm-ı ergavânı
Yok hükmüne koyalım cihânı

Riyâzî'den:

Mînâdan o bâde kim revândır
Hâl-i Cem'i şerhider zebândır

Cem gitti cihânda nâmı kaldı
Ancak görünürde câmı kaldı

Söyler sana hatt-ı sâgar-ı Cem
Kim nakş-ı berâbdır bu 'âlem

Yüz bin Cem'i eyledi nigünsâr
Çok kelle yedi bu şîr-i hûnhâr

Kalmaz bize deyu bezm-i 'âlem
Mutrib el ele urur dem-â-dem

Behrâm'a bu pîr-i zâl-i pür-kîn
Tâbuttan itti taht-ı çûbîn[3]

Güldürdüğün ağladır bu gerdûn
Dahhâk'e olur felek Ferîdûn

Sabûhî'den:

Sun sâkî şerâb-ı ergavânı
Ol mâye-i 'ömr-i câvidânı

Rindân-ı selef gelüp cihâne
Bu meclisi gördüler şehâne

Her biri çeküp mey-i mugânı
Bir cür'aya sattılar cihânı

Yetti bize çünki növet-i câm
Nûşeyliyelim şerâb-ı gülfâm

Bî-nâm ü nişân iken cihânda
Cân mest idi bezm-i lâ-mekânda

Çün seyriderek nişâna geldim
Sûret urunup 'ıyâna geldim

Kasdim yine bezm-i pür-safâdır
Erbâb-ı irâdete salâdır

Çün subh-ı ezelde doldu câmım
Olsa yeridir Sabûhî nâmım

3 Çûbîn: Çöpten, ağaçtan. Zayıflığından kinaye olarak Behram'a verilen sıfattır.

BAHAR VE BADE

Bezm için en güzel mevsim bahardır; gül mevsimidir. İçmeye tövbe edenler bile bu mevsimde tövbelerini bozarlar. Ham sofuluğu ve riyayı bırakmalı, gönle ferah veren bu mevsimin güzelliğinden istifade etmelidir:

Nef'î'den:

Gül devri 'ayş eyyâmıdır zevk u safâ hengâmıdır
'Âşıkların bayrâmıdır bu mevsim-i ferhunde-dem

Nedîm'den:

Gel ey fasl-ı bahârân mâye-i ârâm u hâbımsın
Enîs-i hâtırım kâm-ı dil-i pür-istirâbımsın

Dehân-ı gonceyi bâz it zebân-ı sevseni ter kıl
Şikest-i tövbeye dahl idene hâzır cevâbımsın

Nedîm'den:

Gül mevsiminde tövbe-i meyden benim gibi
Zannım budur ki sen de peşimânsın ey gönül

Riyâzî'den:

Bu demde revâdır olsa her ân
Bin tövbe ser-i sebûya kurbân

Evvel üfürüp içenler âbı
Şimdi üfürür şerâb-ı nâbı

Tövbe tutalım ki Bî-sütûn'dur
Ferhâd'ı şerâb-ı lâle-gûndur

Çün 'ukde-i gam çözüldü tövbe
Câmı göricek bozuldu tövbe

Ko zühdü gel eyle meygüsârî
Budur bu demin salâhkârı

Bülbüller ider salâ-yı 'işret
Gül vaktidir itme fevt-i fursat

Bâdeyle gül itti sohbet-i tenk
San oldular iki yâr-ı hem-renk

Fevt itme dem-i bahârı sâkî
Bu subh-ı safâ kalur mu bâkî

Hayretî'den:

Bahâr irişti câm içmek gerektir
Şerâb-ı la'l-fâm içmek gerektir

Mamafih ehl-i dil için mevsim kaydı yoktur. Her zaman içilebilir:
Aynî'den:

Fusûl-i erba'a cümle zamânda
Mey iç zevk u safâ it her mekânda

MEY

Mey her şeydir; dilberdir, sevgilidir, mâye-i cünûndur, gevher-i candır, devadır. Her türlü hassa onda mevcuttur:
Riyâzî'den:

Bir dilber-i gül-'izârdır mey
Bir 'akl alıcı nigârdır mey

Sâkî sun o mâye-i cünûnu
Ol mülzim-i 'akl-ı zû-fünûnu

Mey gevher-i bî-bahâ-yı cândır
Nakd-i hırede o râygândır

Ey şâd kılan dil-i hazîni
Safrâ-yı gamın sikencebîni[4]

MEYHANE

Riyâzî'den:

Âteş-gededir o kıble-i cân
Olsa n'ola cây-i mey-perestân

Bir kâ'be-i cân o 'işret-âbâd
Olur varan ana gamdan âzâd

Gamnâk varan ana gelür şen
Giren güç ile çıkar içinden

Meyhâne tarab-serây-ı Cem'dir
Şâhâne makâm-ı 'ayş ü demdir

Meyhâne ki bârgâh-ı Cem'dir
Her tahtası taht-gâh-ı Cem'dir

San tahta vü sandalîsi anın
Kürsü ile levhı âsmânın

Yok dime gamın ucu bucağı
Terk itme o gûşe-i ferâgı

Varmasun oraya zâhid-i şûm
Meyhâne harâbı istemez bûm

4 Sikencebîn: Safra afetine ilaç olan sirke ile baldan yapılmış bir madde.

DİLBER

Meclise nur ve ziynet veren dilberdir:

Dilberler o bezme oldu misbâh
San bezm-i ezelde haşr-i ervâh

Yazmış o ki hükm-i şer'-i 'işret
Bi-yâr dimiş harâm sohbet

Riyâzî'den:

Sâkî yine bir bezm-i safâ kurdu bu şeb
İrdi feleğe nağme-i âvâz-ı tarab

Gül yüzlü lebi gonce güzeller bu gice
Gül destesi gibi geldiler bir yere hep

Nef'î'den:

Dilbersiz olan bezm-i meyin 'âşık-ı zâra
Her sâğarı bir dîde-i hûn-âbe-çegândır

Hûn-âbe değil bâdesi zehr-i gam-ı hicrân
Hem nağme-i çeng ü neyi feryâd ü figândır

Aynî'den:

Mey ü mahbûbu yok mecliste durmam
Varup kendi ayağımla oturmam
Ta'âma sâz ü sahbâsız buyurmam
Bu sırrı yâr ü agyâre duyurmam
Hafîce bâde-hârım bir güneh-kâr

SÂKÎ

Aynî'den:

Ola sâkî edîb ü sâhib-esrâr
Melek-hû mâh-sîma mihr-ruhsâr

Ola tavr u usûl-i bezme 'ârif
Mizâc-ı meşreb-i rindâna vâkıf

Kimisi sırf içer sahbâ-yı nâbı
Kimisi cem'-ider âteşle âbı

Kız oğlan kız ola ziyy-i püserde[5]
Bir eşi olmıya cins-i beşerde

İde 'irfânı bende hâs u 'âmı
Eyusu olmamak 'ümmî vü 'âmî

5 Ziyy-i püserde: Oğlan kıyafetinde.

Beher nev‘-i şerâb ü sâza ‘âlim
‘Uyûb-i zâhirîden pâk ü sâlim

Açık meşreb şeker-leb tatlu dillü
On üç on dört yaşında meh misillü

Edâsından bula meclis şetâret
Sadâsından gele rindâna hâlet

Leb-i la‘li mükerrer “bâ”-i bâde
Dehânı nokta gûyâ harf-i “bâ”de

Feminde nükte-i “mîm”-i tekellüm
Dişi dendâne-i “sîn”-i tebessüm

Ki “nûn”-ı neşvedir çeşm-i sühân-gû
Şerâb ü sâgarın “râ”sı dü ebrû

Gümüş bâzû elinde câm-ı billûr
‘Alânûrin ‘alânûrin ‘alânûr

PİR-İ MUGAN

Riyâzî’den:

Ol eski ocak safâ yeridir
Şol pîr-i mugân ocak eridir

Çok şiddet-i rûzgâr görmüş
Çok zevrak-ı ‘ayş ü nûş sürmüş

Sâgar gibi nûr akar yüzünden
Dil neşve-i feyz alur sözünden

Her vaz‘ı cihan cihân me‘ânî
Her lâfzı kitâb-ı kün-fekânî

Vardır zer ü sîmden ferâgı
Geçmiştir anın küpe ayâğı

Zîr-i kef-i destidir bu nüh tast[6]
Ser-çeşme-i mihrden yumuş dest[7]

Ta‘zim idin anı bir uludur
Çoktur keremi eli doludur

Öp başa ko câm-ı pür-safâsın
Başında götür kadeh du‘âsın[8]

6 Tast ve taşt: Leğen.
7 Yumuş: Yıkamış.
8 Kadeh du‘âsı: Bu tabirin neye delalet ettiği bir türlü bulunamadı.

MUĞBEÇE

Fuzûlî'den:

Muğbeçe mutribi çeküp âvâz
Eyledi karşusunda cilve vü nâz

Nedîm'den:

Bir nigâh-ı âşinâ bestir bize muğbeççeden
Ba'de-zîn ey duhter-i rez çekmezüz nâzın senin

Nedîm'den:

Ne zîbâ ülfet itmiş duhter-i rez beççe-i muğla
Muvaffak pîr-i mey hakkâ püser duhter husûsunda

Riyâzî'den:

Muğbeççe de bir perîsi olmuş
'Akl almada kâfirisi olmuş

MEZELER

Aynî'den:

Beyân-ı Envâ'-ı Nukliyyât-ı Bâde

Ceviz kestane vü bâdâm ü fıstık
Şekerli leblebi 'unnâb u fındık

Kiras emrut erik tüffâh u rummân[9]
Çilek incir üzüm bıttîh-ı bûstân[10]

Kızılcık hûh u şeftâlû-yı ayva[11]
Âlûç habbü'l-lezîz ü hass u hurmâ[12]

Gurâbiyye ağız miski akîde
Mukaşşer bâdem ey mahmûr-dîde

Balık yumurtası pastırma havyar
Tarak u istakoz u midye derkâr[13]

Balık turşusu sardalya ne ra'nâ
Beher tuzlu semekten mersin a'lâ

9 Tüffâh: Elma. Rummân: Nar.
10 Bıttîh: Kavun ve karpuz.
11 Hûh: Şeftali.
12 Âlûç: Muşmula. Habbü'l-lezîz: Nohuda benzer bir nevi meyve. Hass: Marul.
13 Tarak: İstiridyeye benzeyen bir nevi deniz hayvanı.

Penirin her bir envâ'ı güzeldir
Eğer tâze olursa bî-bedeldir

Sığırdili kavurma kuş kebâbı
Söğüş biryân ile nûş it şerâbı

Beher nev'-i fevâkih huşk ü râtıb
Cemî'-i at'ime nukle münâsib

Dahi her bir kadeh nûş eyledikçe
Dil-i medhûşu bî-hûş eyledikçe

İder bûs-ı leb ü ruhsâr ü gerden
Humârı neşveye tebdîl senden

Kimi nukl-i 'araktır kimi suhbâ
Zamânında olur bunlar müheyyâ

Mamafih rindan için asıl meze sâkînin vereceği busedir:
Riyâzî'den:

Sâkî demidir yürüye sâgar
Lûtfunla ayaklana dolular

Her doluda bûse vir lebinden
Sun nuklünü sîb-i gabgabından

Dolu içelim olup safâda
Şeftalünü eyle nukl-i bâde

Sâkî-nâmeler veya bu vadide yazılan eserler, aynı zamanda mutasavvıfane olmak iddiasını da taşırlar. Gerçi ömründe ağızlarına içki koymayan şairler, gerek tasavvuf gerek sanat neşesiyle bu vadide hayli manzumeler hatta sâkî-nâmeler yazmışlardır. Fakat sâkî-nâmelerin hepsini tasavvufi mahiyette addetmeğe imkân yoktur.

Bununla beraber şair, sâkîden, meyden, mahbuptan bol bol bahsederken yapılacak herhangi bir itiraza karşı açık kapı bırakmıştır. Mesela badeye hitap ederken:

Ey şem'-i hidâyet-i ilâhî
Gümrâhların delîl-i râhi

der. Artık bu hitaba muhatap olan şarabı alelade mânâya almaya imkân yoktur.

Bazen şairler daha ihtiyatlı olurlar:
Aynî'den:

Gel ey sâkî-i bezm-i râz-ı vahdet
Şerâbâkîn-i mînâ-yı hakîkat

O meyden vir kim olam sırra vâkıf
Rümûz-ı "'alleme'l-esmâ"ya 'ârif

Sâkîye yapılan bu hitap mutasavvıfanedir. Hatta şair ancak hakiki badeyi istediğini sarahatle de söyler:

Aynî'den:

Bana sâkî mecâzî virme bâde
Gül-i bâğ-ı hayâtım virme bâde

Hakîkat sâgarından neşve-yâb it
Bu devletle fakîri pür-nisâb it

Nihayet bazen ikisinden biri için insanı muhayyer bırakır:

Aynî'den:

Hakîkatle mecâzî cem' olunmaz
Bunun ikisi bir yerde bulunmaz

İkisinden birin nûş itmiyen kes
Eşek oğlu eşektir sohbeti kes

Zaten o mecazi ve hakiki badeyi birbirinden ayırarak vasıflandırmıştır:

İki nev' üzredir sahbâ-yı gülgûn
Biri 'ayn-ı şifâdır diğeri hûn

Biri şehd-i mükeyyiftir biri nîş
Biri cedvâr-ı a'zamdır biri bîş[14]

Biri pek eski şeydir biri hâdis
Biri sâlih biri ümmü'l-habâ'is

Biri nûr-ı sabâh-ı rûz-ı vuslat
Biri deycûr-ı şâm-ı derd ü mihnet

Biri şu'le-fürûz-ı bezm-i 'irfân
Biri dûd-ı çerâg-ı dâr-ı 'isyân

Biri râhat-dih-i rûh-ı revândır
Biri âfet-resân-ı cism ü cândır

Biri yâkûte tül-hamrâ biri senk
Biri âyîne-i 'âlem biri jenk

Biri iksîr-i cândır diğeri mis
Biri dünyâya mâlik biri müflis

Biri nûr-ı Cemâl'in mazharıdır
Biri nâr ı Celâl'in masdarıdır

Biri âb-ı hayât-ı sermedîdir
Biri zehrâbe-i nîk ü bedîdir

14 Cedvâr: Panzehir olarak kullanılan bir kök. Bîş: Bu da cedvar ile beraber biten bir nevi kök; fakat aksine olarak bu öldürücü bir zehirdir. Bıldırcın otu derler.

Mutasavvıfane yazılmış sâkî-nâmeler çoktur. Şeyhülislâm Yahyâ'dan:

Kapanmaz o meyhâne hîçbir zamân
Anın rûze vü ʻıydi birdir hemân

Açık destyârî-i Mevlâ ile
Anın kuflü miftâh-ı illâ ile

Şu meyhâne kim ola sâkîsi yâr
Anın virdiği meyde olmaz humâr

Pür it sâkiyâ câmı rindâna sun
Görüp ʻahd ü peymânı peymâne sun

O meyden ki tiryâk-i ekberdir ol
Ne tiryâk sahbâ-yi kevserdir ol

BADE

Bade burada mutlak içki mânâsında başlık olarak alınmıştır. Şarap ve mey kelimeleri de mutlak olarak çok kullanılır. Divan şairleri, sarhoşluk veren maddeleri murat ettikleri zaman, gerek aralarındaki farkı gözeterek gerek gözetmeyerek, birçok kelimeleri kullanırlar.

Sarhoşluk veren içkilerin adı sayılamıyacak kadar çoktur:

Şerâbın bin kadar ismi bulundu
Kitâb-ı Hilye'de tizkâr olundu
Aynî

Kullanılanları sırasıyla kaydedelim:

1. *Âb-ı engûr*: Üzüm suyu. Üzümden çekilmiş şarap veya rakı.

'Aşk dursun ko mecâzî ise de gönlünde
Âb-ı engûr hum içre durarak bâde olur
Sabrî

2. *Arak*: Rakı.

'Arak kat bâdeye ey mâhpâre
Karıştır nârı nûra nûru nâre
Aynî

Arak esasen ter mânâsına geldiği için şairler bu kelime ile çok kere tevriye yaparlar:

Gülgül oldu bâde-i ʿaşkınla rûy-i gülsitân
Tâb-ı meydendir cebîn-i gonce-i terde ʿarak
Bâkî

3. *Âsîr*: Usare, yani bir maddenin sıkılmışı.

Sun ol mey-i nâb-ı dil-pezîri
Hem-ʿasr-ı Cem ola hoş ʿâsîri
Riyâzî

Nûş itse eşel bu hoş ʿâsîri[1]
Hurşîd ile ide pençe-gîrî
Riyâzî

4. *Ateş-i seyyale*: Yahut ateş-i seyyal, yani şule-i cevval ki kırmızı şarap.

Mey âteş-i seyyâledir mînâ kadehle lâledir
Ya gonce-i pür-jâledir açmış nesîm subh-dem
Nef'î

Sebʿa-i seyyâle sun sâkî k'anın bir keşfine
Zâhid-i murtat irişmez çekse bin yıl erbaʿîn[2]
Ahmed Paşa

Beyitteki seyyale kelimesi de ateş-i seyyale demektir. Seb'a-i seyyale terkibiyle yedinci kadehi kastetmiş olsa gerektir.

5. *Bade*: Mutlak üzümden yapılan şarap. Bâd kelimesi de bade mânâsınadır.

Sâkî getür ol bâdeyi kim dâfiʿ-i gamdır
Saykal ur o mir'âta ki pür-jenk-i elemdir
Rûhî

Gâh sâkîsi gehî sâgarı geh bâdesi yok
Görmedim meclis-i maksûdu tamâm âmâde
Nâbî

Bade-i gül-gûn: Gül rengi, kırmızı şarap.

Tutsa câm-ı bâde-i gül-gûnu verd-i ter gibi
Sâʿid-i sâkî olur şâh-ı gül-i ahmer gibi
Bâkî

1 Eşel: Çolak.
2 Murtat: Perhizkâr.

Bade-i gülfam:

Mübâhat eylemez rindâne-meşreb her husûsunda
Meğer kim bâde-i gülfâm ile sâgar husûsunda
Râgıb Paşa

Bade-i gül-renk:

Hükm-i feyzin ider ol mertebe cârî ki döner
Şîşe-i bâde-i gül-renge habâb-ı tesnîm
Nef'î

Bade-i nâb:

İç bâde-i nâbı subh-demdir
Hoş gör bu demi ki dem bu demdir
Riyâzî

Bâde-i sad-sâle: Yüz senelik eski şarap.

'Aşkolsun o pîr-i mey-i perverde-i 'aşka
Kim bâdesi sad-sâle vü sâkîsi civândır
Ziyâ Paşa

Daha birçok terkipler kullanılır:

İtmiş ol bâde-i süheyl-havâs
Nice hem-demler ile sohbet-i hâs
Fuzûlî

Bade-i mest: Keskin şarap. Bade-i mestane de aynı mânâdadır.
Bade-i nûşin: İçimi kolay ve hoş şarap.

6. *Begmaz*: Pekmez. Şarap.

Evîje bâde begmaz âteş-i ter
Aynî

7. *Bikr*: Şarap.

Rahîk u bikr ü ümmü'd-dehr ü 'azrâ
Aynî

Bu kelime ile birçok terkipler yapılır:
Bikr-i pûşîde-rûy: Henüz küpünün ağzı açılmamış şarap.
Bikr-i meşşâta-i hazan: Henüz içilmeye başlanmamış şarap.

8. *Bintü'l-ineb*: Üzüm kızı. Yani üzümden çekilmiş rakı ve şarap.

Merd odur bintü'l-'inebden gayrı bezm-i hâsına
Hiç ne 'avret uğratır ne pây-ı duhter bastırır
Sâbit

Döşeyüp sofra-i ʿayş ü tarabı
Çekse İncirli'de bintü'l-ʿinebi
Sünbülzâde Vehbî

Bintü'l-ʿinebi durma hemân kullanıyorlar
Rindân-ı harâbâtta yok millet ü mezheb
Yenişehirli Avnî

9. *Bûze*: Boza. Pirinç ve darı unundan yapılan şarap.

Bûze ol cemʿa hem-nişîn oldu
Saʿd ile nahs hem-karîn oldu
Fuzûlî

Saplayup her birinin dûşunu rumh-ı kahrın
Yanyalı Arnabud'un ʿırkına sattırdı ciğer

Boza keyfiyle idüp refʿ-i livâ-yı ʿisyân
Kendini nerd-î ciğer-dâr kıyâs itti meğer
İzzet Mollâ

10. *Duhter-i rez*: Üzüm kızı, yani şarap.

O tıflı duhter-i rezle birâz alıştırdık
Atar kapağı amân duymasun peder mâder
Nedîm

Zannitme duhter-i rezi rind ile gizlidir
Anınla şeyh efendi de babalı kızlıdır
Nedîm

Aynı mânâda duht-i rez de derler:

Bir nâzenîn fitne tevellüd ider müdâm
Mecliste duht-i rezle o büt hem-dem olmasun
Nedîm

Aynı mânâda duhter kelimesiyle birçok terkipler daha yaparlar.

Ey duhter-i gül-ʿizâr-ı engûr
Gördü seni gözün açtı mahmûr
Riyâzî

Duhter-i ineb:

Hem-vâre humla hoş başı câm ile leb-be-leb
Ümmü'l-habâ'is olsa n'ola duhter-i ʿineb
Nedîm

11. *Dem*: İçki mânâsına kullanılır. Hususuyla dem çekmek ve demlenmek tabiri çok geçer.

Dem ü bintü'l-'ineb 'uhtü'l-meserret
Aynî

12. *Dide-i horos*: Kırmızı şarap.

Hûn-i kebûter ile pür olup yine kü'ûs
Devr-i piyâle göstere mi dîde-i horos
Bâkî

13. *Dürd*: Tortu. Bu da sarhoşluk verici bir madde olarak kullanılır.

Bu dürd ü bu sâfî dime dönsün piyâle gam yime
Kânûn-ı devr-i dâ'ime uy sen de mey sun dem-be-dem
Nef'î

Meyhâreyi itse nola pür-şevk
Dürd oldu hamîr-i mâye-i zevk
Riyâzî

14. *Evîje*: Halis şarap.

Mey ü mül duhter-i rez ey semen-ber
Evije bâde begmaz âteş-i ter
Aynî

15. *Gül-arak*: Gül rakısı.

Gelüp bezm-i şerâba cümle rindân
Dimişler gül-'arak bu nâm-ı zîşân
Aynî

16. *Hamr*: Şarap. Sarhoş edici herhangi bir içkiye de derler.

Bir 'ayş ki mevkûf ola keyfiyyet-i hamre
Ayyâşına yuf hamrına hammârına hem yuf
Rûhî

Göstermez oldu la'lini ol hatt-ı nev sakın
Tahrîm-i hamre nâzil olan âyet olmasun
Nedîm

17. *Hûn-i kebuter*: Güvercin kanı, yani kırmızı şarap.

Hûn-i kebûter ile pür olup yine kü'ûs
Devr-i piyâle göstere mi dîde-i horos
Bâkî

18. *İsm*: Günah mânâsındadır. Şaraba da denir.

Şerâb ü ism ü kandîd ü humeyyâ
Müdâm ü hamr ü sırf ü sekr ü sahbâ
Aynî

19. *Kandid*: Şeker kamışından yapılmış şıra ve şarap.

Şerâb ü ism ü kandîd ü humeyyâ
Aynî

20. *Kümeyt*: Siyaha çalan kırmızı şarap. Yelesi ve kuyruğu siyah doru ata da kümeyt derler. Şairler bu kelime ile daima tevriye yaparlar.

Sâkî süre gör kümeyt-i câmı
Ur ağzına ol gümüş licâmı

Al destine câm-ı bâde-i laʿl
Gül-gûn ayağına ur gümüş naʿl
Riyâzî

Kümeyt-i neşat da şaraptan kinayedir.

21. *Lây*: Tortu. Telve veya tortuyu su ile karıştırıp içerler veya öylece yerlermiş.

Teşne-i ʿaşkı bulur mıstaba-i ʿirfânın
Kimisi lây-ı humünde kimi sercûşunda
Nâʾilî

Ne lây-ı hum-i ʿişret ne gubâr-ı hâtır-ı sâgar
ʿAceb ʿâlem ʿaceb dem özge hengâm-ı dilârâdır
Sabrî

Tortu yiyen ve içenlere de lâyhâr denir.

Sundukça ehl-i ʿaşka mey-i laʿl-i hoş-güvâr
Şâdolsa rûh-ı Külhânî-i rind-i lây-hâr
Belîğ

22. *Mey*: Üzümden yapılan şarap. Umumiyetle içki yerine de kullanılır.

Meydir mihekk-i ʿâşıkan âşûb-ı dil-ârâm-ı cân
Sermâye-i pîr-i mugân pîrâye-i bezm-i sanem
Nefʾî

Mey bezme ayak kosa hemân dem
Kefşin bırakup firâr ider gam[3]
Riyâzî

3 Kefş: Ayakkabı.

Sun ol meyi kim kesel-güsildir[4]
Sermâye-i şevk-ı cân ü dildir
Riyâzî

Bir câm-ı leb-â-leble nice rind-i gedâyı
Şâh itmededir ʿasra misâl-i Cem ü Key mey
Sünbülzâde Vehbî

Mey-i hamra: Kırmızı şarap.

Bir nefes hem-dem olup defʿ-i melâl eyliyecek
Bulmadım dünyede câm-ı mey-i hamrâdan yey
Bâkî

Mey-i rivak: Saf halis şarap.

Aldı Mihr eline bir ulu ayağ
Dopdolu kıldı anı mey-i rivâk
Îsî-i Rûmî

23. *Müdam*: Cevheri şarap. Müdâme de derler.

Nûş it pes-i perdede müdâmı
Baştan savagör bu ʿakl-ı hâmı
Riyâzî

24. *Mül*: Şarap.

Sâkî yine câmı eyle pürmül
Demdir ola ceyb-i ʿayş pürgül
Riyâzî

Olmağa harîf-i sohbet-i mül
Her goncenin âstîni pürgül
Riyâzî

25. *Müselles*: Üçte biri kalıncaya kadar kaynatılmış şarap.

Bir zamân dağdağadan olmadı sâf
Bu müsellesle o câm-ı şeffâf
Atâ'i

Müselles gösterir dâ'im temâşâ eylesen elde
Meğer kim pâre-i elmâsdır câm-ı drah-şânı
Bâkî

26. *Nebîz*: Hurma şarabı. Nebît de lügattir.

4 Kesel-güsil: Gevşekliği gideren.

Hâzır u cem‘ hidmetinde çü câm
‘Arak u bûze vü nebîd tamâm
Fuzûlî

27. *Rah*: Şarap.

Râhsın râhat-fezâ-yı hâtır-ı mestânesin
Rûhsun nakd-i revân-ı ‘âşık-ı dîvânesin
Nef’î

Fi’l-hâl getürdüler sabûhu
Mezcitti o mâh râha rûhu
Şeyh Gâlib

28. *Rahîk*: Halis şarap.

Dâ’im içegör mey-i rahîki
Hiç yâdına gelmesün Rahîkî[5]
Riyâzî

Ne keyfiyyet ne hâlet ne eser var
Rahîk-i feyz-i mazmûnunda bilmem
Nef’î

29. *Ruh*: Muhtelif çiçeklerden çekilen derecesi yüksek rakı. (İksir). Ruh kelimesiyle daima tevriye yapılır.

Benzemez bir keyfe hiç keyfinde ‘âlem var senin
Rûhsun e’l-kıssa râh olmanda şübhem var senin
Nef’î

30. *Sahba*: Kırmızı şarap.

Sînesi destindeki peymâneden berrâk u sâf
Rûhları destideki sahbâ-yı terden kırmızı
Nedîm

31. *Sabuh*: Mahmurluğu gidermek için sabahleyin içilen şarap.

Peymâne-i hurşîd ile her subh ideriz ‘ayş
‘Îsâ ile peymâne-keş-i bezm-i sabûhuz
Rûhî

Mey-i dûşîne bizi itti humâr-âlûde
Sâḳiyâ tâzelesün keyfimizi câm-ı sabûh
Sünbülzâde Vehbî

5 Rahîkî: 16. asır şairlerindendir.

32. Selsâl: Tatlı su, içimi kolay şarap.

Sâkî kani ol rahîk-i selsâl
Ol çeşme-i câm o rûh-ı seyyâl
Seyyid Vehbî

Burada selsâl rahika sıfat olarak kullanılmıştır.

33. *Sekr*: Sarhoş olmak mânâsına geldiği gibi, şarabın da ismidir.

Müdâm ü hamr ü sırf ü sekr ü sahbâ
Aynî

34. *Sırf*: Su katılmamış halis şarap. Şarap içmek yerine de kullanılır.

Müdâm ü hamr ü sırf ü sekr ü sahbâ
Aynî

35. *Şerâb*:

Dürdî ile bir tutan şerâbı
Balçıkla sıvarmış âftâbı
Riyâzî

Gâh engüşt-i muhannâsın gehî lâ'lin emüp
Dâne-i 'unnâb ile nûş-i şerâb itmez misin
Nedîm

Şerâb-ı bîgaş: Hilesiz ve katıksız şarap.

Her rind şerâb-ı bîgaş üzre
Ditrerdi çü şu'le âteş üzre
Riyâzî

Şerâb-ı cül: Gül şarabı.

Hâmlık gitmiş şerâb-ı cülle ıslâh eylemiş
Gül gibi bûy-ı salâh aldım dehân-ı câmdan
Sâbit

Misket şarabı: Güzel kokulu üzümden çekilmiş şarap.

Olurdu bir kadeh misket şerâbı jâle lâleyle
Eğer müşkin nesîm-i hulku geşt itse çemen-zârı
Sabrî

Şerâb-ı mürevvak: Süzülmüş halis şarap.

Şerâb-ı mürevvak refîk-i muvâfık

Şerâb-ı nâb: Halis şarap.

Evvel üfürüp içenler âbı
Şimdi üfürür şerâb-ı nâbı
Riyâzî

Şerâb-ı Nûhî: Bin senelik eski şarap.

Sâkî kani ol şerâb-ı Nûhî
Kim bin yaşar eyliyen sabûhî
Niyâzî

Şerâb-ı rummânî: Nar renginde, kırmızı şarap.

Bilür harâretimi ol tabîb-i cân ü dilim
Sunarsa kâse-i la'li şerâb-ı rummânî
Nazîm

Şerâb-ı tahûr: Hem temiz hem de temizleyici şarap. Tasavvufî mânâda kullanılır.

Kanı sâkiyâ ol şerâb-ı tahûr
O feyz-i Hudâ çeşme-i deşt-i nûr
Şeyhülislâm Yahyâ

Kırmızı şarap mânâsına şerâb-ı ergavânî, şerâb-ı gülfam gibi terkipler de kullanılır.

36. *Şîre*: Şıra. Boza ile haşiş suyundan yapılmış şarap.

Sanman bizi kim şîre-i engûr ile mestiz
Rûhî

37. *Ukar*: Kırmızı şarap.

Ey sâkî-i mehveş taşa çal şîşe-i 'ârı
Sun câm-ı 'ukârı
Def' eyle humârı
Şâhidî Dede

Umumiyetle içki mânâsında kullanılan daha birçok kelimeler ve terkipler vardır:

Bülbülî: Şarap. Aynı zamanda küçük kadeh.
Gül-i nişat: Şaraptan kinaye.
Hûn-i rez: Üzümden yapılan şarap.
Meşmûle: Şarap.
Sülâfe: Üzümden çekilmiş çok halis şarap. Sülâf da denir.
Uhtü'l-meserret: Sevinç kızkardeşi, içkiden kinaye.
Ümmü'd-dehr: Zamane anası, içkiden kinaye.
Ümmü'l-habâ'is: Kötülükler anası, içkiden kinaye.
Zebîb: Kuru üzümden çekilen rakı.

*

Garpla münasebet başladıktan sonra şairler frenk içkilerinin isimlerini de kaydetmeyi ihmal etmemişlerdir.

III. Selim zamanı şairlerinden Aynî'nin bir manzumesinden:

Komandariyye şampanya vü bordo
Koyup câma içer ol çeşm-i câdû

Müselles 'anberiyye rom ü vişnâb
İder ruh-sâre-i cânânı pür-tâb

Meyin erva'ını rindân aldı
Saman arpa suyu zühhâda kaldı

*

İçki ile ilgili daha birçok kelimeler ve terkipler vardır:

Cur'a:

Cur'a-i cân-bahşına leb-teşnedir Hızr u Mesîh
Âb-ı hayvânsın yehûd la'l-i leb-i cânânesin
Nef'î

Çakırkeyf:

Süzüldüğünce çakırkeyf çeşm-i şehbâzın
Hamâme beççe gibi dil sakır sakır ditrer
Nedîm

Gökkandil: Fazla sarhoş.

'Aks-i ruhsârı ne dem câm-ı mey-i nâba düşer
Câm gökkandil olup âteş-i pürtâba düşer
Vâsıf

Gökmest: Fazla sarhoş.

Lerzende müdâm câmı derdest
Lâle mey-i 'aşkı ile gökmest
Riyâzî

Habâb: Kadehteki içkinin üzerinde hasıl olan hava kabarcığı.

Reng-i mehtâb idi nümûne-i âb
Kasr ol âb içinde şekl-i habâb
Fuzûlî

Habâb-ı bâdesi 'ıkd-i süreyyâ
Sipihr-i câmda olmuş hüveydâ
Aynî

Hamyâze: İçkiden sonraki gevşeklik, esnemek.

Hamyâzesi var o nâtüvânın
Tut ağzını bir kadehle anın

Hamyâze nişân virir keselden
Aldım anın ağzı ölçüsün ben
Riyâzî

Humar: Sarhoşluktan sonraki sersemlik.

Henüz neş'esini görmeden humâr çeker
Nedîm-i dil-şüde-i bî-karârı benden sor
Nedîm

Mey hoş görülür humârı ile
Gül tutulur elde hârı ile
Riyâzî

Humeyyâ: Şarabın şiddeti ve istilası.

Şarâb ü ism ü kandîd ü humeyyâ
Aynî

Kanzil: Çok sarhoş.

Her tohm-ı sirişk-i mest-i kanzil
Bin gonce-i hande itti hâsıl
Riyâzî

Kûlkûl: Sürahiden kadehe içki boşaltırken çıkan ses.

Hoştur tekerrürün dile ey lehçe-i Nedîm
Bilmem gelû-yi şîşede kûlkûl müsün nesin
Nedîm

Mest-i elest: Elest bezminde mest olan. Elest: Allah'ın insanları yaratıp "elestü bi Rabbiküm" buyurduğu zaman.

Sanman bizi kim şîre-i engûr ile mestiz
Biz ehl-i harâbattanız mest-i elestiz
Rûhî

Mıstaba: Meyhane peykesi. Rindlerin toplandığı yer

Biziz ol mıstaba-i feyz ki sahbâmız ile
'Aşkı sâgar-be-kef-i kûçe-i sevdâ ideriz
Nâ'ilî

Müdmin: İdmanlı. İçkiye idman eden, ayyaş.

Ri'âyet hürmet it şürb-i müdâme
Olam müdmin ilâ yövmi'l-kıyâme
Aynî

Nukl: Meze. Nakl de lügattir.

Bezm-i meyde, nukle el sunmaz hemân ancak Nedîm
Dilberin 'unnâb-ı la'lin çeşm-i bâdâmın bilür
Nedîm

Siyehmest: Fazla sarhoş.

Siyeh-mest olma 'aklı itme zâ'il
Beher bîcâ kelâmı olma kâ'il
Aynî

Şîrgîr: Çakırkeyf sarhoş.

Olup mesî-i şerâb ü şîrgîr-i la'l-i nâbın dil[6]
Mûjenle pençeleşmiş gamzene şîrâne el sunmuş
Nâ'ilî

Eğer derd üstüne içse müselles
Olur bir şîrgîr-i ner mü'ennes
Aynî

Şürb-i Yehud: Yahudi'nin şarap içmesi. Gizli içmekten kinaye.

Gizlü içmek bâdeyi şürbü'l-Yehûd
Sünbülzâde Vehbî

Çıkmaz humâr-ı cum'a ile yövm-i sebtte
Vâ'iz de müttehem gibi şürbü'l-Yehûd ile
Sâbit

6 Şîrgîr: Arslanı tutan mânâsındadır ki, henüz sarhoş olmamış çakırkeyfe denir. Çakırkeyf arslanı tutacak kadar kendinde kuvvet ve cesaret bulurmuş.

CAM

Burada câm, kadeh mânâsında en çok kullanılan bir kelime olduğu için başlık olarak alınmıştır. Şairlerin bu mânâda kullandıkları kelimeleri sırasıyla kaydedelim:

1. *Abgîne*: Şişe, sürahi.

Âb-gîne içinde mey gibidir
ʿLeb-i laʿlin hayâli dilde müdâm
Bâkî

2. *At kulağı*: Büyük kadeh.

Her sevsen alup ele ayağı
ʿAşkına içerler at kulağı
Riyâzî

3. *Ayağ*: Ayaklı şarap kadehi. Eyağ da denir.

Sâkî uzat ayağını sen tâ dehânıma
Lâ

Gel ey dil terk-i rindî eyle bu deyr-i köhenden geç
Ayâğ-ı meyden el çek ârzû-yı encümenden geç
Nevres

Sür âyağı cürʿalar saçılsun
Bir pâre gubâr-ı gam basılsun
Riyâzî

4. *Bat*: Kaz, kaz şeklinde sürahi.

Sen bat-ı sahbâ değil tâvûs-i kudsîsin Nedîm
Kim zuhûr-ı hâletin mecliste cevlânındadır
Nedîm

5. *Cam*: Kadeh.

Bir câmdan içtiler şerâbı
Bir bâdenin oldular harâbı
Riyâzî

Bir elinde gül bir elde câm geldin sâkiyâ
Kangısın alsam gülü yâhûd ki câmı yâ seni
Nedîm

Cam kelimesiyle birçok terkipler yapılır.

Cam-ı billur:

Cemâlîn âftâbından alur nûr
Meh-i tâbâna döndü câm-ı billûr
Bâkî

Cam-ı Cem: Cemşit'in kadehi.

Esti nesîm-i nev-bahâr açıldı güller subh-dem
Açsun bizim de gönlümüz sâkî meded sun câm-ı Cem
Nef'î

Cam-ı lebrîz: Ağzına kadar dolu kadeh.

Dil-i pürgam nasıl figân itsün
Câm-ı lebrîzde sadâ neyler
Üsküdarlı Tal'at

Cam-ı mey: Şarap kadehi.

Gam derdine câm-ı mey devâdır
Tedbîr-i gam eylemek revâdır
Fuzûlî

Cam-ı mînâ:

Merhabâ ey câm-ı mînâ-yı mey-i yâkut-renk
Devri gelsün senden öğrensün sipihr-i bî-direnk
Nef'î

Cam-ı musaffa: Parlak kadeh.

Ol zâhidin ağlar yer ü gök hâline yârın
Kim içmiye destinden anın câm-ı musaffâ
Rûhî

Cam-ı neşat:

Dil-i dürd-âşinâ câm-ı neşâta eylemez minnet
Gubâr-ı gamla da bir lâhza olmak şâd kâbildir
Vecdî

Cam-ı ruşen: Parlak kadeh.

Rindin yok elinde câm-ı rûşen
Sâgar gibi zehr akar yüzünden
Riyâzî

Cam-ı sabûhî: Sabah içkisi içilen kadeh.

Çeker câm-ı sabûhî her seher zerrîn kadehlerle
'Aceb mi çeşm-i nergis olsa ger mahmûr u mestâne
Üsküdarlı Hakkı

Cam-ı sahba: Kırmızı şarap kadehi.

Bu demde misâl-i câm-ı sahbâ
Her kalbe gelen mey-i musaffâ
Riyâzî

Cam-ı şerâb: Şarap kadehi.

Ruhlarından ter düşer gül-zârda gül-berk-i âl
Leblerinden bezm-i meyde renk alur câm-ı şerâb
Veysî

Cam-ı zerrin: Altın kadeh.

Câm-ı zerrîni dolu bâde-i gül-renk almış
Gül-i ra'nâ seherî kılmak içün def'-i humâr
Bâkî

Cam kelimesiyle "cam-ı ateşrenk", "cam-ı gülgûn", "cam-ı gülrenk", "cam-ı gülfam", "cam-ı işret", "cam-ı lâ'lin", "cam-ı safa" gibi birçok terkipler daha yapılır.

6. *Çanak*:

Meye oldun bu fitnede ortak
Sınacaktır senin başında çanak[1]
Fuzûlî

1 Sınacaktır: Kıracaktır.

Pes ol yerlerde bir bey lûtfiderse aç urbandan
Birine bir çanak kısrak südü virmek sehâvettir
Nedîm

7. *Desti*:

Meyi destilere kor rind-i ʿârif
Ki sôfî olmıya bu sırra vâkıf

8. *Deve tabanı*: Ayaklı, büyük kadeh.

Üştür-i gussayı kaldırmak içün hâtırdan
Çekelim at kulağı mı deve tabanı mı var
Sâbit

9. *Dostkân*: Büyük kadeh. Dostkânî, dostkâm, dostkâmî kelimeleri de lügattir. Bu kelimeler içki meclisinde kendi içeceği içkiyi başkasına içirmek yahut birinin aşkına içmek mânâlarına da gelir.

Leb-â-leb câm-ı dilhûn olsa tan mı bezm-i fırkatte
Güzeller ʿaşkına nûşitmek içün dostkânîdir
Bâkî

10. *Fıçı*:

Konur ekser fuçuya bâde-i nâb
Olup mest ittim anı böyle işrâb
Aynî

11. *Fincan*:

Hem-âgûşî-i fincân-ı ʿaraktan kaçmaz ammâ kim
Nigîn-i laʿlin ol bâzîceyi akşâm içün saklar
Nedîm

12. *Gûze*: Testi.

Dehen ü destini meyhâre yudu sahbâdan
Gûze-i bâdeyî ibrîk-i vuzû itti hemân
Sâbit

Bezm-i mey olup misâl-i dolâb
Dolup boşalırdı gûze-i âb
Riyâzî

13. *Hum*: Küp.

Sadrın gözedüp neyliyelim bezm-i cihânın
Pây-i hum-i meydir yerimiz bâde-perestiz
Rûhî

Hum-ı husrevânî: Büyük küp.

Ben o Cemşîd-i tarab-hâne-i feyzim ki müdâm
Husrevânî hum ile nûşiderim sahbâyı
Nef'î

14. *İbrik*:

İbrîk-i zerden sâkiyâ la'l-i müzâbı kıl revân
Altun olur işin hemân kibrit-i ahmer kendidür
Bâkî

Ref oldu bisât-ı bezm-i dil-cû
İbrîk-i şerâbdan elin yu
Riyâzî

15. *Mînâ*: Şarap şişesi.

Mînâdan o bâde kim revândır
Hâl-i Cem'i şerhider zebândır
Riyâzî

16. *Mubattan*: Karınlı şarap küpü.

Kadeh evrâdının âsârın işrâb eyleyüp durma
Hum-ı mey bir mubattan kimsedir var sâgarı aldat
Servet

Mubattan kimse, şişman ve içinden pazarlıklı adam mânâsındadır. Aldat kelimesiyle de aynı zamanda "al" ve "tadına bak" mânâları kastedilmiştir.

17. *Kadeh*:

Sâkî dil-i nâtüvânı şâd it
Mahmûrunu bir kadehle yâd it
Riyâzî

Esbâb-ı safâ görülmez oldu
Mecliste kadeh sürülmez oldu
Riyâzî

18. *Kap*:

Gül-i 'izârını bir kap 'arakta terletse
Çiçek suyu gibi hem tâze hem mükerrer olur
Sâbit

19. *Kâse*:

Olursa meyle memlû kâse dirler
İçüp mest ol anı kıl sonra ezber
Aynî

Kâse-i fağfur:

Bir dokun bin âh dinle kâse-i fağfûrdan
Dil-i pür-nâle-i ʻâşıkta hayâl-i rûyun
Nakş-i gülşen gibidir kâse-i fağfûr üzre
Nedîm

20. *Peymane*: Kadeh.

Bir şeker handeyle bezm-i şevka câm ittin beni
Nîm sun peymâneyi sâkî tamâm ittin beni
Nedîm

21. *Piyâle*: Kadeh

Câm-ı laʻline olma pek meyyâl
Ağzın açık kalur piyâle misâl
Sâbit

Sâkî humâr kesti emânım piyâle vir
Azâd eyle bendeni gamdan savâba gir
Belîğ

22. *Rıtl*: Büyük kadeh.

Sâkî meded mey sun bize câm-ı Cem ü Key sun bize
Rıtl-ı pey-â-pey sun bize gitsün gönüllerden elem
Nef'î

Rıtl-ı giran: Ağır, büyük kadeh.

Teşne-i ser-çeşme-i ʻayşa ʻaceb mi feyz ile
Neşve-i rıtl-ı girânı virse ger bir katre âb
Sabrî

Olup rıtl-ı girân âsâ be-temkîn
İde zât-ı şerîfin bezmi tezyîn
Aynî

23. *Sâgar*: Kadeh.

Bir nîm neş'e say bu cihânın bahârını
Bir sâgar-ı keşîdeye tut lâle-zârını
Nedîm

Kim oldu o sâgar-ı dırahşân
Sertâc idinürdü bulsa keyvân
Riyâzî

Al destine sâgar u sebâyi
Her renkten eyle dest-şûyî
Riyâzî

24. *Sebû*: Testi.

Ol mey ki neşvesinde ola bûy-i imtinân
Senk-i kazâ dokunması yeydir sebûsuna
Nâbî

Yazanlar peykerim destimde bir kâşi sebû yazmış
'Aceb meşrebce tahrîr eylemiş elhak nigû yazmış
Nedîm

25. *Sifâl*: Çanak çömlek parçası. İçki çanağı.

Sifâl-i köhneden nûş-i meye mu'tâd olan rinde
Mücevher câmını bin kerre sunsa Cem kabûl itmez
Nâ'ilî

Ne sifâl isteriz ne sâgar-ı Cem
Nâ'ilî biz ki neşvedâr-ı gamız
Nâ'ilî

26. *Sürahi*:

Sürahi hem-nişînim hem-demim câm
Niçün ben cur'a gibi atılam dûr
Bâkî

Devrân heder itti hûn-ı râhı
Virdi buğazı ele sürâhî
Riyâzî

Sürâhî lâne-i şehbâz-ı sahbâ
Olur mürg-i 'ukûle dehşet-efzâ
Aynî

27. *Tas*:

Konur sîmîn ü zerrîn tasa gâhî
Sipihr-i bezmde gör mihr ü mâhı
Aynî

28. *Tulum*:

Tulumda hıfzolur gâhî o ağyâr
Anı teşhîr ider rindâna hammâr
Aynî

DİĞER MÜKEYYİFLER

1. *Afyon*:

Öğme şerâbı zemmidüp afyonu sâkiyâ
Açtırma ehl-i keyfe kutunun kapağını
Fenâ'î

Sana hâşâ benzedem afyon u bengin neş'esin
Anların dahi hususâ keyfini kem bulmadım
Nef'î

Ayyâşların hâli kızıldır hele ammâ
Afyon sem-i kâtil mey ise rûh-ı revândır
Fâzıl

2. *Berş*: Afyon şurubu. Keten yaprağı ile yapılır.

Ne belâdır hele berş ü afyon
Ki ider âdemi süst ü mecnûn
Sünbülzâde Vehbî

3. *Beng*: Esrar.

Gam mey-i la'l akıttı yaşımdan
Gussa bengim uçurdu başımdan
Fuzûlî

Ser-be-bâlîn-i helâk âh idüp âgûşunda
Saçma söyler yatur olmıya'na ekl eyledi beng[1]
Vâhid

4. *Duhân*: Tütün.

Zâhid mezâk-ı tecribe-i ehl-i keyfde
Hoşdur meyin atîkı duhânın yenicesi
Rahmî

5. *Enfiye*:

Vitir enfiyyenin a'lâsı ey pür
Dimâg u câna kuvvet dîdeye nûr
Aynî

6. *Esrar*:

'Arak içme yime afyonu aslâ
Çeküp esrârı olma halka rüsvâ
Aynî

7. *Gubâr-ı gam*: Esrar.

Yeter olduk gubâr-ı gamla bengi
Getir sâkî şerâb-ı lâle-ringi
Hayâlî

Dil-i dürd-âşinâ câm-ı neşâta eylemez minnet
Gubâr-ı gamla da bir lâhza olmak şâd kâbildir
Vecdî

8. *Huşber*: Aklı ve hissi giderici bir madde. Dârû kelimesiyle beraber kullanılır.

Sûz-ı 'aşkınla dimâğım ol kadar âşüfte kim
Mey değil âsûde kılmaz dârû-yı hûş-ber bile
Bâkî

9. *Kahve*:

Dest-i tiryâkî-i dûtâ-yi felekte yâhûd
Kahve-i leyl-i siyâhî ile dolmuş fincân
Fâzıl

10. *Macun*:

'Aceb esrâr-ı hayrettir bu eczâ-yı cihân elhak
'Aceb terkîb olunmuştur 'aceb ma'cûn-ı hikmettir
Nedîm

1 Olmıya'na: Olmıya ana.

Yesün tiryâkî ma'cûn-ı safâyı
Rahîkî-zâde'ye itsün du'âyı
Aynî

11. *Müferrih*: Ferah verici. Macun yerine de kullanılır.

Ey müferrih sanadır imdi ümîd
Olasın feth kapusuna kilîd
Fuzûlî

Virdi hat-ı la'lin dile bir tîb-i müferrih[2]
Ma'cûn-ı cevâhir gibi terkîb-i müferrih
Sâbit

12. *Tenbâkû*:

Gâh şemşîr-i sitem gâh 'azâb-ı âteş
Küşte-i kavm-ı nesârâ gibidir tenbâkû
Nâbî

Lebinde dûd-ı tenbâkû-yi hoşbû
Misâl-i gonce-i ra'nâ vü şebbû
Aynî

Boğulmuş dûd-ı tenbâkûya gördüm bir alay menhûs
Başında yansa âteş dem çeker şevkiyle kalyâna[3]
Sünbülzâde Vehbî

13. *Tiryak*: Afyon. Tiryaki de afyon kullanan demektir. Tiryak, aynı zamanda panzehir.

Hüsnü yârin neşve-bahş olmaktadır her fırkaya
La'li meste hâl-i afyon-fâmı tiryâkîlere
Nâbî

Hevâsı Mesîhâ-yî tab'-ı nizâr
Temâşâsı tiryâk-ı hâb-ı humâr
Nedîm

Umma dârû-yı şifâ hokka-i çerh-ı dûndan
Cüz'i mârî var iken nüsha-i tiryâkinde
Nâbî

Tiryak denilen "deva-yı mürekkeb"in bir nevi de yılan eti ilavesiyle yapılırmış. Beyitteki "cüz'-i mârî" terkibi buna işarettir. Esasen tiryak dört nev'e ayrılıyor. Aşağıdaki beyit bunu ifade etmektedir:

2 Tîb: Sürünülecek güzel kokulu şey.
3 Kalyân yahut galyân: Nargile.

Görün bu derdi ki tiryâk-ı erba'ayle tabîb
Diler ki zahm-ı çihâr ebrû-vâna çâre göre
Nedîm

14. *Tütün*:

Tütün kahve iki dâne birâder
Cihânı müşterek zabteylemişler
Aynî

*

Keyif verici maddelerle ilgili daha birçok isimler vardır:

Çubuk: Tütün içilecek alet.

Kemâl-i lezzetinden ol leb-i la'l-i şeker-bârın
Kamış helvâsına dönmüş çubuk ağzında dil-dârın
Sâbit

Hokka: İçine afyon ve macun konan kap.

Aç hokka-i dehânını nâz ile nutka gel
Bir pâre zahm-ı câna o tiryâkten kopar
Nâ'ilî

Sad cennet-i firdevsi değer hokka-i ma'cûn
Bin mülk-i Süleymân'a fedâ lâle duhândır
Fâzıl

Burada hokka kelimesi hem dilberin ağzını tavsif için kullanılmış hem de tiryak hokkası kastedilmiştir.

Kabak: Esrar içilen alet.

Ol vasıtâyla la'l-i leb-i dilberi öper
Câmın yüzüne gelse n'ola Bâkîyâ kabak
Bâkî

Miblâ[ğ]: Küçük macun kaşığı.

Bir iki miblâ[ğ]-ı berş ile urup öldüricek
Geldiler eylediler böyle cihânı sersam
Nedîm

REZM

Rezm – Silahlar – At – At Takımı

REZM

Çok kısa süren sulh devresinden sonra yeniden gazâ fırsatı çıkar; cihat ilan edilir; taraf taraf ordular toplanır ve düşmana akınlar yapılır. Artık şairlere rezmden bahsetmek için yeni bir vesile çıkmıştır.

İmparatorluğun son devirlerinde bu fırsat, mecburiyetle yer değiştirmiştir. Devlet, fırsat kollamak değil savaşa sürüklenmek mevkiindedir. Bununla beraber şair, yine aynı heyecanla rezmden bahsedecek, zafer-nâmeler meydana getirecektir.

Divan şairi rezmden bahse girişirken hemen bezmi hatırlayacak ve bezmden feragatle işe başlayacaktır:

Beylikçi İzzet'ten:

> ʻAzm-i rezm eyledik erbâb-ı gazâyız şimdi
> Rezmi derpîş idelim bezm-i müheyyâ yerine

Sâbit'ten:

> Gel ey rahş-i kilk-i sühangîr ü dâr
> Cedel-gâh-ı maʻnâ-yı kıl pür-gubâr
>
> Fezâ-yı belâgatte bir toz kopar
> Çemen-hîz-i endîşeden söz kopar
>
> Gül ü sevsenin mâcerâsın gider
> Siperden kılıcdan getür bir haber
>
> Yeter pîçiş-i turra-i müşk-bend
> Atup tutmak ister kemân ü kemend

Yeter vasf-ı zülf-i girîh der-girîh
Gözüm halkalandı misâl-i zırıh

Yeter gamze-i kâfir ile sitîz
O da'vâyı fasleylesün tîg-ı tîz

Yeter midhat-i yâl ü bâl-i bütân
Hırâmende olsun nihâl-i sinân

Süvârân-ı meydân-şinâs-ı hayâl
Bu vâdîleri eylesün pây-mâl

HARP İLANI

Sâbit'ten:

Sudûr itti fermân-ı 'âlem-mutâ'
Ki cem' oldu ecnâd-ı mihr-iltimâ'

Vezîrân etrâfa saldı berîd
Sefer emr ider pâdişâh-ı cedîd

Ulak gitti paşalara beylere
Celâsîn hizebrân-ı her kişvere[1]

Mükemmel kapunuzla fasl-ı rebî'
Olun Edrine şehrine müctemî'

Düşman şımarmıştır, ona haddini bildirmek lazımdır:
Sâbit'ten:

Yüze çıktı kâfir çü hatt-ı 'izâr
Kılıç ister ol nâtırâşîdekâr

Döküp âb-ı şemşîr-i âteş vesî
Söyünmek gerek bu fiten âteşi

HARPTE MUHTELİF SAHNELER

Düşmanın çokluğundan ve kuvvetinden bahsetmek suretiyle bir korku uyandırmaya çalışanların derhâl kelleleri uçurulur:
Sâbit'ten:

Bu 'asker ki kesrette ye'cûcdur
En ednâsı hem-sâye-i Ûcdur[2]

Bu tâbûra nisbetle siz zerresiz
Bu bir bahr-ı 'ummân vü siz katresiz

1 Celâsîn: Yiğit, çevik, becerikli. Hizebrân: Aslanlar.
2 Ûç bin Ûk: Âdem peygamber zamanından Musa peygamber zamanına kadar yaşadığı rivayet edilen bir adam ismidir ki, boyu, misli görülmemiş derecede uzunmuş.

Olurken lu'âb ile ratbü'l-lisân
Uçup kellesi dil kesildi hemân

Lisândır dilin kellesin kestiren
Meseldir bu kim "dil esen baş esen"

Askerin maneviyetini kuvvetlendirmek için dinî şahsiyetlerden istifade edilir. Müftü vaaz ve nasihat ederek gazânın faziletinden ve şahadetin manevi zevkinden bahsederek askeri cesaret ve harekete getirir. Nihayet Allah'a dua edilerek nusret ve muvaffakiyet istenir:

Çü hissitti Hân-ı zamâ'ir-şinâs
Rü'esâ-yı 'askerde havf ü herâs

İşâret kılup müftî-i fâzıla
Mesîhâ nefes pîr-i sâhib-dile

Ki feyz-i hüviyetle ol ercümend
Vire cünd-i İslâma bir nush u pend

Be-fermân-ı sâhib-kırân-ı dilîr
Ku'ûd itti bir tûde hâk üzre pîr

'Asâsıyle ol püşte üzre bu nûr
Kelîm idi gûyâ ki bu kûh-ı Tûr

O bürc-i şeref bu meh-i enverî
O tûde sipihr idi bu müşterî

İdüp nakl-i âyât-ı pür-beyyinât
Dem-i 'Îsî-veş gösterüp mu'cizât

O hoş-lehce-i rikkat-engîz ile
Bu pür-hâlet enfâs-ı dil-hîz ile

Cihâd âyetin nakl ü tefsîr idüp
Gazâ fazlını halka takrîr idüp

Didi koç yiğitler k'anadan doğar
Bu dünyâya kurbân içün geldiler

Ne dünyâ-yı fânî ne devlet gerek
Bize ya gazâ ya şehâdet gerek

Kani bir bugünkü gibi yövm-i 'ıyd
Ölürsek şehîd öldürürsek sa'îd

Murâd alacak kutlu gündür bugün
Dilîrâna bayrâm düğündür bugün

Kalan gâzîye nâm ü kâm-ı nîgû
Şehîde temâşâ-yı dîdâr-ı Hû

Kopup halktan bir gırîv-i enîn
Ki sarsıldı nüh tâk-ı çerh u zemîn

İdüp senki yâkût-ı sürh eşk-i hûn
Olup 'arz-ı gabrâ şekâyık-nümûn

HÜCUM

Olup üçlerin himmeti reh-nümây
Hücûm eyledi üç taraftan alay

Kuruldu yine bezm ü rezm ü vegâ
Müselles getürdü kaza gûyyâ

Boyandı mey-i hûn ile yeryüzü
Kazâ sundu a'dâya eşkar gözü

Önün çiğnedüp pîl-i serkeş gibi
Giriş girdiler hasma âteş gibi

Nazar kılmayup tôp-ı ejder-veşe
Semender olup daldılar âteşe

Salup pence-i kahrı pîlân-ı mest
Dayanmadı çerh-ı felek oldu pest

Zehî şîr-i savlet hizebrân-ı gâb[3]
Ki çerh-i felekle ola pence-tâb

O tâbûr ki gerdûndan itmezdi bâk
Girîbân-ı kâfir gibi oldu çâk

HARP

Gazabdan pür-âteş olup vakt-i cenk
Kâti' aşırı attı tôp u tüfenk

Leb-i tôptan çıktı pîçîde dûd
Tüfenge olup sarma kundak kebûd

Delikli siperler ki misket yedi
Müşebbek liğen tôp sâbûn idi

O misket ki a'dâya tevbîhtir
Der-i hısn-ı a'dâya gülmîhtir

Amelmande bâzûlar iş tutmadan
Zırıhlarda kaldı dikiş tutmadan

Okun attı tîrkeş yayın yastı kavs
Kiriş kırmak üzre ayak bastı kavs

Kapak attı miğfer olup zîr-i pây
Virüp falye açıldı tôp-ı alay

Ne âdemde tâkat ne atlarda tâb
Durup sallanur kılıç ile rikâb

3 Gâb: Orman.

Sıkıldı neberd içre hasm-ı şâkî
Teker meker oldu topu kundağı

Ölenler ki âsûde-hâl oldular
Virüp nakd-i cân müft kurtuldular

Ulaştıkça âlüfte merdân-ı dîn
Bozuldu olup munfasıl müşrikîn

Bedenler olup zâ'ftan nâtüvân
Bıçak üstühâna dayandı hemân

Alup altıyı şeşper-i ser-firâz
Yatur bî-per ü bâl üşküste bâz

Urup cevşene ağzını bozdu gez
Külüngün de burnu kırıldı birâz

DÜŞMANIN FİRARI

Yüzün döndürüp hâncer-i rahnedâr
Siper arka virdi be-kasd-ı firâr

Açıldı 'alem tuttu semt-i girîz
Yılan ayağı oldu rumh-ı sitîz[4]

Kırup kösteği rahş-i sabr u karâr
Firâr itti a'dâ-yi bergeşte-gâr

'Aleyh oldu tedbîr-i ma'kûs-i Leh
Yine kazdığı kuyuya düştü Çeh

Kılıç enseden iş kesüp Moskov'a
Düşürdü beyâbâna kıra kova

Hücûm itti mânend-i şîr-i yele[5]
Dayansun mu şîr-i nere hargele

'Aceb uğradı düşmen-i fitne-hîz
Ne tâb-ı şikîb ü ne râh-ı girîz

Urup tîg u kûpâli ol şehlevend
İp oldu eşirrâ misâl-i kemend

O kavm-i siyeh-baht ü bergeşte-gâr
Yüzü karası ile itti firâr

4 Rumh-ı sitîz: Cenk mızrağı.
5 Şîr-i yele: Salıverilmiş arslan.

SİLAHLAR

Divan şairleri, silahlarla harp aletlerini, yalnız harbi ve zaferi tespit eden manzumelerde kullanmazlar, belki daha fazla methiyelerde birer teşbih unsuru olarak alırlar. Dilber vasfında da bilhassa "tîr, tîg, şemşîr" gibi kelimeler sık sık geçer.

Eski devirde kullanılan muhtelif silahlarla mühimmat ve harp aletlerinden edebiyata intikal eden isimler:

1. *Balta*:

Hatabkeşlerin buz düşüp rîşine
Bıyıklarını balta kesmez yine
Sâbit

2. *Balyemez*: Eski bir nevi top.

Düşmenin üştü ecel arusu tatlu cânına
Balyemezden gülleler gittikçe top helvâ gibi
Fâzıl

3. *Barut*:

'Âşıkın 'aşk ile ahvâlini bilmezsen eğer
Pîş-i âteşte olan hâlini gör bârûtun
Nâbî

4. *Bıçak*:

Bedenler olup za'aftan nâtüvân
Bıçak üstühâna dayandı hemân
Sâbit

5. *Cevşen*: Aralarında ufak ufak madenî levhalar bulunan zırh.

Darbet-i niyze vü kûpâline tâkat güçtür
Hod başı kaydını görsün gözün açsun cevşen
Nedîm

6. *Dâne*: Mermi.

Dâne-i darb-ı tüfengi yer ider nokta gibi
Kulle-i Kâf'a nişân konsa eğer halka-i cîm
Sünbülzâde Vehbî

7. *Deşne*: Hançer.

Bir tâb virdi kaşlarına senk-i vesme kim
Ancak o tâbı deşneye senk-i fesân virir
Nedîm

8. *Dır'*: Zırh.

Eylemez nâmerdi dır' u miğferi sâhib-hüner
Tîg-veş merdin gerektir cevherinde cevşeni
Râgıb Paşa

9. *Durbaş*: Büyüklerin önünde giden çavuşların ellerinde tuttukları ucu eğri değnek. Durbaş "açıl, uzak ol" demektir. Çavuşlar hem bu sözü tekrar ederler hem de halkı dağıtıp yol açmak için ellerindeki değneği sallarlar. Bu tabir sonradan bu değneğe isim olarak kalmıştır.

Meh kahramân-ı çarhın elinde ne hoş döner
Geh sârım-ı sefîdine çeh dûrbâşına
Nâbî

10. *Gaddâre*: Arapların cenbiyesine benzer bir nevi silah.

Tîga gaddâre kim dûçâr oldu
Çâk olup şekl-i Zülfekâr oldu
Atâ'î

Bin ser-i düşmen fedâ bir peyk-i mevzûn-kaddinin
Dûş-ı ikbâlindeki gaddâre-i bürrânına
Nedîm

11. *Gülle*: Top mermisi.

Balyemezden gülleler gittikçe top helvâ gibi
Fâzıl

12. *Gürz*: Topuz.

Ecrâm-ı çerhi serlerine teng ü târ ider
Gürz-i girân nüzûl-i kazâdan nişân virir
Nedîm

13. *Hadenk*: Ok.

Nesrîne reng-i lâle nedendir didim didi
Gamzem hadengi döktüğü kanındürür senin
Fuzûlî

Düşüp cân korkusu sahrâlara bîm-i hadenginden
Eridi dehşetinden kûhlar âb-ı revân-âsâ
İzzet Mollâ

14. *Hancer*: Hançer.

Hancer ile niyze vü tîr-i siyâh
Çıkmak içün rûha açarlardı râh
Taşlıcalı Yahyâ

15. *Harbe*: Kısa mızrak tarzında bir nevi silah.

Sanma kim ceng ü cidâl içre tüfeng ü harbedir
Ellerinde oldu küffâr-ı za'îfânın 'âsâ
Sâmî

16. *Havan*: Humbara ve obüs atmaya mahsus kısa top.

Humbara hod itti halkı mebhût
Havanda tutuştu sanki barut
Seyyid Vehbî

17. *Humbara*: Demirden içi boş ve dolu büyücek mermi ki muharebede havan topu ile atarlar.

Astılar çenber-i kandîline humbareleri
Câmi'-i sulh u musâfâta virüp zînet-i tam
Sâbit

Re's-i küffâra düşüp humbare-i encüm-feşân
'Asker-i şeytânı san recmeyledi ehl-i semâ
Sâmî

18. *Karabina*: Namlusunun ucu geniş bir nevi tüfenk.

Bahr ü berri görmez ol bağrı kara bînâ iken
Bir ağız oduyle göz açtı karabina gibi
Fâzıl

19. *Kavs*: Yay.

Çekmedi kimse bu heycâda ta'ab mânend-i tîr
'Âdeti olmakla kavsin kâmeti oldu dütâ
Sâmî

20. *Keman*: Yay.

Geh Kahramân-ı çeşmine ebrû kemân sunar
Geh Rûstem-i nigâhına müjgân sinân virir
Nef'î

Kemân-ı cevrini çekmek ümîdin itme gönül
Kemân-ı sahttır ol gördüğün kepâde değil
Nâbî

Yayın aksamından:
Çille: Yay kirişi.

Çille-i sahtın çeker her dem kemân ebrûların
Âferîn erbâb-ı 'aşkın kuvvet-i bâzûsuna
Fıtnat

Kemân-ı çerhi almış kabza-i teshîre zanneyler
Görenler çille-i zertâr-ı yayın kehkeşân-âsâ
İzzet Mollâ

Tuz: Yay tuzu ki altın suyu ve renkli boya ile yaya nakşederler. Yaya sardıkları ağaç kabuğuna da tuz derler. Tuj da denir.[1]

Menzil-i tîr-i hayâlim 'âlem-i diğerdedir
Kehkeşân-ı âsmân tûz-ı kemânımdır benim
İzzet Mollâ

21. *Kemend*:

Yeter pîçiş-i turra-i müşk-bend
Atup tutmak ister kemân ü kemend
Sâbit

1 Tuzkoparan tabiri hakkında spor bahsine bakıla.

22. *Kepâde*: Kirişi gevşek talim yayı.

Elimde kavs-i kasîde kepâde olmuştur
Kepâdemi çekemez lîk değme bir kavvâs
Rûhî

23. *Kılıç*:

Tîgın 'adem diyârına rûşen tarîktir
A'dâ-yı dîni durma kılıcdan geçir hemân
Bâkî

Serân-ı sipâhân yemîn ü yesâr
Kılıc sîm ü tîrkeş cevâhir-nigâr
Sâbit

Analar ağladarak öyle kılıc çaldın kim
Yemedi Öztemüroğlu'ndan o seyfi A'câm
İzzet Mollâ

Mısrî kılıç:

Takınup Mısrî kılıc kulların itse cündîlik
Muş olur ol rezmde şîr-i jiyân bebr-i dijem[2]
Figânî

Kılıç kabzası:

Yemîn idüp kılıcım kabzasına nezrittim
Bulup Nedîm'i iki bûse eyleyim îsâr
Nedîm

24. *Kubur*: Ok konacak mahfaza. Tüfenk mahfazası da olur.

Bu musanna' kubûrda bu tüfenk
Oldu genc ile ejdehâya misâl
Nazîm

25. *Kurâb*: Kılıç kını.

Yâd eylesün hünerlerini kanlar ağlasun
Tîgın boyunca karaya batsun kurâbdan
Bâkî

26. *Kurşun*:

Dem-i sıtk-ı du'â kurşun gibi geçti semâvâta
İcâbet bâbına bir mîh-i âhendir mekin oldu
Fâzıl

2 Bebr: Bir nevi yırtıcı hayvan. Dijem: Perişan.

27. *Kûpâl*: Demir topuz.

Urup tîg u kûpâli ol şeh-levend
İp oldu eşirrâ misâli kemend
Sâbit

28. *Kûs*: Muharebelerde çalınan büyük davul.

Tutup âfâkı ser-tâ-ser fürûgu âftâb âsâ
Cihânı kıldı pür sıyt ü sadâ-yı kûs-ı şevketle
Nedîm

29. *Külüng*: Kazma. Taş kıracak demir alet.

Urup cevşene ağzını bozdu gez
Külüngün de burnu kırıldı birâz
Sâbit

30. *Meç*:

Sakın bel bağlama ihsânına îmân züğürdüdür
Büyük lûtfu sana zünnârdır gelsen yâ bir meçtir
Sâkıp

Gezend irmez meçinden harbesinden harbi-i şûmun
Olur hıfz-ı Hudâ elbet siper şevketlü Hünkâr'ım
Sünbülzâde Vehbî

31. *Misket*: Geniş çaplı eski bir cins tüfenk. Aynı zamanda bir cins mermi.

O misket ki a'dâya tevbîhtir
Der-i hısn-ı a'dâya gülmîhtir
Sâbit

32. *Mızrak*:

Kirpikleri uzundur yârin hayâle sığmaz
Eski meseldir 'âşık mızrak çuvala sığmaz
Havâ'î

33. *Miğfer*:

Korkudup na'l-i semendinden düşen ednâ şerer
Çerh-i çârüm miğfer-i mihr ile itti istitâr
İzzet Mollâ

34. *Nâvek*: Ok.

Kulağın dik tutup per-tâb idince fart-ı sür'atten
Döner ol nâvek-i perrâna kim cüft ola peykânı[3]
Nef'î

3 Cüft: Çift.

35. *Nefîr*: Harpte kullanılan bir nevi boru.

Sûr idi gûyâ nefîr-i mehterân bir nefh ile
Eyledi düşmenleri üftâde-i hâk-i fenâ
Sâmî

36. *Niyze*: Mızrak, kargı.

Gördü nihâl-i serv-i serefrâzı niyzeni
Serkeşlik adın anmadı bir dahi banları
Bâkî

Diller doyar mı görmeğe cenk içre niyzesin
Ol dem ki hûn-i düşmen ucundan revân olur
Nef'î

37. *Niyam*: Kılıç kını.

Kosun şimden geru tîgın niyâma husrev-i hâven
Ki âb ü tâb-ı şemşîri virir dehre tesellâyı
Nef'î

Hûn-i düşmenden olup bir nice dem jeng-pezir
Görmedi âyîne-i seyfi nedir rûy-ı niyâm
İzzet Mollâ

38. *Ok*.

Oklar sihâm-ı kavs-i kazâdan nişân virir
Peykân-ı tîr ise ecel-i nâgehân olur
Nef'î

39. *Peykan*: Okun ucundaki sivri demir.

Süzme çeşmin gelmesün müjgân müjgân üstüne
Urma zahm-ı sîneme peykân peykân üstüne
Râsih

40. *Pinyâl*: Meç.

Pinyâli piyâle zanniderler
Pergâleyi kâle zanniderler
Şeyh Gâlib

41. *Pıştov*: Tabanca.

Pıştov attıkça atardı benzi çerh-i pencümün
Kişver-i behrâmı târâc eylese ol şeh ne var
İzzet Mollâ

42. *Rumh*: Mızrak.

Rahş olup bâd-ı sabâ geldi Süleymânlar gibi
Rumhunu almış ele sâhib-kırân-ı Cem-vakâr
İzzet Mollâ

43. *Samsam*: Yüzü dönmez keskin kılıç.

O şeh-süvâr-ı Nerîmân-şükûh-ı zîşân kim
Cihâna şa'şa'a-bâr oldu berk-ı samsâmı
Nef'î

44. *Sapan*.

Sapan-âsâ elinde fırlamakta kalmadan Türk'ün
O kaygudan misâl-i kaya mehcûr olmamız yeydir
Havâ'î

45. *Sârım*: Keskin, kesici. Kılıca sıfat olarak kullanılır.

Kalem bir rûsiye 'abd-i Habeş'tir ana fermân-ber
Cenâb-ı seyf-i sârım şehriyâr-ı hûb-sîmâdır
İzzet Mollâ

46. *Sehim*: Ok.

Tâk-ı eyvân-ı celâlindir o 'âlî bârgâh
Kim irişmez ana sehm-i fikr-i erbâb-ı yakîn
Nef'î

Âzmâyiş idicek remy-i sihâma şimdi
Kıldı behrâm-ı felek tîr ü kemânın i'dâd
İzzet Mollâ

47. *Seyf*: Kılıç.

Seyf-i meslûl-i celâlet ki d[ü]m-i şemşîri
Zafere âb-ı bekâ fitneye berk-i hırmen
Nedîm

48. *Sinan*: Mızrak.

Ammâ ne neş'e kim eseri fikr ü zikrinin
Kalb ü lisâna hâlet-i tîg u sinân virir
Nedîm

49. *Siper*: Kalkan.

Yâ ol kişi kim tîr-i ciğer-dûz-ı kabzaya
Hasmâne çeküp tîg-ı zebânın siper eyler
Nef'î

O gonceden ter olan kabza-i hümâyûna
Olur siperlik içün meh hilâl ü geh tâbân
İzzet Mollâ

50. *Süngü*:

Sabr tâbûru görüp ric'ate mecbûr oldu
Süngü da[v]randığını gamze-i hûn-efşânın
Osmân Nevres

51. *Şast*: Ok atanların baş parmaklarına geçirdikleri yüksük, Zıhgîr derler. Baş parmağa da şast denir.

Pâydârî eser-i şastına pek müşkildir
Nüh felek cirmi kadar olsa siperlerde sihan
Nedîm

Âferîn şast-ı hümâyûnuna kim oklarının
Mûmdan olsa yine taşı deler peykânı
Nef'î

52. *Şemşîr*:

Şemşîr gibi rûy-i zemîne taraf taraf
Saldın demir kuşaklu cihân pehlevânları
Bâkî

Pâre-i elmâsdır senk-i fesânı neyler ol[4]
Çerha çekme bir dahi şemşîr-i vâlâ-gevheri
Nef'î

Şemşîr-i Hindî: Çelikten yapılmış makbul kılıç.

Ser-i hasmı şemşîr-i Hindî-zülâl
Dü nîm eyledi hindü-vâne misâl
Atâ'î

53. *Şeşper*: Dilli topuz ve soğancık denilen altı başlı topuz.

Bir avuç gevher saçardı 'âleme gûyâ kefin
Saldığınca düşmene gâhî murassa' şeşperi
Nef'î

Şeş cihet şeşper-i perhâşına bir zâviyedir[5]
Seyfinin bendine bir tükme değil heft ecrâm
İzzet Mollâ

4 Fesân: Biley taşı.
5 Perhâş: Cenk.

54. *Şeşhâne*: Altı yivli top ve tüfenk.

Alup şeşhâneyi âgûşuna şâhâne san'atla
Yedinci def'a bozdu menzili ol Dâver-i şehbâz
Vâsıf

İtse şeşhâne ile meyl-i tüfeng-endâzî
Şeş cihet eyliyemez beyzâ-i çerha imdâd
İzzet Mollâ

55. *Teber*: Eskiden peyklerin taşıdıkları balta. Bunlara teberdâran derler.

Peyk-i zamâne zer teberin dûşuna alup
İrgürdü hâce hidmetine 'ıydden peyâm
Bâkî

Düşmenin merki içün şîven ider hıyş ü tebâr
Eline alsan eğer rezm günü tîg u teber
Osmân Nevres

56. *Tîg*: Kılıç.

Drahşende tîg-ı kazâ-dermiyân[6]
Kudûm-i bahâra bakardı hemân
Sâbit

Âferîn ey rûzgârın şehsüvâr-ı saf deri
'Arşa as şimdengeru tîg-ı süreyyâ-cevheri
Nef'î

Âteşin tîgi 'aceb âyînedir kim görünür
Sûret-i 'ömr-i 'adû anda kenakşi filmâ[7]
Sabrî

Tîg-ı Hindî:

Kilk-i Mısrî-kasabı mâşıta-i kişver-i Rûm[8]
Tîg-ı Hindî-nesebi memleket-âşûb-ı Frenk
Nef'î

57. *Tîr*: Ok.

Bu sûret dahi itti 'arz-ı cemâl
Çatallandı iş tîr-i Rüstem misâl
Sâbit

6 Drahşende: Aslı dürahşende.
7 Kenakşi filmâ: Suya nakş edilmiş gibi.
8 Kasab: Kamış.

58. *Tîrkeş*: Ok mahfazası.

Cevâhirli bir tîr-keş-i bî-'adîl
Fürûzân çü rîş-i per-i Cebre'îl
Sâbit

59. *Top*.

Nazar kılmayup tôp-ı ejder-veşe
Semender olup daldılar âteşe
Sâbit

Mevc-i pey-der-peydir ol bahre sipâh-ı saf-be-saf
Bir nehenk olsa nola her tôp-ı ejder-peykeri
Nef'î

Topun aksamından:

Falye: Ağızdan dolan eski topların ağızlık otu ve yemleme koymaya mahsus deliği, çanaklık.

Değüp falye-i tôpa nâgeh şerer
Uyur ejderin kuyruğun bastılar
Sâbit

Kundak: Tekerleksiz topun ağaçtan olan istinatgâhı.

Topları kundak bıraktı hânmân-ı düşmene
Bir ağızdan eyleyüp hengâme-i rûz-ı cezâ
Sâmî

Paçavra.

Çâr-ı mırdâra paçavra gönderirdi tôplar
Yas içinde kanlı yaşın silmek içün dâ'imâ
Sâmî

60. *Tüfenk*:

Gazabdan pür-âteş olup vakt-i cenk
Katı aşırı attı tôp u tüfenk
Sâbit

Ağız tüfeği: Çocukların oyuncak olarak kullandığı bir nevi tüfenk.

O şûh kayyûmun destinde sanman lûle-i kandîl
Benim mürg-i dilim ürkütmeğe ağız tüfengidir
Sâbit

Yel tüfengi: Çocukların oyuncak olarak kullandığı bir nevi tüfenk.

Âh-ı 'âşıkta n'ola olmasa sıyt ü âhenk
Yel tüfenginde ne mümkin bulana dirhem ü denk
Vâhid Mahdûmî

61. *Üsrüb*: Kurşun.

İki gül-nârı koyup bir varak üzre muhkem
On iki adım aralıktan idüp anı nişân

Varakın yakmadan üsrüb ile urmuş anı
Deyu ittikte hikâyet ana ol bende hemân
Vâhid Mahdûmî

62. *Yatağan*.

Yatağan meşrebi 'uşşâka cefâlar kılıcı
Batası seyf-i 'Acem'dir anası gaddâre

63. *Yay*.

Husûsâ ol hadeng-endâz-ı fikrim ben ki bu fennin
Dahi bir pehlevânı çekmemiştir çektiğim yayı
Nef'î

64. *Zıhgîr*: Kemankeşlerin kirişi çekmek için parmaklarına geçirdikleri halka.

İremez gerdine sür'atte hadeng-i Rüstem
Çerh destinde kemân olsa hîlâli zıhgîr
Nef'î

Sîmden yoksa ki engüştüne zıhgîr takup
Pehlevân-ı felek eyler heves-i tîr ü kemân
Fâzıl

65. *Zırh*: Bazan zırıh şeklinde de kullanılır.

'Aşk ile meydâna bî-pervâ girer miydim eğer
Halka-i dâğ-ı melâmetten zırıh-pûş olmasam
Nâbî

AT

Divan şairlerinin kullandıkları at isimleri:

1. *Ahreç*: Demir kırı.

O esb-i ahreciyle öyle bâzî itti kim hakkâ
Ki her bir hatvesi hayrette kordu ʿakl-ı insânı
Nâşid İbrâhîm

2. *At*.

Yüğrük atın kılıcın keskin didim
Gâh tîgın geh semendin gösterir
Bâkî

3. *Eblak*: Alaca; sekileri oyluklarına kadar olan at.

İdüp eblak-ı ʿazmini zîr-i rân
Gele bâb-ı Huşeng'e ol Kahramân
Sâbit

ʿAcâ'ib-nümâ hilʿat-i husrevî
Mücevher-kecîm eblak-ı pehlevî
Sâbit

4. *Edhem*: Yağız at.

Gice gündüz nitekim ola tedâhulde müdâm
Eşheb-i rûz ide edhem-i sâmı ercel[1]
Nef'î

'Ahzidüp cân-ı zârını teb-i 'aşk
Edhemi yorgalattı eşheb-i 'aşk
Sâbit

5. *Esb*: At.

Oldukça süvâr esb-i kamer-zîn-i vekâra
Hurşîdin olur bürc-i esed sanki mekânı
Sâmî

Zehî gülgûn-i ferhunde-şemâ'il esb-i ferruh-pey
Ki lâyıktır rikâb-ı şeh-süvâr-ı 'âlem-ârâya
Nef'î

6. *Eşkar*: Al at.

Olsa bu cilve bu nâz eşkar-ı Behrâm'da ger
Zühre gökten inüp olurdu dil-ârâm ana
Nef'î

Eşkar süzülüp misâl-i 'ankâ
Ol âteşe girdi bî-mahâbâ
Şeyh Gâlib

7. *Eşheb*: Kır at, süt kırı.

İdüp çerh eşheb-i subhu sıtabl-ı şâmdân bîrûn
Şeh-i zertâc-ı hâver tâ ki zîr-i rân ide anı
Sabrî

Sanurdu subha çıkmış âftâb-ı 'âlem-ârâdır
Görenler tâc-i zerle eşheb-i çâbik-'inân üzre
Nef'î

8. *Feres*: At.

Nâbî feres-i tab'ı sürsün bu yola yârân
Bir tâze zemîn buldum ma'mûre-i ma'nâda
Nâbî

Meydân-ı sühande feres-i tab'-ı Nazîm'in
Pîrâstedir cevher-i ma'nâ ile rahtı
Nazîm

1 Ercel: Yaya.

9. *Gülgûn*: Al at. Hüsrev ü Şirin hikâyesinin kahramanı olan Şirin'in bindiği at.

Hemîşe kâviş-i efsûs ile cîğer-hûnum
Garîb Kûhken'im senk-i râh-ı gül-gûnum
Nâ'ilî

O gülgûn-i safâ-güster ki mânend-i kümeyt-i mey
Hırâm ittikçe dillerde komaz âlâm-ı devrânı
Sabrî

Turfa gülgûn-i firîbende-reviş kim sanasın
Cümle endâmına urmuş yed-i Kudret hınnâ
Nef'î

10. *Hargele*: Terbiye edilmemiş, binilmeye alışmamış huysuz hayvan.

Hücûm itti mânend-i şîr-i yele
Dayansun mu şîr-i nere hargele
Sâbit

11. *Harun at*: Terbiye görmemiş huysuz at.

Zabta kim kâdir idi esb-i hârûn-ı feleği
Olmasa kabza-i destinde 'inân-ı devlet
Sâmî

12. *Hink*: Kır at.

Hunk-i ikbâline olmazdı yine cây-ı hırâm
İtseler dehre çerâzâr-ı bekayı ilhâk
Yenişehirli Avnî

O hink-i lâ-mekân-peymâ ki âgâz itse cevlâna
Sipihri hoyfeşân eyler hicâb-ı tenk-meydânî
Sabrî

O hink-i sebük-tâz-ı hümâ-cilve ki sehvâ
Gösterse eğer râkibi irhâ-yi 'inânî
Sâmî

13. *Kûhayl*: Küheylân, cins ve makbul at.

Cevherî raht ile bir rahş-i kûhayl
Görse şeb-dîz ana olurdu tufeyl
Nâbî

Rahşı ol rahş-ı sebük-seyr-i kühaylândır kim
Resmiderken anı sahrâya kaçırmış Bihzâd
İzzet Mollâ

14. *Kümeyt*: Kestane dorusu at. Aynı zamanda kırmızı şarap.

Sür sâkiyâ kümeyt-i sebük-seyr-i sâgarı
Gezdirmedir 'ilâcı su inmiş ayağına
Emîn

Kümeyt-i hâmeyi zabt idemez ki ana devât
İçirdi satl ile zîrâ şerâb-ı reyhânî
Sabrî

15. *Kürenk*: Yanık at.

Kendi hurşîd-i cihân-tâb-ı felektir gûyâ
Zîr-i rânında o rehvâr-ı sebük-pûye kürenk
Nef'î

Gubâr-ı na'l-i küreng-i zafer-sipâhından
Derûn-ı tîre-i a'dâ şikest ü muğberdir.
Nazîm

16. *Kütel*: Büyüklerin önüne çekilen yedek at. Arapçada cenîbet derler.

Râyız-ı bahtın olup rahş-ı murâd üzre süvâr
Eşheb ü edhem-i rûz u şeb ola ana kütel
Nef'î

17. *Mâdiyân*: Kısrak.

Mâdiyân bir dahi rahtı lü'lü
Üç 'adet rahş dahi sarsar-pû
Nedîm

18. *Mudammer*: Koşu için hususi olarak zayıflatılmış at.

Anlar da çıkup birer ikişer
Hâme idi edhem-i mudammer
Seyyid Vehbî

19. *Matiyye*: Bineğe yarayan hayvan.

Yâ Rab ne matiyyeyle gezer kâlib-i 'âlem
Ziyâ Paşa

20. *Rahş*: At. Zâloğlu Rüstem'in atı.

Zehî rahş-ı sebük-pey kim gubâr-ı cünbiş-i germî
Çeker çeşm-i gazâl-i âftâba kuhl-i hayrânî
Sabrî

Zehî rahş-i murassa'-raht ü zerrîn-na'l ü sîmîn-ten
Ki kıymette değer satl-ı sıtablı tâc-ı Dârâ'ya
Nef'î

Ol şehsüvâr-ı mülk-i sa'âdet ki rehşına
Cevlân deminde 'arsa-i 'âlem gelürdü tenk
Bâkî

21. *Rehvâr*: Yorga yürüyüşlü at.

Yegâne şehsüvâr-ı eblak-ı devrân ki hem-vâre
Olur ne semte gitse feth u nusrat peyk ü rehvârı
Nef'î

Olursa peyrev o çâbik-süvâr-ı nazma Nedîm
Semend-i tab'ı 'aceb râhvâr olur giderek
Nedîm

22. *Semend*: Kula at.

Gâzîler pây-i semendin yine hınnâladılar
Hûn-ı a'dâyı o dem k'eylediler seyl-i revân
Bâkî

Zehî semend-i mülâyim ki hüsn-i reftârı
Unutturur dil-i 'uşşâka cilve-i yârı
Nef'î

Semend-i cihâdın idüp zîr-i rân
Süvâr oldu sîmürga Zâl-i zamân
Sâbit

23. *Şebdiz*: Yağız at. Hüsrev-i Perviz'in atı. Öldüğü zaman ağlamış ve muhteşem bir merasimle gömdürmüş.[2]

Hüsrev-i kâmrân ki lâyıktır
Âftâb olsa na'l-i şebdîzi
Nef'î

24. *Tay*: Yavru at.

Bakılmazken dişine bahşiş atın hey beyim sana
Çekersem pîşkeş âhûrda kır tâyı beğenmezsin
Sürûrî

2 Şirin'in bindiği Gülgûn ile Hüsrev'in bindiği Şebdiz'e ait bir efsane vardır: Bu iki at bir kısrağın dölü imiş. Bu kısrak, taştan yapılmış bir aygır heykeline sürünerek iki defa gebe kalmış. Gülgûn ile Şebdiz, işte bu suretle meydana gelmiş.

25. *Tekâver*: Yorga yürüyüşlü at.

Rikâbında kürsî gerek tâc-i kisrâ
Ola şol zamân kim süvâr-ı tekâver
Bâkî

Zehî rahş-ı tekâver bâd-pây-ı berk-sür'at kim
Hayâli beste-i fitrâk-i hayret eyler âhûyu
Osmân Nevres

26. *Tevsen*: Terbiye edilmemiş, sert, harun at.

Serkeşlik itti tevsen-i baht-ı sitîze-kâr
Düştü zemîne sâye-i eltâf-ı Kirdgâr
Bâkî

Gâvı inletti belin büktü basît-ı 'arzın
Zîr-i rânındaki pülâd bilekli tevsen
Nedîm

27. *Yekran*: Soy al at.

Mürg-ı nusrat şâhsâr-ı râyetinde hoşnevâ
Esb-i devlet hayl-i 'âlem-gîrinin yekrânıdır
Ahmed Paşa

Sahîfe-i sühânimde yazıldı sanma ki dâl
Düşürdü na'lin o vâdîde hâme yekrânı
Sabrî

Atın daha birçok isimleri vardır. Mesela:

Bâd: At.

Boz: Turna kırı at.

Bur: Doru at.

Eş'al: Kuyruğunda veya perçeminde ve ensesinde beyaz olan at.

Hayl: Sürü, takım. At mânâsına da gelir.

Nevend: At. Eşkini açık ata da denir.

Pâlâ: Yedek at.

Râhî: Yorga yürüyüşlü at.

Raht: At takımı. At mânâsına da gelir.

AT TAKIMI

1. *Bergüstevan*: Harpte atlara giydirilen giyim. Yancık.

Vâdî-i medhinde cevlân ittiğiçün yaraşur
Atlas-ı çerh olsa rahş-i tab'ıma bergüstevân
Nef'î

2. *Cül*: Çul.

Sanurlar eşheb-i rûz-ı hümâyûn-fâl-i nusrattır
Görenler gâhî üstünde cül-i dîbâ-yi zîbâyı
Nef'î

3. *Düval*: Zahma, özengi kayışı.

İrişür mağribe ol sâyesi meşrıkta iken
Sehvile râkibi ger eylese tahrîk-i düvâl
Nef'î

4. *Fitrâk*: Terki, at eğerinin ardındaki tasma.

Çok yanınca salınur şimdi ser-efkende gerek
Şehsüvârım sana kim beste-i fitrâk değil
Bâkî

5. *Gâşiye*: At örtüsü haşa.

O şehsüvâr ki binse semend-i ikbâle
Revâdır âsaf olursa yanında gâşiye-dâr
Nâbî

6. *Ikâl*: Köstek.

Kümeyt-i ma'nî eyler sâha-i ıtlâkta cilve
Sevâd-ı lâfzdan pâyında isterse 'ıkâl olsun
Nâbî

7. *İnân*: Dizgin.

Cemşîd-i kâmrân ki süvâr olsa rahşına
Dârâ tutar rikâbını Hüsrev inan virir
Nef'î

8. *Kecîm*: Bergüstevan mânâsında. Atlara mahsus giyim.

Rikâb-ı sîm ü mutallâ kecîm-i zerkeşle
Alay yedekleridir tevsenân-ı seb'-i şidâd
Sâbit

9. *Kutas*: At başlığı.

Esbindeki kutâs ile kalkan gubârının
Ancak olur nümûne vü mısdâkı zülf ü hat
Nedîm

Gerden-i tevsen-i zîbâda kutâs-ı dilbend
Bağladı gönlümüzü zülf ile gîsû yerine
Gâzî Girây

10. *Licam*: Gem.

Kani bindikçe rikâba asılan çâbikler
Dest-i şekvâsın ider sonra miyângîr-i licâm
Nâbî

11. *Mihmiz*: Mahmuz.

Ne kadar eylesem itmezdi gamından tek ü tâz
Tevsen-i tab'ıma mihmîz-i kalemle ibrâm
İzzet Mollâ

12. *Mîh*: Mıh

O kadar şûh-ı sebük-pây ki görmez âzâr
Na'l ü mîh olsa eğer şebnem ile berk-i semen
Nedîm

Şikest eyler ser-i gâv-ı zemîni sadme-i pâyı
Çıkar şiddetle pertâb ittiği mîhı süreyyâya
Nef'î

13. *Na'l*: Nal.

Şehsüvâr-ı 'âlem-ârâ kim revâdır olsa ger
Na'l ü mîh-ı rahşı çerhın âftâb ü ahteri
Nef'î

Na'l-i bâzgûn: Takip edenleri şaşırtmak için atın ayağına vurulan ters nal.

Esb-i câdû-yi fikreti sürdü
Pâyine na'l-i bâzgûn urdu
Atâ'î

14. *Özengi*:

Özengi parladı şâhân-ı 'asra sahn-i devlette
Sıtabl-ı hâsının sâyisleri Sâsâniyân âsâ
İzzet Mollâ

15. *Pâlâhenk*: Dizgin, çılbır. Palehenk de denir.

Sipeh-endâz-ı saf-ârâ ki revâdır olsa
Âftâb eşheb-i çâlâkine zer pâlâhenk
Nef'î

16. *Raht*: At takımı.

Cevherî raht ile bir esb-i devân
Üç 'adet rahtsız esb-i pûyân
Nâbî

17. *Rikab*: Özengi.

Mülûk-i zamâne önünce revâne
Rikâb-ı hümâyûnda hâkân u kayser
Bâkî

18. *Satl*: Ata su verdikleri kap. Gerdel.

Zehî rahş-ı murassa'-raht ü zerrîn-na'l ü sîmînten
Ki kıymette değer satl-ı stablı tâc-ı Dârâ'ya
Nef'î

19. *Sereç*: Eyer.

Mutantan ağâyân-ı zerrîn-serec
Sufûf-ı âdûyu ider herc ü merc
Sâbit

20. *Sitam*: At takımı. Hususuyla altın ve gümüş başlık.

Murassa'-rikâb ü mücellâ-licâm
Müzerkeş-kecîm ü mücevher-sitâm
Sâbit

21. *Sıtabl*: Ahır.

Şehinşâh-ı cihânın mîr iken ıstabl-ı hâsında
Rikâbından çıkup üç tuğ ile kâ'im-makâm oldu
Nedîm

22. *Şikâl*: Köstek.

Mürâdı üzre hayâlinde seyriçün şeklin
Şikâl iderdi ana belki zülf-i dildârı
Nef'î

23. *Tavîle*: Tavla, ahır.

Nişîmen-gâh-ı tâlâr-ı tavîle câ-y-ı kemterdir[1]
Der-i ıstabl-ı hâsında olan hüddâm ü derbâna
Sünbülzâde Vehbî

24. *Tenk*: Kolan.

Saf-şikâf-ı sipeh-endâz kim olsa yaraşur
Kehkeşân edhem-i çâbikrevine sîmîn tenk
Nef'î

25. *Terki*: Eyerin arkasına bağlanan şey. Fitrâk.

Kimi terkiye asar bilsem o sayd-efken-i nâz
K'âhû-yi çeşmini hasret-keş-i fitrâk eyler
Nâbî

26. *Teyelti*: Atın eyeri altına konan kaba dikişli kebe.

Kullanur yok şimdi besler yok kûhaylân atları
Hâne-i fâriste zîn ile teyeltu kalmamış
Havâ'î

27. *Yemlik*:

Pervîz-i tab'ım öyle ki şebdîz-i fikrime
Istabl olursa çerh ana yemlik zemîn olur
İzzet Mollâ

28. *Zin*: Eyer.

İnicek bindiği rahş-ı serkeş
Kaçtı sahrâya hemân âhû-veş

Göricek hâne-i zîni hâlî
'Askerin muzdarib oldu hâli
Atâ'î

1 Tâlâr: Büyük oda. Salon.

29. *Zinpuş*: Eyer örtüsü.

Nûrdan bâl açar uçmağa melektir sanasın
Olsa zînpûş-i ser-â-serle ne dem cilve-nümâ
Nef'î

SPOR

Spor – Biniş ve Cirit – Atış – Av – Koşu – Güreş

SPOR

Eski devirde spor tamamıyla güce ve kuvvete dayanan bir işti. Hedef ve gayesi de savaş için hazırlanmak, vücudu idmanlı bulundurmaktı. Eski devirlerdeki spor hareketleri şöyle sıralanabilir:

1. Biniş ve cirit.
2. Atış.
3. Av.
4. Koşu
5. Güreş.

Bunlardan bilhassa cirit toplu spora, atış ve güreş de ferdî spora birer misal olabilir.

Ciritle atışın uzun süren zorlu bir hazırlık devresi vardır. Acemiler hususi talimler ve idmanlarla yetiştirilir.

Binişin muhtelif sporlarda yeri vardır. Cirit oyunudaki mevkii çok mühim olmakla beraber, bilhassa sürgün avında ayrı bir ehemmiyeti olduğu gibi, koşu için at ve binici yetiştirmede de yeri olduğu muhakkakdır.

Padişahlar veya büyük vezirler ava, atışa veya ciride gitmek için "biniş" buyururlar. Atlar hazırlanarak biniş yapılır. Ya av için uzak bir semte çıkılır; yahut da cirit veya atış için muayyen bir yere gidilir.

Bazen muhtelif spor hareketlerinin hep bir arada yapıldığı da vâkidir. Padişah, atış veya gezi maksadıyla bir yere gidince hem muhtelif atış idmanları yapılır hem de güreşler[1] veya koşular tertip edilir.

1 Metinde sehven "görüş" yazılmıştır.

Mamafih muhtelif spor hareketlerinin, bilhassa at koşularının en çok yapıldığı zaman düğünlerdir. Düğünlerden sonra daima büyük ve mükafatlı koşular tertip etmek âdettir.

BİNİŞ VE CİRİT

Cirit atlı spordur. Hem binicilikte maharet hem de atıcılıkta kudret ister. Her şeyden evvel çeviklik, kıvraklık, çabuk sezgi ve yerinde karar gibi hassaların gelişmesi lazımdır.

Bu sporda meleke kazanmak için, hususi ve sıkı bir idmana ihtiyaç vardır. Eskiden binici ve atıcı yetiştirmek üzere bir cündilik teşkilatı vardı. Hususi meydanlarda acemilere binicilik, cirit ve kılıç kullanma ok ve tüfek atma öğretilir, sonra bu acemiler "keskin" sınıfına geçirilirdi. Keskinler, otuz kata kadar demir tel üzerine sarılmış ıslak kar keçesini, atı yavaş yavaş hızlandırarak ve tam hizaya gelince dört nala kaldırarak bir kılıç darbesiyle ikiye ayırmak, at hızla giderken birdenbire durdurmak, bir anda bir nokta üzerinde hayvanı döndürmek gibi maharetler gösterirlerdi.

Padişahlar da, maiyetleriyle birlikte zaman zaman cirit oyununa çıkarlardı. Buna "ciride çıkmak" veya "ciride binmek" derler ki cirit için ata binmek demektir.

Nâşit İbrâhîm'den:

Cenâb-ı Hazret-i Sultân Selîm Hân-ı melek-haslet
Ciride bindi cem' idüp mukarreblerden erkânı

Biribirine gerçi hamleler çok ittiler ammâ
Cenâb-ı Pâdişâh-ı kahramânî itti cevlânı

Ciridi her atışta birinin darbitti dûşundan
Kemâl-i zôr-ı darbından havâye oldu perrânî

Sürünce esb-i düldül-fâm-ı Mısrîsin şecâ'atle
Feleklerde melekler cümle tahsîn ittiler anı

Bu sporda kullanılan başlıca aletler şunlardır:

1. *Cirit*: At üzerinde elle atılan kısa mızrak.

Attığın tîr ü ciridin ser-i meydânından
İremez menziline pây-ı 'ukûl ü evhâm
Cevrî

2. *Çevgan*: Ucu iğri bir nevi cirit.

Fark-ı husamâ gâh ser-i rumh-ı kazâda[2]
Geh gûy-ı kafâ-hor ham-ı çevgân-ı kaderde
Nazîm

2 Fark: Baş.

Benim ol gûy-rubâ kim ser-i meydânımda
Ser-i ʿUrfî vü Nazîrî ham-ı çevgâna gelür
Nedîm

3. *Gûy*: Top. Çevgan denilen aletle oynanan yuvarlak şey.

Düştükçe hâke gûy-sıfat kelle-i ʿadû
Pây-i semendi tut ki ana savlecân olur
Nef'î

4. *Hışt*: Uzun ve ucu sivri cirit.

Şeb olunca o şîr-i şerze-i mest[3]
Devr-i etrâf iderdi hışt-bedest

5. *Savlecan*: Çevgan.

Gümüş savlecânlarla çâvûşlar
Ki rifʿatta tôp-ı sipihri döğer
Sâbit

Rubûde itmedi gûy-ı zemîni sencileyin
Seninle çerh idebilsün mü savlecân-bâzî
İzzet Mollâ

Savlecân-ı tîg-ı hışm ü kahrının rûz-ı musâf
Muttasıl galtânı olsun düşmenin gûy-ı seri
Nazîm

Bu spora "gûy u çevgân" veya cirit oyunu derler.

Cirid oynamağa kâbil değil ammâ yaraşur
Bâhçe seyrine çıktıkça süvâr olsan ana
Nef'î

Bu oyunda "at çıkarmak", "at koparmak", "eyer boşaltmak", "niyze silkmek" gibi tabirler kullanılır.

Vâsıf'tan:

Niyze silküp at çıkardıkça alay-ı hasmına
Her gören tahsîn ider ol Şâh-ı ejder-savleti

At kopardıkça alaydan ayrılup ol yekke-tâz
Kalʿa olsa fethider hasma hücûm ü satveti

3 Şerze: Saldırıcı, zorlu.

Vâsıf, II. Mahmud'un cirit oyununu şu beyitlerle tavsif ediyor:

Cümle erbâb-ı rumâhı cem' idüp ol Şehsüvâr
Sâha-i Gülhâne'ye sürdü semend-i rağbeti

Her biri ammâ mukarreblerden ehl-i ma'rifet
Her birisi fenn-i rumhun merd-i sâhib-san'atı

Saf olup durdu kenâr-ı sâhada ser-tâ-be-pâ
Virdiler tertîb ile alaya zîb ü zîneti

Şair padişahın yanında saf bağlayanları birer birer zikrettikten sonra devam ediyor:

Böyle saf-der-saf idüp ol saf-der-i sâhib-kemâl
Virdi dîvân-ı Ebâ Müslim gibi bir hâleti

Sanki meydân-ı hüner bir bahr-ı cûş-ı pür-hurûş
Anda her Mısrî bir ât başlı devlet firkati

Keştî-i taht idi gûyâ başta esb-i hüsrevî
Ejder-i bahrîye mânend idi nakş ü hey'eti

Her süvârînin elinde niyze mânend-i sütûn
Mürtesem levh üzre gûyâ bir donanma sûreti

Bir de ikişer ikişer eyleyüp 'arz-ı hüner
Lu'b-i rumha sonra toptan virdiler germiyyeti

Şair, bu oyunda kendi mevcudiyetini şu beyitle tespit ediyor:

Ben verâ-yı revzen-i kasrı kılup cây-ı karâr
Eyledim gâyet hafî zîr-i kafesten rü'yeti

ATIŞ

Ok, eski devirlerin başlıca silahlarındandır. Ok atmada maharet kazanmak için, sıkı bir idman devresi geçirmek ve derece almak lazımdır. Kemankeş olacak acemi, evvela usta bir kemankeşin elini öper, sonra kepâde denilen talim yayı ile muayyen bir idman devresi geçirir, ondan sonra yine gevşek bir yayla ok talimine başlar. Bu talim devresinde ehliyet gösteren çırak, üstadından icazet almaya hak kazanır. "Kabza almak" denen bu törende üstat, çırağın kulağına bir sır söyler ki buna "kemankeş sırrı" derler.

Muhtelif oklar ve çeşit çeşit yaylar vardır. İçinde, ancak bir iki adam kuvvetinin gerebileceği derecede sert yaylar bile mevcuttur. Bunları kullanabilmek için hususi maharetten başka, ayrıca müthiş bir bazu zoruna ihtiyaç vardır.

Ok atma rekoru:

Aynî'den:

> Gelüp şevketle Okmeydânı'na tîr attı bin adım
> Kemân-keşlikte taş dikti hüner gösterdi 'udvâna

Beyitte geçen "taş dikti" tabiri, rekor kazandı mânâsındadır. Ok sahasında biri "ayak taşı", öteki "menzil taşı" olmak üzere iki taş bulunur. "Ayak taşı" okun atıldığı yer, "menzil taşı" da okun düştüğü yerdir. Ok atılınca, okun düştüğü yer "havacılar" tarafından ölçülür, yeni bir rekor kazanılmışsa oraya taş dikilir.

"Menzil bozdu" tabiri de rekor kırdı mânâsındadır:
Vâsıf'tan:

Alup şeşhâneyi âgûşuna şâhâne san'atla
Yedinci def'a bozdu menzili ol Dâver-i şehbâz

Fâzıl'dan:

Saydılar bin geze peyveste bu menzil ammâ[1]
Kabza-i himmetine emr-i bedîhîdir bu

Yâ Hak âvâzı ile tîr atılınca gûyâ[2]
Lânesiz mürg-ı hümâ-pîşe-i vahşîdir bu

Tuzkoparan lakabını alan İskender gibi meşhur kemankeşlerle bu rekor 1281 buçuk geze çıkmıştır.

Tuzkoparan tabiri hakkında Mustafa Kânî'nin *Telhîsü Resâ'il'i-r-Rümât* adlı eserinde şu malumat vardır:

Ba'dehu yine eyyâm-ı Bâyezid Hân'da Tuzkoparan demekle ma'rûf İskender nâm tîren-dâz, ana taşının yüz elli dört gez şest tarafından senk-i Süca'ı üç gez geçmekle kanâ'at itmeyüp, tekrâr yedi gez dahi sebkat ile on geze vâsıl ve bin iki yüz seksen bir buçuk gez menzile nasb-ı nişân "sâhibü'l-menzilî ve'l-meydân hâzâ ismühû Tuzkoparan" tahrîriyle vaz' ittiği senki hâlâ mevcûddur. Ve sebeb-i şöhret-i mahlas-i Tuzkoparan: bir gün meydânda tuzlu ta'bîr olunan sandalus[3] revganlı kavs-i cedîdin kabzasını şevk ile sıkup, kabza üstünde bulunan revgan-ı cedîd parmaklarına yapışup, kabzayı koyuvirdikte parmaklariyle berâber kalktığını, mevcûdînden Yıldırım Baba nâm bir pîr-i köhensâl görüp, bu kemânesi tuzkoparan, deyu nutkitmekle, şöhret bulup, ismi dahi unutulup bu mahlâs ile yâdolunur.

Kemankeşlikte IV. Murad'ın maharet ve kuvvetini kaydetmekte tarihler müttefiktir. Evliya Çelebi şöyle rivayet ediyor:

Yine bir gün Murâd Hân-ı Gâzî, İslâmbol'da Sarây-ı 'Atik'a göç idüp Saraymeydânı'nda silâhşorluk esnâsında, Sultân Bâyezid Câmii'nin sağ kolundaki minârenin 'alemi üzre bir gurâb-ı garîb meksider dururdu. Hemân Murâd Hân, bu kuşu görerek altındaki "Nogay elçisi" nâm esb-i sabâ-ref târına mahmûz idüp, berk-ı hâtıf gibi yetişüp, elindeki ciridi minâre üzre kuşa atup, bi-emrillâh isâbetle düşürmüştür. Lâşe-i gurâb ile cirid minâre zîrine indi. Arası bir tîr menzili yerdir. Eskisarây'ın tâ vasatındaki Ciridmeydânı nerede? Bâyezid Câmii'nin minâresi nerede? Bundan başka, hendese üzre hesâb olunsa, o cirid minâre tepesinde gurâba isâbet itmeseydi, belki minârenin zirve-i a'lâsından öte tarafta zemîne nüzûl iderek, bir ok menzili dahi gidüp, ihtimâl ki Tavukpazarı'ndaki Dikilitaş'a düşerdi. Hâlâ bu ciridin düştüğü yerde minâre dibinde bir adam boyu beyaz mermer üzre müzehheb ve hatt-ı Teknecizâde ile Cevrî Çelebi güftesi târîhi vardır ki şudur:

1 Gez: Arşın, endaze.
2 Yâ Hak: Ok atanların yayı çekip oku attıktan sonra "Yâ Hak" diye bağırmaları âdettir.
3 Sandalus: Senderus denilen bir nevi zamk ve yağ.

Sıdk ile Cevrî du'â idüp didi târîhini
Kuvvet-i bâzû-yi Sultân'ı kıla Mevlâ füzûn

İslâmbol'da Beykoz Bâhçesi'nde piyâde cirid attığına târîhtir:

Didi târîhini görüp Cevrî
Âferîn ey dilîr-i Sâm-akrân

Vâhid Mahdûmî, III. Ahmed'in atışa gidişini şöyle anlatıyor:

Biniş buyurdu Şeh-i Cem-haşem veliyy-i ümem
Hıdîv-i mülk-i kerem zîb-i taht-ı 'izz ü vekâr

Yegâne Hazret-i Sultân Ahmed-i Sâlis
Sa'âdet ile olup rahş-ı bâd-pâye süvâr

'Azîmet eyledi kasr-ı Sinân Pâşâ'ya
Nüzûl idüp geçüp itti sa'âdet ile karâr

Nüzûl idince 'alâ-rağm-ı düşmen-i İslâm
Eline tîr ü kemânın alup atar tutar

Vâhid, padişahın kendini çağırttığını, iltifatta bulunduğunu anlattıktan sonra, şu garip hikâyeyi naklediyor:

Didi o Şâh-ı cihân lûtfa bir bahâne gerek
Ki ola mûris-i şâdî vü dâfi'-i ekdâr

Eğer bu nâvek-i tômârı bezm-i hâsımda
Bilâ-tereddüd idersen dehânın ile şikâr

'Atâ idem sana bir kat libâs-ı fâhir hem
Virem dahi nice nice 'atiyye-i bisyâr

Ümîd-i lûtf gönülde gözümde havf-ı gezend[4]
Ne cây-ı sabr u tahammül ne hod mahall-i firâr

Dehen-küşâde vü âmâde-dest olup durdum
Miyânımızda ne hâ'il ne mâni'-i muhtâr

O şâh ile bu gedânın arası tahmînâ
Var idi saymadım ammâ otuz adım mikdâr

Kemân-ı sahtını 'unf ile çekse Rüstemler
Tahammül eylemeğe tîrine ne cânı var

Hele kemânını rıfk u mülâyemetle çeküp
Küşâd virdi hadengîne ol kerem-kirdâr

Biri eli ile soksaydı ağzıma şâyed
Hatâ iderdi velî itmedi o hûb-etvâr

4 Gezend: Musibet, zarar.

Zebânıma leb ü dendânıma dokunmadı hiç
Boğazıma kaçırayazdım ok yılânı vâr

Girince ağzıma tîr-i kef-i güher-pâşı
Didiler oldu sadef nâ'il-i dür-i şehvâr

Dehânım eyledi lebrîz gayrı yol bulamaz
Derûna girmeğe tîr-i nigâh-ı gamze-i yâr

Olalı sehm-i kazâya rizâ virüb âmâç
Bir ok yidim dahi 'ömrümde eylemem inkâr

Dehân-ı nâzımı âlûde-i niyâz itmem
Eliyle ağzıma mühr urdu Hazret-i Hünkâr

Ey ol diyen bana ben ağzım ile kuş tuttum
Hüner değildir anı hirre de tutar her bâr

Hüner odur ki benim gibi eylesin bî-bâk
Hadeng-i sîneşikâfı dehânı ile şikâr

Tutup dişimle elimle çıkardım ağzımdan
Zemîn-i hidmeti bûs ittim itti istifsâr

Didim bu lâfz-ı güher-bâr ile o dem târîh
İsâbet eyledin ey Şehsüvâr-ı pâktebâr

Orduda tüfenk kullanılmaya başladıktan sonra kurşun atma talim ve idmanları da yapılmaya başlanmıştır.

Nedîm'in Damat İbrahim Paşa hakkındaki bir manzumesinden:

Varup Tırnakçı Yalısı'nda bir gün ol Hıdîvi 'ahd
Celâl ü câh ile olmuştu zîb-i mesnedi i'zâz

İderken soffa-i sâhil-serâdan 'âlemi seyrân
Leb-i deryâda nâgeh oldu bir câya nigâh-endâz

Ne cây ammâ ba'îd ol denlu kim takrîb olunmaz hîç
K'ide esb-i nezâre ana bir dizginde terk ü tâz

'Aceb kurşun irişmek ana mümkin mi dinildikte
Bakan kıldı ne mümkin deyu inkâr itmeğe âgâz

Buyurdu Sadr-ı devrân kim ne var hallitmeğe anı
Nişân-gâh-ı sebû hâzır tüfeng-i âhenîn dem-sâz

Heman emritti ol dem mehterân-ı çâbik ü çâlâk
O câyı ittiler bir desti ile mu'lem ü mümtâz

Kola alup tüfeng-i zer-nişânın âteş ittikte
Felekten koptu sad tahsîn deyu hengâme-i âvâz

Vâsıf'tan; II. Mahmud hakkında:

Az gelüp menzil o Şâh'a didi bir bendesine
Yüz yigirmi yedi gez dahi sebûyu geri çek

Desti bin doksan adım dûra konup zannoldu
Bitti kûhsârda bir kırmızı yabânî çilek

Menzil öyle uzadı çak ki gören kûh üzre
Düşürüp bâl ü perin kondu sanur sivrisinek

Bendegânı didi bu menzile varmaz kurşun
Çekilür belki ta'ab zâyi' olur şâyed emek

Didi ol Kân-ı hüner Şâh-ı ma'ârif 'unvân
Ben ki kurşun atayım desti kırılmaz ne dimek

Bir kırış kırdı ki şeşhâneyi aldıkta ele
Ne dehen kaldı ne dip kaldı sebûda ne göbek

Çıktı yerden göke fiskıyye gibi âb-ı sebû
Kıldı tahsîn o Şeh'e yerde beşer gökte melek

Nâşid İbrâhîm'in III. Selim için yazdığı bir manzumeden:

Şi'r ü inşâ vü kemân-keşlikte mümtâz-ı selef
Hem tüfeng-endâz ü hem şemşîr-zen sad âferîn

Bu mahalle şevket ü iclâl ile teşrîf idüp
Fâl-i bi'l-hayr eyleyüp ol Pâdişâh-ı mülk ü dîn

Bir frenk altmışlığın idüp tüfengine nişân
Tâ başından urdu 'avn ü feyz-i Hak olup rehîn

Fâzıl'dan:

Zât-ı vâlâ-yı Kapûdan Hüseyin Pâşâ'yı
Saklasun hıfz-ı emânında hatardan Allâh

Kıldı devlet ile bir gün bu mahalle teşrîf
Aldı bâzûya tüfengini didi bismillâh

Bin üç yüz iki hem elli adım yerdir bu
Taş dikenler buna cür'etle disün eyvallâh

Bir nişân eyledi peydâ ki tüfeng endâzân
Bârekallâh didi lâ-kuvvete illâ billâh

Bendesi Fâzıl'a vahy oldu mücevher târîh
Müknet-i Rüstem-i bâzûsuna mâşâallâh

Ziyâ Paşa'nın Abdülaziz için söylediği bir kıta:

Pâdişâhım sanma kim urmaz sebûyu kurşunun
Mâhı çâkeyler tüfengin girse mihrin koynuna
Heybet-i Şâhâneden bîçâre desti havfidüp
Varsa kurşun işlemez bir nüsha takmış boynuna

"Destiye kurşun atmak" ve "keçeye kılıç çalmak" eski idmancıların gösterdikleri maharetlerdendir.

AV

Av için yapılan binişler, tarihler veya gazellerle tespit edildiği gibi, çok eski devirdeki av sahneleri ve av için ata binişler de bazı mesnevilerde tasvir edilmiştir.

Nedîm'den:

Dersitâyiş-i Biniş-i Hümâyûn

Efendim dâ'imâ ikbâl ü câhın pâydâr olsun
Değil ʿukkâb ü âhû sana ʿankâlar şikâr olsun[1]

O rütbe şâkbâz-ı himmetin evc üzre çıksun kim
Herâsından felekte nesr-i tâ'ir bî-karâr olsun

Künâmında yatupsun şîr-âsâ şark u garb içre[2]
ʿAdûlar dilkülensün heybetinden hâr ü zâr olsun[3]

Nigâhın düştüğü yerlerde açulsun gül-i şâdî
Saʿadetle hırâmân olduğun yer nevbahâr olsun

Binersen zevraka deryâda cûş itsün dür ü gevher
Süvâr olursan esbe deşt ü sahrâ lâlezâr olsun

Efendim hak budur kim devletinde ʿâlem ittin hep
Neşât u şevk u şâdî böyle dâ'im bî-şümâr olsun

1 ʿUkkâb: Doğrusu ukâb, tavşancıl kuşu.
2 Künâm: Aslan yatağı, yuva.
3 Dilkülensün: Tilki gibi olsun.

İdüp hem seyr-i deryâ geşt-i sahrâ hoş hevâlarla
Safâ kesb ittin ʻâlem reʼfetinle kâmgâr olsun

Hele Allâh'a şükrolsun güzel sayd ü şikâr oldu
Hemîşe bendenin böyle hulûsu âşikâr olsun

Efendim hidmetinden cümleyi dûr itmesün Bârî
Celâl ü haşmetin ârâyiş-i hıyş ü tebâr olsun

Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inden;
Şah'ın ava çıkması:

Bu âyîn ile çıktı şehrden Şâh
Atının naʻlin öptü mihr ile mâh

Selâtîn-i cihân olmuştu diltenk
Ki ne yire kılur Şâhinşeh âhenk

Beş on gün gezdi deşt ü kûhsârı
Temâşâ vü şikâr olmuştu kârı

Urup pervâzı şehbâz-ı sebük-per[4]
Cihânda komadı kebk ü kebûter

Felekten tîri zahmının ʻıkâbı
Bıraktı toprağa nesr ü ʻukâbı

Şu dek urdu peleng ü şîre şemşîr
Ki ancak gökte kaldı didiler şîr[5]

4 Pervâz: Kuş oturağı.
5 Şîr: Esed burcu.

KOŞU

Nâbî'ye atfedilen bir sur-nâmede avcı Mehmed zamanında Edirne'de yapılan sünnet düğününün sonunda tertip edilen koşular şöyle tasvir edilmektedir:

Çıktı Sultân-ı cihân şâhâne
Hızrlık dâmenine seyrâne[1]

Câ-be-câ haymeler oldu berpâ
Zılline müctemi' oldu vüzerâ

İttiler bây ü gedâ bende vü şâh
Cesrden şehre gelen râha nigâh

İtmek içün biribirini habîr
İki üç yerde durup kûs u nefîr

Koşu seyrine olup dîde-küşâ
Geldi âvâze-i tabl u surnâ

Gördüler birbiri ardınca revân
Geldi on yedi 'aded esb-i devân

Birisi cümleden amımâ akdem
Şöyle ki hâke dokunmazdı kadem

Cümleden evvel iren esb-i devân
Aldılar yirmi bin akçe ihsân

1 Hızırlık: Edirne'de bir semt ismi.

Aldı ihsânı Şeh-i ʿâlemden
On bin akçe ana peyrev irişen

Aldı ardından irişen esbân
Altı bin beş bin üçer bin ihsân

Çün mürûr itti yine bir sâʿat
Koşu-i sâniye geldi növbet

Yine çalındı nefîr ü surnâ
Oldu bir at yine nâgeh peydâ

Geldi tâ pîşgeh-i Sultân'a
Derhor oldu özü ol ihsâna[2]

Çünki sermenzile oldu vâsıl
Sîhezar nukreye oldu nâ'il

On bin akçe ana peyrev gelene
Yedi bin ana muʿâkıb olana

Tâ on altı ata dek itti kerem
Sehezar râyic-i zîbende-direm

İki sâʿat yine ittikte güzer
Pür-gubâr oldu yine râh-güzer

Geldi nâgâh bir esb-i mümtâz
Ana nisbetle sabâyî tek ü tâz

Gördüler berk-sıfat oldu ʿıyân
Siyümin koşuda olan esbân[3]

Hiç olur mu buna benzer sürʿat
Yekdeme tayyoluna şeş sâʿat

Cesrden Edrine'ye ide şitâb
Yine yorulmıya mânende-i âb

Olıcak vâsıl ı pîş-i Hünkâr
Sâhibi aldı ʿatâ çihl hezâr

Sonra tedrîc ile olan vâsıl
Lûtfa tedrîc ile oldu nâ'il

Oldu şehzâde ile Şâh-ı cihân
Seyridüp bunları şâd ü handân

İdüp esbâb-ı neşâtı itmâm
Urdular sûra bu seyr ile hitâm

2 Derhor: Lâyık.

3 Siyümin: Üçüncü. Farsçada üç "se" olduğuna göre, üçüncü "seyümin" olması icap ederse de, Acemler "y" harfinin üst talafını esre okuduklarından "siyümin" alarak telaffuz edilir. "Sevümin" de üçüncü mânâsındadır.

GÜREŞ

Güreşler hakkında edebiyata fazla bir şey intikal etmemiştir. Bununla beraber bazı hikâyelerde, eski devirlerde padişahların geziye çıkıp bir yere kondukları zaman orada eğlenceler tertip ettirdikleri, pehlivan güreşleri yaptırdıkları tasvir edilmiştir.

Na'tî'nin *Edhem-nâme*'sinden:

Yine bir gün irişti fasl-ı bahâr
Mu'tedil oldu vakt-i leyl ü nehâr

Sebze baş kaldırup 'ıyân oldu
Koca 'âlem yine civân oldu

Câ-be-câ gonceler de açıldı
Gül-i handân döküldü saçıldı

Jâle dür saçtı çün seher oldu
Dâmen-i lâle pür-güher oldu

'Arz-ı hüsn eyledi gül-i zîbâ
Hân-ı 'aşkına itti yine salâ

Bülbül-i zâr olup o dem nâlân
Cân ü dilden iderdi âh ü figân

Gûş tutmazdı gül figânına
Anı uğratmaz idi yanına

Resm idi ol zamânda şâh-ı cihân
Sahn-ı sahrâyı eyler idi mekân

Kurdurup haymesin çemen-zâre
'Ayş ü 'işret iderdi bir pâre

Yedigün eylenürdü anda müdâm
Virir idi umûr-ı halka nizâm

Her kişi san'atın idüp icrâ
Olur idi 'atâ-yı şâha sezâ

Kimi şi'r ü kasîde söyler idi
Kimi medh ü senâlar eyler idi

Kimine san'at idi söz ile sâz
Kimi canbâz ü kimi şu'bede-bâz

Küştî-gîrân idi kimi anın[4]
Kimi zôrâver idi devrânın

Çıktı seyre o gün o şâh-ı benâm
Vardı ol yerde eyledi ârâm

Kurdurup anda bir serîr-i bülend
Sâyebânın idüp tınâb ile bend

Durdu üstüne çıktı anın şâh
Sû-be-sû ordusuna itti nigâh

İzzet Mollâ'dan:

Bes ittirdi sipihr-i küştî-gîre pençe-i kahrı
Tefevvuk itmedi bir kahramân ol pehlevân-âsâ

4 Küştî-gîrân: Pehlevanlar.

HADİSELER

Tarihî Hadiseler – Hadiselerden İlhamlar – Tarihler

TARİHÎ HADİSELER

Hadiseleri, ebcet hesabıyla tespit eden tarihlerden başka, zaman zaman gerek seferlerde kazanılan muzafferiyetlerin, gerek bazı mühim vakaların kaside veya gazellerde yer aldığı görülür.

Mesela hicrî 1123 miladi 1711 tarihinde Ruslarla harp açılmış ve Prut'ta yapılan muḥarebede Çar Büyük Petro, Baltacı Mehmed Paşa tarafından sıkıştırılmış ve askeriyle beraber ya imha veya esir edilmek tehlikesine maruz bırakılmıştır. Nihayet Çariçe Katerina'nın delaletiyle, Rus ordusu bu badireden kurtulmuş ve Azak Kalesi geri alınmak ve müstahkem mevkilerle kaleler yıkılmak şartıyla bir muahede imza edilmiştir.

Sâbit, III. Ahmed için yazdığı bir kasidede bunu anlatır:

Bir teveccühle dağıttı Moskov'un cem'iyyetin
Tîg u hancer çekmeden kutb-ı zafer-yâver gibi

Bir yüz aklık itti Serdâr-ı cenâb-ı Pâdişâh
Mosmor oldu rûy-ı Çar evrâk-ı niylûfer gibi

El-amân feryâdı ile bir şefi'-i mücbirin
Zeyline itti teşebbüs şer'-i Peygâmber gibi

Cânı kurtuldu bu tedbîr ile Çâr-ı müdbirin
Bir emîn yer buldu kehf-i 'ahd-i Ser'asker gibi

Nâme-i 'ahd isteyüp Allâh içün a'dâ-yı dîn
Devr-i ebvâb itti gezdi 'arz-ı hâl-i cer gibi

Cübbe-i ʻÎsâ'ya cevşen giymeden kıldı yemîn
Berser itti Çâr câr-ı Meryemi miʻcer gibi

Sulh içün baş eğdirince ser-keşân-ı ʻaskere
Hâk-i mihnette yuvarlandı bürîde-ser gibi

Cân virüp sulha tehâlük itse de maʻzûrdur
Bir çıban var sancısı tâʻûndan bedter gibi

Devlete virdi Azak hısnı ile birkaç hisâr
Hep tetümmâtiyle etrâfındaki kişver gibi

Lâğm ile eflâke perrân ittiler bârûsunu
Bir kıyâmet koptu ammâ dehşet-i mahşer gibi

Çâr düştü havfına ʻırz-ı zen-i bedkârının
Tahtına gitti edeblerle ke-enne er gibi

Pâdişâhım kârı bitti Moskov'un mürd olsa da
Heybetinden hufresinde cîfesi ditrer gibi

İttiği hırsızlığın görsün cezâsın vaktidir
Bir uyuz âyîneci efrenc-i bed-manzar gibi

Bir tüfenginden gider melʻûn cehennem kaʻrına
Tîğ çekmek hâcet olmaz düşmen-i âhar gibi

İzzet Mollâ, Sultan Mahmud devrinin mühim hadiselerini şu birkaç beyitte tespit eder:

Çekmesen düşmene gayret kılıcın kalmış idi
Yed-i aʻdâda Beligrâd gibi dâr-ı cihâd

Gerçi bir kerre alan var idi ecdâdında
Oldu makdûr iki defʻa sana feth-i Bağdâd

Pâsbânoğlu'na ordu çıkarıldı evvel
Cânişînin getürüp bâğına ittin ırgad

Kapudânın Tekelioğlu'nu bir olta ile
Tuttu deryâ-yı şecâʻatte misâl-i sayyâd

Eşkıyâ-yi Haleb endâze-i kahrın ölçtü
Kâle-i mefsedeti eyliyecek var mı mezâd

Cûşidüp sarsar-ı kahrın ile bahr-ı gazabın
Keştî-i cismini Kalyoncu'nun ittin berbâd

Tuzcuoğlu eriyüp memleha-i kahrında
Eyledin mülkünü mânend-i dükân-ı kannâd[1]

1 Dükân-ı kannâd: Şekerci dükkânı.

Tövbekâr oldu Nasuhoğlu'nun ahvâlinden
Bagy ü 'isyâna sülûk eyliyen erbâb-ı fesâd

Sarı 'Osmân Kara 'Osmân Dede Bey Es'ad Bey
Yılıkoğlu dahi Hasköylü Emîn-i bîdâd

Rumeli haytalarından bir iki yâdittim
Dağlıyı Dağdevirenoğlu'nu itmem ta'dâd

İzzet Mollâ, yine II. Mahmud devrinde, Yeniçeri teşkilatının ortadan kaldırılmasını, o tarihî vakayı şu beyitlerle nakleder:

Fâl-i devletmiş didim az kaldı kim birden söne
Kül gibi savruldu külliyyen Ocağın ahkeri

Toplanup bir gice Atmeydânı'na hınzîrler
Bak neler eklitti kazgandan kilâb-ı serserî

Bastılar Âğakapusu'n olmayuz 'asker deyû
Sûret-i me'lûfe üzre eyleyüp gâretgerî

Kasdidüp âğaların i'dâma bed-peymânlar
Döndüler 'âdetleri üzre yine sözden geri

Bastı Bâb-ı Âsafî'yi bir sürü yağmâ-gerân
Gitti Sadr-ı a'zamın her neyse zîb ü zîveri

Vak'ayı teblîğ idüp nezd-i Veliyyü'n-ni'mete
Koydu Hâkân-ı cihânın yoluna cân ü seri

Der-'akab paşaları bizzât da'vet eyleyüp
İki düstûr oldular ol Âsafın fermân-beri

Müftî-i dîn-i mübin attı sarâya cânını
Yek-vücûd oldu alup bir nice kâdî'askeri

Yüzleri mahşerde ağ olsun ricâl-i devletin
Oldular bu kara günde Pâdişâh'ın yâveri

Müznib ü bedkâr isem de rahmidüp Hak züllüme
Gördü ol cem'iyyete şâyeste 'abd-i ahkarı

Geçti Yahköşkü'ne cennâte 'azm eyler gibi
Bağladılar safların deryâda topçu 'askeri

Humbara ocağını Allâh berhurdâr ide
Onları gördükçe Şâh'ın patladı düşmenleri

Cem' olup Tersâneli keştî-i dîn ü devlete
Her biri şevket-serây-ı Şâh'a attı lengeri

Saçtı âteş açılup güller gibi Bostânyân
Her birisi oldu bâğ-ı devletin verd-i teri

Yandı canlar sû-i ta'bîr ise de ma'zûr ola
Kışlanın dâr-ı halâya döndü âhır her yeri

Hak Ta'âlâ Şâh-ı devrânı muvaffak eyledi
Farzidi la'net Ocağa iki yüz yıldan beri

Zorba kalka zorba kalka kalktılar âhır bütün
Hamdüli'l-lâh seyf-i dîn def' eyledi şûr u şer'i

Mahz-ı şer idi Ocağ-ı fitne-engîz-i Yehûd
Baksana bîhûde mi dirdi 'Arablar Yenşeri

Levh-ı mahfûzundan Allâh sildi Ocak ismini
Eşkiyânın nâmı tayyoldu dürüldü defteri

HADİSELERDEN İLHAMLAR

Kanuni devrinde bir aralık içki menedildiği sırada, şarap yüklü bir gemi yüküyle birlikte yakılmıştı. Bâkî bunu şöyle anlatır:

Reh-i meyhâneyi kat‘ itti tîg-ı kahr-ı Sultân'ın
Su gibi arasın keştî Stanbul u Galata'nın

Miyân-ı âb u âteş oldu cây-ı keştî-i sahbâ
Batırdı rûzgâr âyîn-i ‘ayşın bezm-i rindânın

Hilâl-âsâ fürûzân oldu bahr-ı nîlgûn üzre
Şafaktan dem urur âb-ı şerâb-âlûdu deryânın

Nev'î de aynı hadiseyi bir gazelinde şöyle tespit eder:

Kalb-i ‘âşık gibi virân ittiler meyhâneyi
Bî-vefâlar ‘ahdine döndürdüler peymâneyi

La‘l-i cânân gibi gözlerden nihân oldu şerâb
Çeşm-i dilber gibi bîmâr ittiler mestâneyi

Korkarım eyler şikeste dâver-i hükm-i kazâ
Sâgar-ı mînâ deyu bu günbet-i vîrâneyi

Bir aralık kahvehaneler de kapatılmıştı. Sonradan yasak kaldırıldı. Kahvelerin tekrar açılmasına müsaade edildi. Bağdâtlı Rûhî bir gazelinde bunu şöyle tespit eder:

Yine çalındı her taraf çeng ü ney ü çegâneler
Düştü cihâna velvele açıldı kahvehâneler

Şevk-ı rûhuyle giceler sâkî-i mâhrûların
Geldi o dem ki şem'ler gûşe-be-gûşe yâneler

Kalkıla bezmden seher varıla kahvehâneye
İçile kahveler ola def'-i mey-i şebâneler

İrişe keyfler gele bir yire nükte-sencler
Okuna nazm u nesr ola mebhas-i sâ'irâneler

Müjde cihâna Rûhî'yâ kim yine feth-i bâb olup
Meykedeler açıldı hep işledi kahvehâneler

İzzet Mollâ da kendi devrindeki içki yasağı hakkında şöyle söyler:

Gizlice olup bâde-fürûş ile şerîk
Men'inden ider mi 'acabâ şahne ferâğ
Çıktı yine yâkût bahâsına şerâb
'Âlemde yasağa birisi itse yasağ

Sünbülzâde Vehbî de içki yasağı için şunu söyler:

Der-i meyhâne kapanmış düşelim tekyelere
'Acabâ bir kapı açmaz mı bize ehl-i fütûh

Haşmet'ten:

Çekti ayağı meykededen cümle mey-keşân
Sahbâ-yı şevkı döktü bütün rind-meşrebân
Söndü çerâğ-ı şu'le-ver-i neş'e-i cihân
Bu tîre rûzu bizlere gösterdi mi zamân

Humlar şikeste câm tehî yok vücûd-ı mey
İttin esîr-i kahve bizi hey zamâne hey

*

İzzet Mollâ, büyük Ayntap zelzelesini şu kıta ile tespit ediyor:

İncûsu telef olmadı gittiyse sadef
Aynîyle teselli bulurum bu kedere
Ol şâ'ir-i meşhûr ile kaldı nâmı
Geçtiyse ne gam şehr-i Ayıntâb yere

Ardı arası kesilmeyen yangınlar yüzünden muzdarip olan İstanbul halkının Ayntap ve Halep zelzeleleri karşısındaki hislerini İzzet Mollâ şöyle anlatıyor:

Oldu İstanbul ahâlîsi harîka râzı
Yere geçtikçe bu yıl şehr-i Ayıntâb u Haleb

Tutuşup her birinin dâmen-i sabrı didiler
Bize yangın yetişür zelzele virme yâ Rab

*

Osmânzâde Tâ'ib, kıtlık münasebetiyle yapılan ihtikârın halk üzerindeki tesirini şöyle anlatıyor:

Çıktı âteş bahâsına hîzüm[1]
Satılur dirhem ile 'ûd-âsâ

Cilveger micmer-i tesâvîde
Kara günlükle 'ânber-i sârâ

Ya kömür şöyle kim gubârı dahi
Tûtiyâ oldu dîdeye hâlâ

Arpayı hod tefehhus eyleme kim
Arpalık hâsılı yetişmez ana

Arpa torbası sanur anı gören
Olsa bir gözde arpacık peydâ

Revgan-ı dil erimede şeb ü rûz
Mum deyu şem'a-veş yanup fukarâ

Revgan-ı sâde iştirâsı muhâl
Ki bahâsına itmez akçe vefâ

Şimdi bir yağlı kapu da yok kim
İdelim anda derd-i cû'a devâ

Hasret-i balı sorma bâle k'anın
Kadri sükkerden olmada bâlâ

Kahveyi mezhebine uydurdu
Nohudu kavurup içer zurafâ

Ser-i dervîşte bir küleh görse
Balkabağı sanup kapar gurabâ

Sabun anılsa ağzımız köpürür
Üştür-i kef-zebân gibi meselâ

Koltuğunda somun sarup sevinür
Bir fakîr olsa mübtelâ-yı vebâ

Bu galâya sebeb nedir bilmem
Yine her şeyde var bakılsa rehâ

Her taraftan zahîre gelmekte
Pür sefâ'in ile leb-i deryâ

1 Hîzüm: Odun.

Yok mahâzinde yer ayak basacak
Öyle memlû zahâ'ir ü eşyâ

Yolun öğrendi satmanın tüccâr
Sorar izler kimesne yok zirâ

Tama'-ı hâmı ile hukkâmın
Muhtekirler belâsıdır bu belâ

İhtimâm eyle nerha Sultân'ım
Def' ola ehl-i beldeden bu galâ

'Ahz idüp kande muhtekir varsa
Eyle resm-i vezâreti icrâ

Ki safâ-yı derûn ile 'âlem
Eylesünler du'â sabâh u mesâ

TARİHLER

Bir hadisenin vuku bulduğu tarihi "ebced" hesabıyla bir mısra veya bir beyitte tespit etmek, eski şairlerce çok makbul bir hüner sayılır.

Her harf ebced hesabına göre bir rakama tekabül eder:

Ebced	(ابجد)	ا	=	1	ب	=	2	ج	=	3	د	=	4				
Hevvez	(هوز)	ه	=	5	و	=	6	ز	=	7							
Huttî	(حطی)	ح	=	8	ط	=	9	ی	=	10							
Kelemen	(کلمن)	ك	=	20	ل	=	30	م	=	40	ن	=	50				
Sa'fas	(صعفص)	س	=	60	ع	=	70	ف	=	80	ص	=	90				
Karaşet	(قرشت)	ق	=	100	ر	=	200	ش	=	300	ت	=	400				
Sehaz	(ثخذ)	ث	=	500	خ	=	600	ذ	=	700							
Dazıg	(ضظغ)	ض	=	800	ظ	=	900	غ	=	1000							

Bunlar Arapça harflerdir. Farsçaya mahsus olan "پ، چ، ژ، گ" harfleri "ب، ج، ز، ك" gibi hesap olunur.

Bu hesaba göre mesela "خراب" kelimesi 803 hicrî tarihini gösterir ki, Temür'ün Sivas'ı tahrip ettiği hicrî sene olarak tespit edilmiştir.

Daha eskiden tarih böyle bir kelime, bir terkip veya mensur bir ibare halinde tespit edilirdi. İlk defa *Tazarruat* sahibi Sinan Paşa'nın babası Hızır Bey tarafından

Fatih Mehmed'in yaptırdığı bir cami hakkında manzum olarak söylenmiştir. Ondan sonra yavaş yavaş diğer şairler tarafından da kullanılmış, nihayet makbul bir sanat mahiyetini almıştır.

Eski şairler içinde tarih söylemekle meşhur olan Bursalı Hâşimî ile Adanalı Sürûrî'dir. Sürûrî'ye bundan ötürü Sürûrî-i müverrih denmiştir.

Tarih söylemekte muhtelif usûller vardır.

1. Bir mısraın bütün harfleri tam olarak hesap edilirse "tarih-i tam" denir:

Rûhî-i bî-dil didi târîhini
Müjde Şâm ehline geldi Hâletî
1011

Beytin ikinci mısraındaki tekmil harflerin mecmuu Hâletî'nin Şam'a geldiği 1011 tarihini göstermiş oluyor.

Sürûrî'nin şu mısraı "tarih-i tam" için en güzel bir misalidir;

Oldu Sâlih Efendi defterdâr

2. Yalnız noktalı harfler alınıp hesap edilirse "tarih-i menkut" yahut "mücevher" veya "mu'cem" derler:

Günâhı var ise 'af ola mu'cemle didim târîh
Nasûhî-zâde kıldı tövbe kurb-ı Hakk'a 'azmitti
1218

3. Yalnız noktasız harfler alınırsa "tarih-i mühmel" veya "tarih-i sade" denir:

Hurûf-ı sâdelerle eyledim tahrîr târîhin
Bekir Ağa kurup sûr-ı tezevvüc ber-murâd oldu
1192

4. Bazen mısra veya beyitte fazla ve eksik harfler bulunur. Tarihi bulmak için fazlalar çıkarılır, yahut eksik kalan sayılar doldurulur. Bu kâbil tarihlere "ta'miyeli tarih" derler:

Çıkarup leşker-i küffârı didim târîhin
Belgrad kal'asını aldı Mehemmed Pâşâ
1152

5. Bazen bir mısraın harfleri, tespiti arzu edilen senenin tam iki mislini gösterir. Buna "dü tâ tarih" denir.

Bâb-ı mülk-i Mısrı Mevlâ açtı alındı Âriş
1214 Sürûrî

6. Bazen de tarih iki mısra olur ve her biri aynı tarihi tespit etmiş bulunur.

Ben de Nevres söyledim sâl-i zafer târîhini
1271

Kal'a-ı Sivastopol alındı seyf-i harb ile
1271

7. Bazen bir manzumenin her mısraı aynı tarihi tespit etmek üzere tanzim edilir: Nevres'in bir manzumesinin son mısraları:

Hesâb-ı sâli her mısrâ'da âhenk eyledim Nevres
Tarab da olsa şâyândır edâsı kalb-i insâna

Basıldı bu gice takvîm-i zîc-i sâle bu mısrâ'
Hulûl-i sâl-i nev mes'ûd ola 'Abdü'l-mecîd Hân'a
1263

8. Bazen de lâfzan ve mânen tarih düşürülür:

Lâfzan ü ma'nen Sürûrî söyledim târîhimi
Kıldım İstanbul'u bin yüz doksan üç sâlinde cây
1193

9. Lugazlı tarihler de tanzim edilir:

Bir iki vü iki delik
'Abdü'l-mecîd oldu melik
1255

Birinci mısranın ifadesi eski "١٢٥٥" rakamını gösterir.
Bir mezar taşına yazılmış olan tarih:

Şerha çektim dâğ urdum göz göz ittim sînemi
Sengimi seyreyliyen bilsün vefât târîhimi
1055

"Şerha çıktım" "١" rakamına, "dâğ urdum" noktadan ibaret olan "٠" sıfıra, "göz göz ettim" de iki tane "٥" rakamına delalet etmekle "١٠٥٥" tarihi meydana çıkmış olur.

*

Sürûrî'den:

Geçti Gâlib Dede cândan yâhû
1214

Cân-ı şîrînini virdi Ferhâd
1204

Mukayyid-zâde kayd-ı tenden ıtlâk eyledi rûhu
1209

Kahveden kıldı Sürûrî tövbe
1213

Mevt ile dûr oldu gözden âh Çeşmî-zâde âh
1211

İçti şerbetçi Emîn cür'a-i ke's-i mevti
1211

Kel Memiş gelmemişe döndü cihâna sad hayf
1191

Şöyle keşf eyledi târîhini erbâb-ı nefes
Hayflar göz yumup Esrâr Dede sır oldu
1211

Harâret kalbi istî'âb ider fikritse târîhin
Ser-â-pâ 'aşk ile sûzân iken mahvoldu Yan mollâ
1211

Gûş iden târîh-i menkûtum güler ahvâline
Kıldı Vehbî nûş-ı sahbâ ile kendin maskara
1204

Nice kendi gibi iri sıçanı
Bir ısırmakla iki böldü kedi
Kuyruğu dikti didim târîhin
Fârenin hasretinden öldü kedi
1213

Sürûrî'nin ölümüne de Keçeçizâde İzzet Mollâ şu tarihi düşürmüştür:

Sürûrî'nin vefâtı bâ'is-i hüzn oldu ahbâba
1229

ÂDET VE AHLÂK

I

Sıhhat – İlim ve Sanat – Madde ve Tabiat – İnanmalar
Bazı Âdetler

SIHHAT

Eski devrin kendine mahsus bir sıhhat telakkisi vardır. Yaşama ve geçinme tarzının hususiyetinden doğan bu telakkilerle birlikte sağlığa, sağlığı korumaya, hastalığa ve hastalığı tedaviye ait olan düşünce ve tavsiyeleri de eski edebiyatımızda görmek mümkündür.

Diğer taraftan, alabildiğine israf edilen hayatla yorulan vücudun mukavemetini arttırmak için bah-nâmeler yazılmış, çareler ve ilaçlar da tavsiye edilmiştir.

Eski edebiyatımızda sıhhat işleri, ya birer mazmuna vesile olarak geçmiş, yahut da fikir, mütalaa ve tavsiye olarak ifade edilmiştir.

Hele eski yazma eserlerin baş veya sonlarındaki boş sayfalar, hayli enteresan ilaçlar ve tavsiyelerle doludur.

Eski bir mecmuada, müshilin faydaları şöyle anlatılmaktadır:

Şehâ esrâr-ı hikmetten gelüptür nakl ile huccet
Buyurmuş Hazret-i Lokmân dilersen cismine sıhhat
Bahâr eyyâmı iç müshil ki hiç görmiyesin 'illet
Vücûdun mülkünü emrâzdan hâlis ider şerbet

Bu ten iklîminin sultânı cândır düşmeni anın
Marazdır kim zuhûr eylerse olmaz râhatı cânın
Bu şerbet darbı def'eyler çerîsin cümle düşmânın
Vücûdun mülkünü emrâzdan hâlis ider şerbet

Sürer sevdâ vü safrâ vü dem-i fâsidleri tenden
Ayırır balgamı hem çıkarır soğulcanı senden
Bu şerbetle çıkardım nicesin vallâh tâlibler
Vücûdun mülkünü emrâzdan hâlis ider şerbet

Beden bir havza benzer yılda bir kerre bu meydânı
Tutar yosun gibi safrâ vü balgam cism ile cânı
Anın gasli bu şerbetle olur ey cânımın cânı
Vücûdun mülkünü emrâzdan hâlis ider şerbet

Bunu ol Hazret-i Lokmân ider yılda bir isti'mâl
Yaşadı nice bin yıllar cihânda hoşdem ü hoşhâl
Gel imdi yılda bir bu şerbeti iç eyleme ihmâl
Vücûdun mülkünü emrâzdan hâlis ider şerbet

Bunun bir içimine bin flori virseler kıymet
Değildir ecri vallâhi be-hakk-ı Hazret-i 'İzzet
Ki zîrâ komaz âdemde azıcık zerrece 'illet
Vücûdun mülkünü emrâzdan hâlis ider şerbet

Tevâtür birle üstâdımdan irişti bu miskîne
Nice yıllardır isti'mâl idüben ben de yerine
Bunun misli cihânda var ise şerbet budur yine
Vücûdun mülkünü emrâzdan hâlis ider şerbet

Didi pîrim ki yetmiş yıl bunu halka sebîl ittim
Mekes gibi za'îf olanı bu şerbetle fîl ittim
Bu seyf ile özüm dahi maraz cündün hacîl ittim
Vücûdun mülkünü emrâzdan hâlis ider şerbet

Gel imdi gaflet itme iç bu şerbet derde dermândır
Vücûdun yılda bir pâkitmiyen 'âlemde hayrândır
Nidâ'i âdeme sıhhat viren bu şerbet-i cândır
Vücûdun mülkünü emrâzdan hâlis ider şerbet

*

Bah-nâme-i Pâdişahî adlı çok eski bir eserde, vücut sağlığı, vücudun başlıca âzâları ve ehemmiyeti şöyle ifade edilmektedir:

Bilgil ve âgâh olgıl kim, beşer za'îf ve harâb olup zahmete mübtelâ olduğu, a'zâ-yi re'îslere za'f hâsıl olmak ve elem irişmeklikten olur. Ve kaçan kim a'zâ-yi re'îseleri kavî kılalar, edviye ve ilâç birle ve perhîz birle; cevârih, cemî'-i eskâmdan ve emrâzdan emîn ola, tâ ecele değin. Ve lâkin ecele mâni' yok. Anınçün kim "lâmânia li-'atâihî ve lâ-râdde likazâihî"dir.[1]

1 "لامانع لعطائه ولا راد لقضا ئه" mânâsı: Allah'ın verdiğine kimse mâni olamaz, kazasını da kimse reddedemez.

Bilgil imdi kim, ol a'zâ-yi re'îseler didüğümüz kangı a'zâlardır ve kaçtır? Dörttür: Evvel dimâğdır ve yürektir ve bağırdır ve hayâlardır. Ve ba'z-ı hukemâ öyken[2] ve böğrekleri[3] dahi a'zâ-yı re'îselerden 'addetmişlerdir. Bunları kavî kılmak gerek. Ve bu zikrittiklerimizi kavî kılacak edviyeler ve şerâblar ve ma'cûnlar aşağı mevzi'de gele. Nitekim hukemâ-yı mütekaddimin ve feylesofân-ı müte'ahhirîn tecribe ve isti'mâl birle bulmuşlar ve beyân itmişlerdir.

*

Nâbî, tabip ile tababet hakkında şunları söylüyor:

Mü'mine farzdır eyâ rûh-ı revân
'İlm-i ebdân ile 'ilm-i edyân

Tıbdır akvâ-yı mühimmât-ı fünûn
Anı münkir değil illâ mecnûn

Kangı mahrûsa ki yok anda hakîm
Yok cevâz olmağa ol yerde mukîm

Kangı ma'mûrede kim olmasa tıb
Telef-i nefsi ola müstevcib

İtmiş eczâ vü 'akâkîri Hudâ[4]
Maraz u 'illete esbâb-ı şifâ

Dinür ammâ o tabîbe hâzık
Ki ola ism-i hakîme lâyık

Çok fünûn görmeğe muhtâc tabîb
Her birinden ola bir nebze nasîb

Evvelâ hikmet ü hey'et lâzım
Nahv ü sarf ü 'arabiyyet lâzım

Hem mücerrib ola hem ehl-i kitâb
Ola dânâ-yı havâs-ı a'şâb[5]

Nabzden eyliye teşhîs-ı maraz
Ola sebbâbesi câsûs-ı 'araz

*

Nedîm, Dâmat İbrâhim Paşa hakkında yazmış olduğu bir kasidede sıhhate ait tabirleri mazmuna esas olarak kullanmıştır:

2 Öyken: Akciğer.
3 Böğrek: Böbrek.
4 'Akâkîr: Ot kökleri.
5 A'şâb: Yaş otlar.

K'idüp hummâ-yı harb ü fitne kable'n-nade buhrânın[6]
Karîb olmuştu kim kasteyliye cân-ı cihân üzre

Kılup ahlâtı kasd-ı bi-mahal tahrîk olmuştu
Halel târî mizâc-ı devlet-i İslâmiyân üzre

Bi-hamdi'l-lâh hele sebbâbe-i Bokrât-tedbîrin
'Aceb vaktinde düş oldu o nabz-ı nâtüvân üzre

'Aceb kânûn-ı makbûl üzre tertîb-i 'ilâc ittin
'Aceb merhem kodun dillerdeki zahm-ı nihân üzre

*

Eskiden nisanda kan almak ve tabiatı mülayim bulundurmak sıhhat için zaruri addolunurdu. Nâbî bunu şöyle anlatıyor:

Fasl-ı nîsândaki fasd u liynet
Oldu müstevcib-i hıfz-ı sıhhat

Fasd idersen eğer ey rûh-ı revân
Elli dirhem kadar itsün cereyân

*

Eskiden vücudun bir yeri kesildiği zaman kanı durdurmak için üstüne örümcek ağı korlardı. Bu âdet hâlâ da vardır:

Nevres'ten:

Ciğerde durmaz akar hûn-ı zahm-ı lîr-i nigâr
Örümcek âğıdır üstünde sanki cism-i nizâr

Şair, "Sevgilinin attığı okun ciğerde açtığı yaradan durmadan kan akmaktadır; zayıf cisim sanki bu kanı durdurmak için üstünde örümcek ağıdır", diyor.

*

Şemseddin'den:

Safra vü sevdâ vû balgam kan ile
Bahsiderdim gelse ger Lokmân ile

6 Nade: Bir şeyin iyice pişmesi, meyvenin olgun bir hâle gelmesi. Burada, harp ve fitne hummasının vaktinden evvel şiddetlenmiş olduğunu kastediyor.

İLİM VE SANAT

Eski devirde fıkıh ve hadis gibi ilimler muteber sayılırdı. Buna mukabil hendeseyle, hikmet ve felsefeyle uğraşmak lüzumsuz hatta zararlı addolunurdu. Arapça ve Farsça ise ilim tahsili için zaruri iki aletti, Nâbî *Hayriyye-i Nâbî*'sinde oğluna şunları nasihat ediyor:

Sana kâfîdir ola nakş-ı zamîr
'İlimden fıkh u hadîs ü tefsîr

Gayrisin oku velî itme 'amel
Olma pâmâl-i devâ'î vü cedel

İtme halka satacak 'ilme heves
Eyleme bîhüde tazyî'-ı nefes

Öyle bir 'ilme çalış kim mutlak
Anı bir sen bilesin bir dahi Hak

Hikmet ü felsefeden eyle hazer
Evliyâ nüshasına eyle nazar

'Arabî bilmeyicek iş bitmez
Fârisî 'ârife tenhâ yetmez

Vehbî'de *Lûtfiyye-i Vehbî*'sinde oğluna aynı tavsiyelerde bulunuyor:

Felsefiyyâta tevaggul itme
Rûz u şeb anı te'emmül itme

İ'tibâr eyleme pek hendeseye
Düşme ol dâ'ire-i vesveseye

Abdülmecîd bin Şeyh Nasûh bin İsrâ'îl'in *İrşâdü'd-Tâlibîn* adlı eserinden:

Ve ammâ ta'allüm-i 'ilm-i mantık harâm idüğüne 'ulemânın bu kavli nâtıktır ki:

Hakîm-i feylesôf-ı mantıkîye
Di kim bilgil harâmdür 'ilm-i mantık

Müvekkeldür belâ bil mantık ile
Sakın dersine anın olma nâtık

Pes 'âkil olana lâyık budur ki, 'ulûm-ı gayr-ı nâfi'adan ictinâb idüp 'ulûm-ı nâfi'a iktisâbında ola:

'İlm-i dîn fıkh oldu tefsîr ü hadîs
Oldu bunun gayrısı sugl-i habîs

*

'Ulûmun cümlesi şugl oldu ancak
Değil ammâ hadîs ü fıkh u Kur'ân

Ki 'ilmin enfa'ı oldur diyesin
Haber virdi Nebî buyurdu Rahmân

Pes imdi himmetin bunlara sarf it
Buların gayrıdır vesvâs-ı şeytân

Şu beyitler, ilimler hakkında o günkü cemiyetin kıymet hükümlerini göstermesi itibariyle dikkate değer.

Nâbî, şiir ve şair hakkında şunları söylüyor:

Tab'ın eylerse eğer şi're heves
Sana ma'nâsını fehmitmek bes

Sühânân-ı şu'arâ-yı eslâf
Kalbi âyîne-veş ide şeffâf

Türkîde Nef'î ile Bâkî'ye bak
Gayrı dîvânları da kıl mülhak

Anların şi'ri metîndir ammâ
Gayrısında dahi var çok ma'nâ

Şu'arâ-yi 'Acem'in dîvânı
Hüsn-i ta'bîr ü ma'ânî kânı

*

Saz çalanlar hakkında devrin bir telakkisi:

Nâbî'den:

Sâzende dahi rütbe-i zillettedir ammâ
Remmâl ü müneccim gibi menhûs değildir

MADDE VE TABİAT

Eskiler muhtelif maddeleri tabiat itibariyle "bârit, hâr, yâbis, râtıp" olarak dörde ayırmışlardır:

Fuzûlî'den:

Sağınma bir arada ihtilât kılmak ile
Dutar mizâc-ı karanfül tabî'at-ı kâfûr

Yukardaki telakkiye göre karanfil hâr, kâfûr ise bârittir. Şair bununla, soğukla sıcağın birleşemeyeceğini söylüyor.

İsmâ'îl Hakkı'nın *Şerh-i Usûl-i Aşere*'sinden:

İnsanın mizaç ve tabiatı hakkında:

Ma'lûm ola ki insân, 'anâsır-ı erba'adan tahmîr olunmuştur ki türâb ü mâ ü hevâ vü nârdır. Ve bu çâr 'anâsırdan dahi dört tabî'at hudûs itmiştir ki harâret ü bürûdet ü rutûbet ü yubûsettir. Ve bu çâr tabî'attan dahi dört halt vücûda gelmiştir ki dem ü balgam u sevdâ vü safrâdır.

Ve tabî'at didikleri mizâcdır ki, çâr tabî'atın imtizâcından hâsıl olmuş mâye-i insânîdir. Ve bu tabâyi' ve ahlât, ezdâd makûlesidir. Ve âb ü hevâ vü dâne didikleri esbâbdır ki, gâh sebeb-i sıhhat ve gâh bâ'is-i 'illet olur. Ve hâl-i sıhhat, hâl-i i'tidâl; ve hâl-i maraz, hâl-i inhirâfdır ki, ezdâdın birbirine gâlib ve mağlûbiyetinden hâdis olur.

*

Şemseddîn'in *Deh Mürg* adlı eserinden:

Madde ve tabiat hakkında:

Çünki safrâ balgam ü sevdâ vü kan
Oldu insânın mizâcından revân

Çâr ʻunsurdan gelür dirler buna
Ümmehât dimişler anınçün buna

Kimi mâderdir anın kimi peder
Kimi ʻulvî kimi süflîdir meğer

Her tabîʻat bunların âyendesi[1]
Üç veleddir dördünün zâyendesi[2]

Birisi kândır anın biri nebât
Biri dahi ol ki bulmuştur hayât

Didiler bu kân ezelden her zamân
Toprağın lûtfu habâb eyler hemân

Ol habâb ile olur kurşun demir
Mesken-i altun gümüş hem andadır

Biri dahi ol ki ol seyr-i nebât
Gösterir dâ'im ağaçlardan hayât

Zâhir olur anda topraktan çemen
Hep nebâtın beydeşi gül ger diken[3]

Hâke bunlar şöyle kim pâbend olur
Ayağın topraktan ayırsa n'olur

Lîk şol biri ki hayvândır müdâm
Ayağın topraktan almıştır hümâm[4]

Kande isterse yürür ol cânver
Rûh-ı hayvânîden anın cânı var

1 Âyende: Gelici.
2 Zâyende: Doğmuş.
3 Beydeş: Kapı yoldaşı.
4 Hümam: Ulu, büyük. (Kafiye hatırı için kullanılmış.)

İNANMALAR

Eskiler, gökten gelen hadiselerle, mevsimler, aylar ve günler arasında münasebet arıyarak ahkam çıkartmak isterler ve böylece uğurlu veya uğursuz hükmünü verirlerdi.

Melhâme-i Cevrî adlı eser bu hükümlerle doludur. Mesela ikinci teşrin ayında gök gürlerse, şu hâller vaki olurmuş:

Bu ayın rûz-ı evvelinde eğer
Ra'd olursa dimiş mücerribler

Yağa fasl-ı şitâda çok bârân
Yürümekle ta'ab çeke insân

Ger onuncu gün olsa ra'd-i semâ
Her maraz hükmün eyliye icrâ

Didi üstâd-ı râzdân-ı felek
Bu ayın ra'd olursa nısfına dek

Ola ferhunde vü mübârek sâl
Devride halk-ı 'âlemi hoşhâl

Olalar gussadan tehî diller
Gide semt-i salâha 'âkıller

Nısf geçtikte ra'd olursa eğer
Ese yeller taşup aka sular

Ola çok harb u darb u sefk-i dimâ
Kavl-i Ca'fer'dir itme şek aslâ

Hem ola şiddet-i şitâ muhkem
Dem'adan açmıya gözün âdem

Ola efsürde şol kadar eşyâ
Nârdan çıkmıya alev farzâ

Kadd-i eşcâr berkdan ham ola
Yahtemildir ki mîveler kem ola

Ekine irmiye zarar ammâ
Cümle hars-i hırâset ide Hudâ

Ra'd ay eksilürken olsa eğer
Bu sene olmıya bu hâletler

Her ne kim oldu nîk ü bed mezkûr
Gelecek yılda ide cümle zuhûr

*

Eskiler yolculuğa çıkarken güne çok dikkat ederlerdi:

Düşenbih günü şenbih gitme şarka[1]
Ne yekşenbih ne cum'a günü garba[2]

Çehârşenbih seşenbih günü zinhâr[3]
Şimâle gitme ey yâr-ı vefâdâr

Cenûba kılma pencşenbihde niyyet[4]
Kıluptur böyle ehl-i dil vasiyyet

*

Cevâhir-nâme'den:

Üzerinde fiyrûze getüren kimse pâdişâhın huzûrunda şîrîn olur.
Bir kimse sabâh vakti fiyrûzeye baksa ol gün o kimseye zarar ve elem irişmeyüp mesrûr ola ve 'ömrü efzûn ve malı ziyâde ve gözünün nûru arta. Ve hukemâ dirler ki, bir kimse dâ'im üzerinde fiyrûze getürse korkulu rü'yâ hiç görmiye ve düşmen ana zafer bulmıya ve kimseden korkmıya ve halâyık ve ekâbir katlarında 'azîz ve hörmetli ola. Ve eğer fiyrûzeyi sirkeye katup gözlerine sürseler, o kimse bir dahi göz ağrısı görmiye.
Ve erbâb-ı hikmet 'akîka nazarı mubârek tutmuşlar: "Siz 'akîk yüzük takının; zîrâ 'akîk fakrı ifnâ ider" deyu hadiste vâki'dir. Ve Mekke ve Mısır ve Şam ve Medîne ve Yemen 'ulemâsı hâlâ üzerinde taşırlar ve 'akîki üzerinde getüren cemî'-i belâlardan emîn ola.
Hâmile olan 'akîk-i Yemânî'yi dil altına kosa kolay doğura ve cimâ'a kuvvet vire. Ve dişin etlerini berk ve muhkem ider ve ağız kokusunu giderir. 'Akîk üzerine "ve mâ tevfîk-i illâ billâh" yazdırup yüzük itse düşmen şerrinden emîn ve 'azîz ve mükerrem ola.

1 Düşenbih: Pazartesi. Şenbih: Cumartesi.
2 Yekşenbih: Pazar.
3 Çehârşenbih: Çarşamba. Seşenbih: Salı.
4 Pencşenbih: Perşembe.

*

Yağmurlu havada güneş açarsa şeytanın düğünü olurmuş:

Görüp cem'iyyet-i ağyâr-ı dil ağlar güler cânân
Güneşle yağmur oldukta dinür eyler düğün şeytân

*

Eskiden dünyanın bir öküzün boynuzları üzerinde durduğuna inanırlardı:
Nef'î'den:

Her bir kademde sadme-i pürzôru na'linin
Gâv-ı zemîne zelzele-i üstühân virir

Kâzım Paşa'dan:

Gömülür gâv-ı zemînin serine vakt-i vegâ
Dest-i pâkinde olan kabza-i şemşîr-i hadîd

*

SEYİRMELER

İbrâhîm Hakkı'nın *İhtilâc-nâme*'sinden:

İhtilâc-ı fark-ı ser
Câhdan virir haber

İhtilâc-ı pîş-i ser
Oldu devlete eser

İhtilâc-ı cenb-i ser
Sağ u solu hayrider

İhtilâc-ı cebhe ter
Sağı 'ayş ü sol haber

İhtilâc-ı hâcib ol
Dostluk oldu sağ u sol

Evsâtı iderse ger
Sağı zevk u sol keder

İhtilâc itse zeneb
Sağı hüsn ü sol tarab

İhtilâc-ı zahr-ı 'ayn
Sağda levm ü solda zeyn

GÖZ SEYİRMESİ

Sağ gözün köşesi seyirse Ca'fer-i Sâdık'a göre: Fâ'ide irişe. Danyal'e göre: Birâz infi'âl irişe. Zülkarneyn'e göre: Devlet müşâhede ide. Selmân'a göre: Menfa'at yetişe. Sâhib'e göre: And irişe.
Sol gözün köşesi seyirse Ca'fer-i Sâdık'a göre: Gâ'ib kimse göre. Danyal'e göre: Misâfir kimse gele. Zülkarneyn'e göre: Azıcık teksîr vâki' ola. Selmân'a göre: Ulular yüzün göre. Sâhib'e göre: Sevinmek vâki' ola.

Mehmed bin Receb'in *Nevhatü'l-Uşşâk*'ından:

Gözüm seyrerdi kulak çınlar idi
Derûnum içre cânım inler idi

Gice görmüş idim bir korkulu düş
Ki gelmemiş idi ol düş bana hoş

DUALAR VE MUSKALAR

Eskiler, duaların ve içinde dua bulunan muskaların tesirine çok inanırlardı. Müşterilerin karınca gibi çoğalması için yazılıp dükkânlara asılan "karınca duası", sevimli görünmek için yazılıp muska halinde taşınan "şirinlik muskası" bu kâbildendir.

Azîzî'den:

N'ola cândan olursa mübtelâsı
Ki la'li getürür mercân du'âsı

Rivayete göre: Padişahlardan birinin Mercan adındaki gözdesi ölür. Ölüyü yıkayan, kadının üstünde bulduğu bir muskayı alıp kendi boynuna takar. Padişah, cenazenin bulunduğu yere gelip de ölü yıkayanı görünce, hemen ona âşık olur. "Mercan duası" tabirinin aslı bu imiş.

Nef'î'den:

Değil gird-i lebinde hattı ol 'Îsî-demin gûyâ
Du'â-yı Hızr'ı bir mercândan fincâna yazmışlar

Beyitteki "dua-yı Hızr" da herkese şirin görünmek için okunan bir dua imiş. Mercan kelimesiyle de "mercan duası"na telmih vardır.

Sünbülzâde Vehbî'den:

Ol mâhı şastına düşürürdü dil-i za'îf
Bir çâre eyleseydi sekankur balığı

Sekankur, deniz kenarında yaşayan kelere benzer bir nevi canavardır. Bunun derisinden veya kemiğinden bir parçayı üzerinde taşıyan, herkese şirin görünürmüş.

Bâkî'den:

Nüsha yazdırsa ʿaceb olmıya bâdâm üzre
Teb-i hicrâna ʿilâç eylemek ister hâtem

Mevleviler, sıtma tutanlara, üç tane badem üstüne "ezan", "ezin", "pesin" yazarak günde birer tane yedirirler.

Şair, hâtem kafiyesini seçmiş olduğuna göre, badem şeklindeki mührü, veya mührün üzerine badem şeklinde kazılmış yazıyı kastederek belki bu âdete telmih ediyor.

*

Eskiden kurak mevsimlerde yağmur duasına çıkarlar, Allah'tan yağmur yağdırmasını isterlerdi. Masum oldukları için duaları kabul olunur diye mektep talebelerini de beraber götürürlerdi. İzzet Mollâ da bu duaya şöyle iştirak ediyor:

Etfâl-i cihân rencîş-i istiskâdan[5]
Oldu kimi mahmûm u kimisi de verem
Eksilmez a ʿukbâdaki bahr-ı rahmet
Dünyâda da bir katre olunsaydı kerem

Yine yağmur için, "yede taşı" denilen bir taşın üzerine dua okuyup saya atarlarmış. Nâbî'den:

Eşkin ol senk-dil aldıkça bu mihnet-zedenin
Zâhir oldu bana hâsıyyeti senk-i yedenin

5 İstiskâ: Zorla kusmak, karında yahut vücudun bir tarafında su birikmesi, yağmur duasına çıkmak.

BAZI ÂDETLER

Eskiler fala baktırarak yahut yıldızlardan ahkâm çıkartarak talihlerini ve istikballerini öğrenmeye çalışırlardı:

Sünbülzâde Vehbî'den:

Geh müneccim arayup geh remmâl
Açtırır bahtı içün gâhice fâl

*

Eskiden bir divanın veya muteber bir eserin bir sayfasını açarak başta veya sonda niyet tuttukları bir beytin mânâsıyla "tefe'ül" ederlerdi:

Sâbit'ten:

Dest-i nusrat mushaf-ı iclâlin ittikçe küşâd
Sûre-i "innâ fetahnâ"dan açılsun fâller

*

Aşağıdaki beyit, eski bir şark ananesini ifade eder:

Vâsıf'tan:

Zevkin olsun bir isen 'âlemde sen dört üstüne
Bâde nûş it taze sev nargile iç enfiyye çek

*

Eskiden "kum saati" kullanılırdı. Bu, birbirine bitişik içi boş iki büyücek yuvarlaktan ibaret olup birinin içinde kum bulunurdu. Kumun bir yuvarlaktan öbürüne kaç dakikada akacağı belli idi. Mesela yumurta pişirileceği zaman yuvarlaklar tersine

çevrilir, kum öteki yuvarlağa tamamen akınca müddet tamam olur ve yumurta sudan çıkarılırdı:

Sünbülzâde Vehbî'den:

Yapılmış mı ʿaceb kum sâʿatinden gayrı devrânda
Bu gûne devr-i dâ'imle döner zîr ü zeber sâʿat

*

Eski devirlerde süprüntü ve süprüntücü:

Ağır olursa eğer süprüntücünün kûfesi
Yarısın tenhâ sokaklarda döküp hiffet bulur

Çalkayup süprüntüyü deryâ kenârında herîf
Arasında gâh olur eşyâ-yı zî-kıymet bulur

*

Çamaşırı, yıkamadan evvel küllü suya bastırmak âdettir:

Sürûrî'den:

Müşterînin çamaşuru alaca anterisin
Urmasun küllü suya belki boyasın çıkarır

*

Eskiden mahalle mekteplerinde, hocaların bulunduğu mevkiin yanında bir "geldi gitti" tahtası bulunurdu. Bir tarafında "geldi", öbür tarafında da "gitti" yazılan bu küçük tahtanın, herhangi bir mazeretle izin alıp dışarıya çıkan talebe "gitti" tarafını çevirir, bu müddet zarfında başkası izin istemezdi. İzinden dönen, tahtanın "geldi" tarafını çevirir, dışarda mazeretli olmadığı anlaşılırdı.

Neş'et'ten:

Bu mekteb-i ʿaşk içre sen etfâlin elinden
Ey levha-i dil tahta-i âmed şûde döndün

ÂDET VE AHLÂK

II

Darbımeseller – Tabirler

DARBIMESELLER

Divan şairleri, darbımesellerden de çok istifade etmişlerdir. Bazılarına telmihler yapmışlar, bazılarını da aynen, yahut da biraz değiştirerek almışlardır.

ARAPÇA VE FARSÇA DARBIMESELLER

Bâkî'den:

Aldılar ol şem'-i bezm-ârâyı agyâr ortaya
Zâhir oldu nükte-i "lâhayra illâ fi'l-vasat"

لا خير الا فى الوسط

"Hayır, ancak ortadadır" mânâsındadır. Aynı mânâda:

خيرالامور اوسطها

da kullanılır.

Bir beyit:

Sâkiyâ lûtfeyle sun bir dolu câm
"İnneme'l-ihsânü illâ bi't-temâm"

انما الاحسان الا بالتمام

Mânâsı: İhsan ancak tamamlamakla olur. Bu darbımeselin aslı:

الاحسان بالتمام

şeklindedir.

Bir beyit:

Almaz semâ'a ta'ne-i zühhâdı ehl-i dil
"Elmer'ü lâ-yezâlü 'adüvven li mâcehil"

المرء لايزال عدواً لما جهل

Mânâsı: Kişi daima bilmediği şeyin düşmanıdır. Bu darbımeselin aslı:

المرء عدو لما جهل

şeklindedir.

Mehmed bin Receb'den:

Habîr oldun mu cânâ bu haberden
"İzâ câelkazâ 'amye'l-basar"dan

اذاجاء القضا عمى البصر

Buna hadis diyenler de vardır. Mânâsı: Kaza geldiği vakit göz kör olur.

Bir beyit:

Pence-i şîr olsa pencen âhır eylerler şikest
Bu mesel meşhûrdur kim "dest ber-bâlâ-yı dest"

دست بربالای دست

"El elden üstündür", demektir.

Vâsıf'tan:

'Arz-ı hâlin neyle tahrîr eylesün gönlüm sana
Bu meseldir kim kalem dîvâneye bîgânedir

Bu mânâda Farsça:

ديوانرا قلم نيست

tabiri kullanılır.

Bir beyit:

Meşhûr meseldir bunu hoş sen de bilürsün
Ezbâd-ı hevâ âmed ü berbâd-ı hevâ reft

ازباد هوا آمد وبرباد هوا رفت

Mânâsı: Havadan gelen havaya gider.

Âkif Paşa'dan:

Ahter-i matlabım âfâk-ı felekte doğmaz
Günde bin şey doğurur leyle-i hublâ-yı 'adem

Gece gebedir, mânâsında Arapça "الليلة حبلى" tabiri kullanılır.

Mehmed Çelebi'den:

Al ele câm-ı safâyı kahve fincânın gider
Bu mesel meşhûrdur "huz mâ safâ da' mâ keder"

خذ ما صفا دع ما كدر

Mânâsı: Safayı al, kederi bırak.

Aynî'den:

Sen vezâret ile teşrîf idicek Edrine'yi
Didiler gökte melek yerde beşer "vâfeka şen"

"وافق شن", "muvafık oldu" mânâsında tasdiki tazammun eden Arapça bir darbımeseldir.

"Şen", zeka ve irfan sahibi bir adamın ismidir. Kendi gibi zeki ve anlayışlı bir kadın olan "Tabaka" ile evlenmiş ve bu izdivaç çok uygun görüldüğü için "وافق شن طبقه" denmiş ve darbımesel haline gelmiştir.[1]

Belîğ'den:

Zabtidince mansıb-ı hüsnü o mehrû hat ile
Bûy-ı sünbül çinseher geldi mubârek-bâdına

"مبارك باد", "mübarek olsun" mânâsında temenniyi tazammun eden bir tabirdir.

TÜRKÇE DARBIMESELLER

Divan şairleri, halk dilinde mevcut olan ve herkes tarafından daima tekrar edilegelen Türkçe darbımesellerden de çok istifade etmişlerdir. Bunlar, bilhassa mesnevi tarzında yazılmış küçük hikâyelerle münazara, heves-nâme, şehrengiz mahiyetinde yazılmış eserlerde çok rastlanır.

Güyenler hârdan hurmâ yediler[2]
Koruktan sabr ile helvâ yediler
Şeyhî

Nice şîrîn dimiş bunu dânâ
Ki olur sabr ile koruk helvâ
Hamdullâh Hamdî

Didi Hak'tan kaçan ki gelse kazâ
Basarı âdemin olur a'mâ
Hamdullâh Hamdî

Var idi ilde bu mesel rûşen
Ağlamaz dirler idi kendü düşen
Hamdullâh Hamdî

1 Bu darbımesel hakkında Hâfidî'nin *Galatat*'ında muhtelif rivayetler kaydedilmektedir.
2 Güyenler: Sabır ve tahammül edenler.

Olsa ol mâh tan mı ger âgâh
Ki gönülden gönüle vardır râh
Hamdullâh Hamdî

Bu meseldir ki hikmeti boldur
Bâğbân hâbı uğruya yoldur
Hamdullâh Hamdî

Mesel-i râstdır dir ehl-i mekâl
Ki cihânda belâsız olmaz bâl
Hamdullâh Hamdî

Süngü âhır çuvala sığmadı
Mevc-i deryâ sifâle sığmadı
Hamdullâh Hamdî

Hoş meseldir cihân içinde bu söz
Ki gönül katlanur çü görmiye göz
Hamdullâh Hamdî

Meseldir cümle ʻâlem içre bu söz
Ki gönül katlanur görmeyicek göz
Zâtî

Astânındır hümâ-yi devletin menzil-gehi
Gerçi kim meşhûrdur olmaz hümâya âşiyân
Nev'î

Yâr gelmezse sana pâyine sen git yârin
Yürümezse n'ola dağ ey gönül abdâl yürür
Rûhî

Bal tutan kimse meseldir ki yalar parmağını
Bu sözün maʻnîsini itmede izʻân iyidür
Rûhî

Sabrı elden komamaktır evlâ
Ki olur sabr ile koruk helvâ
Taşlıcalı Yahyâ

Bir vilâyette iki mîr olmaz
Bir niyâma iki şemşîr olmaz
Taşlıcalı Yahyâ

Şîr-i Hak bahr-ı sehâ Hayder-vâr
Bî-edebden edeb öğren yürü var
Taşlıcalı Yahyâ

Kılma tahfîf ile abdâla nazar
Bu meseldir deliden uslu heber
Taşlıcalı Yahyâ

Kuyu kazardı il ardınca ezel
Kazdığı kuyuya düşürdü ecel
Taşlıcalı Yahyâ

Bu meseldir ki iden kimse bulur
Dâ'imâ hâ'in olan hâ'if olur
Taşlıcalı Yahyâ

Derdini viren vire dermânını
Göstere bu müşkilin âsânını
Taşlıcalı Yahyâ

Vaslına hıyle bir vesîle imiş
Erliğin on dokuzu hıyle imiş
Taşlıcalı Yahyâ

Ehl-i dillerde bu mesel anılur
Kim ki çok söyler ise çok yanılur
Taşlıcalı Yahyâ

Hüsnü mahbûblardan efzûndur
Gerçi dirler el elden üstündür
Taşlıcalı Yahyâ

Son peşîmânlık ısısı itmezmiş
Gussası tâ ölünce gitmezmiş
Taşlıcalı Yahyâ

Bozma usûl-i sühâni mâhasal
Pîşrev olmaz boruda vazgel
Atâ'î

Hidmet-i yâri rakîbân birbirine diseler
Gûyyâ it ite vü it kuyruğuna emr ider
Sâmî

Bendesin geçse n'ola dâdârına gammâzlar[3]
Bu meseldir cânı acıyan eşek atı geçer
Sâmî

Eylerse n'ole vaslın her rûz gönül ümmîd
Meşhûr meseldir kim dîvâneye her gün 'ıyd
Neylî

3 Geçmek: Zemmetmek. Dâdâr: Allah, yahut adil padişah.

N'ola ol kâfir-i hüsne havâle itsem ağyârı
Meseldir dînsizin elbet gelür hakkından îmânsız
Neylî

Balık baştan kokar dirler fesâdın başı ma'lûmdur
Ne kâdir kimse bir nutka diye hâzâ kitâbullâh
Veysî

Ne sûd eyler lebin yâd itmek ile 'âşıkın her dem
Meseldir zikr-i şehd ile şehâ olmaz dehen şîrîn
Kâlâyî Refî'

Yoktur günâh o gamzesi hûnîde bendedir
Şâhım suç öldürende değildir ölendedir
Kabûlî

Zâhidin ta'nı Kabûlî bizi tağyîr idemez
Âb-ı pâke ne zarar vakvaka-i kurbağadan
Kabûlî

Söylenür nükte vü meseldir bu
K'olur elbet çerâğ dibi karânû[4]
Tokatlı Le'âlî

Koyup kûyunda gönlüm râh-ı gurbet ihtiyâr ittim
Gönül kalsun beyim yol kalmasun dirler meseldir bu
Misâlî

Dûr olan gözden gönülden dûr olur bî-iştibâh
Bu mesel zâhirdir itsen dermiyân âyîneyi
Tâlip

Sôfiyi sâkî-i bezm itmededir câna safâ
Bastırır dirler acı acıyı meşhûr mesel
Hâtem

İtmez gürisne-gân-ı heves gamzeden hazer
Meşhûrdur kılıca sarulur dimişler aç
Hâtem

Duyula kim bile bu emr-i hatar
Su uyur düşmen uyumaz dirler
Sırrî

Kendünün başına iderdi anı
Kellerin olsa idi dermânı
Sırrî

4 Karânû: Karanlık.

Yüğrük at kendi yemîn arturduğun gûş eyleyüp
Eyledim hidmette baytâr-nâme kavliyle kıyâm
Vâhid Mahdûmî

Hoş meseldir bu ehl-i 'irfânda
Söz tutan hiç kalur mu yabanda
Vesîm Abbâs

'Âşıkın hâli mihnet ile geçer
Yemişin eyisini donuz yer
Vesîm Abbâs

Ümmîd-i kendüm itme sakın cevfeşân olup
'Âlemde nîk ü bed kişi hep ektiğin biçer
Şefîk

Gönlüm bilür hayâlini dîdem neden bilür
Bilmez efendi çok yaşıyan çok gezen bilür
Seyfî

Bâğda duht-i rezi ister isen yok teklîf
Seyridüp rûy-ı nigârı anasın gör kızın al[5]
Râ'if

Kâkülün gösterme kocunmak nişânıdır güzel
Yinecek aşı buğundan bellüdür dirler mesel
Bursalı Hâşimî

Yâr ile gülşene çıksam dahlider nâdân-ı har
Gam değil eski meseldir kelb ürür kervân geçer
Himmetzâde Abdi

Eylemez müjde-i vasliyle anı Şîrîn yâd
Kangı taş katı ise başını ursun Ferhâd
Helâkî

Çok söyleme bu darbımeseldir ki Belîğ
'Ömrü az olur yırtıcı olan kuşun
Belîğ

Aldı Yekçeşm o dür-i merdümek-i şeffâfı
Bu meseldir dinülür bir başa bir göz kâfi
Belîğ

Kirpikleri uzundur yârin hayâle sığmaz
Eski meseldir 'âşık mızrak çuvala sığmaz
Havâ'î

5 Rûy-ı nigâr: Bir nevi üzüm.

Ak akçe kara gün içündürür deyu gerdûn
Dökerdi dirhem-i berfi kararduğunca hevâ
Kadrî Çelebi

Eşkimi ifşâ iderse ol güle bülbül nola
Darı ekmez serçeden korkan meseldir serverâ
Cemâlî

Bâdeye virdim gönül eşkim şerâbından geçüp
San toluya uğradım ey dîde bârândan kaçup
Cemâlî

Rahş-i tab'a kîse gösterdim ki idem iltifât
Baş çeküp didi tutulmaz boş torba ile at
Cemâlî

Cihânda ihtiyâr itsem n'ola 'uryân olup bir dost
Felek kimine atlas giydirir 'ömrüm kimine post
Cemâlî

Kâdî olmağıçün itme hareket
Kalmadı çünki kazâda bereket
Cemâlî

Cür'ana bin cân virup almakta cânım yatludur
Müft sirke rind-i dürd-âşâma baldan tatludur
Cemâlî

Meh-i nev ağzı açık çerh dü-tâkad görünür
Bu meseldir dinür aç esner ü 'âşık gerünür
Cemâlî

Âsiyâb-ı felekte hâli gör
Âlet işler hemîşe el öğünür
Cemâlî

Hasret-i mihr-i cemâlinle eyâ şems ü kamer
Mâhı kapudan kovarlar şimdi bacadan düşer
Cemâlî

Yaş döküp çerh-ı felekten ağlamak şebnem neden
Ey gönül meşhûrdur kim ağlamaz kendi düşen
Cemâlî

Dilâ dürd-i mey içün çekme kaygu
Bulanmayınca durulmaz beyim su
Cemâlî

Olamaz çeşm-i yâr ile hemnâm
Kendi yağıyle kavrulur bâdâm
Cemâlî

Zâl-i dehrin hânesinde durma ʻâşık var yürü
Bu mesel meşhûrdur yolda gerektir yol eri
Cemâlî

Yâr ihyâ itmeğe çıkmaz deyu olman baʻîd
ʻÂşıkâ olur cihânda çıkmadık cândan ümîd
Cemâlî

Eylemez hiç maʻâşın adını yâd
Çıkarır taştan ekmeğin Ferhâd
Cemâlî

Olur ey dil ne denlu olsa ʻırâk
Kedinin yüğrüğü samanlığa dak
Cemâlî

Tâlib-i âb-ı hayâta olmadan âdem refîk
Hâtır-ı yârân içün çün kim yenür pişmiş tavuk
Cemâlî

Gönül bâb-ı dilberde eyler mi şek
Görünen köye ne kılavuz gerek
Cemâlî

Mihr-i rûhun cefâsına gönlüm değil melûl
Gökten ne yağa kim anı yer itmiye kabûl
Cemâlî

Gezüp Mısr içre seyreyle ölünce
Ki gönül katlanur göz görmeyince
Cemâlî

Hâkim yolunda dirse hükmü dinlenür sözü
Basmaz cihânda kimse şehâ yerdeki yüzü
Cemâlî

Zâhid-i şehr yeni cübbeler itmiş peydâ
Eşeğinden çulu yey eski meseldir gûyâ
Sâbit

Hatab-keşlerin buz düşüp rîşine
Bıyıklarını balta kesmez hele
Sâbit

Bineği ʻarsa-i meydân anlar
Fârisü'l-hayli kûhaylân anlar
Sâbit

Durur elbet gözüne nân ü nemek
Kör olur şübhe mi var öyle köpek
Nâbî

'Aceb mi katre ârâm itmese ebr-i bahâr üzre
Binenler tiz nüzûl eyler semend-i müste'âr üzre
Nâbî

Bohçasın itmez kumaşçı olsa da kaddi kemer
Yük değildir kendünün sırtına hammâlın semer
Sürûrî

Hergiz yapılmasun dil-i vîrân-ı ehl-i derd
Ya Rabbi eski şehre yeni 'âdet olmasun
İzzetî

Bilen hâk-i Stanbul'dur rüsûm-ı şîve vü nâzı
Kenârın dilberi nâzik de olsa nâzenîn olmaz
Haşmet

Efendim ağlamıyan tıfla çün kim meme virmezler
Beşiktaş içre anınçün bu tıfl-ı dil hemân ağlar
Fâzıl

Olamaz hânede iki usta
İki arslan sığamaz bir posta
Fâzıl

Ceyb-i endîşede sermâye iki söz vardır
Biri Allâh kerîm ü biri inşâallâh
Fâzıl

Zînet-i sebz olarak kaldı hemân bir şemşîr
Bir çiçekle yaz olur mu bu meseldir farzâ
Vâsıf

Tutalım 'âlemi şemşîr ile pür eyleseler
Yakışur mu yine hiç kel başa şemşîr ammâ
Vâsıf

Kâbil mi ki 'aşkım ola mestûr
Balçık ile setrolur mu hiç hûr[6]
Refî'î

Dest-i gavvâsân-ı insâfa girer bir gün çıkar
Bu meseldir kim sen insâniyyet it 'ummâna at
Lebîb

6 Hûr: Güneş. Kelimenin asıl telaffuzu "har" ile "hor" arasındadır.

'Affeyliyelim ki belki bilmez
Bir sürçen atın başı kesilmez
Şeyh Gâlib

Haleb ande ise bunda bulunur endâze
İşte meydân-ı sühân gitmiyelim Şîrâz'e
Süleyman Fehîm

Efsâne gelür bana dövüp sövmesi yârin
Dilberde vefâ olmama darb-ı meselince
İzzet Mollâ

T'âûn ola hem de zulm-i cansûz
Bir koltuğa sığmaz iki karpuz
İzzet Mollâ

Eğer olsa dirler kelin merhemi
Sürer kendinin başına ol emi
İzzet Mollâ

İderiz ma'siyeti lûtf umarız Mevlâ'dan
Biz bu mihnet-gededе hâr ekeriz gül biçeriz
Nevres

Halk ile lâzımdır oldukça mümâşât eylemek
Ger bana uymazsa eyyâm uyarım eyyâma ben
Nevres

Sinnim ki çil ü çehârı geçti
Atı alan Üsküdar'ı geçti
Ziyâ Paşa

Didi meşhûr meseldir bu bilür hâs ile 'âm
'Âşıkın her şeb olur dîdesine uyku harâm
Lâ

Şâm-ı gamında kûyine cân-ı za'îfimiz
Kıldım revâne 'âşıka Bağdâd 'ırâk değil
Lâ

Olmaz zarârı kimseye ehl-i hûşun
Kim gevher-i pend ile pür eyler gûşun
Lâ

Kebkebî mismâra tebdîl eyliyen Perverdigâr[7]
Lâne-i murg-ı garîbi kul yıkar Allâh yapar
Lâ

7 Kebkeb: Aslı "kevkeb"; demir enser, mıh mânâsında. Mismâr: Çivi.
Rivayete göre: Padişahın biri, bir demirciyi çağırarak üç gün zarfında ordusunun atlarına yetecek

*

Öksüz oğlan göbeğin kendi keser
Necâtî

Sürüdürler küpeği öldürene
Nâbî

Beğenmezse yârân kızın vermesün
Sâbit

Hıyleyle iş gören kişi mihnetle cân virir
Neylî

Gökten yağanı itmiyecek mi kabûl yer
Kânî

Efendi kaht-ı sühânde di asmalar budayım
Kânî

Köpek ısırsa seni sen de mi ısır köpeği
Kânî

Bedbaht hâcıyı deve üzre yılan sokar
Kânî

Bîhûde imiş çün görünen köye kılavuz
Kânî

İtin ayağını taştan mı esirger âdem
Sürûrî

Meşhûr meseldir 'âşıkı çok nâz usandırır
Fennî Mehmed Dede

Kişi yorgana göre lâzım uzatmak ayağın
Fâzıl

Bilinür kadr-i 'abâ mevsim-i bârân olsun
Fâzıl

Âteş kenârı kış gününün lâlezârıdır
Vâsıf

Ayağında donu yok fesliğen ister başına
Şinâsî

Tekkeyi bekliyen elbette içer çorbayı
Şinâsî

VECİZELER

Bunlardan başka, kendileri darbımesel olmuş yahut ifade ettikleri hükümler "kazıyye-i muhkeme" halini almış ne güzel beyitler ve mısralar vardır.

Cemâlin safhasın açma rakîbe
Önünde kâfirin Kur'ân yaraşmaz
Ahmed Paşa

Âb-ı hayât sunsa eğer Hızr destime
Zehr-i helâhil ile mülemma' şerâb olur
Zâtî

Kadrini senk-i musallâda bilüp ey Bâkî
Durup el bağlıyalar karşına yârân saf saf
Bâkî

Derûnun pür-ma'ârif hem-nişînin merd-i 'ârif kıl
Açılma ey yüzü gül şahs-ı nâdâna kitâb-âsâ
Bâkî

Eylesen tûtîye ta'lîm-i edâ-yı kelimât
Sözü insân olur ammâ özü insân olmaz
Fuzûlî

Dehr içinde bir yıkık dîvâr görsen öyle bil
Bir Süleymân mülküdür kim çerh vîrân eylemiş
Fuzûlî

Esîr-i câm olan rinde hakâretle nazar kılma
Ki her rind-i belâkeş kendi vâdîsinde bir Cem'dir
Rûhî

Meyleyleme ol yâre ki ağyâr eli değmiş
Efsürde olan gülde letâfet bulunur mu
Şeyhülislâm Yahyâ

Dünyâda nasîbin sitem ü cevr ise ey dil
Ahbâbın ider anı da a'dâya ne hâcet
Şeyhülislâm Yahyâ

Kim kaçar yalvarmadan dildâra ammâ neylesün
'Âşık-ı şeydâ niyâz ittikçe dilber nâz ider
Şeyhülislâm Yahyâ

Bir düş gibidir hak bu ki ma'nîde bu 'âlem
Kim göz yumup açınca zamânı güzer eyler
Nef'î

Gönül ağyâr içün incinme yâre
Gül olmaz bâğ-ı ʻâlemde dikensiz
Neylî

Kıblegâh-ı saf-ı maksûd olamazsın ey dil
Sîneçâk olmayıcak sûret-i mihrâb gibi
Nâbî

Sühân-i bîhûdeden hoş gelür âvâz-ı horos
Bâri maʻnâsını bilmezse de hengâmı bilür
Nâbî

Dahi kimden ümîd-i sıdk idersin Nâbîyâ bilmem
Sabâhın bir nefeste nısfı kâzib nısfı sâdıktır
Nâbî

Dahleyleme hiç kimsenin ahvâline Nâbî
Hallâk'ının esrâr-ı kazâsın ne bilürsün
Nâbî

Şeb-i yeldâyı müneccimle muvakkit ne bilür
Mübtelâ-yı gama sor kim giceler kaç sâʻat
Nâbî

Hoş gelür ehline âlâyiş-i çirk-i dünyâ
Câme-âlûdeliği zînetidir bakkalın
Sâbit

Sunar bir câm-ı memlû bin tehî peymâneden sonra
Felek dilşâd ider ehl-i dili ammâ neden sonra
Mezâkî-i Mevlevî

Mîzâna ur görüştüğün ahbâbı elhazer
Rehber tasavvur eylediğin rehzen olmasun
Nevres-i Kadîm

Cedel-kârâna hâmûşî kadar rengîn cevâb olmaz
Sükûtun merd-i dânâ hasmını ilzâm içün saklar
Râşit

Halk ider dâd ü sited biz pür-telâş ü bî-nisâb
Çârsû-yı ʻâlemin biz unmadık dellâlıyüz
Nesib Dede

Lâzım değil ʻinâyeti ehl-i tekebbürün
Bahşeyledik ʻatâsını vech-i ʻabûsuna
Süleyman Nahîfî

Ruhsat bulunur dâmen-i cânân ele girmez
Cânân bulunur gûşe-i dâmân ele girmez
Haşmet

Muzaffer vakt-i fursatta ʿadûdan intikâm almaz
Mürüvvet-mend olan nâ-kâmî-i düşmenle kâm almaz
Râgıb Paşa

Mest-i câm-ı vuslatın hecr ile mahmûr olmasun
Gördüğünden kimseler ʿâlemde mehcûr olmasun
Râgıb Paşa

Şikest ola sürâhî câm-ı meclis ber-karâr olmaz
Meseldir sâkiyâ baş gitse ayak pâydâr olmaz
Hilâlî

Bîhûde niçün şekve idersin ki felekten
Ol sergeşte bil sen gibi mahkûm-ı kazâdır
Sünbülzâde Vehbî

Tecerrüdse murâdın pây-ı cânânda fedâ kıl cân
Çıkılmaz câme-i ehrâmdan saʿy itme kurbânsız
Şeyh Gâlib

Ahibbâ şîve-i yağmada mebhût eyler aʿdâyı
Hudâ göstermesün âsâr-ı izmihlâl bir yerde
Yenişehirli Avnî

Kâdî ola daʿvâcı vü muhzır dahi şâhid
Ol mahkemenin hükmüne dirler mi ʿadâlet
Ziyâ Paşa

Bir yerde ki yok nağmeni takdîr idecek gûş
Tazyî-i nefes eyleme tebdîli makâm it
Ziyâ Paşa

İnsâna sadâkat yakışur görse de ikrâh
Yardımcısıdır doğruların Hazret-i Allâh
Ziyâ Paşa

Erbâb-ı kemâli çekemez nâkıs olanlar
Rencîde olur dîde-i huffâş ziyâdan
Ziyâ Paşa

Âyînesi iştir kişinin lâfa bakılmaz
Şahsın görünür rütbe-i ʿaklı eserinde
Ziyâ Paşa

Bed-asla necâbet mi virir hiç üniforma
Zerdûz palan ursan eşek yine eşektir
Ziyâ Paşa

Ben ne yazdım sen ne fehmittin garîb efsânedir
Vâhibü'l-idrâk müzdâd eylesün iz'ânını
Muallim Nâcî

Ne hâcet intihâb-ı cây-ı bûse rûy-ı dilberden
Derûn-ı Kâ'be'de ta'yîn-i mihrâb iktizâ itmez
Lâ

Yürü deryâ-dil olup eyle tahammül yoksa
Rûzgârın önüne düşmiyen âdem yorulur
Lâ

Reng ü bûda zülf-i cânâna müşâbih olmasa
Kim bakar ezhâr-ı dehrin sünbül ü şebbûsuna
Lâ

Yâr içün ağyâra minnet ittiğim 'aybeyleme
Bâğbân bir gül içün bin hâra hidmetkâr olur
Lâ

Ne kendi eyledi râhat ne halka virdi huzûr
Yıkıldı gitti cihândan dayansun ehl-i kubûr
Lâ

Yârin ser-i kûyinde rakîbi tepelerdim
Ammâ nideyim Kâ'be'de kan eylemek olmaz
Lâ

Neş'e tahsîl ittiğin sâgar da senden gamlıdır
Bir dokun bin âh dinle kâse-i fağfûrdan
Lâ

*

Yârsız kalmış cihânda 'aybsız yâr istiyen
Ahmed Paşa

Hâlini bilmez perîşânın perîşan olmıyan
Ahmed Paşa

Bâkî kalan bu kubbede bir hoş sadâ imiş
Bâkî

Şâm-ı firâkın âhırı subh-ı visâldir
Bâkî

Kerem gördükçe ey Bâkî gedâlardan recâ artar
Bâkî

Var kıyâs it füshat-i deryâ-yı rahmet niydüğün
Bâkî

Sıhhat sonu derd olmasa vuslat sonu hicrân
Rûhî

Hâk ol ki Hudâ mertebeni eyliye 'âlî
Rûhî

Halleyliyemez mes'ele-i 'aşkı müderris
Rûhî

Elimizden ne gelür tâli'imiz yâr değil
Rûhî

Elimizden ne gelür hayr-ı du'âdan gayrı
Fuzûlî

Olmıya devlet cihânda bir nefes sıhhat gibi
Kanuni Süleyman

Cümlenin maksûdu bir ammâ rivâyet muhtelif
Kanuni Süleyman

Hayli müşkildir kişi terkeylemek mu'tâdını
Hayâlî

O mâhîler ki deryâ içredir deryâyı bilmezler
Hayâlî

'Âdet budur en sonra gelür bezme ekâbir
Nev'î

Gönüldendir şikâyet kimseden feryâdımız yoktur
Nev'î

Unuturlar seni bîçâre hemân ölmeyi gör
Şeyhülislâm Yahyâ

Âdeme cübbe vü destâr kerâmet mi virir
Şeyhülislâm Yahyâ

Gâh olur 'âşık-ı şeydâya düşer istiğnâ
Şeyhülislâm Yahyâ

Lâyık mı bu kim Kâ'be'ye büthâne disünler
Şeyhülislâm Yahyâ

Söyliyenler ḥikmetin bilmez bilenler söylemez
Şeyhülislâm Yahyâ

Hasmın sitemin anlamamak hasma sitemdir
Nef'î

Dehr içinde kangı gün gördük ki akşam olmıya
Bursalı Cenânî

Görmemek yeydir görüp dîvâne olmaktan seni
Bursalı Cenânî

Miyân-ı râst-gûyân-ı mahabbette yemîn olmaz
Bursalı Tâlib

Kişi noksânını bilmek gibi ʻirfân olmaz
Bursalı Tâlib

Nâ-mubârek kademi Niyl ü Fürat'ı kurutur
Âgâh

Dahl iden dînimize bâri müselmân olsa
Bahâ'î

Sitem hep âşinâlardan gelür bîgâneden gelmez
Nâbî

Yâ Rab bu âferîn ne tükenmez hazînedir
Nâbî

Sezâ-yı bezm-i yâr olmaklığa âdemde baht ister
Nâbî

Hâtırından çıkmasun dünyâya ʻuryân geldiğin
Nâbî

Câmiʻ-i kühne-i bî-vakfe cemâʻat gelmez
Nâbî

Elbette iden bulur belâsın
Nâbî

Mücerrebdir rakîbin meymenet yoktur kudûmunda
Nâbî

Ezhârı taksîm itti[le]r gül düştü hârın pâyına
Sâbit

Değil kürsîye vâʻız ʻarşa çıksan âdem olmazsın
Sâbit

Acımaz kestiği parmak şerʻin
Sâbit

Hudâ kâdirdir eyler senk-i hârâdan güher peydâ
Mü'ezzin Hüdâyî

Ben perîşânlıkta gördüm rağbeti kâkül gibi
Rif'at

Ser virmek olur sırrı ʻıyan eylemek olmaz
Adnî Mahmûd Paşa

Olmayınca hasta kadrin bilmez âdem sıhhatin
Fıtnat

Gevher âgûş-ı sadeften dûr olur kıymetlenür
Râgıb Paşa

Şecâʻat ʻarz iderken merd-i kıbtî sirkatin söyler
Râgıb Paşa

Varak-ı mihr-i vefâyı kim okur kim dinler
Kâmî

Atarlar taşı elbette diraht-i mîvedâr üzre
Mekâlî

Bilinmezmiş safâ-yı vasl-ı yâr ile geçen demler
Kâfzâde Fâ'izî

Vâʻızın nâr-ı cehennem didiği fırkat imiş
Yenişehirli Usûlî

Su uyur düşmen uyur hasta-i hicrân uyumaz
Şeyh Gâlib

Bezm-i şâdîde olur girye-i mestâne ʻabes
Şeyh Gâlib

Münkirân-ı cezbe-i dîdâr kâfirdir bütün
Şeyh Gâlib

Sağ gözü eylemesün sol göze Allâh muhtâc
Sünbülzâde Vehbî

Süleymân dahi olsan rüzgâra iʻtimâd itme
İzzet Mollâ

Meseldir gülşen-i ʻâlemde bir gülle bahâr olmaz
İzzet Mollâ

Yüzümüz yok Hudâ'ya yalvaracak
İzzet Mollâ

Bir gün bulur elbet arıyan derdine dermân
İzzet Mollâ

Tabîb-i hâzıkı bul da ʻilâç kâbildir
İzzet Mollâ

Nâhudâ Nûh ise bin keştîye
İzzet Mollâ

Kendi ʻaybın bilmedir ancak hüner
İzzet Mollâ

Düşmen-i nesf ile sulh itme sakın
İzzet Mollâ

Kazâya kimseler râzı değildir râzıyız dirler
İzzet Mollâ

Felekler nerdibânın olsa çıkma evc-i ikbâle
İzzet Mollâ

Hased bir maʻnevî taʻrîzdir eltâf-ı Mevlâ'ya
İzzet Mollâ

Tâliʻi yâr olanın yâri bakar yâresine
İzzet Mollâ

Züleyhâ-yı cihândan dâmenin tahlîs erliktir
İzzet Mollâ

Kimse aç kalmaz cihânda bilse niʻmet kadrini
İzzet Mollâ

Sipihre çıkma kolaydır Mesîh olmak güç
İzzet Mollâ

Derdimiz ʻömrümüzden efzûndur
İzzet Mollâ

Kimse kâm almış değil yâ kâm-ı ʻâlem kimdedir
İzzet Mollâ

Gül yağını iller sürünür çatlasa bülbül
Osmân Nevres

Dehrin safâ vü neş'esi değmez humârına
Cevdet Paşa

Dil ne ʻukbâsın hayâl eyler ne dünyâsın bilür
Hersekli Ârif Hikmet

Edânîye temellûk ʻâriyet bir ʻömr içün değmez
Hersekli Ârif Hikmet

Tîz-reftâr olanın pâyine dâmen dolaşır
Ziyâ Paşa

Elbette olur ev yıkanın hânesi vîrân
Ziyâ Paşa

Çelebi böyle olur bizde de konser didigün
Muallim Nâcî

Tuhaftır hâl-i ‘âlem bilmiyen söyler bilen söyler
Andelîb

Hâyhûy-ı ehl-i dünyâ bitmeden dünyâ biter
Lâ

Böyle gicenin hayr umulur mu seherinden
Lâ

Geçmiş zamân olur ki hayâli cihân değer
Lâ

Böyle eyyâm-ı gamın böyle olur nevrûzu
Lâ

Dünyâ ana değmez ki cefâsın çeke âdem
Lâ

Mâr-ı sermâ-dîdeye Rabbim güneş göstermesün
Lâ

Yâr olsa bu ‘âlemde bana bahtım olurdu
Lâ

Elde isti‘dâd olunca kâr kendin gösterir
Lâ

Bu meclis böyle kalmaz mestler mahmûr olur bir gün
Lâ

Bir gül mü var bu gülşen-i ‘âlemde hârsız
Lâ

Gölge itme başka ihsân istemem
Lâ

TABİRLER

Eski eserlerde bazı tabirlere de tesadüf edilir. Bunların bir kısmı halk arasında, lakırdı sırasında daima geçen ve hâlâ yaşayan tabirler olduğu halde, diğer bir kısmı, artık kullanılmayan ve ancak kendi devrinde muayyen bir mefhuma tekabül eden tabirlerdir.

"Saçım süpürge":

İdeydim sissem anda kılca sevgû[1]
Saçım süpürge vü elim kesegû[2]
Şeyhî

"Etle tırnağın arasına girilmez":

Et ü tırnak arasına girme
Pâk zâtuna bûy-ı bed virme
Hamdullâh Hamdi

"Ekmeğine yağ sürülmek" = Eline fırsat geçmek:

Tatlı söze çü Yûsuf aldandı
Bunların etmeği yağa bandı
Hamdullâh Hamdi

1 Sissem: Sezsem.
2 Kesegû: Kesecek alet.

"Liğeni damdan düştü" = Rezaleti meydana çıktı:

Damdan düştü dilâ taşt-ı meh-i nev bu gice[3]
Güft ü gû ile pür olsa n'ola şehr ü bâzâr
Bâkî

"Kik yakadan" = Can alacak noktadan:

Hırmen-i cân ü dile âteş urup kik yakadan
Şerer-i âh ile âlûde-duhânım gözetür
Bâkî

"Lâf çatlatmak" = Boşboğazlık ve ukalalık etmek:

Na'ra-i mest-i 'aşka benzedemez
Lâf çatlatmasun ikende tüfenk[4]
Bâkî

"Oyun oynamak" = Hile etmek:

Dilâverler oyunlar oynadı küffâra ol gün kim
Gören bâzîce-i takdîrin oldu denk ü hayrânı
Bâkî

"Çin seher" = Alaca karanlık:

Çîn seher kim gelür erbâb-ı ma'ârif kapuna
Hâcib-i lûtfun açar yüzlerine bâb-ı murâd
Rûhî

"Diş bilemek":

Hân-ı ihsânına irmez elimiz ol şâhın
Ni'met-i vaslına bîhûde hemân diş bileriz
Rûhî

"Dile düşmek":

Dilden dile düştü ol fesâne
Fâş oldu bu mâcerâ cihâne
Fuzûlî

"Başına hırkayı çekmek":

Ol tâ'ife çekti hırkaya baş
Hâletlerin itmez oldular fâş
Fuzûlî

3 Taşt: Liğen.
4 İkende: Sakın.

"Dünya başına dar gelmek":

İstesem bir çâre bin nâçârlık yüz gösterür
Vüs'at istersem eğer dünyâ başıma dar olur
Nev'î

"Ahfeş'in keçisi gibi başını sallıyor" = Anlamadan dinliyor:

Sözlerini dinledim ittim savaş
Eğmedim Ahfeş keçisi gibi baş
Taşlıcalı Yahyâ

"Bıyığını balta kesmez" = Mağrur:

Sındı şâh-ı revâfız-ı mühmel .
Bıyığın balta kesmez idi ezel
Taşlıcalı Yahyâ

"Deliden uslu haber":

Kelimâtına ittiler çü nazar
Didiler kim deliden uslu haber
Taşlıcalı Yahyâ

"Ağzında bakla ıslanmaz" = Sır saklamaz:

Şimdi sensin cihânın ağzında
Bakla ıslanmaz anın ağzında
Taşlıcalı Yahyâ

"Dili olsa da söylese":

Neler yuttu bu dahme-i hevl-nâk
Dili olsa da söylese sana hâk
Atâ'î

"Ağzının kaşığı değil" = Dengi değil:

Sâgar-ı zerrîn-i Cem-i câm-kâr
Kaşığı mı ağzının ey nâ-be-kâr
Atâ'î

"Başını taştan taşa vurdu":

Garkolup çeşmden akan yaşa
Başını urdu taştan taşa
Atâ'î

"Ana baba günü":

İttiler sonra nedâmetle figân
Ana baba günü idi o zamân
Atâ'î

"Dünya yansa içinde hasırı yok":

Ahsente ol gedâ-yı tecemmül-bedûşa kim
Yansa cihân içinde hasırı bulunmıya
Nâ'ilî

"Parmağına dolamak":

Târ-ı siyâh-ı kâkülü düşmüş zemîne görmedik
Bu cürmümüz 'affeylemez durmaz dolar parmağına
Veysî

"Ağzı var dili yok":

Nice sevmeyim ol gül yüzlüyü çok
Ki gonce gibi ağzı var dili yok
Mesîhî

"Atbaşı beraber":

Atbaşı berâber 'arak u bâde sürülsün
Dönsün koşu meydânına meydân-ı harâbat
Sabrî

"Seccadeyi suya salmak" = Keramet göstermek:

Gerçi ki seccâdeyi saldı suya
Didi ne lâzım bizi 'âlem duya
Nâlî

"Ağzının ölçüsünü almak":

Dehen-i yâre didim hokka-i la'l-i yâkût
Ağzının ölçüsünü aldı hemân itti sükût
Sâmî

"İt sürü akçe kazan":

Bile sürür it rakîbi kande gitse ol nigâr
İt sürü akçe kazan pendine itmiş i'tibâr
Sâmî

"Bal demekle ağız tatlı olmaz":

Yâl ü bâl-i yâri anma itme bîhûde nefes
Bal dimekle ağzın tatlı olur sanma 'abes
Sâmî

"Bir elmanın yarısı biri yarısı öbürü":

Gûyyâ nısfı budur nısfı o bir elmanın
Zenâh-ı yârim ile gabgab-ı Mâh-ı Ken'ân
Sâmî

"Pusulayı şaşırmak":

Gâhî pusulası yemde şaştı
Emvâc-ı belâ başından aştı
Sâmî

"Kül öksüzü" = Bir yangının veya büyük bir çöküntünün arkasında öksüz kalan:

Söyündürdü ocağın dûde-i âteş-perestânın
Olup kül öksüzü düştü revâk-ı garka-i Kisrâ
Sâbit

"Adı dokuza çıktı" = Yüksek şöhrete erişti:

Nüh felek nâm-ı belîgınla mubâhat eyler
İşte Sâbit dokuza çıktı senin de adın[5]
Sâbit

"Ağzını deve tepti" = Ağzını açmadı:

Söylemezler haber-i kâfile-i cânânı
Deve mi tepti 'aceb ağzını neccâbların[6]
Sâbit

"Başını torbaya koymak" = Kelleyi koltuğa almak:

Eyleyüp gîsû-yı jûlîdeyi serpûş-i cünûn
Başını torbaya koymuştu bu yolda Mecnûn
Sâbit

"Devede kulak" = Çoğa nazaran ehemmiyetsiz:

Garkidüp seyl-i belâ gûşuna dek nâkasını
Deveden Kays'a kulak gösterir ancak gerdûn
Sâbit

"Piyaz etmek":

Şemîm-i sünbülünü sıdk ile niyâz ideriz
Soğan mıdır başımız kim sana piyâz ideriz
Sâbit

5 Eskiler dokuz kat felek tasavvur ederler ve dokuzuncu feleğin mertebesini en yüksek sayarlardı. Bu tabir oradan kalsa gerektir.

6 Deve, kinci ve inatçı olduğu için bundan kinaye olsa gerektir. Neccab, deveci demektir.

"Tekkeye kurban geldi" = Fırsat düştü:

Dün dimişsin ki bizim tekkeye kurbân gelecek
Şeyh efendi bu sözün işte kerâmetcesine
Sâbit

"Kırk çeşme seyri" = Suyu müteaddit musluklardan akan çeşmelere, çokluktan kinaye olmak üzere kırk çeşme denir:

Temâşâ-gâha konmuş bir sebû-yı kulle âsâdır
Akup her lûlesi kırk çeşme seyrin gösterir ammâ
Sâbit

"Tuzağa düşürmek":

Hiç halka-i tevhîd ile üns eylememişti
Ol âhû-yı vahşîyi hele dâme düşürdük
Sâbit

"Duman attırmak":

Duman attırır düşmene rûzgâr
Sâbit

"Olta yutmak":

Yutturdu tama' oltasını Âdem'e Şeytân
Âvîze idüp dâneyi nâr-ı hasedinden
Sâbit

"Ayak basmak" = Israr etmek:

Basmak sadedinde bu gice muhtesib ammâ
Ey duhter-i rez meclise bastırma ayak bas
Sâbit

"Eli ayağı düz" = Mütenasib:

Eli düz ayağı düz berber idi
Eli ağzına uyar dilber idi
Sâbit

"Kulp takmak" = Uydurma sebep bulmak:

Kalmazdı böğrümüzde nedâmetle destimiz
Bir kulp takmasa size ey mey-keşân sebû
Sâbit

"Kazdığı kuyuya düştü":

Aleyh oldu tedbîr-i ma'kûs-i Leh
Yine kazdığı kuyuya düştü Çeh
Sâbit

"İbadet de gizli kabahat da gizli":

Zahm-ı şemşîr ile tenhâda rakîbi öldür
Eskiden darbımeseldir ki 'ibâdet mahfî

Yâri halvet bulıcak derd-i dilin 'arz eyle
'Âşıkâ mes'ele ma'lûm kabâhat mahfî
Sâbit

"Geyik efsanesi okumak":

Tasavvur eyleyüp âhû-yı çeşm-i Leylâ'yı
Geyik fesânelerinden fesâne söylerdi
Sâbit

"Eski eşek eski palan":

Sen yine eski har u eski palan
Kaçan âdem olacaksın hayvân
Sâbit

"Kimi nalına kimi mıhına kakar":

'Âşıkâ başladıkça tevbîha
Kimi na'le kakar kimi mîha
Sâbit

"Deliye söz atmak":

Urup nazm-ı Leylî vü Mecnûn'a el
Deliye söz atma sakın vazgel
Sâbit

"Ağzının tadını bozmak":

Lisâna alup Şîrîn'in adını
Bozarsın meded ağzının tadını
Sâbit

"Uykuyu gözüne haram etmek":

Gehvâresini gerçi nesîm eyledi tahrîk
Ammâ gözüne hâbı harâm eyledi bülbül
Nâbî

"Tövbeyi suya düşürmek":

Korkarım tövbeyi âba düşürürsün zâhid
Hele hengâm-ı çemen mevsim-i ʻişret gelsün
Nâbî

"Arslan ağzına atmak":

Sanma saldım kaplıca havzına bu ʻuryan teni
Çerh-i merdüm-hâr arslan ağzına attı beni
Cemâlî

"Ağzı kara" = Herkesi kötüleyen:

Kâğıda tahrîr iderdim hâlim ey ferhunde-zât
Olmasa yanında ağzı karalar hem çün devât
Cemâlî

"Kanına ekmek doğramak" = Fazla cefa etmek:

Yolu ol mâh-ı nevin gâhî bu bezme uğrar
İç deyu kahve sunup kanıma etmek doğrar
Cemâlî

"Bizde bu işin kurduyuz":

Yûsuf-ı nazmın libâsını harîr itsem ne sûz
Bu sühân vâdîsinin ey şâh biz de kurduyuz
Cemâlî

"Ağzımda tüy bitti":

Leb-i laʻline sanman hat gelüp hüsn ü bahâ gitti
Bana bir ʻâşık olsa dimeden ağzında tüy bitti
Cemâlî

"İşkembeden söylemek" = Düşünmeden boş yere söylemek:

Kimi işkembeden söyler ciğerden nâleler eyler
Döner fırfır elinde hâmesi çün sîh-i biryânî
Seyyid Vehbî

"Ocağına incir dikmek" = Mahvetmek:

İncir mi dikti sôfî visâlin ocağına
Min baʻd kimse girmedi yârin kucağına
Hâtem

"Burnu büyüdü" = Kibirlendi:

Misk-i Rûmî gibi çıktı kokusu ezhârın
Yine burnu büyüdü gülşene zanbak taş atar
Hâtem

"Külah kapmak":

Takye kapmak nic olur bâğda görsün hurşîd
Bir gün anı da felek jâlenin âhiyle tutar
Hâtem

"Yerinde yeller eser":

Kişi kim komasa cihânda eser
Anın âhır yerinde yeller eser
Na'tî

"Gökte ararken yerde bulmak":

Seni gökte arar iken ey mâh
Yerde lûtfitti Hazret-i Allâh
Na'tî

"Cinler top oynar":

Çârsû açılmayup karlar yağar bastı şitâ
Ortalık tenhâ kalup cinler top oynar dâ'imâ
Bursalı Hâşimî

"Ekmeğini taştan çıkarmak":

'Âkil isen rızk içün gerdûn-ı dûna eğme ser
Âsiyâb âsâ yürü var etmeğin taştan çıkar
Bursalı Hâşimî

"Altın adını bakır etmek":

'Arz-ı dîdâr idüp ol şûha didi mangıra bak
Altun adını bakır eyledi sôfî ahmak
Bursalı Hâşimî

"Harf atmak" = Takılmak:

Ben dahi bir bezm-i nûşânûş tertîb eyleyüp
Harf atardım gerdiş-i nâhid-i rahşân üstüne
Nedîm

"Parmak ısırmak" = Hayretle takdir etmek:

Göricek rûh-ı Skender hele Sa'dâbâd'ı
Oldu parmak ısırup himmetinin hayrânı
Nedîm

"Ay aydın hesap belli":

Ehl-i keyfin birisi dir ki behey sultânım
Aydın ay bellû hesab olmadı şa'bân tamâm
Nedîm

"Kulak tutmak" = Dikkat etmek, dinlemek:

Esenleşüp dil ile güft ü gûya başladılar
Kulak tutunca işittim k'ider fakîri su'al
Nedîm

"Göz hapsine almak" = Israrla bakmak:

Her gamzede çeşm-i sabrkâhı
Göz habsine almada nigâhı
Riyâzî

"Nakşi beyaza çıktı" = Esrarı duyuldu:

Hem çıkar nakşın beyâza hem olur rûyun siyâh
İtme râzın kimseye i'lân mânend-i nigîn
Hâmî

"Ağzını bıçak açmaz":

Bûs-i la'line zafer buldu deyu duhter-i rez
Goncenin ağzını gülşende bıçaklar açmaz
Hakîm

"Buluttan nem kapmak":

Sakın izhâr-ı âh u giryeden ey murg-ı dil yâre
Buluttan nem kapar gülberk-i tab'ı gonceden terdir
Re'fetî

"İki yakası bir araya gelmez":

Böyle her şem'-i şeb-efrûza perestiş idenin
Gelmez iki yakası bir yere pervâne-sıfat
Yüsrî

"El elde baş başta" = Kârsız zararsız işin içinden çıkmak:

Elimde yâreli başım derindeki taşta
Bugün muhâsebe gördük el elde baş başta
Sırrî

"Boynumun borcu":

Helâk-i hancer-i bürrânı olmuşuz tutalım
Ya dâr-ı zülfe asılmak ne boynumun borcu
Rif'at

"Araya su sızmaz oldu":

N'ola bir nice dem gelse ferâgat giryeden 'ayne
O nûr-ı çeşm ile şimdi su sızmaz oldu mâbeyne
Hâtemî

"Ayak teri" = Zahmetin mukabili:

Vakt-i seherde eylese teşrîf ol perî
Nakd-i 'araktır ana münâsib ayak teri
Azmî

"Bıraktığım yerde otlar":

Koduğum yerde alef-hordesin ey zâhid-i har
'Aşka dahlitme seni sonra arar da bulamam
Necîb

"Külâh itmek" = Aldatmak:

Satup gamı alalım deste câm-ı sahbâyı
Keder didikleri kallâşa bir külâh idelim
Âtıf

"Sağlam ayakkabı değil", "pabucunu dama atmak":

Beni yabana atar eski pabuç gibi o yâr
Çıkma yoldan sağ ayakkabı değildir ağyâr
Belîğ

"Şeytanın art ayağı" = Hilekâr:

Kıç ayağıdır o ağyâr-ı denî şeytânın
Nakşı yok destgeh-i hîlede hergiz anın
Belîğ

"Oltayı yutmak" = Yakalanmak ve işi bitmek:

Bir alay ipsize yüz virme dükkâna irkib[7]
Şimdicik oltayı yuttu dolaşır anda rakîb
Belîğ

"Başa püsküllü bela":

Sevdâ-yı nazm hâk-i Stanbul'da cûşidüp
Oldu Belîğ başıma püskül ü bir belâ
Belîğ

7 İrkmek: Birikmek, toplanmak.

"Ağzının kopçasını düşürmek" = Susmak:

Belîğ kopçasını düşür ağzının zîrâ
Cihânda şimdi geçer musîkî yerine sükût
Belîğ

"Kül kedisi":

Tiryâki 'aceb kül kedisi gibi pis olur
Ocak başında üstü başı cümle is olur
Belîğ

"Dilli defter" = Tafsilatlı defter:

Nakd-i dil sarfitse de yolunda ağyâr-ı denî
Ol şeh-i hüsne nihâyet dilli bir defter virir[8]
Belîğ

"İngilizli":

Berkı sitemle nâra yakar çatsa fülk-i dil
Âteşlidir o kâfır-i hüsn İngilizlidir
Belîğ

"Araba ayna verme" = Değersiz kimseye gönül verme:

Olma her nâkese dildâde Belîğ
'Araba âyîne virme yazık
Belîğ

"Mesele çatallandı":

Mûdan miyânı farka iderken mutâla'a
Geldik sürîn-i yâre çatallandı mes'ele
Belîğ

"Suyunca gitmek":

'Aksinle hem-âgûş olalı tıfl-ı sirişkim
Mânend-i habâb iki gözüm gitti suyunca
Belîğ

"Çivi kesmek":

Yoktur ağyâra bedel gam çekici âhen-dil
Ser-i kûyinde nice subha dek enser kesti
Belîğ

8 Eskiden, mahiyetlerine göre defterlere muhtelif isim verirlermiş. Mesela enliğine uzun defterlere "sığır dili defter", kolun yenine sokulabilecek küçük defterlere de "kümmî defter" derlermiş. Küm, yen demektir.

"Dona kalmak", "hava almak":

Germiyyet-i ârâyiş-i mansıbla gezerken
Demserdi-i sükkân-ı kazâdan dona kaldık
Eslâf-ı cefâ-pîşe gelüp bulduğun almış
Bu cây-ı meşakkatte hemân biz soğuk aldık
Belîğ

"Ucuz kurtulmak":

Geldi ol dem ki diye sâlik-i iklîm-i âdem
Nakd-i 'ömrüyle bu dünyâdan ucuz kurtuldum
Belîğ

"Arı kovanı gibi işlemek" = Fazla kalabalık olmak:

Dergâh-ı nifak arı kovanı gibi işler
Sayyâd-ı mekes nâzır-ı dîvân-ı sadâkat
Kânî

"Emiş karış":

Belle serây-ı sâha-i 'aşkı karış karış
İşe karışma olmıya tâ iş emiş karış
Kânî

"Bir varmış bir yokmuş":

Fikr-i müstakbel ü mâzîyi bırak 'ârif isen
Böyledir hâl-i zamân bir var imiş bir yok imiş
Kânî

"Tası tarağı toplamak":

Germâbe-i vaslında bayıldık o perînin
Kânî yetişir toplıyalım tası tarağı
Kânî

"Sakalına soğan doğramak" = Hem alay hem de izac etmek:

Doğrayup rîşine bu resme soğan
Bi'z-zarûrî herîf olup giryân
Râsih

"Koz kırmak":

Ne koz kırdık gidüp Fındıklı'ya ol piste-lebsiz biz
Nice râmeyleriz ol çeşm-i bâdâmı 'acebsiz biz
Şâkir

"Gül üstüne gül koklamak":

Var mı bu kâ'ide-i mihr ü mahabette kişi
Koklıya sevdiği bir gonce-i âl üstüne gül
Ethem

"Vur abalıya":

Keçeci-zâde sağ olsa döverdi rahmidüp göğsün
Yenilenmiş deyu eski meselken ur abalıya
Saffet

"Pamukla ateşin oyunu":

Dir idi mübtelâlara bir bir
Od ile penbenin oyunu nedir
Vesîm Abbâs

"Dilli düdük" = Geveze:

Olsa ger tâze zebâniyle kaçan nağme-serâ
Hâme-i nâdire-gû dilli düdüktür gûyâ
Neylî

"Yaş yaşamış, gün görmüş":

Kani bir merdüm-i çeşmim gibi demler sürmüş
Şevk-ı mihrinle senin yaş yaşamış gün görmüş
Cenânî

"Kandil uçurmak":

N'ola kuşlukta ola kandîl uçursa tenhâ
Ki o zâhid gibi hîç uçmağa itmez minnet
Kalâyî Refî'

"Üstüne iylik sağlık":

Hâtırım sordu virdi bir yağlık
Didi iylik hem üstüne sağlık
Âsım

"Kutunun kapağını açma" = Sırrı meydana çıkarma:

Gitme evsâf-ı zenne çek ayağın
Âsımâ açma kutunun kapağın
Âsım

"Vebali boynuna":

Mâni' olmam ne ise oynunuza
İşte gittim vebâli boynunuza

Âsım

"Kendi âleminin sultanı":

Âsûde-dil idi her deminde
Sultân idi kendi 'âleminde

Abdullâh Vassâf

"Keser gibi kendine yonmak":

Başını yerden yere urmazdı ger
Kendüsüne yonmasa ekser keser

Vâhid Mahdûmî

"Güzellikte bir içim su":

Hûblar cûy-veş halâvette
Bir içim su olur letâfette

Vâhid Mahdûmî

"Sakalına gülmek" = Alay etmek:

Hatbe-râverdegânı evvel yaz
Rîşhand it birâz doğru piyâz

Vâhid Mahdûmî

"Kösteği kırmak" = Kaçmak:

Bu takrîble tasallufçu mukallidler kırup köstek
Misâl-i tavla-zâde kaldırırlar belki tabanı

Osmânzâde Tâ'ib

"Kulağı kirişte" = Uyanık, hazır:

Kânûn-ı bezmi kırdı felek rişte riştedir
Santûr u barbıtın da kulağı kiriştedir

Kâmî

"Kulağına kurşun akıtmak" = Sağır etmek:

Kâr itmez oldu nâle vü feryâdı bülbülün
Kurşun akıttı gûşuna şebnem meğer gülün

Kâmî

"İpliği pazara çıkmak":

Gelse mîzân-ı cemâl ortaya ey Yûsuf-ı hüsn
Kati çok kimselerin ipliği bâzâra çıkar

Sünbülzâde Vehbî

"Kuş kondurmaz":

Nev-nihâlim bilirim üstüne kuş kondurmaz
Başına dönmede mürg-ı dil-i âvâre ʿabes
Sünbülzâde Vehbî

"Şeker çiğnemek" = Yalandan vadetmek:

Âh kim ağzım sulandı seyriderken sakızı
Bûse vaʿdiyle şeker çiğnerdi bir tersâ kızı
Sünbülzâde Vehbî

"Ayağı denk almak", "kapağı atmak":

Der-i meyhâneyi şahne kapamak ister imiş
Ayağı denk alarak gizli kapağı attık
Sünbülzâde Vehbî

"Tadı tuzu kalmadı", "buz kesti":

Uzadı dadı tuzu kalmadı buz kesti bizi
Berf ü yah eyledi sahrâları çün kân-ı nemek
Sünbülzâde Vehbî

"Soğuk demir döğmek" = Boş yere uğraşmak:

Darb-ı hadîd-i bârid ider eyliyen mülûk
Tashîh-i sikke itmede taklîd-i şehriyâr
Sünbülzâde Vehbî

"Sakalını yoldurmak":

ʿAybdır ʿırzı olan insâna
Sakalın yoldura bir oğlana
Sünbülzâde Vehbî

"İş içinden iş çıkarmak":

İdüp enbân-ı fesâdı derpîş
Çıkarırdı iş içinden nice iş
Sünbülzâde Vehbî

"Söz ebesi" = Geveze:

Şiʿr-i bâzîce-i tıflâne iden eşhâsın
Kimisi söz ebesidir kimi bâbâ-yi sühân
Sünbülzâde Vehbî

"Başında kabak patlatmak":

Kellemiz kızdı kedû-yi meyi ittikde şikest[9]
Zâhidin biz dahi başında kabak patlattık
Sünbülzâde Vehbî

"Boş bulunmak" = Gafil bulunmak:

Virdi sahbâ çıkarup pîr-i mugân çaşni helâl
Boş bulunduk inanup kâfire vardık tattık
Sünbülzâde Vehbî

"Câmi yıkılsa mihrap yerinde":

Hatâ-ver olsa da ebrûsudur perestiş-gâh
Yıkılsa câmi'-i hüsnü yerindedir mihrâb
Sünbülzâde Vehbî

"Akla yelken etmek" = Aklına geldiği gibi düşünmeden yapmak:

'Akla yelken idüp urdukça kıyıda küreği
Anafor suların akıntı gibi çağlattık
Sürûrî

"Çürük tahtaya basmak":

Basmadık safha-i himmette çürük tahtaya hîç
Eskidikçe anı dülger getürüp sağlattık
Sürûrî

"Oyunun sakalı bitti" = İş tamamlandı, kemale erdi:

İtti rakkâs 'Alî tövbe salıvirdi sakalı
Kaldı meydânı bu hengâmede hâlî oyunun

Dağılırken didi erbâb-ı temâşâ târîh
Lihye koyvirdi köçek bitti sakalı oyunun
Sürûrî

"Dilini eşek arısı soksun":

Hayyeden hîç ne zamân bal aksun
Dilini eşek arısı soksun
Fâzıl

"İt dişi domuz derisi":

Bu da Hakk'ın ne güzel bir işidir
İşte hınzır derisi it dişidir
Fâzıl

9 Kedû: Kabak.

"Çocuk oyuncağı":

Dil güherpâresi pâmâl oldu
Turfa bâzîce-i etfâl oldu
Fâzıl

"Bir pire için yorgan yakmak":

Benzedi bu reviş-i nâdânî
Yakmağa bir bit için yorganı
Fâzıl

"Başına hasır yakmak" = Şikayet etmek:

Yakayım başıma bir eski hasır
İşte kâdî ile dîvân-ı vezîr
Fâzıl

"Baştan kara", "satmak", "at oynatmak":

Dağıtup zülfünü sevdâ-yı hicâbı atlık
Fülk-i sahbâ ile baştan kara yâre çattık

Neş'emiz yok deyu ağyârı bezmden sattık
Neyse mahfî kalup ol mehle biz aldık sattık

Teng iken fâris-i ma'nâya zemîni-i Sâbit
Edhem-i kilki o vâdîde dahi oynattık
Vâsıf

"Gözüne koruk sıkmak" = Atlatmak:

Hemşîrelerin şîre sıkup bezmi donatsun
Ey muğbeçe sen dîde-i rindâna koruk sık
Vâsıf

"Arkasından öksürmek" = Alay etmek:

Bu kaba sôfu idüp berdûş-i nahvet zâhidâ
Rindi ardından düşer mi kendine öksürdesin
Vâsıf

"Bel bel bakmak", "kılı kırk yarmak":

Sende bu denâ'et var iken sôfi o şûhun
Bel bel beline nâfile bakma saramazsın

Pek inceden ince arama Vâsıf o şûhun
Sen bahs-i miyânında kılı kırk yaramazsın
Vâsıf

"Telde oynamak":

Kıldın girifte zülf-i siyehtâra gönlümü
Havfım budur ki oynayamam böyle telde ben
Vâsıf

"Kırmızı mumla davet etmek":

Her gice o meh parlatup al bâde-i Kum'la[10]
Da'vet ider 'uşşâkı dibi kırmızı mumla
Vâsıf

"Ağzına bal çalmak":

Aslı yoktur bilürüm va'de-i bûs-i dehenin
Nâfile bal çalup ağzıma yalandırdı beni
Vâsıf

"Ağıza kayık yanaştırmak" = Temayül etmek:

Suna gönlüm bendiçün bîhûde fülk-i sâgarı
Sâkıyâ kayık yanaştırmam ben öyle ağıza
Vâsıf

"Fasıl geçmek" = Zemmetmek:

Ben mukaddem böyle bilmezdim severmiş Vâsıfâ
Ol büt-i mutrible geçtik dün seni bir kaç fasıl
Vâsıf

"Özengi parlatmak" = Binicilikte maharet göstermek:

'Affiderse vaz'-ı güstâhânemi şâ'irlere
Bir özengi parladayım ki kamaşsun gözleri
Vâsıf

"Gözüne diken olmak", "eli ermek":

Sevip ol gonceyi ağyâra hezâr olmıyalım
'Âlemin bir gül içün çeşmine hâr olmıyalım

Mîve-i vaslına ol körpe nihâlin Vâsıf
Çünki irmez elimiz nâfile bâr olmıyalım
Vâsıf

"At oynatmak":

At oynatamaz fâris-i meydân-ı belâgat
Pehnâ-yı medîhinde cihân cümle yayandır
Vâsıf

10 Kum: Bir şehir ismidir.

"Eski kütük" = Eski ve mevsuk sicil:

Mazmûn-ı nev elbet bulunur levh-i dilinde
Vâsıf ne kadar olsa yine eski kütüktür
Vâsıf

"Ağız dil vermemek" = Hastalıktan söz söyleyememek:

Bîmâr-ı nigâhın elemiyle dil-i 'âşık
Virmez dil ağız hasta yatur üstüne sağlık
Vâsıf

"Dişine dayanmak":

Bâmgâh-ı feleğe çıktı sütûn-i âhım
Hasm-ı çerhin dişine hayli dayandım bu gice
Şeyh Gâlib

"Hükm-i karakuşî" = Keyfî hüküm:

'Adliyle zulm-i sâbıkı mahvitse çok mudur
Râzı olur mu hükm-i karakuşa mâhtâb
Şeyh Gâlib

"Anasını ağlatmak":

Analar ağladarak öyle kılıç çaldın kim
Yemedi Öztemüroğlu'ndan o seyfi A'câm
İzzet Mollâ

"Eline su dökemez" = Rekabet edemez:

Dökemez su eline çeşme-i mihr-i rahşân
Viremez dilberimin destine nâhîd liğen
İzzet Mollâ

"Çanına ot tıkmak" = Susturmak:

Nice bin deyri yıkup çanlarına ot tıktı
Seyfini itti çelîpâ 'unûk-ı a'dâya
İzzet Mollâ

"Bir dikiş kaldı" = Az daha olacaktı:

Sûzen-i fikrim ile câme dikerken 'akla
Bir dikiş kaldı ola sevb-i dimâgım muhtel
İzzet Mollâ

"Yaraya tuz ekmek" = Istırabını arttırmak:

Ararken refû kalb-i sadpâreme[11]
Avuçla tuz ekti felek yâreme
İzzet Mollâ

"Kendi ayağı ile tutulmak" = Gafil avlanmak:

Kendi ayağımızla tutulduk çi fâ'ide
Bildik bu dâmgehte bize âb ü dâne yok
İzzet Mollâ

"İp takmak":

Dirdi kim ur efendi hiç bakma
Cevher-i eşk-i çeşme ip takma
İzzet Mollâ

"Yelkenleri suya indirdi":

Uzaktan görünce brehmenleri
Gönül suya indirdi yelkenleri
İzzet Mollâ

"Hâlime köpekler güler":

Köpekler gülerdi benim hâlime
Dahi hâl-i akrân ü emsâlime
İzzet Mollâ

"İpini kendi eliyle çekmek":

Beni tek zülf-i dil-âvîzine berdâr eyle
Çekeyim sevdiceğim kendi elimle resenim
Şem'î

"Gözünün üstünde kaşı var denmez":

Eli altında olma kimsenin hâtem gibi zinhâr
Kimesne dimeye tâ kim gözün üstünde kaşın var
Süheylî

"Gökte yıldızları saymak":

Akçe hayâli ile ben yek yek
Giceler encüm sayarım sübha dek
Yümnî

11 Refû: Yama.

"Buldukça bunamak":

Yetmez mi temâşâ-yi cemâl elde sunarsın
Ey 'âşık-ı mihnetzede buldukça bunarsın
Şâmîzâde

"Başında kavak yeli esiyor":

Bu hâke meylini gördükte merhamet sandım
Meğer başında o servin kavak yeli varmış
Pertev

"Ayağı yere basmamak" = Sevincinden nasıl yürüdüğünü bilmemek:

Ayağı yer mi basar zülfüne berdâr olanın
Zevk u şevk ile virir cân ü seri döne döne
Necâtî[12]

"Pişmiş aşa soğuk su katmak":

Eser itmedi söz ol kalbi lâşa
Soğuk su döktü ol dem pişmiş aşa
Mehmed bin Receb

"Dilin belasını çekmek" = Gevezelik yüzünden zarar görmek:

Nevres beni düşürdü dile ârzû-yı dil
Hep çektiğim cihânda benim dil belâsıdır
Nevres

"Kendi yağı ile kavrulmak":

Ben kendi yağımla kavrulurken
Çok sorma eritme yüreğim sen
Ref'î

"Çingene çalar Kürd oynar":

İhtisâb-hânede Çingâne çalar Kürd oynar
Manastırlı Nâ'ilî

"Boynuna tuz torbası takılmak" = Evlenmek:

Te'ehhül kasdın ittim ey derîgân telh-kâm oldum
Takıldı boynuma tuz torbası rüsvâ-yı 'âm oldum
Yenişehirli Avnî

12 Aslında Necâtî'ye ait olan bu beyitte sehven Osman Şems yazılmıştır.

"Dikiş tutturmak":

Perend-i nâzik-i zertârı baltayla keser ekser[13]
Dikiş tutturmadı bir kâra bu evzâ'-ı bîcâdan
Yenişehirli Avnî

"Zilzurna" = Fazla sarhoş:

Her gice hâneye zilzurna gelir
Çektiğim mihneti Allâh bilir
Yenişehirli Avnî

"İşiniz hep boru":

Âh-ı mazlûm cihânı kurutur
'Alîm Allâh işiniz hep borudur
Yenişehirli Avnî

"Habbeyi kubbe yapmak":

'Ayn-ı gerdûn görünür dîdeme her çeşm-i habâb
Habbeyi kubbe ider bezme gelince mey-i nâb
Yenişehirli Avnî

"Ter geçmek" = Ehemmiyet vermeden geçmek:

Ter geçme âteş-i teri ey rind-i bî-haber
Yakmıştır âl ile o nice hânmânları
Muallim Nâcî

"Şerrine ninni":

Ebnâ-yı zamân mâ'il-i îkâz-ı fitendir
Gehvâredeki gûdekinin şerrine ninni
Lâ

*

Darbımeseller ve tabirler en fazla mesnevi tarzında yazılmış küçük hikâyelerde bulunur. Hele *Berber-nâme*, *Kefşger-nâme* gibi muayyen bir sanat erbabının kahraman olarak seçildiği hikâyelerde, o sanata ait tabirler arka arkaya sıralanarak "müraat-ı nazir" sanatı yapıldığı gibi, yine o sanata ait kelimelerden yapılmış tabirlerle ona müteallik darbımeseller birbirini takip eder.

Mesela, Tabîb Vesîm Abbâs'ın "Makâle-i Bektâşî Cemâl" adlı küçük hikâyesinden:

13 Perend: Atlas.

Kıssa-perdâz olan bir ehl-i sühân
Böyle nakleyledi bana dinlen

Var idi bir melek perî-peyker
Üsküdar olmuş idi ana makar

Olmuş iken diyâr-ı hüsne melik
San'atı oldu lîk takyecilik

Şair, hikâyesine takyeciyi kahraman olarak seçtikten sonra, onu takip eden beyitlerde bu sanata ait kelimeler, mazmunlar yapmakta ve tabirleri sıralamaktadır. Mesela:

Gerçi her vaz'-ı lûtfu münticdi
Halka ammâ ne takyeler biçti

Bilmedi lîk kimseler o mehin
Kâle-i vaslı ne kumâş idiğin

Bu iki beyitte, "ne takyeler biçti", "ne kumaş olduğunu biliriz" gibi halk arasında kullanılan tabirlerden istifade edilmiştir.

SANAT VE GÜZELLİK TELAKKİSİ

Sanat ve Tasannu – Edebi Sanatlar – Güzel

SANAT VE TASANNU

İslâm medeniyeti tesiri altında inkişaf eden edebiyatımız, karşısında örnek olarak İran edebiyatını buldu. Bu edebiyat, felsefî temayülü, fikri sistemi, hayale geniş yer veren hususiyeti, nihayet havi olduğu bütün unsurlarıyla bir "kemal" manzarası gösteriyordu. İşte divan edebiyatının ilk sanatkârları, önce buna varmaya, sonra da bunu geçmeye çalıştılar.

Bu edebiyatta zihnî faaliyet, bedîî faaliyetin esasını teşkil eder. Bu faaliyet neticesinde teşekkül eden "hayal âlemi"nin tabiatla alakası yoktur. Bu âlemin bütün unsurları, sanatkârın, muhitte mevcut dinî ve felsefî temayüllerden, içtimai telakkilerden, kemal addettiği örneklerden aldığı ilhamla vücut bulmuştur. Aynı zamanda dinî menkabelerin, tarihî efsanelerin, muhtelif akidelerin tesir ve tazyikinin, bu âlemin teşekkülünde büyük hissesi olmuştur. Bu öyle bir âlemdir ki, ihtiva ettiği varlıklar, içinde yaşadığımız âlemde mevcut varlıkların "mükemmel nümuneleri"dir.

İşte divan edebiyatında sanat, bu örneklere yaklaşmak ve onu ifadeye çalışmaktır. Buna varmak için muayyen ve sabit kaidelere riayet lazımdır. Bunun dışına çıkılmaz. En büyük sanatkâr, bu örneklere en çok yaklaşmış olandır.

Esası Şark'ta Hint, Garp'ta ise Platon felsefesinin estetiğine dayanan bu sanat, divan sanatının temelini teşkil eder.

*

Divan edebiyatına mensup bir sanatkâr için hüner ve marifet, faaliyetin ön safında gelir. Hüner gösterilecek birçok zemin vardır. Şair, muhtelif vesilelerden istifade ederek, muasırlarına karşı üstünlüğünü göstermeye çalışacaktır.

Hüner ve marifete bu derece rağbet göstermek, şekle ve kaideye bu kadar bağlanmak, şairi tabiatıyla tasannua götürecektir; ve sanat namı altında ona birtakım cambazlıklar yaptıracaktır.

Tasannuu vücuda getiren sebepler başlıca şunlardır:

1. Şair, ilmini göstermek endişesindedir. Divan şairi, bilhassa kasidelerin nesib kısmında hakiki ve bâtıl bütün ilimlere, hurafelere, kıssalara ve mucizelere telmihler yaparak, bu sahadaki bilgisini göstermek fırsatını kaçırmaz.

2. Şeklin tahakkümü altındadır ve kafiye bulmak zaruretiyle karşı karşıyadır. Şair, mesela uzun bir kaside yazmak ister. Bunun için, kasideyi teşkil eden beyitlerin sayısından bir fazla kafiye bulmaya mecburdur. Yahut bir redif seçerek, müsait bir "harf-ı revî" ile bu mecburiyeti hafifletmeye çalışacaktır. Şairi, her iki surette de kafiyenin tahakkümü karşılar.

Nisbeten daha mahdut ve müsait bir saha olan gazelde bile, şair, şeklin bu tahakkümünden büsbütün kurtulmuş değildir. Divanını tamamlamak zarureti, onu kafiye seçmek hürriyetinden bile mahrum bırakır. Mesela, eski "ث, س, ص, ط, ظ" harfleriyle biten kelimeler kafiye için hiç müsait olmadığından, bu harflere sıra gelince, bu mahdut kelimelerle ister istemez tasannua düşer yahut böyle dar sahalarda redife kaçar.

Mesela "س" harfli bir gazelde "kes", "ceres", "res", "kafes", "nefes", "bes" kafiyeleri vardır. Böyle bir gazel yazmak için şair, şüphe yok ki evvela bu kelimeleri bulmuş ve sonra bunlara göre mısraları doldurmuştur. Bu kafiyeleri gördükten sonra, gazeli okumadan beyitlerin neden bahsettiğini keşfetmek güç olmaz.

3. Hüner ve marifet göstermek gayretindedir. Bu vadi, şairin kudretini gösteren en mühim zemin olduğundan, işitilmemiş bir cinas bulmak yahut muasırlarını gıptaya düşürecek bir müraat-ı nazir sanatı yapmak için, bazen garabetten garabete, tasannudan tasannua düşer.

EDEBÎ SANATLAR

Sanat ve tasannu, bilhassa "edebî sanatlar" sahasında çok defa birbirine karışmıştır. Edebî sanatlar vasıtasıyla gösterilen hüner ve marifeti gözden geçirelim:

Eski edebiyat kitaplarında "bedî' ve beyan" faslı altında toplanan lafza ve mânâya ait sanatlar, divan şairlerinin çok iltifat ettikleri bir hüner vasıtasıdır. Hakikatte bunlar birer ifade tarzından başka bir şey değildir.

Maksadımız bunların tarif ve izahlarını yapmak değil, belki bu ifade tarzlarından istifade edilerek ne gibi hüner ve marifet gösterildiğini tespit etmek olduğundan, ancak bu hususta en karakteristik misaller vermekle iktifa edeceğiz.

TEŞBİH, İSTİARE VE MECAZ

İster müşabehet, ister münasebet alakasıyla, bir kelimeyi hakiki mânâsında kullanmamak, yani istiare veya mecaz yapmak, yahut bir şeyi diğer şeye benzetmek, bediî, hatta zihnî faaliyetin en tabii bir hususiyetidir. Fakat divan şairleri, bu müşabehet veya münasebet alakalarını tayinde çok kere makul ve tabii haddi aşmışlar, hatta bu hususta insanı iğrendirecek şeyler yazmaktan da çekinmemişlerdir.

> Tükürse üstüne bir ehl-i istikrâh hazzeyler
> Gönül abdâl-ı 'aşkın balgamî bir pâlehengidir[1]
>
> Sâbit

1 Pâlehenk: Burada Bektaşilerin boyunlarına taktıkları teslim taşı mânâsında alınmıştır. Bu en fazla balgami taştan yapılır.

Kay eylesün leğençe-i mînâya sâkiyâ
Meyden sebûda var ise âsâr-ı imtilâ
Sâbit

Âsmân ü ahterân zannitme kim erbâb-ı cev
Eşheb-i ikbâlinin her şeb yemîn gırbâller
Sâbit

Katliden ağyârı oldu lâyık-ı bûs-ı lebi
La'l-i şîrîni o şûhun gâzîler helvâsıdır
Neylî

Değil hâle tutup hırmen-geh-i çerh üzre bir gırbâl
Hubûbât-ı nücûmu şeb-be-şeb ta'şîr ider mehtâb
Nâbî

Düşmez leb-i şîrînine yârin sühân-i telh
Helvâcı dükkânında piyâzın yeri yoktur
Nâbî

Bir teşrih:

Tâc-ı fahr-ı feleğe bir nazar ittim Neşe
Mürde destârı gibi rû-be-kafa geldi bana
Neşe

Bu teşbihi anlayabilmek için, içinde cenaze bulunan tabutları hatırlamak lazımdır. Tabutun başına, cenazenin hüviyetini belirtmek için kadın olursa tülbent, erkek olursa fes veya sarık korlardı. Fesin püskülü veya sarığın arkası, tabutun gitti istikamette, cephe kısmında bulunur. Ta ki cenazenin ayağa kalktığı farz edilirse fesin püskülü ile sarığın arkası cenazenin başının arkasına gelmiş olsun.

"Yüzü arkada" mânâsına gelen "rû-be-kafa" kelimesiyle "mürde destarı" terkibi buna işaret etmektedir.

Teşbihten istifade edilerek yapılan bir hüner daha:

Kaş râ kad elif dehân ise mîm
Kıldın ey mâh halkı emrine râm
Bâkî

Eski harflerle kaşa, boya, ağıza benzetilen "r", "a", "m" harfleri yan yana getirilince ikinci mısradaki "râm" kelimesi meydana çıkmış olur.

MÜBALAĞA

Divan şairleri mübalağaya çok fazla kıymet vermişlerdir. O kadar ki, artık bu vadide had tayin etmek asla bahis mevzuu olmaz. "İğrâk", hatta "gulüv" ve "ifrat" mertebesine varan her türlü mübalağaya bu hususta cevaz vardır.

Eski şairlerin mübalağayı nasıl bir meziyet telakki ettiklerini anlamak için, Şeyh Gâlib'in Nâbî'nin *Hayrâbâd*'ını tenkit için yazdığı manzumeden şu beyti okumak kâfidir:

Hem bir dahi bu kim ol sühan-sâz
İğrâkda mûrg-ı pest-pervâz

Gerek "efsanevi kahramanlar" gerek "meth" bahislerinde, şairlerin mübalağada ne hadde vardıklarını gördük. Şimdi bunların dışında "gulüv" ve "ifrat" mertebesini aşan mübalağaya misal verelim:

Şeyhî'den; bir nakkaş hakkında:

Şu resme idi nakş işinde üstâd
Ki resm ururdu suda sûret-i bâd

Tahayyül kılıcak bir nakş-ı dilkeş
Kalem çekmeden olurdu münakkaş

Ne kim yazar ise şîrîn düşerdi
'Asel resmeylese zünbûr üşerdi

Zâtî'den; yine bir nakkaş hakkında:

Ne yerde yazsa yüz şevk ile bir şem'
Olurdu ol yere pervâneler cem'

Eğer resmitse bir mahbûb-ı tergül
Figân eylerdi karşusunda bülbül

Hevâya su yazaydı seyl akardı
Suya od çizse mâhîler yakardı

Eğer kim kehrübâ yazsa kapar kâh
Güzeller yazsa görenler ider âh

Güneş resmitse mâh andan ala nûr
Cihânda kalmıya bir zerre deycûr

CİNAS

Şekilleri ve telaffuzları bir, fakat mânâları ayrı olan iki kelimeyi bir arada bulundurmaktan ibaret olan cinas da, divan şairlerinin çok rağbet gösterdikleri lafza ait sanatlardan biridir.

Ser-sidre-i sa'âdete sıbteyn iki hümâ
Tûbâ li-sidretin radıyallâhu anhümâ

Bu güzel bir misaldir. Hatta:

Bir çemenden yaratup Hazret-i Mevlâ nâyı
Halka bildirmek içün Hazret-i Mevlânâ'yı

Bu da güzeldir. Ancak şair bu derecede de kalmaz. Cinas'ın muhtelif nevilerinden istifade ederek, gerek muasırlarını gerek kendinden evvelkileri geçmek ister ve neticede garabete düşmekten kendini kurtaramaz.

Na'îm-i lûtfuma sîr eylerim seni dirsin
Senin dürûguna sîrim yeter piyâz bana
Sâbit

Burada hüner "sîr" ve "piyâz" kelimeleriyle yapılmıştır. Aynı zamanda "sîr" tok ve sarmısak, "piyâz" da soğan mânâsına gelir.

Birkaç beyit daha:

Mey ile mâl-i yetîmi ele almalı değil
Eğer almalı olursa meyi al mâlı değil
Lâ

Salalı 'ârızına mû sâye
Lenterânî dir idi Mûsâ'ye
Lâ

Ruhsârını cânânın âyîneye benzettim
Vah vah ne hatâ ittim ayı neye benzettim
Lâ

II. Murad zamanında Bâlî tarafından yazılmış olan *Murâd-nâme* adlı eserde, cinas hakkında şu misaller kaydedilmektedir:

Tecnis-i tarsi':

İrişseydi 'âşık dil-ârâmına
İrişirdi sâdık dil ârâmına

Tecnis-i tâm:

Ne kim söyler isem ki işit iş it
Mahabbet odunu gönülde ışıt

Tecnis-i mürekkep:

Eğer yâre yarar iş ider isen
Di imdi göreyim iş it er isen

Tecnis-i lâhık:

Şu kimse ki 'âlemde ola sa'îd
Şakâvet pişinden oluptur ba'îd

Tecnis-i mükerrer:

Yüzü subh olur ihtişâm ile şâm
Gül ider yüzün iftihâr ile hâr

Tecnis-i mutarraf:

Sakın tab'-ı âzâdı âzârdan
Hem âfâk-ı âfât-ı bedkârdan

Tecnis-i müzdeviç:

Mey olsa negam olmasa gam olur
İçincek disem olmasa sem olur

Tecnis-i hattî:

Gözünden ne gönül ki bîmâr olur
Lebinden 'atâ ana tîmâr olur

CİNAS-İ DARBİ

Cinasın mülhakatından sayılan bir sanat daha vardır ki, bu tasannuun güzel bir numunesidir. Buna "mühmeliyye" de derler.

Ham-ı zülfün dehenin büz bütün efsân ile tâ
Şâne-i yüsr ile 'âciz kala hallinde sabâ

Gözlerin kıp kızıl olunca o gül-ruhsâra
Belki hûnâb-ı terahhumla kerem ide sana

Gözünü yum yumuşak kûhl-i Sıfâhân'ı çeküp
Kum döşe rehgüzer-i şâh-ı hayâle mahzâ

Kap kara ise ne gam bâdesi rengîn olsun
Saffet-i la'lini tağyîr idemez hat cânâ

Tas tamâm oldu yeter sâkî birâz da ayağın
Çek tahammül idemez meşreb-i erbâb-ı safâ

Yüsrî

Buradaki "büsbütün", "kıpkızıl", "yumyumuşak", "kapkara", "tastamam" tabirleri, aynı zamanda ayrı ayrı mânâya delalet eden ayrı ikişer kelimedir. Mesela "kapkara" tekidi ifade eden bir sıfat olmakla beraber, aynı zamanda burada "kap" isim, "kara" da sıfat olmuş oluyor.

Diğer bir mühmeliye daha:

Bezm-i 'işrette çalınsa neyler
Âdemi pâdişeh eyler meyler

Çek birâz sâkî ayağı desti
Öldürür yoksa bu desti mesti

Döktürüp nakd-i sirişk-i 'âlim
Virdi yağmaya o zâlim mâlim
Yüsrî

Didiler yârimi ağyâr ile olmuş hemdem
Bilmedim gerçek imiş kalmadı şübhem mübhem
Lâ

Olmaz ol şûh visâle kâ'il
Bûseye olsa da nâ'il mâ'il
Müstakimzâde

İrmek muhâl sevâhil-i deryâ-yı hikmete
Her çend olsa râkib-i fülk-i felek melek
Fâsih

TAKLİP

Bu da cinasın mülhakatından sayılır:

Mûr gibi emrine kılmıştır itâ'at halk-ı Rûm
Râm oluptur nitekim Mûsâ'ya ey şeh sihr-i mâr
Sürûrî-i Kadîm

Birinci mısraın ilk kelimesi olan "mûr"u tersine okuyunca mısraın sonundaki "rûm", keza ikinci mısraın ilk kelimesi olan "râm"ı ters okuyunca, mısraın son kelimesi olan "mâr" olmuş olur.

TEVRİYE

İki mânâya gelen kelimelerden istifade edilerek yapılan tevriye sanatı, tasannua en müsait bir zemindir. Buna "îhâm" da derler:

Bir tû dimekle la'l-i melâhat-nisâr-ı yâr
Hep tuzlu balgam oldu rakîbin yüzüne bak
Sâbit

"Melâhat" hem güzellik hem de tuzluluk mânâsına gelir. Yârin, birinci mânâda "melâhat-nisâr" olan lâ'linden çıkan tükrük, ikinci mânâdan dolayı rakibin yüzünde tuzlu balgam illetini meydana getiriyor.

Gerçi gâyette lâtif eyledi nakşı ammâ
Sana benzetmedi tû sûretine Bihzâd'ın
Sâbit

"Sûret" kelimesinin hem "resim", hem de "çehre" mânâsından istifade edilmiş.

Değildir kâr u bâr-ı câh mânî' kurb-ı Yezdân'a
Hasırı âlet-i kurb itme zâhid bûriyâdan geç[2]
Nâbî

Kırma yazıyla 'adûnun dişleri vasfın yazup
Nüsha-i çeşm-i sivâdın pûr-gubâr itsem gerek
Bâkî

"Kırma yazı", "hatt-ı şikeste" denilen bir nevi yazıdır. Şair diyor ki: "Düşmanın dişlerinin vasfını kırma yazı ile yazıp, siyah gözlerinin nüshasını pürgubar itsem gerektir", yani kırma kelimesinin ikinci mânâsıyla, "Bir yumrukla düşmanın dişlerini kırıp, gözlerini toprakla doldursam gerektir", diyor.

TENASÜP

Mânâca birbiriyle münasebeti olan kelimeleri, mecaz tarikiyle bir araya toplamak sanatı da hüner ve marifete çok müsait bir zemindir. Buna "müraat-ı nazir" de derler.

Nevâziş-kârî-i râmiş-ger-i üstâd-ı hüsn ister
İder mi sâz-ı sînem değme bir mızrâbdan feryâd
Râgıb Paşa

beytindeki "râmiş-ger, sâz, mızrâb ve feryâd" kelimelerinin bir araya toplanması gibi.

ÎHÂM-I TENASÜP

Bu, îhâm yani tevriye sanatı ile yapılır. İki mânâya gelen ve birbiriyle münasebeti olan kelimeleri bir araya toplamaktır ki, cümle içinde kastedilen, kelimelerin birinci değil ikinci mânâlarıdır.

Yâre çatmış kâm alup câmın çeküp içmiş rakîb
Var yıkıl 'aklın keserse sen dahi çat al çek iç
Seyyid Vehbî

2 Bûriyâ: Hasır.

beytinde "çatmış, câm, keser" kelimelerinin iki mânâsı olduğu gibi, "çat, al", "çek, iç" kelimeleri "çatal" ve "çekiç" suretinde de okundukları halde, cümlede ikinci telaffuzlarına ait mânâ kastedilmiş değildir.

TEZAT VE ÎHÂM-I TEZAT

Mânâca birbirine zıt olan kelimeleri bir cümle içinde karşılaştırmak, veya bunu îhâm suretiyle yapmak da makbul bir hüner sayılır. Bu tarzda tertip edilmiş hayli güzel numuneler vardır. Mesela Hâmid'in:

Ne siyâh eylemiş bu nâsiyeyi
Saçımı bembeyâz iden bahtım

beytiyle, Sâbit'in:

Bu harâbâtta sâbit olamam cânânım
Dil-i vîrânemi yapsan da yıkılsam gitsem

beytinde olduğu gibi.

Şu mısra da bu hususta tasannua misal olabilir:

Baba dağında da olsan ananı ağlatırım

MUHTELİF HÜNERLER

Gerek cinasın mülhakatından sayılan gerek başka başka adlar verilen öyle hünerler vardır ki, bunlar artık birer sanat değil, doğrudan doğruya tasannudur.

Mesela:

a. Noktasız harflerle tertip edilen beyitler. Bu tarzda yazılan gazeller, hatta kasideler bile vardır.

b. Bir kelimesi noktalı, bir kelimesi noktasız olarak tertip edilen beyitler.

c. Bütün harfleri noktalı kelimelerden mürekkep beyitler.

ç. Yalnız münfasıl harflerden mürekkep kelimelerle tertip edilen beyitler.

d. Yalnız muttasıl harflerden mürekkep kelimelerle tertip edilen beyitler.

e. Tersine de okunması mümkün olan beyitler. Şu mısrada olduğu gibi:

اودر اوروحه حور وار دوا

İKTİBAS

Şairler ayet ve hadiselerden başka "kelâm-ı kibar" denilen büyüklerin sözü ile "kavl-i meşhur" denilen sözleri, bundan başka dua ve temenni mahiyetinde olan cümleleri de iktibas etmişlerdir.

III. Murad'dan bir beyit:

Elbette bu hâlimden o yârin haberi var
"Fi'l-kalbi mine'l-kalbi ile'l-kalbi sebîlâ"

"Kalbden kalbe yol vardır" mânâsında meşhur bir sözdür. Vezin zaruretinden dolayı bu sözün başına "fi'l-kalbi" kelimesi de ilave edilmiştir.

Bir beyit:

Ne benden rükû' u ne senden kıyâm
"Selâmün 'aleyküm 'aleyküm selâm"

سلام عليكم عليكم سلام

Bir beyit:

Tıfl-ı dil kaddim görüp 'aşka eliften başladı
"Rabbi yessir ve lâ-tü'assir Rabbi temmim bi'l-hayır"

رب يسر ولاتعسر رب تمم باالخير

Mânâsı: Yâ Rabbi! Kolayla; güçleştirme, sonuna ermeyi nasip et.

Vâlihî'den:

Girdiler birbirine gîsûlar
Gerdeninde dolaşmadan cânâ
Kıldı ıslâh araların şâne
"Esleha'l-lâhü şânehû ebedâ"

اصلح الله شانه ابدا

"Allah şânını ebediyen iyi etsin" mânâsında bir duadır.

Müellifin bir beyti:

Olsun mu benim sırrıma kimse âgâh
"Lâ-havle ve lâ-kuvvete illâ billâh"

لاحول ولاقوة الابالله

"Kudret ve kuvvet ancak Allah'ındır" mânâsında bir duadan alınmıştır.

TAZMİN

Şairler, eserlerine başkalarının eserlerinden mısra veya beyitler alarak tazmin de ederler.

Rûhî'den:

Bu nazmı Peyâmî'den işit hâle münâsib
Kim zübde-i yârân-ı sühan-dân-ı 'Acem'dir

مارند صبوحی زدهٔ بزم الستیم
پیش ازهمه دردی کش و پیش ازهمه مستیم

Peyâmî'nin beytinin mânâsı: "Biz elest bezminde sabah içkisi içmekle me'luf rintleriz. Bütün tortu içenlerin önündeyiz ve herkesten fazla mestiz."

MÜLEMMA

Şairler Türkçe, Arapça veya Farsça'dan mürekkep mısralarla "mülemma"lar da meydana getirirler.

Fuzûlî'den:

"Kad enâre'l-'aşku li'l-'uşşâki minhâce'-l-hüdâ"
Sâlik-i râh-ı hakîkat 'aşka eyler iktidâ

Arapça olan:

قد انار العشق للعشاق منهاج الهدى

mısraının mânâsı: "Aşk, âşıklar için hidayet çerağını yaktı."

Nesîmî'den:

Kâfir görünce zülf ü ruhun didi ey nigâr
"Âmentü bi'l-lezî haleka'l-leyle ve'n-nehâr"

Kur'an'dan alınan bazı kelimelerle söylenmiş olan

آمنت بالذى خلق الليل والنهار

mısraının mânâsı: "Ben gece ile gündüzü halkeden Allah'a iman ettim."

İzzet Mollâ'dan:

Kıl tevessül rûh-ı pâk-i Ahmed-i Muhtâr'ına
Hâk-i dergâh-ı Hudâ'ya ferş idüp rûy-ı recâ

ذره درمانده ام انظر بعين المرحمه
بهر مهر احمدى يارب نور قلبنا
ماعليل درد عصيا نيم درمانى ز تو
اشف مر ضانا الهى بالنبى المجتبا
نيست شايان تحيا تش زبان مذنبين
من لسانى صل يارب على خيرالورى

İzzet Mollâ'nın naatinden aldığımız şu parçadaki mısraların bazıları Arapça, bazıları Farsça olduğu gibi, Türkçeyi takip eden ilk mısraın yarısı Arapça, yarısı Farsçadır.

Arapça ve Farsça mısraların mânâsı:

"Âciz bir zerreyim; merhamet gözüyle bak. Ahmed'in muhabbeti hakkı için kalbimizi nurlandır. Biz isyan derdiyle malûlüz; derman senden. İlâhî, Nebiyy-i müctebâ hakkı için hastamıza şifa ver. Günahkârların dili, salât ve selâm vermeye layık değildir. Ya Rabbi! Mahlukun hayırlısı üzerine benim lisanımdan salâ eyle."

GÜZEL

Sanatkâr, güzeli yaratmak ister. Fakat güzellik, zamana ve şahsa göre değişen bir mefhumdur. Mesela realist bir ressam, karşısındaki modeli, aslına sadakatle resmetmek gayretine düşer. Empresiyonist bir ressam da, modeli aynen kopya etmek değil, belki modelin kendisinde uyandırdığı teessürü tespit etmek ister.

Hâlbuki klasik bir ressam, tek bir modelle kanaat edemez. O mücerret güzelliği yaratmak emelindedir. Güzel ise tabiatta ancak dağınık bir halde bulunur. Hiçbir tek çehre, klasik ressamı tatmin edemez. O ister ki, yapacağı portre en güzel bir göze, en güzel bir yüze malik bir çehre olsun. İşte bu gayretle, muhayyilesinde idealize ettiği güzeli tespit etmeye koyulur. Neticede, her uzvu gerek zamanınca gerek kendince müstesna güzelliğe sahip olan bir çehreyi tasvir etmiş olur. Fakat bu çehre, hiçbir zaman aynen tabiatta mevcut değildir.

İşte divan şairlerinin tasvir ettikleri güzel, böyle bir güzeldir. Ancak bu şairlerin muhtelif vasıflarla tasvir ettikleri bu güzelliği resmetmek lazım gelse, insana dehşet veren bir tablo meydana çıkmış olur. Çünkü boy o kadar uzundur ki, elif veya servidir. Bel o kadar incedir ki âdeta bir kıldır. Saç o kadar kıvrım kıvrımdır ki, yılana benzemektedir. Ağız o derece küçüktür ki, bir noktadır; hatta bir "nokta-i mevhume"dir. Nihayet göz, yaptığı tesire göre bir kanlı kâtilden başka bir şey değildir.

Bâkî'nin bir beyti:

Kad serv-i çemen yâre dehen gonce-i gülzâr
Hat misk-i Huten çihre semen hâl karanfül

Şair bir beyit içinde yârin boyunu servi ağacına, ağzını gonceye yüzündeki tüyleri Huten miskine, çehreyi yasemine, yüzündeki beni de karanfile benzeterek güzeli tasvir etmiş oluyor.

Güzel vasfında teşbih unsurları en fazla çiçeğe müteallik olanlardır. Böylece vasıflandırılan çehre, âdeta bir gül bahçesidir.

Vâsıf'tan:

Zülfü sünbül deheni gonce-i ter sâkı semen
Tepeden tırnağa dek her yeri gülşen gibidir

Hattı benefşe turrası şebbû 'izârı gül
Kaddi o verd-i tâzeresin gül ağacıdır

Bâkî'den:

Lebleri mül saçları sünbül yanağı berk-i gül
Bir semenber serv-i hoş-reftâr dirsen işte sen

Çihre gül sîne semen çeşm-i mükâhhal nergis
Hat çemen gonce dehen ca'd-ı mu'anber sünbül[1]

XV. asırdan itibaren, bizim edebiyatımızda da, divanları dolduran kaside ve gazeller, şairlerin muhayyilesini harekete getiren ve yeni bir mevzua zemin olan böyle çeşit çeşit tasvirlerle süslüdür.

Bâkî'de bu tasvirler çok bulunur. Onun güzelleri, klasik teşbihlerin karakteristik numuneleridir. Nedîm'de teşbih unsurları orijinaldir; canlıdır. Mesela "lâ'l'" onda "Kiras"dır; "unnap"tır. Yahut da "serçeşme-i zülâl"dir. Nâbî'de ise güzele ait tasvir çok az bulunur.

Divan şairlerinin tasvire özendikleri güzele ait vasıfları gözden geçirelim. Bunlar, âzanın şekli, mahiyet ve hususiyeti veya tesiri bakımından ayrı tasnife de tâbi tutulabilir.

1 Ca'd: Kıvırcık saç.

BOY

Servi, serv-i çemân, serv-i hıraman, serv-i sehî, tuba, ar'ar, nihal, şimşat, elif, muanber şem', serkeş, kıyamet v.s.

Serv-kâmetler iki yanın alurlar yolun
Râh-ı gülzâra döner yolları İstanbul'un
Bâkî

Ey kadi serv-i çemân-i çemen-i gaybü'l-gayb
Sâyebân eyler idi sâyeni bulsa tûbâ
Nazîm

Gör kadd-i yâri serv-i çemân söylerim sana
Bak ol dehâna râz-ı nihân söylerim sana
Nedîm

Gamze-i nergis-i mahmûrların seyreyle
Cilve-i serv-i sehî-kadd-i ser-efrâzına bak
Nef'î

Nihâl-i taze iken böyle bir serv-i bülend oldu
Dil-i meyyâl çoktan yüz sürer pâyine âb-âsâ
Yahyâ

Âstânın hâkidir firdevs-i a'lâdan garaz
Kâmetindir ravza-i cennette tûbâdan garaz
Bâkî

Kadd-i dilber var iken sidre vü tûbâ diyerek
İtme vâ'ız yetişür bahsi dırâz ikide bir
Sünbülzâde

Ar'ar gibi ol kâmet-i dil-cûya ne dirsün
'Anbar gibi ol kâkül-i hoş-bûya ne dirsün
Râgıb Paşa

Feryâdıma ol kâmeti şimşâd yetişmez
Benzer ki anın gûşuna feryâd yetişmez
Bâkî

Lâm zülfüyle elif kaddi oluptur virdimiz
Her ne dirse zâhid-i nâdân anınçün lâ diriz
Rûhî

Murassa' câmdır ağzın leb-â-leb sükkerî şerbet
Mu'anber şem'dir kaddin ki ser-tâ-pâ mu'attarsın
Bâkî

Çeşmi hûnî o mehin kaddi ise serkeştir
Ruhları cânımızı yakmada hod âteştir
Rûhî

Kâmet mi bu yâ fitne-i ber-pây-ı kıyâmet
Salınsa tutar 'âlemi gavgâ-yı kıyâmet
Nef'î

Vuslatın cennettir ehl-i 'aşka hicrânın cahîm
Ey kıyâmet-kad oluptur arada 'aşkın sırât
Rûhî

Şairler "kâmet", "kıyâm", "kıyâmet" kelimeleri ile daima mazmun yaparlar.

Ey nâme-i hüsne ebrû-vânı matla'
Dîvân-ı cemâle hatt-ı la'li makta'
Ser-safha-i dehre kâmet-i mevzûnu
Ma'nâ-yı kıyâmet ile pür bir mısra'
Nazîm

GÖZ

Nergis, bâdem, sâhir, ahu, ahu-yı Çin, cadu, cadu-yı sihr-saz, kâtil, kahraman, meyhane-i naz, nîm mest-i hâb-ı naz, huni, avare kumru v.s.

Didiler dü çeşm-i yâre ne dimek olur didim
İki nergis iki bâdem iki sâhir iki âhû
Rûhî

Olıcak yâr gibi dilber-i şîrîn-harekât
Teni pâlûze-i ter gözleri bâdâm olsa
Bâkî

Görüp çîn-i ebrû-yı müşkînini
Siyeh çeşmini sandım âhû-yı Çîn
Bâkî

Zülfü sâhir turrası tarrâr şûh u şîvekâr
Çeşm-i câdû gamzesi mekkâr dirsen işte sen
Bâkî

Kahramân gamze-i fettânına meftûn ise
Çeşm-i câdû-yı sihr-sâzına Rüstem 'âşık
Nef'î

Ol iki çeşm-i kâtilden şikâyet ittiğim bu kim
Gönülden aldılar sabrım sana i'lâm lâzımdır
Rûhî

Çeşmin o kahramân-ı gazab-nâktir senin
Kim hışmı zâ'il olsa dahi bî-emân olur
Nef'î

Gözü meyhâne-i nâz ü kaşı mihrâb-ı niyâz
Yaraşur her ne kadar itse niyâz ehline nâz
Nef'î

Gamzesi mahmûr u çeşmi nîm mest-i hâb-ı nâz
Biribirine nezâketle ider işrâb-ı nâz
Nef'î

Hancer-i elmâs-ı gamzen var iken hûnî gözün
Çekmesün 'âlemde tîg-i âhenînin minnetin
Bâkî

Değil çeşm-i kebûd ol ebrû-vânın zîr-i tâkında
İki âvâre kumrudur ki gelmiş âşiyân tutmuş
Nedîm

Mihmân olunca derd ü gamın dilde mâ-hazar
İki enâr daneledi çeşm-i hûn-feşân
Bâkî

KAŞ

Keman, keman-ı fitne, hilal, mihrap, mihrab-ı niyaz, yay, râ, bela, sayyat, tâk, kûrâb, saye-i şemşir, tuğra, mısra v.s.

Çünki tîr-i hecr ile oldun zahm-nâk ey gönül
Çek çevir kendin ki bir kaşı kemân lâzım sana
Nedîm

Şu husrevâne mukavves kemân-ı ebrûya
Şiken şiken girih-i nâz 'anberin tuz olur
Sâbit

Kurdu kemân-ı fitne kaşın sağ olan görür
Yarın hadeng-i gamzen ucundan ne kan olur
Rûhî

Yine bir kaşı hilâlin sitemi çerh gibi
Kaddimi kıldı kemer tâkatimi eyledi tâk
Bâkî

Ebrû-yi yâre benzediğinden hilâl-i 'ıyd
Âfâkı rûşen eyledi nûr-ı cemâl-i 'ıyd
Sünbülzâde

Eşiğin Mescid-i Aksâ'ya mânend
Yüzün kıble kaşın mihrâba benzer
Bâkî

Yolunda cân virirsin ey gönül bir kaşı yayın kim
Dil-i ʻuşşâkı mecrûh eyliyen tîr-i cefâsıdır
Rûhî

Râ kaşları medhinde alan nazmımı Vehbî
Gördü kalemim yazmağa buraya münâsib[2]
Sünbülzâde

Belâ dirsem n'ola kaşlarına ol gamzesi tîrin
Tamâmen ehl-i ʻaşkı zâr iden anın burasıdı[r]
Rûhî

İki sayyâttır ebrûları dildârın kim
Her biri zîr-i kemendinde bir âhû götürür
Rûhî

Hüsnünün mihrâbına ebrûların kim tâktır
Sunʻuna lâ dimek olmaz kudret-i Hallâk'tır
Rûhî

Çeşm-i mesti tîğ çekmiş gamzeden bir kahramân
Ebrû-yı müşkini bir şemşîrden hâlî kurâb
Nef'î

Kaşların bâlâda seyrit ruhların gör zîrde
Kıl temâşâ huldü zîr-i sâye-i şemşîrde
Nedîm

Bu tuğrâ gibi kaşlar var iken menşûr-ı hüsnünde
Şeh-i nâz ü ʻitâbın bende-i fermâniyüz cânâ
Sünbülzâde

Ebrûları şehbeyt-i cemâle iki mısraʻ
Ol matlaʻı tazmîn ile hat kıldı murabbaʻ
Sünbülzâde

2 Buraya: Aynı zaṃanda bu "râ"ya.

GAMZE

Fettan, tîg, tîgzen, tîg-ı kâfir, tîg-ı Haydar, tîr, şemşir, hancer-i elmas, cadu, afet, afet-i can, gammaz-ı mahabbet, kahraman, mahmur, mest-i şekerhab-ı naz, turfa bela, casus-ı nazar âşub-ı can, huni, kâtil, kattâl, cellat, rehzen, sayyat v.s.

Dil-i Bâkî nice âbâd olur kim
Yıkar ol gamze-i fettân yakar ruh
Bâkî

Kendüyü hayrânda bulmazsa eğer âyînede
Havf-ı tîg-ı gamzesiyle ʿaksini lerzân bulur
Nef'î

Gamzeler tîgzen olmuştur ol ebrû kavvâs
Râh-ı ʿaşkı bugün ol kaşı-kemânım gözetür
Bâkî

Teşne-dildir şu kadar hûn-i müselmân üzre
Tîg-i kâfir gibi ol gamze-i bürrân ditrer
Bâkî

Hancer-i gamze-i bürrânına tîg-i Hayder
Safha-i ʿârızına Mushaf-ı ʿOsmân dirler
Bâkî

Almış ele Rüstem gibi şemşîrini gamze
Olmuş ana müjgânları saf saf sipeh-i mest
Nef'î

ʿAklımı gamze-i câdûları meftûn itti
Gönlümü silsile-i mûları mecnûn itti
Bâkî

Âfet-i cân didiler gamze-i cellâdın içün
Nahl-i gül söylediler kâmet-i şimşâdın içün
Nedîm

ʿÂşık nice ketmidebilür râzı dururken
Ol gamze-i fettân gibi gammâz-ı mahabbet
Nef'î

Ne gamze kahramân-ı kişver-ârâ-yı melâhat kim
Dizilmiş leşker-i müjgân anın saf saf sipâhıdır
Nef'î

Kırmada ʿusşakı hep tîg-ı cihân-tâb-ı nâz
Gamzesi ammâ yine mest-i şeker-hʷâb-ı nâz
Nef'î

Gamze değil ʻâleme turfa belâdır ki hîç
Halkı esîr itmeğe istemez esbâb-ı nâz
Nef'î

Gamze câsûs-ı nazar ammâ hücûm-ı nâzdan
Fursat elvirmez dile ʻarz-ı niyâza neylesün
Nef'î

Gamzesi âşûb-ı cândır turrası dâm-ı belâ
Fitnedir ser-tâ-kadem ol dâstânı bilmiş ol
Nef'î

Âlûdedir hemîşe dem-i zahm-ı sîneden
Bilmez miyim o gamze-i hûnî ne kanludur
Bâkî

Leşker-i fitne sana hayl-i hat u hâl yeter
Tîg lâzım değil ol gamze-i kattâl yeter
Bâkî

Olmaz ol gamze-i cellâd gibi bir âfet
Ki ne tîg-ı müje ne hancer-i pûlâd ister
Nef'î

Derbend-i gamda benzedi hakkâ ol gamzeler
Rehzenlere ki elleri tîr ü kemânludur
Bâkî

Gamze-i dilber ki çeşm-i mestine nâz öğretür
Sanki bir sayyâd-ı mâhîdir ki şehbâz öğretür
Yahyâ

ZÜLF

Sünbül, duhan, siyeh çenber, dûd-ı micmer, ejder, yılan, aşüfte-i serderheva, lam, misk-i Rumi, v.s.

Didâr-ı dost bâğ-ı gülistân yeter bana
Zülf-i nigâr sünbül ü ruhsâr-ı yâr gül
Bâkî

Zülfün duhân-ı meşʻale-i bezm-i hüsndür
Ağzın çerâg-ı lûtf u melâhat şerârıdır
Bâkî

Halka-ı zülfü hayâli gözümüzden gitmez
Gûyyâ çeşm-i ʻalîl üzre siyeh çenberdir
Bâkî

Ruhun âteş hat u hâlin be-hûr-ı misk ü ʿanberdir
Ham-ı zülf-i siyâhın halka halka dûd-ı micmerdir
Bâkî

Dile her mûyu bir ejder görünür ol zülfün
Nice bin ejderi bir yerde tahayyül ne belâ
Nef'î

Fikr-i zülfün dilde tâb-ı sûz-ı ʿaşkın sînede
Nârdır külhânda gûyâ mârdır gencînede
Nef'î

N'ola taʿyîn itse zabt-ı mülk-i hüsnü gamzeye
Zülfü bir âşüfte-i ser-der-hevâdır neylesün
Nef'î

Şemîm-i zülf-i nigârî ki misk-i Rûmîdir
Kokutmıyın dil-i miskine baht-ı şûmıdır
Sâbit

Hâl-i Hindû'ya mı gîsûya mı kasd-ı ʿazmin
Seferin Çîn'e mi ey bâd-ı sabâ Hind'e midir
Sünbülzâde

Eski şairler, zülüften bahsederken çin kelimesiyle daima tevriye veya cinas yaparlar.

Reşk-i çîn olmakta fikrim gelmedi taʿbîre lîk
Vasfı ol gîsûların hâb-ı perîşânın gibi
Nedîm

Zülf-i siyâh-ı yârda var sad-hezâr çîn
El çek dolaşmadan ana Yahyâ hatâsı çok
Yahyâ

Çîn-i zülfünde giriftâr kalurdu dil-i zâr
İrişüp bâd-ı sabâ itmese nâgâh meded
Nef'î

HAT

Ayet, sa'ye-i zülf-i siyah, çemen, anber-i sârâ, karınca, benefşe, ebr-i bahar-ı hüsn, zerrât-ı misk-i Huten, abd-i Habeşî, semmur, Çin, v.s.

Ol Kâʿbe-i cânız ki varır secdeye ʿuşşâk
Âyât-ı hatın kim okunur mahfilimizde
Nâ'ilî-i Kadîm

Değil hatt-ı muʿanber sâye-i zülf-i siyâhıdır
Değil ebrû-yı pür-çîn gamzenin perr-i külâhıdır
Nef'î

Hatt u gîsûya dinmek ʻanber-i sârâ vü müşk-i Çîn
Kelâm-ı hâm-taʻbîr ü hatâ-ender-hatâdır hep
Sünbülzâde

Hattan zarâr ne hüsnüne yârin ki mûrdan
Olmaz nizâm-ı mülk-i Süleymân halel-pezîr
Bâkî

Bir hüsn dahi bağladı hattan ʻizâr-ı yâr
Etrâf-ı bâğ hûb olur olsa benefşe-zâr
Bâkî

Ebr-i bahâr-ı hüsndür ol hatt-ı müşkbâr
İndi ʻizârı bâğına hat sanma zinhâr
Bâkî

Bâkî ʻizâr-ı yârda hat sanma görünen
Zerrâttır ki mihr-i münîr itti âşikâr
Bâkî

Ruhsârına hatt-ı ʻanber-efşân
ʻAbd-i Habeşî'dir adı reyhân
Bâkî

Gelmiş hat-ı siyeh ruhuna âh ey gönül
Semmûr hoş yakışmış o gül penbe atlasa
Nedîm

Hat-ı ruhsârının sevdâsın itse dil baʻîd olmaz
Birâz da Çîn'i görsün çok zamândır seyr-i Rûm eyler
Yahyâ

HÂL

Yakut, müferrih hap, ayn-ı cadu, sinek, frengistan, habb-ı fülfül, habbetü's-sevda, elma çekirdeği, fitne, Arap, v.s.

Ol hâl-i siyeh-hilâl ü lebler
Yâkut biri birisi mercân
Bâkî

Şerâb-ı dil-güşâ olmaz o laʻl-i can-fezâdan yey
Müferrih hab bulunmaz hâl-i rûy-ı dil-rübâdan yey
Bâkî

Siyeh zülfeynini sihriyle çeşmin gösterir suʻbân
Ruhunda hâlin âteşler saçar ol ʻayn-ı câdûdur
Bâkî

ʿİzârında şehâ hâl-i siyâhın
Şeker üstünde konmuş bir mekestir
Bâkî

Şöyle gird olmuş frengistân birikmiş bir yere
Sonra gelmiş gûşe-i ebrûda hâl olmuş sana
Nedîm

ʿAttâr-ı şûhu gerden-i pür-hâlin andırup
Bir kabza habb-ı fülfülü kâfûr-ı nâba kor
Nedîm

Musaffâ gerden-i billûr-ı yâre kare ben düştü
O kâfûr üzre fülfüller gibi yekpâre ben düştü
Sünbülzâde

Âşûb-ı fitnedir hat u hâlin senin ey mâh
Ol gamze-i hûn-rîz ise bir hışm-ı Hudâ'dır
Yahyâ

Habeş iklîminin hâl-i siyâhın pâdişâhıdır
Muʿanber kâkülün Fas mülketinde tûg-ı şâhîdir
Sünbülzâde

Nokta-i hâl-i siyeh tarf-ı ruh-ı dildârda
Habbetü's-sevdâye fülfül ikiden hâlî değil
Mantıkî

Ruhsârı sîb benleri[3] elma çekirdeği
Gül-bûse câyı âlû-yı hamrâ çekirdeği
Kânî

Memeler beyninde ol hâl-i siyâhı gûyyâ
Bir ʿArab'dır sağ u solunda birer oğlan yatur
Fâzıl

AĞIZ

Gonce, la'lin hokka, mim, köçek, murassa câm, gülşeker, v.s.

Nihâl-i tâzedir kaddin dehânın gonce rûyun gül
Bir iken iki olsun gel açıl gonce-dehânım gül
Yahyâ

Ağzı laʿlin hokka yâkût-ı müferrih lebleri
Cevher-i terkîb istersen leb-i dilber yeter
Bâkî

3 Beyitteki "benler-i" ifadesi "benleri" şeklinde düzeltilmiştir. [h.n.]

Mîmdir gûyâ dehânın safha-i mâh üzredir
Sîne benzer şâne-i zülfün ki sât üstündedir
Bâkî

Kaş râ kad elif dehân ise mîm
Kıldın ey mâh halkı emrine râm
Bâkî

Çerâg-ı hüsnü ışıktır o mehveşin gerçek
Dehân-ı teng-i dil-âvîzi bir güzel kûçek
Bâkî

Dehân-ı gül-şeker terkîbine nisbetle sultânım
Leb-i Şîrîn'i erbâb-ı tabî'at şûr bulmuşlar
Sâbit

DUDAK

La'l, gonce, serçeşme-i zülâl, kiras danesi, unnap, mül, "mey-i kevserle dolu bir kâse-i yakut", mey-i bîgaş.

Gonce-i la'lin gül-i rûyun görenler neylesün
Ey boyu servim varup bir dahi gülşenden yana
Yahyâ

Kad-i bülend mi 'ömr-i hezâr-sâl midir
O la'l-i nâb mı ser-çeşme-i zülâl midir
Nedîm

'Âşık ki nakşider dil-i pür-cûşa la'lini
Gûyâ kiras denesidir kim şerâba kor
Nedîm

Ne denlû olsa eyâ rûşenâ-yı dîde lezîz
Lebin kirası kadar olmiya 'akîde lezîz
Sâbit

Bezm-i meyde nukle el sunmaz hemân ancak Nedîm
Dilberin 'unnâb-ı la'lin çeşm-i bâdâmın bilür
Nedîm

Gâh engûşt-i muhannâsın gehî la'lin emüp
Dâne-i 'unnâb ile nûş-ı şerâb itmez misin
Nedîm

Yâr açup mir'âtı baktıkça açılmış gül sanur
'Aks-i la'lin sâgar-ı la'lîne konmuş mül sanur
Yahyâ

Mey-i kevserle pür bir kâse-i yâkûttur la'lin
Hitâm-ı misk ile mahmûrlar memhûr bulmuşlar
Sâbit

Gülnâr-ı la'li cennet-i hüsnün kirasıdır
Cânın virirse 'âşık ana diş kirasıdır
Sünbülzâde

Ey gönül lebleri keyfiyyetini sorar isen
İçenin 'aklı gider sanki mey-i bîgaştır
Rûhî

Örnek olarak aldığımız bu beyitler, kaydettiğimiz âzanın vasıfları yanı sıra, kaydetmediğimiz âzanın vasıflarını da ihtiva etmektedir. Ayrıca birkaç misal de bunlar için verelim.

Mesela: Bel, "bî-bedel, mû"dur.

Tekellümünde edâ var idi lebinde safâ
Miyânı bî-bedel ü kâmeti kıyâmet idi
Rûhî

Değil pehlû efendi cism-i pâkin bir içim sudur
Miyânın havz-ı sîmîn içre düşmüş sanki bir mûdur
Nedîm

Diş, "inci"dir.

Değildir la'l-i nâbında görünen sîm dendânın
Dizilmiş hokka-i yâkût-ı ahmer içre lü'lü'dur
Bâkî

Turra, "kement v.s." dir.

İtti şikâr gönlümü bir şûh-ı şeh-levend
Müjgânı tîr ü kaşı kemân turrası kemend
Bâkî

Hadîs-i turrayı tatvîl idüp de neylerler
Biz itmişüzdür o kıldan ferâğ uzatmasalar
Sâbit

Kirpik, "tîr, nişter, asker-i hunhar v.s." dir.

İki saf 'asker-i hunhârdır gûyâ ki müjgânı
Girişme ana saf-pîrâ vü ser-'asker nigâhıdır
Nef'î

Çehre ve yanak, "ateş, gül, lale, firdevs-i âlâ, cennet bağı, mushaf, semen, kıble, ayet, evvel bahar v.s."dir.

ʿAks-i müjgân ile ey dilber-i şîrîn-harekât
Sanurum ruhların iʿrâb konulmuş âyât
Yahyâ

Hazan benzim zemistân âh-ı serdim
Yüzün evvel bahâr olmuş kaşın yay
Bâkî

Pistan yani meme, "turunç"tur.

Bana pistânlar turunç olsun hemân-dem neylesün
Ruhları gül çeşmi bâdâm olsa da mâniʿ değil
Nedîm

Sâid-i sîmîn yani bilek, "câm-ı zerrin-i şerap, billur"dur.

Bezme virdi şemʿ-i kâfûrî gibi nûr u ziyâʿ
Sâʿid-i sîmîn-i sâkî câm-ı zerrîn-i şerâb
Yahyâ

Açup sâkın rakîbe sâʿid-i billûr göstermiş
O Firʿavn'e yed-i beyzâ gibi bir nûr göstermiş
Sâbit

"Çâh-ı zekan" çene çukuru demektir. Sâbit bunu "gümüş"e benzetiyor.

Sîm-i sefîd-i hâlise benzer çeh-i zekan
ʿAynîyle şehr-i Edrine'nin Akpınar'ıdır
Sâbit

"Zekan"ı elmaya benzeterek "sîb-i zekan" terkibini çok kullanırlar.

Bir kıtʿası var kim Kızılelma'da da bitmez
Sîb-i zekan-ı yâre uyar sîb-i müferrih
Sâbit

Kızılelma'yı tuttu nâmı sîb-i gabgabın kâfir
Yetişti portakala şöhreti nârenc-i pistânın
Sünbülzâde

Gerden, "kâfur"a benzetilir.

Kâfûra müşâbih didiler gerdenini halk
Rûyinde nümâyân olan ebrûya ne dirsün
Râgıb Paşa

Sîne, "gümüş, bî-misl ü bedel"dir.

Turran boğaz yakasına düşmüş karasıdır
Sîne gümüş didikleri şehrin kazâsıdır
Sâbit

Sîne bî-misl ü bedel ʿârız u gerden de güzel
ʿAybı ancak katiʿ nâziktir o nâzende güzel
Sâbit

"Sürin", oturak yeri demektir, "kûh-ı billûr"a benzetilir.

Sürîni kûh-ı billûr iki sâk-ı pây-ı nigâr
Çıkar o kûh-ı safâdan dü cûy-ı raʿnâdır
Belîğ

Göbek "ayva"ya benzetilir.

Hele o turunc-ı gabgabı ter pek
Saframı döndürür o ayva göbek
Âsım

Buruna ait vasıflara çok tesadüf edilmez.

Yaşmak içinde bak kutas başına
Çekme burunla hem kalem kaşına
Âsım

Burun, çirkin tavsifinde yermek için kullanılır.

Vech-i meymûnunu bir kerre görenler bayılır
Kafası balkabağı burnu bâdincân gibidir
Eşref

Enfi mânend-i halâ kendî-defem kimdir dimem[4]
Sâmî

Mizahi manzumelerde de bu kâbil tasvirlere tesadüf edilir.

Şol beyaz baldırların benzer kabak dolmasına
Ol iri parmakların mumbar mıdır bilmem nedir
Havâʾî

Bacağa ve baldıra ait vasıflar:

O baldırlarla ol cânân-ı zîbâ
İki sîmîn ayaklı serv-i bâlâ

Ayaklar bir sebîke sîm-i hâlis
Topuklar pâre-i elmâs gûyâ
Fâzıl

Sîm-i hâlis gibi ol baldırı dir kim görse
Rahm-ı mâderde gümüş maʿdeni var mı ʿacabâ
Fâzıl

4 Kendî-defem: Ağzı kokmuş.

Dilbere hüsnünden evvel bir gümüş baldır gerek
Bir binâ kim bî-temeldir neyleyim dîvârını
Fâzıl

Heves-nâme mahiyetinde yazılmış eserlerde bütün âza ile birlikte dize ve ayağa ait vasıflara tesadüf edilir.

Lâmi'î'den:

Sıfat-ı Pây

İki pâyindürü[r] iki gül-i ter
Şerefte mâh u hurşîd ile hem-ser

Şeker tartar gümüş mîzâna benzer
Nişân-ı husrev-i devrâna benzer

Gören hınnâdan anı bestelenmiş
Semendir dir gül ile destelenmiş

Sıfat-ı Zânû

Bu iki şâh hod Allâhuekber[5]
Veşaktan nerm ü gülden nâzik ü ter[6]

Atılmış penbeden iki sütûn bil
Düzülmüş âcdan yâhûd iki mil[7]

Ne hoş benzer iki kâfûrî şem'a
Virir çâder içinde dehre lem'a

Sıfat-ı Sâk

Husûsâ ol iki sâk-ı dilâviz
Revân-tab' u safâ-bahş u sebük-hîz

Sanasın rûhtur olmuş mücessem
Ki reftâr itse lerzândır dü 'âlem

Diş, gerdan, göğüs, karın, göbek ve yan tasvirleri:

Ca'fer'in *Mahabbet-nâme* adlı eserinden:

5 Şâh: Dal.
6 Veşak: Bir nevi kürk.
7 Âç: Fildişi.

Sıfat-ı Dendân

Anı erbâb-ı ʿakl idüp tasavvur
Didiler kim sadef içindedir dür

Lebinde dir görenler âftâbâ
Nihândır zerre içinde süreyyâ

Dehân-ı goncede yâhûd ser-â-ser
Dizilmiştir tegerk-i rûh-perver[8]

Sıfat-ı Gerden

Şehâ boynun ki hatt-ı üstüvâdır
Dil ü cânına ʿuşşâkın belâdır

Melâhat mülketinin serveridür
Cemâl iklîminin hep leşkeridür

Yehut olmuşdürür ey şemʿ-i pürnûr
Hisâr-ı hüsnüne bir bürc-i billûr

Yehut olmuştur ey serçeşme-i nûr
Cemâlin bezmine bir şemʿ-i kâfûr

Sıfat-ı Ber

Odur bir tahta-i âc ey dilârâm
Yaraşur ger dinürse nukre-i hâm

Melâhat büstânında semendür
Terâvette gâl ile nesterendür

Letâfette ye kâkumdur yehut âb[9]
Revâdır hem dir isem nâf-ı sincâb

Ye dirhemdür yehut berk-i semen yâ
Çiçeklerdür ser-i şâh üzre gûyâ

8 Tegerk: Dolu tanesi.
9 Kâkum: Bir nevi kürk.

Sıfat-ı Bâtın

Ki ak güllerle pür bir gülsitândır
Yehut câna semenzâr-ı cinândır

Şikenler kim var âsîb-i kemerden[10]
Harîr üzre nişândır efdelerden

Ye bir âb-ı zülâl olmuş musaffâ
Nesîm-i hüsn zencîr urmuş ana

Ye oldur mevc-zen bir bahr-ı zîbak
Oluptur nâf-ı sîmîn ana zevrak

Sıfat-ı Nâf

Şikenler bağlamışlar şekl-i zünnâr
Bu ol zünnâra halka olmuş ey yâr

Meğer sâgardır ol ey çeşme-i nûş
Şerâb-ı 'aşk içüp olmağa bîhûş

Veyâhûd ağzın açmış bir sadefdür
Ki nîsân-ı sirişkimden ola pür

Görenler ey güneş-tal'at kamer-tâc
Didiler tâs-ı sîmîn hokka-i âc

Sıfat-ı Pehlû

Olardır gûy-ı sîmîn-i müdevver
Olardır kubbe-i âc ey semenber

Yehut âyînelerdir pâk ü rûşen
Veyâ olmuş gül ile lâle hırmen

Güzele ait tasvirler mesnevilerde de bulunur. Fazlî'nin *Gül ü Bülbül* adlı eserinden:

Sıfat-ı Bînî

Enfi hey'ette bir elif dir san
Ki cemâl arasında oldu 'ıyân

Yâ meğer nâ-şüküfte zanbaktır
Bûstân-ı cemâle revnaktır

Yâhûd engüşt-i ber-güzîde-i Hak
Kamerin kursun eyledi iki şak

10 Şiken: Kıvrım. Âsîb: Zarar.

Sıfat-ı Gûş

Gûşu kim dürleriyle buldu şeref
Bahr-ı hüsn içre pürdür iki sadef

Ya iki tâze güldür açılmış
Dürden üstüne jâle saçılmış

Sıfat-ı Engüşt

Âyesi ây ü mihrdür müştü
Şa'şa'adır o mihre engüştü

Sıfat-ı Nâhün

Nâhünü berk-i güldürür zîbâ
Şâh-ı gül üzre buldu zîb ü bahâ

Her biri oldu gerçi bedr-i kemâl
Fazlasından olur hezâr hilâl

Sıfat-ı Sâk

İki sâk-ı sütûn-ı fıdda-i hâm
Hüsn kasrı anınla buldu kıyâm

DİĞER HUSUSİYETLER

Hiciv ve Mizah – Meth ve Fahr – Tazallüm –
Rint ve Zahit – Muamma ve Lugaz

HİCİV

Eski edebiyatımızda hiciv ile mizah birbirine karışmıştır. Hakikatte "hiciv", "meth" zıddıdır ki yermek demektir. Divan şairleri, lutfunu bekledikleri kimseleri nasıl mübalağalarla övmüşlerse, sevmedikleri, yahut zarar gördükleri kimseleri de o nisbette yermişlerdir. Bunlar, yermekte mübalağaya kaçmakla kalmamışlar, yererken ağız dolusu küfretmekten de çekinmemişler ve bu vadide küfrün son haddine varmışlardır. Utanmadan okunacak bir hicve rastlamak güçtür.

Daha fenası, bugün methettiklerini yarın hicvetmekten bile çekinmemişlerdir.

Hiciv ya kıta ve beyit yahut da gazel, kaside, mesnevi v.s. şekillerinde yazılır. Başkalarının gazellerinin tanzir edilerek hicviye hâline sokulduğu da vakidir. Bunlar ara sıra divanlarda da bulunursa da, asıl yazma mecmualarda toplanmıştır.

KITALAR

Tıflî'den; Nef'î hakkında:

Nef'î-i rû-siyehin niydüğünü hep bildik
Kendi çingâne'dir ammâ babası Kürd-i pelîd
Şimdi bildirdi dahi âl-i Rasûl'ün buğzun
'Ulemâ düşmeni hınzîr Yezîd ibn-i Yezîd

Kesbî'den; Nef'î hakkında:

Ne 'aceb Nef'î yerin aldı ise mûm makası
Bunlara hidmet iden kâtib-i sâdık yaramaz
İstikâmette kalem şevkte şem' olsa kişi
Yine mikrâs-ı belâdan başını kurtaramaz

Emrî'den; Bâkî hakkında:

Alaca karga gibi dil bilürsün[1]
Kara tavuk gibi bülbül olursun
Yiyicek Emrî'nin ağacın ammâ
Ağustos böceği gibi solursun

Nef'î'den; Şair Şirazlı Ankâ hakkında:

'Ayn-ı 'ibretle bakın çihresine 'Ankâ'nın
Gidinin kaşı da eğri yalınız şaşı değil
Bir gören çihre-i murdârın anın ve'l-hâsıl
'Acem'in çingenesidir bu kızılbaşı değil

Nef'î'den:

Kahbe hecvine tenezzül mü iderdim ammâ
Bir kazâ ile bu da tab'ıma yeksân düştü
İktizâ eyledi bir ka[h]beye bir kıt'a didim
Bir alay fâhişeye gayret-i akrân düştü

Osmânzâde Tâ'ib'den; Nâbî hakkında:

İtmedim bir 'amel-i hayr deyu
Nâbîyâ olma sakın girye-künân
Yâdidüp rûhunu senden sonra
Hayrine çok 'amel eyler yârân

Osmânzâde Tâ'ib'den; Tarsî ile Cümrükzâde hakkında:

İbn-i Gümrük ile bizim Tarsî
Hayli eğlence idi yârâne
Hazzı var idi olmasaydı eğer
Biri çengi birisi çingâne

İzzet Mollâ'dan:

Yâsinî-zâde vü Hâlet badaşup
İkisi milleti bu hâle kodu
Birisi hâlet-i nez'a getirüp
Diğeri üstüne yâsîn okudu

Manastırlı Nâ'ilî'den:

Bir perî-peykerin 'aşkı ile çarpıldı Topal
Beni cin tuttu deyu aldatıyor insânı
Dürlü şeytânlık ile 'âlemi eyler igvâ
Cin mi çarpar hîç o oğlan delisi şeytânı

1 Bâkî'nin lakabı kargadır.

Eşref'ten; Sultan Hâmid hakkında:

Cihân müştâkın ammâ olmayınca meblağ-ı ma'lûm
Gelüp de hâk-i pâye yüzlerin kâbil mi sürsünler
Çıkar tasvîrini binlerce tevzî' it vilâyata
Ahâlî sûret-i matbû'a bârî tükürsünler

Eski devri hicveden bir kıta:

Eşk-i hırmândır 'akârı herkesin
Hayf kim oldu hazîne tamtakır
Geçmede zer yerine şimdi nühâs
Devletin altun işi oldu bakır

Sürûrî'nin Vehbî hakkında bir beyti:

Bir zamân Tophâne'de gürledi Vehbî top gibi
Şimdicik Çömlekçiler'de inliyor boş küp gibi

Şeyh Rızâ'dan:

Mûsul vilâyet oldu Nâfi' Efendi vâlî
Vâveyletü'l-vilâye vâveyletü'l-ahâlî

MUHTELİF ŞEKİLLERDEKİ HİCVİYELER

Osmânzâde Tâ'ib'den:

Sekbân-ı sefer-dîde-i pejmürde-kıyâfet
Ḳâdîlerin ardındaki oğlanına benzer

Hânendelerin sahte-i nâmûs u vekârı
Çingânelerin şübheli îmânına benzer

Bahri ki binâ eylediği çeşme-i bî-âb
Pinti Hâmid'in ittiği ihsânına benzer

Şehr oğlanının yolda sefîhâne ḳadâsı
Sarhoşların âdâb ile erkânına benzer

Görmek dileyen mâh-ı hilâl-i ramazânı
Devletlülerin sofradaki nânına benzer

Küttâbların mahfazası ekseri şimdi
Kassâbların yağluca cüzdânına benzer

Hemşehrîlerin tâ o kadar kesreti var kim
Nâbî'nin evi şimdi katır hânına benzer

Nef'î'nin Tatar Hanı vesilesiyle babası için yazdığı kasideden:

Sa'âdet ile nedîm olalı peder Hân'a
Ne mercimek görür oldu gözüm ne tarhana

Züğürtlük âfetim oldu 'aceb midir itsem
Peder gibi buradan ben de 'arz-ı cer Hân'a

Eğer müsâ'ade itmezse bir tulum yağa
İki tulum kımız olsun nedir zarar Hân'a

Buna da hisset olur mu ki günde bin Tatar
Tulum tulum kımızı pîşkeş çeker Hân'a

Peder değil bu belâ-yı siyâhtır başıma
Sözüm yerinde no'la güç gelürse ger Hân'a

Benim züğürtlük ile ellerim taş altında
Mizâhrefâtın o dürr ü güher satar Hân'a

Ben ıztırâb ile bunda semâ'a girmede ol
Dü beyt okur nagamâtiyle def çalar Hân'a

O demde kim peder-i nâ-be-kâr-ı sifle-nihâd
Beni garîb koyup oldu hem-sefer Hân'a

Denâ'etinden eğer bir lâtife naklitsem
Olurdu tuhfe-i makbûl-i mâ-hazar Hân'a

Soyardı na'lini ölmüş eşeklerin yolda
Virirdi nân ü piyâza konunca her hâna

Nef'î'den; Mantıkî hakkında:

Bana âmî diyen bâtıl ne herze yer köpek câhil
Edebde ol dahi zu'munca sâhib-tab' u mollâdır

Mukallid maskara mudhik tutalım Mantıkî olmuş
Nice mollâ olur ol har 'aceb bîhûde da'vâdır

O güne mudhikin eş'ârına söz dir mi ehl-i dil
Nihâyet ol kadar vardır ki mevzûn u mukaffâdır

Nazîre diye Kur'ân'a niçün katlolmaz ol bî-dîn
O gûne kâfirin katli niçün muhtâc-ı fetvâdır

Beni medh anı zemmitmek değil ma'nîde maksûdum
Hakîkattir sözüm sözde murâdım hakkı icrâdır

Osmânzâde Tâ'ib'in, İsveç Kralı Demirbaş Şarl'ın ilticası sırasında vazife ile kralın yanında bulunmuş olan Sâkıb hakkında yazdığı bir hicviye:

Senin ahvâlini Sâkıb gelenlerden su'âl ittim
Didiler sühre-i bezm-i kral-ı mülk-i İsveç'dir

Başında âftâbe arkasında câme-i Rûmî[2]
Hemân gûyâ mücessem sûret-i büt-hâne-i Bec'dir

Bisât-ı 'işret ü âlât-ı tersâyî müheyyâdır
Fakat başında noksânı çelîpâ ile bir mecdir

Emârât-ı müselmânîden anda nesne yok ancak
Elinde bir mizâhref nesne var nâmı kebîkecdir[3]

Yaraşur mu sana fistân-ı zerrîn-bâf-ı efrencî[4]
Boyunca hil'at-i şâyeste ancak köhne berzecdir[5]

Mübâhat eyleyüp mektûb-ı meşhûnü'l-'uyûbunda
Dimişşin ki gıdâmız nûş-dârû ile emlecdir[6]

Behey dîvâne bu bengî hayâldir bilür herkes
Ki efrencin gıdâsı mâr-ı mâhî ile yengecdir

Velî germî-i ülfet şöyle telhitmiş dimâğın kim
Tezek dahi mezâkında murabbâ-yi helîlecdir[7]

Sana yetmez mi bu töhmet ki yazmışsın kasîdende
Kralım âl-i Kisrâ pûr-ı Rüstem nesl-i İrec'dir

Düşer mi şânına ümmîd-i devletle frenk olmak
Behey kâfir vücûdun gibi kârın cümle mu'vecdir

Sana ni'me'l-halef bir şâ'ir-i bedgû zuhûr itti
Ki ol dahi 'acîbü's-sûre bir udhûke kûsecdir[8]

Senin ahvâlini naklittim icmâlen ana bir gün
Didi ara nasîhat ba'dezîn bîhûde bir lecdir[9]

Eğer tecdîd-i îmân eyleyüp insâfe gelmezse
Anı katleylemek mânend-i ecr-i rûze vü hacdır

Kavâra hokkası yer kuklasıdır ism-i meymûnu
Habâsette sana gâlib fakrda senden ahvecdir[10]

2 Âftâbe: Bir nevi sarık.
3 Kebîkeç: Süryani lügatinde haşarat üzerine müvekkel bir melek ismidir. Kitaplara güve dokunmasın diye bu ismi yazarlarmış.
4 Zerrîn-bâf: Sırma ile dokunmuş.
5 Berzec: Bir nevi kumaş.
6 Nûş-dârû: Deva-yı kül. Emlec: Hindistan'da yetişen bir ağacın meyvesi. İlaç olarak kullanılırmış.
7 Helilec: Kara helile denen tane.
8 Kûsec: Köse.
9 Lec: İnat.
10 Ahvec: Âciz, muhtaç.

Sâkıb'ın Osmânzâde Tâ'ib'e cevabı:

Senin ʻOsmân Efendi-zâde bu orduya gelmekten
Murâdın sohbet-i bezm-i Kral-ı Mülk-i İsvec'dir

Kralın var ise gûş eyledin israf ü tebzîrin
İnanma ana ol kâfir fakrda senden ahvecdir

Sakın bel bağlama ihsânına îmân züğürdüdür
Büyük lûtfu sana zünnârdır gelsen ya bir mecdir

Eğer dirsen gazâdır maksadım dön bu hevesten kim
Sana halkın kulûbun yıkmamak çün rûze vü hacdır

Garaz tarh-ı bisât-ı ʻişret itmekse Stanbul'un
Kemin meyhânesi reşk-âver-i meyhâne-i Bec'dir

Hemân balyozların tertîb-i bezmin gör kanâʻat kıl
Bunun da revnak-ı ser-meclisi mâhî vü yengecdir

Hele cehl-i mürekkeb olduğun bundan ʻıyân oldu
Ki emr-i dînde kangı nüshanın nâmı kebîkecdir

Dimâğın var ise telh eylemiştir hanzal-ı bed-kâm
Dimişsin kim tezek reşk-i murabbâ-yı helîlecdir

Frengi ağız ile kim yedi âyâ bu helvâyı
Ki efrencin gıdâsı nûş-dârû ile emlecdir

Kadîm-i dûn-himmet eskicisin olsa da lûtfun
Peder-mande köhen bir kutnu ya bir köhne berzecdir[11]

Meğer Sâkıb gibi devlet ümîdi sende muzmerdir
Sana n'oldu hele ol muʻvecin her kârı muʻvecdir

Bırakmış şâʻiriyyet daʻvî-i bîhûdesin şimdi
Mekellef bir ağadır bindiği har ol da kevkecdir[12]

ʻAceb ʻucbe-kıyâfet turfa bir kanbur-ı bedgûdur
Misâl-i hatt-ı ter ya harf-ı eşʻârı kec ü mecdir[13]

Başında âftâbe deyu isnâd ittiğin mahzâ
Mürîd-ı Şeyh-i Aydın Dede'dir şimdi mütevvecdir[14]

Ne hâsıl anı hecvitmekle teşhîr itmeden bîcâ
Ki ol bir şâʻir-i deryâ-dil ü bî-kâyd ü bîlecdir

11 Kutnu: İpekle karışık pamuklu bez.
12 Kevkec yahut Kûkec: Bu kelime bulunamadı.
13 Kec ü mec: Çarpık, altüst.
14 Mütevvec: Taç giyinmiş.

Ziyâ Paşa'nın, *Zafer-nâme ve Şerhi*'ni yazıp İstanbul'a göndermesi üzerine, kasidesi kendine isnat edilmiş olan Fâzıl Paşa'nın, "Kâzib-i mesfûrun hecv ü hezline karşılık olarak tarafımızdan inşâ ve neşrolunan reddiye manzûmesidir" başlığı altında Ziyâ Paşa için yazdığı hicviyedir:

Bir köpek dişli teres hâ'in-i dîn ü millet
Devletin nân ü ni'am azgunudur ol kâfir

Eylemiş nâmıma isnâd ile hecvi imlâ
Tîr-i kudretle anı recmide Rabb-ı Kâhir

Devletin şânına nâm-ı vükelâya dokunur
Ebedî hecv ü hezil olmadı benden sâdır

Hâric-i tavr-ı edeb nazm u nesir söylemedim
Bilür ehl-i dil ü dâniş şu'arâ-yı sâ'ir

Sadr-ı âlî-keremin bunca sene bendesiyim
Borcudur boynumun ihsânına olmak şâkir

'Ömr ü ikbâlin ide Hazret-i Mevlâ müzdâd
Olmuşum leyl ü nehâr ed'iyesinde zâkir

Kıt'a takdîmimi yazmış hezeyânında 'anîd
İtmiş olsaydım o nazmımla olurdum fâhir

Hadd-i âdâbı bilür devletin ednâ kuluyum
'Arza itseydim emel kıt'alarım var vâfir

Yazdığım kıt'aların neşrideyim bak birini
Haklı nazm eylemişim gün gibi zâhir bâhir

KIT'A

Bunca lûtf u ni'am-ı Pâdişeh'e mazhar iken
Mültecî oldu kim efrence Ziyâ-yı bedkâr

İmreü'l-kays'a bede 'asrda bir şâ'ir idi
Bu sefer Avrupa'ya itti firâr ol bî-'âr

Bî-sebeb zâtıma gadr ile 'adâvet etti
Sırası geldi heciv yazdım o şahsa dâ'ir

Gittiği yerde ahâliye ne yaptı bilürüz
İtti Haccâc gibi zulmünü icrâ gâdir

Fi'l-i makbûhu cihân içre şüyû' bulmuştur
Bilür a'lâ vü edânî anı emr-i bâdir

Pîç atan 'avrete benzer dağıtur mel'anetin
Şimdi oldu o cesâretli müzevvir hâsir

Nâm-ı diğer ile ben neşre kıyâm eylemedim
Nice itmiş o denî kim müteşâ'ir şâ'ir

O Cehûd mahlasını şöhret ile dercitsün
Ketm-i nâm eylemesün kahbe-misâl-i sâhir

Eylemiş sirkat ile Sehm-i Kazâ'ya taklîd
Kimseye hecvini 'azv itmedi Nef'î mâhir

Kubhunu kendisinin bed-meniş îhâm itmiş
Beyt-i meşhûru musaddak kim o kıbtî zâhir

Dîvden mâderi rahminde oluptur peydâ
Andan oldu mütevellid o edebsiz mâkir

Sıfat u tavrı tulumbacıya benzer tonuzun
Bu 'asırda aranılsa dahi misli nâdir

'Ar u nâmûs u hayâ cevheri yok zâtında
Şi'r-i nâ-pâki gibi tıyneti gayr-i tâhir

Kim bakar hezl-i rezîle o kudurmuş köpeğin
Ezüp içsün anası südü gibi ol fâcir

İdeyim kâzibi ifşâ ki bile halk-ı cihân
Bana söyletti bu nazmı kim o fitne sâhir

Kimsede görmedim anda görünen kizb-i cebîn
Bilür ahvâlini ol bî-edebin her âmir

Ba'zılar hicret iderler Haremeyn'e gerçi
O denî milletinin 'aksine oldu hâcir

Kangı millet ile hem-bezm olursa o şakî
Olur ânîde o mezheb yoluna ol âbir

Kulağı kim virir ol savt-ı kerîhe eşeğin
Dolaşup lâgar u aç arar iken bir çayır

Küfrî Bahâ'î'den:

Zâhidin her ne kadar ta'nı firâvân olsa
Ana gam çekmez idik zerrece irfân olsa
Rafz u ilhâd nedir anlasa iz'ân olsa
Sıdk ile mezheb-i islâmda pûyân olsa
Bize mülhid diyenin kendide îmân olsa
Dahliden dînimize bâri müselmân olsa

Ta'nidüp zümre-i yârâna gürûh-ı hazele
Nâ-sezâ sözler ile bâ'is olurlar kesele
Ne bilür kadrini erbâb-ı kemâlin cehele
Cümleden geçtik idik her ne belâ ise hele
Bize mülhid diyenin kendide îmân olsa
Dahliden dînimize bâri müselmân olsa

Câhil ü bâtıl u bî-mezheb iken bir ebter
Kendi ef'âlini ehl-i dile isnâd eyler
Ardımızca ne kadar gıybetimiz eyleseler
Ana vallâhi elem çekmez idik zerre kadar
Bize mülhid diyenin kendide îmân olsa
Dahliden dînimize bâri müselmân olsa

Gerçi kim nefse uyup itmedeyüz sehv ü hatâ
Bilirüz cürmümüzü itmezüz inkâr aslâ
Gam değil 'aybımızı söylese dâ'im a'da
Kâ'ilüz hak söze biz gerçi Bahâ'î ammâ
Bize mülhid diyenin kendide îmân olsa
Dahliden dînimize bâri müselmân olsa

Fatîn'in Sadaret mektupçuluğu halifeliğine tayin edilen Şerîf Beyzâde Ra'ûf Bey hakkındaki hicviyesi:

Neyledi nişledi gördün mü bu çerh-i gayyûr[15]
İtti bir şahs-ı denî-tab'a 'atâ-yı mevfûr
Var iken cild-i sakîlinde nice 'ayb u kusûr
Kalfalık nâmı ile Oda'ya oldu me'mûr
Kibri var himmeti yok dîv-meniş bir kanbur

Yoğ iken zerre kadar ma'rifet ü iz'ânı
Rütbe-i sâniyeden itme düşer mi anı
Arkasında duruyor subh u mesâ pâlânı
Yeridir olsa eğer meskeni katır hânı
Eşek ahura gerek çünkü meseldi meşhûr

Yoğ iken tab'-ı sakîminde kemâlin eseri
Ne revâdır ser-i kârâ getüreler o harı
Nâ-bedîd itti Kalem'den hele 'ilm ü hüneri
Ne 'aceb zümre-i küttâba olursa zarârı
Bu meseldir ısırır gördüğünü kelb-i 'akûr

NAZİRE OLARAK YAPILAN HİCVİYELER

Küfrî Bahâ'î'nin, Nef'î'nin meşhur gazelini tanzir ederek yazdığı hicviye:

Yâvegû zâg-ı siyâhım dir isen lâf değil
Tûtîyem dime ki mir'ât-ı dilin sâf değil

'Ulemâ düşmeni bir hâ'in-i bî-dînsin sen
Ehl-i dildir dinilürse sana insâf değil

15 "Gayûr" kelimesi, vezin zaruretiyle "gayyûr" olarak okunacaktır.

Dehr tutmazsa nola-yâve kelâmın makbûl
Beli harmühre pesen-dîde-i sarrâf değil[16]

Girdi miftâh-ı der-i genc-i halâ çün eline
'Âleme herzeni bezl eylesen itlâf değil

Doludur nüsha-i hecv ile derûn-ı Nef'î
Tab'-ı yârân gibi dükkân-çe-i sahhâf değil

Meth şeklinde yapılan hicve bir misal:

Fahr-i 'âlemsin ve lîkin fâsı yok
Gevher-i kânsın ve lîkin râsı yok
Dilerim Hak'tan bunu her rûz u şeb
Sana bir merkeb vire kim bâsı yok

Eski harflerle "فخر" kelimesinin "ف" harfini kaldırırsak eşek mânâsına gelen "خر", "كوهر" kelimesinden "ر" harfini kaldırırsak pislik mânâsına gelen "كوه", "مر كب" kelimesinden "ب" harfini kaldırırsak ölüm mânâsına gelen "مر ك" kelimeleri meydana çıkmış olur.

16 Harmühre: Katır boncuğu.

MİZAH

Mizah ise şaka, latife demektir. Latifenin değeri de latif olmasına bağlıdır. Mizahi bir eserin edebî vasfını haiz olması için, ince bir nükteyi zarif bir mazmunu ihtiva etmesi ve asaba değil zekaya hitap etmesi lazımdır.

Esefle kaydetmek icap eder ki, eski edebiyatımızda bu tarzda yazılmış mizahi eser çok azdır.

Divan edebiyatında mizahi eserleri şöyle sıralayabiliriz:

a. Hezl-âmiz kıtalar ve beyitler.

b. Muhtelif şekillerde yazılmış hezl-gûne manzumeler.

c. Manzum latifeler.

ç. Mensur fıkralar.

d. Mektuplar ve arzıhaller.

e. Münazaralar.

f. Mülatafalar.

g. Nameler.

ğ. Başkalarının eserleriyle yapılan hezl-âmiz manzumeler.

h. Şerhler.

i. Nazire olarak yapılan tehziller.

Bunların çoğunun, latifeyi değil, hatta kaba şaka hududunu bile aştığı vâkidir. Biz bu hududu aşmamış olanlardan örnek seçmeye çalışacağız.

HEZL-ÂMİZ KITALAR VE BEYİTLER

Bu tarzda yazılmış kıtalar içinde zarif bir nükteyi, güzel bir mazmunu ihtiva edenler eksik değildir. Çok defa hiciv ile karışmış bulunurlar.

Mantıkî'den:

Şam'da bilmediler kıymetimi
Hicret ittim Halebü'ş-şehbâ'ya
Harların çifte-i iz'âcından
İlticâ eyledim Öküz Paşa'ya

Nef'î'nin muasırı olan Mantıkî, Salihiye'de Selimiye Medresesi'nde müderris iken vazifesi elinden alındığı için Halep'e gitmiş ve orada bulunan Serdar Öküz Mehmed Paşa'ya iltica etmiştir. Kıta buna aittir.

Şeyhülislâm Yahyâ'dan:

Burnunla Beyânî bizi niçün kakalarsın
Bir medrese-i hârici lâbüd yakalarsın
Ayakta kalur mu ne sanur sencileyin merd
Dâhilde olur sahnı dahi mil'akalarsın[1]

Eşref'ten:

Pehlivânlık ile meşhûr idi Doktor Edhem
Yenilüp herkese bîçâre küserdi kadere
Pehlivânlıktan idüp keff-i yed oldu doktor
Herkesin sırtını şimdi o getirmekte yere

Fâzıl Ahmet Aykaç'tan:

Süleyman Nazif, Basra'da vali bulunduğu sırada, şehrin imarı için yaptığı bazı hareket yüzünden halkın "Basra'yı harap ediyor" yollu şikayetini mucip olmuş ve bu sebeple azledilmişti. Bir müddet sonra, Birinci Cihan Harbi'nin sonlarına doğru, Süleyman Nazif'in Bağdat'a vali tayin edilmesi üzerine Fâzıl Ahmet şu beyti söylemiştir:

Zîb ü fer vermek içün devlet-i Buhtü'n-nasr'a
Gitti Bağdâd'a fakat ba'de harâbü'l-Basra

HEZL-GÛNE MANZUMELER

Mesnevi, gazel, kaside vesair şekillerde yazılır. Bazı divanlarla yazma mecmualarda ve "hezliyyat" adını taşıyan eserlerde bulunur.

Mesnevi tarzında yazılmış mizahi bir manzumeden:

1 Mil'aka: Kaşık.

Râviyânı rivâyet-i kehle
Nâkılân-ı hikâyet-i kehle

İttiler kehleler hikâyetini
Kıldılar bitlerin rivâyetini

Var idi bir harîf-i kehle-nisâr
Halkı itmişti keklesi bîzâr

Yürüse yolda kehleden her ân
Kehkeşân resmin eyler idi 'ıyân

Sînesi âsmân idi gûyâ
Bitleri ahterân idi gûyâ

Kendi bahr-ı muhît-i herze-gerî
Rîk-i bahr-ı muhît kehleleri

Vâsıf'tan:

Kırmızı aşı boyası rûy-i âl olmuş sana
Acıyup bakkalda bekmez sonra bal olmuş sana

Nezle indikçe kışın tahlîl içün dendânını
Bir saçak buzu kırılmış som hilâl olmuş sana

Pirpirilikten bakıyye evde kalmış bir yelek[2]
Eskiyüp astarı kirli destmâl olmuş sana

Bak a şaşkın ol gözü şehlâyı seyritsün deyu
Bir kırık gözlük iki çeşm-i pişal olmuş sana[3]

Edirneli Havâ'î'den:

Yağlı ter ile itme girîbânı mülevves
Tâ kim dimesünler sana kaftânı mülevves

Kestâne suyun kahvecinin çok çok içerdim
Telveyle eğer olmasa fincânı mülevves

Yolcuları kandur bir iki pâk hasır al
Ey hancı sakın tutma büyük hânı mülevves

İğrenmiyeler senden alup satun idenler
Süprüntü ile eyleme dükkânı mülevves

Ferrâce giyüp gezme sokaklarda Havâ'î
Çirkâb ile şâyed ola dâmânı mülevves

2 Pirpiri: Miskin.
3 Pişal: Çapaklı göz.

Sürûrî'nin *Hezliyyat*'ından:

Bâb-ı erbâb-ı gınâya intisâb itmek de güç
Bir başınla dalkavukluk irtikâb itmek de güç

Köftehâr-ı kâselîsi sofradan kovmak muhâl
Bitmeyince aş elinden ahz-ı kap itmek de güç

Dökmek aş yerken kibârın sofrasında 'aybdır
Sonra hörpüldetmeden şürb-i hoşâb itmek de güç

Ekşili şorbadan ağzı sulanur hôrendenin
Üfler iken kaşığa zabt-ı lu'âb itmek de güç

Aç yatursa subha dek uykusu gelmez âdemin
Çok yeyüp karnı şişince meyl-i hâb itmek de güç

Aç iken mihmân te'ennî eylemek müşkil kati
Hâna sâhib-hâneden artık şitâb itmek de güç

Ey Hevâ'î kocadın titrer elin kesmez dişin
Câm-ı mey tutmak da güç ekl-i kebâb itmek de güç

Bâdî ve Dâdî mahlasıyla da yazan Kânî'nin şair Allâme için yazdığı bir gazelden:

Hançerlerin el yordamı sapında gerektir
Hindî cevizin tâzesi kabında gerektir

'Irz ehli olan sarhoşa meyhâne yakışmaz
Hasırlı şîşe râf u dolâbında gerektir

Her lâzimesin yerine vaz' itmeli bezmin
Buz bâde vü tuz nukl-i kebâbında gerektir

Olmazsa pilâvında yoğurt 'af olur ammâ
Revnak virecek neş'e hoşâbında gerektir

Kurbânı gedâ hurd u ganî pek semiz ister
Zîrâ 'amel-i hayr nisâbında gerektir

Taksîm-i ferâ'iz hibe bâbında bulunmaz
Her mes'elenin mebhasi bâbında gerektir

Her def'ada sâfî alamaz kış günü âbdest
Mesha gelicek şîve çorâbında gerektir

Bu lâşelerin levsini tathîre sokâktan
Himmet yine bu Şumnu kilâbında gerektir

Ma'mûr olan hânede bülbülle kanarya
Baykuş u piristû da harâbında gerektir

'Allâme'yi zâhirde yanaştırma hatâdır
Ma'nâya anın nisbeti hâbında gerektir

Şeytân atına binse eğer Dâdî-i hoş-gû
'Allâme-i mübrid de rikâbında gerektir

Mantıkî'nin İmâm Bendî Efendi hakkında yazmış olduğu hezl-âmiz kasideden bir parça:

Gül-i riyâz-ı imâmet cenâb-ı Bendî kim
Mü'ezzin olsa revâ 'andelîb ana her ân

Sadâ-yı dilkeşine mutrib-i hıred meftûn
Horos-i 'arş safîr-i bülendine hayrân

Giderdi cennete doğru bir ehl-i nâzın eğer
Eline girse o pâkîze gûşe-i dâmân

Göreydi gûşe-i mihrâbda ger salâbetini
Peleng ü şîr tahiyyâta otururdu hemân

Kaçan ki göstere tekbîrde yed-i beyzâ
Önünda sübha gibi kıvrılup yatur sü'bân[4]

Cemâl-i bâhir-i envârını görüp bula ger
Getürse 'izz-i huzûrunda Rîm papa îmân

Giyerdi tâcı elinden olurdu ana mürid
Şeh-i zamâne 'Acem Şâhı'na vireydi eman

Kerâmeti bu yeter kim bu denlü müflis iken
Ale's-seher yediği berş olur iki batman

Ne bâr-ı minnet-i Arnavudân-ı bûze fürûş
Ne kayd-ı şîve-i hammâr u nâz-ı pîr-i mugân

Yüzü karalığına ma'rifet olur afyon
N'ola yolunda gubâr olsa hâk ile yeksân

Yanakları kızarır gül gibi şüküfte olur
İşitse nâmını bîmâr-ı 'illet-i yerkân[5]

Hacı Râtib'in "Kasîde-i garrâ-yı inek" adlı uzun manzumesinden;

Bulunduğu resmî vazifeden çekilerek hususi bir iş tutmak ve kendi kazancıyla yaşamak isteyen şair, uzun düşüncelerden sonra, nihayet bir çiftlik tesis etmek tasavvurunda karar kılıyor. Bu gibi teşebbüsler için nasihat verenler çoktur. Ahbaplarla birçok istişarelerden sonra işe başlanıyor; çiftliğin esasları kuruluyor. Sıra sütçülük

4 Sü'bân: Büyük yılan.
5 Yerkân: Sarılık illeti.

ve yağcılık için icap eden ineklerin satın alınmasına gelmiştir. Buna da teşebbüs ediliyor. Şair, içine girdiği bu maceranın sonunu şöyle nakletmektedir:

Arayup bulduk o hayvânları mâşâ'allâh
Âdemi sûret-i zîbâları hayrân idecek

Öyle safrâ ki sürûr-âver-i kalb-i nazzâr
Öyle bâlâ ki şütürden bile belki yüksek

Kimi gâyetle açık sarı kimisi koyuca
Vardı üç tanesinin yüzleri üstünde benek

İki boynuzları gûyâ ki basılmış iki kavs
Ana dünbâle-i mevzûn u dırâzı nâvek

Cüssede her birisi hâmil-i 'arza hemser
Pek büyüttükse eğer az daha andan küçürek

Ya'nî şu rütbe tüvânâ ki görenler dirler
Fil kadar var dinemez ise de pek az çökerek

Öyle bir iki batında değişir sanma bunu
Cinsini bozmaz imiş geçse dahi elli göbek

Yedişer kîseye güç hâl ile bâzâr ittik
Dâhil-i kavl idi ammâ ki içinden seçmek

Yedisin seçtik içinden ki dinürse yeridir
Bunlara çeşm-i tehassürle bakar sevr-i felek

Gerçi ittikse de naklitmede hayli sıklet
Sâlimen girdi hele hamdola âhûra sürek

Akşâm olsun diye dört gözle bakardık ol gün
Herbiri on sekiz okka dididiler süt virecek

Bir de sağdık ki virir on sekiz ammâ dirhem
Az daha sağsak eğer süt yerine kan gelecek

Hâsılı bir iki ay sonra idi başladı döl
Dişisi yoktu fakat cümle doğanlar erkek

İlk yavru dişi olmazsa sınanmış pek çok
Sâhib-i mâl zarar-dîde olurmuş lâ-şek

Bizdeki yavruların cümlesi erkekti fakat
Sâde en sonra doğan yavrucuk olmuştu inek

Bahçede oynar iken kendini atmış kuyuya
Anlamış kim boğalar 'ırzını pâ-mâl idecek

Pek yolunda deverân eyler idi hâsılı iş
Hele dâd ü sitede yok idi aslâ diyecek

Gâlibâ halk kesilmiş idi cümle sütten
Kimseler almaz idi bâd-i hevâ da virsek

Yağ ile peyniri kaymağı çobandan sorma
Doğrudan doğru yoğurt yapmayı bilmezdi köpek

Doğrusu sâde çoban çaldı bu işte düdüğü
İki yüz elli kuruş aylığı bizden bükerek

Yürümez öyle ağızlar ile peynir gemisi
Sözünün nüktesini anladım ol dem ne dimek

Çâre mefkûd nanay pâre tedârük müşkil
Yoktu ahbâbda ikrâza cesâret idecek

İllet-i cû-i bakarla yediler yemliği hep
Bu öküzlük ise de kalmadı başka yiyecek

Baltacı çiftliğine çâresiz ittik irsâl
Manuel çorbacıya her işi tefvîz iderek

Garazım masrafı taklîl idi bundan ancak
Kaçınırken bizi bârândan aldı tegrek

Burada gülşen-i idbâr olundu tezyîn
İki ay sonra ineklerde zuhûr itti çiçek

Minnet Allâh'a ki çok sürmedi birkaç günde
Oldular müttefikân 'âzim-ı mer'â-yı helek

Kalâyî Refî'in "ehl-i keyf" hakkında "letâif-gûne" yazdığı terci-i bentten bir [parça]:[6]

Kahve fincânı elinde hele ittikçe şeker
Kendi içti sanur ol kahveyi çakşırı içer

Görse mecliste eğer cezbeli bunca dilber
Yetmeyüp çeşm-i çerez vasla şeker de çiğner

Kaynaşur ise velî telve gibi dibe çöker
Nîm-hâb içre belinden kemeri çözse eğer

Uyanup anda bakar kim ne uşâk var ne kemer
Zevk-ı vuslat didiğü uyku imiş cümle meğer

Kahve ma'cûn tütün enfiyye vü kâfir afyon
İşte beş şeydir iden bizi 'azîzim mecnûn

6 Metinde sehven "arapça" yazılan bu kısım "parça" şeklinde düzeltilmiştir. [h.n.]

Kalâyî Refî'in *Ramazâniyye*'sinde bir iftar sofrası tasviri:

Mercimek şorbası kuskus pilâvı bulsa eğer
Olsa da Şâm işidir ana ta'âm-ı cennet

Boğulur bâd-i hevâdır deyu ol bahr-ı ni'am
Dime kim bir dahi âl ile efendi gayret

Tavuğun hep derisin yuttuğudur kaz gibi kim
Ebedî gitmez o cildindeki anın sıklet

N'ola ayılsa görünce o imâmbayıldı
Nakd-i 'aklını tatarböreği itmiş gâret

Paçaya tırnak alıştırsa elinden aslâ
Alamaz yaka paça olsa da ehl-i hidmet

Enginardır diyerek yer o cehennem topuzu
Bulsa cennet sıvası kimseye virmez növbet

Yediği yerleşir olsa ana bir soy mantı
Arkası yufka olunca alur andan lezzet

Şöyle munbar ile parmağımı fark eylemeyüp
Kaptı alınca elinden kat'î çektim zahmet

Doğanî'den:

Zümre-i eşrâftan her şeb gezek eksik değil[7]
Birbirin her gün ziyâfet eylemek eksik değil
Gerçi her sohbette bir dûn-ı ma'ek eksik değil[8]
Meclis-i 'irfânda ammâ hîç eşek eksik değil
Hâsılı ehl-i dile cevr-i felek eksik değil
Kande gitsen bir dede bir dünbelek eksik değil

Mesken oldu şimdi dervîşâna eşrâfın evi
Ber-taraftır gûşe-i 'uzlette olmak münzevî
Oldu bunlar mihnet-i sûrî belâ-yı ma'nevî
Kande kim varsan mukarrer nâyzen bir mevlevî
Hâsılı ehl-i dile cevr-i felek eksik değil
Kande gitsen bir dede bir dünbelek eksik değil

'Âlem içre bir nefes ehl-i dile râhat mı var
Ya huzûr ile nihânî sohbete fursat mı var
Bir sakîl-i bî-nevâ harsız meğer sohbet mi var
Deff ü nây ü dünbeleksiz şimdi cem'iyyet mi var
Hâsılı ehl-i dile cevr-i felek eksik değil
Kande gitsen bir dede bir dünbelek eksik değil

7 Gezek: Arkadaşlar arasında sırayla yapılan gece ziyafeti.
8 Ma'ek: Arapçada "seninle beraber" demektir. "Ketf" vezninde "ahmak" mânâsına geldiğini *Kamus* kaydediyor.

Eyler oldu mevlevîler ehl-i dünyâya hücûm
Hâşelillâh kim buna râzı ola Mollâ-yı Rûm
Sûr u mâtemde iderler bunlar icrâ-yı rüsûm
'Âlemi tuttu sadâ-yı nây ü gülbank-i kudûm
Hâsılı ehl-i dile cevr-i felek eksik değil
Kande gitsen bir dede bir dünbelek eksik değil

Tuttu dünyâyı Doğanî'nin kemâl-i şöhreti
Şimdi oldu ehl-i dünyânın medâr-ı devleti
Şol kadar oldu mürîdân ü muhibbin kesreti
Her biri bir hâneye virmekte dâ'im sıkleti
Hâsılı ehl-i dile cevr-i felek eksik değil
Kande gitsen bir dede bir dünbelek eksik değil

Türk Gâlib lakabıyla anılan Abdülhalîm Gâlib Paşa'nın Kastamonu şivesiyle tertip ettiği *Mutâyebât-ı Türkiye* adlı eserinden:

İstanbul'a get olmağa bak sen de bi kâtib[9]
Hem sana münâsib
Akcinnü yudup gakşak olup oynama zıp zıp[10]
Ağır ol gozun gıp
Gastammonu'da şâyir olaldanberi Gâlib[11]
Emme de 'acâyib
Mor gafyalu söz söylemeğe sinci sataştu[12]
Çok gafyalar açtu

Abdülhalîm Gâlib'den:

Mencilse gelüp Kezbân'ı Himmet bile gördü
Cinlendü teres ayyu gibi emme böğürdü
Dikti göke gaffasunu köppek gibi ürdü
Cinlendü teres ayyu gibi emme böğürdü[13]

Köyden Fakı'nın üstüne zırtlan gibi saldum
Dört şaplak atup yüz de guruş cermesün aldum[14]
Sonra ganadundan yapışup hem yire saldum
Cinlendü teres ayyu gibi emme böğürdü

9 Bi: Bir.
10 Akcinnü: Rakı. Gakşak: Sarhoş.
11 Şâyir: Şair.
12 Gafya: Kafiye. Sinci: Şimdi.
13 Cinlendü: Kızdı.
14 Şaplak: Sille.

MANZUM LATİFELER

Bunlar da gerek latife, gerek hikâye başlığı altında küçük manzumelerdir ki, bazı divanlarla mecmualarda bulunur. Bazı ciddi eserlerin arasında da "hikâyet" başlığı altında bu kâbil küçük manzum fıkraların bulunduğu vâkidir.

Melih Ahmed'den:

Şu'arâ-yı zamâneden birisi
Düzd-i ma'nâdan eyleyüp şekvâ

Didi nazmımdaki hayâlâtım
Çaldılar hep birer birer zurafâ

Gûş idenler dürûga hamlidicek
Ben didim kim bilir ki sâdık ola

Fi'l-hakîka sözünde sâdık imiş
Gördük eş'ârı cümle bî-ma'nâ

İzzet Mollâ'dan:

Eylemiş bir gice cem'-i zurafâ
Mâh-ı encüm gibi Râgıb Paşa

Her biri necm-i sipihr-i 'irfân
Kendisi onlara mâh-ı tâbân

Söz açup her biri bir vâdîden
Uzamıştı giderek râh-ı sühân

Naklidüp hezl ü mizâha sohbet
Âteş-i meyle kızışmış ülfet

Dimiş ol Sadr-ı sühân-sâz-ı edîb
Doğruyu söyliyen olmaz te'dîb

Sordu her birisine mevcûdun
Didi var mı maraz-ı ma'hûdun

Kimisi itti yemîn-i billâh
Kimisi 'iffetine buldu güvâh

Eylemiş kendisi de Sadr-ı zarîf
Lûtfidüp meclise hörmet tahlîf

Haşmet-i şâ'ire gelmiş növbet
Dimiş ey Âsaf-ı sâhib-'ismet

Kıl beni bir iki sâ'at imhâl
Görelim kim neye varır ahvâl

Çatlamaz ise bu hâ'inler eğer
Bilinür kim yoğimiş anda zarar

O cesâretle dimem çûn u çerâ
İderim ben de kasem bî-pervâ

Bu zarâfet ile ol zât-ı şerîf
Oldu vâreste-i kayd-ı tahlîf

Hem uzun hem kısadır bu kıssa
Kıssadan almağa gelmez hisse

MENSUR FIKRALAR

Bilhassa letâif mecmualarında mizahi fıkralara ve latifelere çok rastlanır. Son devir mecmuaları arasında Süleyman Faik Efendi mecmuasının muhtelif nüshalarında da eski şairlere dair hayli fıkralar vardır. Müteferrik bazı eserlerle tezkirelerde de bulunur.

Lâmi'î Çelebi'nin *Letâif-nâme*'sinden:

Bir dânişmende kâdîlık verirler. Kâdîlığında kethüdâsının evinde misâfir olur. Kethüdâ dahi envâ'-ı ta'âm ihzâr idüp elinden geldiği hidmeti kılar. Âhır münâsebet ile kethüdâ ider: "Sultânım! Size kim dirler ve ism-i şerîfiniz nedir?" Kâdî ider: "Olduğum yerlerde yavuzlukla anılurum. 'Azrâ'îl Kâdî dirler". Kethüdâ kâdîya ider: "Sultânım! Kuluna dahi Kara Şeytân dirler. 'Aceb münâsib düşmüş, gâyet muvâfık gelmişüz. Bu kavm bir bölük 'âsî ve mütemerrid hakka râzı değil, mu'ânid tâ'ifedir. Durma sen cânların ve ben îmânların alalım. Yoksa bunlar ile kimse başa varamaz" dir.

KIT'A

Şikâyet kılma Hak'tan halka dervîş
Dilersen savmak istersen kazâyı
Yürü tebdîl idüp ahlâkın evvel
Taleb kıl her nefes Hak'tan rızâyı

Süleyman Faik Efendi mecmuasından:

Şâ'ir Bâkî Efendi merhûm, kuru ve köse bir âdem imiş. Merhûm Sultân Süleyman-ı cennet-mekân, cevârî-i harem-serây-ı hümâyûnundan, şâ'ire Tûtî nâm câriyeyi tecvîz eylemiş. Bâkî merhûmun ahibbâsından biri, tebrîk-i te'ehhül zemininde şâ'ire: "Tûti kadının size tenvîzi "وافق شن طبقه" mesel-i meşhûrunu yâdittirdi" diyüp, o dahi cevâbında: "Behey âdem! Bu kadar uçurmağa mütehammil değil, zîrâ aldığımız câriye tûtî değil kargadır" dimekle, ba'de zemânin Bâkî'nin Tûtî'ye karga didiği kenduye mün'akis oldukta, Tûtî bu beyti inşâd itmiş:

Bağteten olmuş iken tûtî gurâba hem-nişîn
Yine şekvâyı gurâb eyler garâbet bundadır

MEKTUPLAR

Latife tarzında yazılmış bazı manzum ve mensur mektuplar ile arzuhaller de vardır ki, bunları da mizah eserleri arasında sayabiliriz.

Mensur mektuplar arasında Ebûbekir Kânî'nin Yeğen Mehmed Paşa'ya hitaben yazdığı mektup meşhurdur. Bağdatlı Rûhî'nin divanında mevcut latife tarzında yazılmış bazı mektuplar da manzun olanlara örnek sayılabilir.

ARZUHALLER

Divan şairleri, başkaları ağzından alaylı manzum arzuhaller de yazarlar. Sâbit'in *Arzıhâl-i Şikârî*'si, Osmânzâde Tâ'ib'in *Arzıhâl-i Mekârî*'si, Vehbî'nin *Arzıhâl-i Dârendeli Kâdî*'si gibi.

Osmânzâde Tâ'ib'den:

Sergüzeştim eğerçi vâfirdir
İhtisâr üzre söyleyim bir bir

Vatanımdır kazâ-yı Dârende
Kâbiliyyet olur mu yâ bende

*

Kızmaz iken yüzüm cehennemden
Yandı gönlüm şerâre-i gamdan

İderim halka gâk maskaralık
O dahi oldu başka yüz karalık

Arnavud hardalı içer gezerim
Bir dilim nân içün yürek üzerim

Beni gördükçe böyle efkende
Hâlime yolda kelb ider hande

Câhil oldumsa kâfir olmadım a
Şâ'ir oldumsa fâcir olmadım a

Şâ'iriyyet medâr-ı kârımdır
Sebeb-i şân ü iştihârımdır

Çalup alma diyiş dimekte bana
Bana olmaz çökürcüyan hem-pâ

Çün bu vâdîde yok bana akrân
Kosun el arkasını yire hemân

*

Bana bir mansıb eyle i'tâ kim
Varmamış ola anda bir hâkim

Ehli ya Kürd ola yehûd Türkman
Bilmiye niydüğünü dîn îmân

Tâ ki hoşça hükûmet eyliyeyim
Bildiğim gibi halka söyliyeyim

Tek bu yüzden edâ-yı deyn ideyim
Gider isem cehenneme gideyim

Vehbî'den:

Kırçıl oldum ağardı rîş ü bıyık
Hele hayduda benzer oldu kılık

Kötülendim işe güce yaramam
Çoban olup keçi koyun süremem

*

Ayu gibi güreşmeğe kâdir
Bir benim gibi gürbüz er nâdir

Neyleyim kimse kadrimi bilmez
Hünerimi bir akçeye almaz

Şimdi esnâ-yı sûr-ı hurremdir
Ma'rifet 'arzın idecek demdir

Beni samsunlara sun ayı gibi
Türkü yırlat bana Hevâ'î gibi

Tarsî ile müşâ'are ideyim
Gidiyi mâle mat idüp gideyim

Müşterî yok hünerlerim satayım
İktizâ itse takla da atayım

Çekerim bir ma'âş içün sad renc
Sille şartiyle oynarım satranc

*

Sözde bakmam nükât ü mazmûna
Hükmüm uymaz kitâb u kânûna

Gelse da'vâcı ibtidâ söverim
Sözümü eslemez ise döverim

Ne köpektir Şikârı havlamada
Ben zağarlanurum söz avlamada

Tatmışım nice tatlıyı telhi
Bana dirler Derendeli şeyhi

MÜNAZARALAR

Münazara adı altında manzum ve mensur birçok eserler vardır. Mensur olanlar, manzum parçalar veya beyitlerle süslenmiştir.[15]

Mizahi mahiyette manzum ve mensur münazaralar ise, letâif-nâmelerde ve hususi yazma mecmualarda bulunur. Bunlar bir hikâyeyi veya bir latifeyi münazara şeklinde naklederler. Bu eserlerin diğer bir hususiyeti de, içinde birçok darbımesellerin ve halk tabirlerinin yer bulmasıdır.

MÜLÂTAFALAR

Mülâtafa, karşılıklı latife etmek, şakalaşmak demektir. Bunun en güzel misali, Nef'î ile Şeyhülislâm Yahyâ arasında geçmiş olanıdır.

Yahyâ, Nef'î için şu kıtayı söylemiş:

Şimdi hayl-i sühân-verân içre
Nef'î mânendi var mı bir şâ'ir
Sözleri seb'a-i mu'allakadır
İmruü'l-kays kendidir kâfir

Nef'î'de bunu şu kıta ile karşılamıştır:

Bize kâfir dimiş Müftî Efendi
Tutalım ben diyem ana müselmân
Varıldıkta yarın rûz-ı cezâya
İkimiz de çıkarız anda yalan

Sitem ve tarizi ihtiva eden bir mülâtafa daha:

Antakya Müftüsü Sâdık Mehmed'e rütbesi icabı "faziletlû" denmesi lazımken, Halep Valisi Süleyman Paşa'nın kâtibi tarafından gönderilen bir yazıda "mekrümetlû" diye hitap edilmiş. Buna kızan müftünün, kâtibe yazdığı manzumeden iki parça:

Resm-i 'unvân-ı mekâtîb-i cedîdi tahrîr
'Araz-ı rütbeye nisbetle olunmuş tasvîr
Yine haysiyyet-i zâtiyye olunmaz tenkîr
Kadr ü haysiyyetimizden eğer oldunsa habîr
Mekrümetlû yazılur mu bize ey kilk-i debîr

Öyle bir sâde müderris değiliz nihrîriz
Aksakallu hocayız 'ilm ü hünerde pîriz
'Akl ü nakli biliriz muktedir-i takrîriz
Yapmışız Hazret-i Kur'ân'a mufassal tefsîr
Mekrümetlû yazılur mu bize ey kilk-i debîr

15 Münazaralar hakkında, kitabın sonundaki "Edebî Mahsuller" bahsine bakıla.

Kâtibin müftüye cevabından iki parça:

Herkes ʻunvân ile maʻlûm olunmaz tevkîr
Hadd-i zâtında olur belki sezâ-yı takdîr
Şeref-i zâtını mâdâm idemezler tağyîr
Ne vazîfen aramak kendine büyük taʻbîr
Mekrümetlû sana yetmez mi sanursun ey pîr

Olma gel ʻâdî müderris diyelim nihrîr ol
Nazar-ı cümle-i insânda velev iksîr ol
Bu kemâlât ile de muktedirü't-tefsîr ol
İdemezsin yine daʻvâ-yı fazîlet takrîr
Mekrümetlû sana yetmez mi sanursun ey pîr

Mülâtafaya karışan Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi'nin manzumesinden iki parça:

Kalem-i kâtibe bulma sen ʻazîzim taksîr
Ne fazîletlû yazılmam deyu itme taʻzîr
Çünkü biz fazl ile olsak da misâl-i iksîr
Husedâ vü rü'esâ gördü yine hâr u hakîr
Bizi mâdâme ki hem-cinsimiz eyler tahkîr
Mekrümetlû yazar elbet bize ol kilk-i debîr

ʻİlm ü ʻirfân ile etrâfa da şöhret-gîriz
Nezd-i sâdâtta makbûl-i vezîr ü mîriz
Hüsn-i taʻbîr ile çün muktedirü't-takrîriz
Lîk hâsidlere sor müstahik-i tekdîriz
Bizi mâdâme ki hemcinsimiz eyler tahkîr
Mekrümetlû yazar elbet bize ol kilk-i debîr

NÂMELER

Nâme başlığı altında mesnevi tarzında yazılmış birçok manzum eserler vardır.[16]

Mizahi vadide yazılmış nâmeler arasında, Ebûbekir Kânî'nin kedi ağzından yazdığı *Hirre-nâme*, mensur; Şeyhî'nin *Har-nâme*'si de manzum olanlar[a] bir misal olabilir.

XV. asır şairlerinden Şeyhî'nin *Har-nâme* adlı mesnevisi, mizah vadisinde yazılmış olan eserlerin en güzellerinden biridir. Şeyhî bu manzumeyi, padişahın ihsanına mazhar olduktan sonra memleketine dönerken, rakiplerinin yolda kendini hırsızlara soydurmaları üzerine yazarak padişaha sunmuştur.

Har-nâme'nin mevzuu şudur:

Zayıf ve bakımsız bir eşeği, bir gün sahibi acıyarak otlağa salıveriyor. Eşek orada birçok semiz ve kuvvetli öküzler görüyor:

16 Nâmeler hakkında, kitabın sonundaki "Edebî Mahsuller" bahsine bakıla.

Boynuzu ba'zısının ay gibi
Kiminin halka halka yay gibi

Hayran oluyor ve düşünüyor:

Ki biriz bunlar ile hilkatte
Elde ayakta şekl ü sûrette

Bunların başlarına tâc neden
Bize bu fakr u ihtiyâc neden

Müşkülünü halletmek üzere çok tecrübe görmüş ihtiyar bir eşeğe müracaat ediyor. İhtiyar eşek, bu şikayeti dinledikten sonra "Allah öküzleri rızka sebep olmak üzere halketmiştir. Onun için gece gündüz arpa ve buğday işlerler ve onu yerler" diye cevap veriyor. Bunu işiten eşek kendi kendine "İşin aslı anlaşıldı; varayım ben de buğday işleyeyim; orada yaylayıp orada kışlayayım" diyerek dönüp gidiyor. Bu düşünce ile gezerken, göğermiş bir ekinliğe rastlıyor ve hemen girip ekinliği sömürmeye koyuluyor.

Artık keyfi gelmiştir. Hemen anırmaya başlıyor. Bunu işitip koşan tarla sahibi, ekinliğinin kara toprak olduğunu görünce eşeği yalnız dövmekle kalmıyor; hemen bıçağını çekip eşeğin kulağını ve kuyruğunu da kesiyor. Eşek canı acıyarak kaçarken karşısına ihtiyar eşek çıkıyor ve ona hâlini soruyor. O da ağlayarak derdini anlatıyor:

Bâtıl isteyu haktan ayrıldım
Boynuz umdum kulaktan ayrıldım

Benim ol gam yükündeki har-ı lenk
Gussalar balçığında vâlih ü denk

Ger domuzlara olmıya buyruk
Ah gitti kulak ile kuyruk

BAŞKALARININ ESERLERİYLE YAPILAN HEZL-ÂMİZ MANZUMELER

Şairler, başkalarının gazel veya kasidelerini tahmis veya tesdis ederek, yahut da müstezat şekline sokarak hezl-âmiz manzumeler meydana getirmişlerdir. Örnek olarak aldığımız parça bu kâbildendir. Gazel, Adlî'nin; ilaveler de Osmânzâde Tâ'ib'indir,

O dem ki mültefet-i yâr-ı dil-firîb olurum
Dürüst söyliyemem
Fenâ-resîde-i sermâye-i rakîb olurum
Fenâ-resân diyemem
Ümîd-i zirve-i dil-hâh ile bu vâdîde
Hemîşe zırvalarım
O reh-revim ki zebûn-ı firâz ü şîb olurum
Yine pilâv yiyemem
Gülûgirifte-i kûhl-i gam olur isem de
Misâl-i kelb-i 'akûr

Yine o gül-ruhu gördükte ʿandelîb olurum
Ve lîk havlıyamam
Hemân birine irişür elim o günceşk-veş
O kim üçün biridir
O bûm-ı hâne-harâbım ki kem-nasîb olurum
İkisin avlıyamam
Nabız-girift dil-i ʿAdlî helâke teşne iken
ʿAceb murâd nedir
Yine firîfte-i ülfet-i tabîb olurum
Bu haltı anlıyamam

ŞERHLER

Bir manzumenin veya bir mektubun alaylı bir tarzda şerh ve tefsiridir. İzzet Alî Paşa'nın bir kadın ağzından Nedîm için yazdığı *Nigâr-nâme*'ye Nedîm'in yaptığı şerh, Ebûbekir Kânî'nin münşeatında mevcut mektup şerhi, bunun bir misali olabileceği gibi, Ziyâ Paşa'nın Alî Paşa hakkında yazdığı *Zafer-nâme ve Şerhi* de, bu vadinin en güzel örneğini teşkil eder.

Kaside ve onun tahmisi ile şerhinden mürekkep olan ve üçü de ayrı kimseler tarafından yazılmış olarak gösterilen *Zafer-nâme ve Şerhi*'nden iki parça alalım:

Kasideden bir beyit:

Kad değil kâmet-i matbûʿası bir serv-i sehî
Göz değil çeşm-i dil-ârâsı yenâbîʿ-i zülâl

Tahmisi:

Âftâba yüzünün varsa da vech-i şebehi
Andırır talʿat-ı meymûn-i ferah-nâki mehi
Anda kıl sanʿat-ı Mevlâ'ya ser-â-pâ nigehi
Kad değil kâmet-i matbûʿası bir serv-i sehî
Göz değil çeşm-i dil-ârâsı yenâbîʿ-i zülâl

Şerhi:

"Âftâb" güneş mânâsında. "Vech-i şebeh" cihet-i münasebet mânâsında. "Andırır" yad ettirir mânâsında. "Meymûn" çingânelerin oynattığı mâhut maskara hayvan değil, zira o elifle "maymun" yazılır. Burada yümünlü, saadetli demektir. "Ferah-nâk" musiki makamatından değil, meserretli, ferahlı mânâsında. "Mehi" ayı demek; yani "mâhı" muhaffefidir. "Ayı" lâfzında dahi zikrolunan "meymun" gibi cinas anlaşılırsa da, yalnız telaffuzdadır. Zira "ayı" ile "ayu"nun imlaları bambaşkadır. Bu beyitte "âftâb" ile "mâh", "yüz" ile "vech" ve "tal'at" ve "meymun" ve "ayı" kelimelerindeki sanayi-i bedia, erbab-ı dikkate beyandan müstağnidir.

"San'at" yapıcılık, üstatlık mânâsında. "Nigehi" nazarı mânâsında. "Kad" boy mânâsında. "Kâmet" namazdaki ikametten değil, burada boy demektir. "Serv"

bir nevi düz ve bülent ağaçtır. Ekseriya İstanbul mezarlıklarında bulunur. "Sehî" doğru, düzgün, matbu mânâsında.

"Göz" yüzdeki iki penceredir ki, vasıta-i rüyettir. Bunun biri nakıs olsa, öyle olan adama tek göz denir. Bu makuleler gayet sakar ve çifteli olurlar. Ve eğer ikisi birden görmezse âdeta kör denir. Tek göze kör diyenler de vardır. "Çeşm-i dilârâ" gönül zinetlendirici göz demektir. "Yenâbî'" yenbû cemidir. Pınarlar demek ki daima şırıl şırıl akarlar. "Zülâl" âlâ su mânâsında ise de, burada Âli Paşa Hazretlerinin dide-i ikbal-didelerinden şırlayıp akan suyun müşabihidir.

Hulasa-i mânâ: Âli Paşa Efendimizin mübarek cemallerinin güneşe de benzer yeri varsa da, meserret-bahş-ı nuzzar olan talat-ı müteberrekeleri ayı da andırır ve anda kudret-i bâliga-i Samadaniyye'yi baştan ayağa kadar temaşa eyle ki, o kadd-i matbuu boy değil, belki bir serv-i mevzundur. Ve o çeşm-i dilârâsı da göz değil, belki âb-ı zülal pınarlarıdır.

Şârih-i hakir der ki, nâzım-ı nihrinin cemal-i Hazret-i Veliyy-i nimeti evvel-emirde güneşe teşbih idüp de sonradan aya intikal etmesinde nükte şudur ki, güneş aydan ziyade parlak ise de yakıcıdır. Lakin ayda o hâsîyet yoktur. Bununla, Âli Paşa Hazretlerinin yakıcı olmadığına işaret vardır. Ve bir de boyunun serv-i mevzuna benzetilmesi, memduh-ı muhteremin uzun boylu olduğundan nâşi olmayıp belki kambur olmadığına ve gözlerinin pınara misal tutulması dahi, çipil olmasından dolayı olmayıp belki ahval-i fukaraya nazar-ı merhametle baktıkça daima gözünden yaş geldiğine imadır.

NAZİRELER

Başkalarının gazellerine nazire olarak yazılmış hezl-âmiz gazeller de çoktur:

Havâ'î'nin Nâbî'ye bir naziresi:

Edrine şehri'ne geldik hây yok hü kalmamış
Gice şorbası çıkar bir bellu kapu kalmamış

Çâderin basmış yine 'attâr-başı orduda
Tabla-i sad-höcre-i eczâda dârû kalmamış

Hep yayanın çatlamış yolda hararetten dili
Meşk-i sakkâ-yı yabanda bir içim su kalmamış[17]

Kullanur yok şimdi besler yok kuhaylân otları
Hâne-i fâriste zeyn ile teyeltu kalmamış[18]

Pulluğun satmış bugün Etrâk olmuş çift bozan
Tarlalar battâla çekmiş resm-i tapu kalmamış

Şimdi kangı izbeye itsün Havâ'î ilticâ
Hep yıkılmış köhne dükkânında yapu kalmamış

17 Meşk: Su tulumu, kırba.

18 Teyeltu: Atın eğeri altına konan kaba dikişli kebe "teyelti."

METH VE FAHR

Divan şairleri, lutfunu gördükleri veya lutfunu umdukları kimseleri övdükleri kadar, kendi değerleriyle de övünmüşlerdir. Bu hâl divan şiirinin bir hususiyetidir.

METH

Şairler, övmek istedikleri kimseleri, gerek cesarette ve kahramanlıkta gerek cömertlikte ve fazilette adları efsanevi mahiyet almış kahramanlarla mukayese etmekle kalmamışlar, bu sahada aklın hududunu aşarak, hatır ve hayale gelmeyen mübalağalarda bulunmuşlardır. Efsanevi şahsiyetlerle yaptıkları mukayeseler "efsanevi kahramanlar" bahsinde geçti. Burada överken yaptıkları hadden aşırı mübalağalar hakkında örnek vereceğiz:

Âferîn şaşt-ı hümâyûnuna kim oklarının
Mûmdan olsa yine taşı deler peykânı
Nef'î

Çeşm-i düşmenden eğer geçse hayâl-i tîgı
Merdüm-i dîdesi cevzâ gibi olurdu dü nîm
Nef'î

Düşmeden dâm-ı hayâle dahi bir demde ider
Tâb-ı endîşesi mürgân-ı ma'ânîyi kebâb
Nef'î

Kadri ol mertebe ʻâlî ki olur mâh-ı felek
Rahşine naʻl ü rikâb olmağıçün bedr ü hilâl
Nef'î

O tîr-endâzdır kim filmesel ger zulmet-i şebde
Ok atsaydı ururdu çeşm-i mûr-ı zerre-mikdârı
Sabrî

Terbiyet bulsa nem-i ebr-i kef-i cûdundan
Yeşerüp kesb-i nemâ eyler idi her hâs ü hâr

Nâmiye meşreb-i sâfından alaydı feyzi
Verd-i raʻnâ dahi yek-renk açılurdu bî-hâr
Sâmî

O denlü zabt-ı memâlikte hükmü nâfiz kim
Zamâne devridemez itmeyince izni sudûr

O gûne kişveri mazbût kim nesîm-i behişt
Güzâra yol bulamaz virmeyince bâc-ı ʻubûr

Ne cânı var çıkara bûy-ı verdi gülşenden
Nesîm almayıcak bâğbândan destûr
Nâbî

Hılmi sûret-dih-i ârâm-ı cihân olsa olur
Katra-i zîbaka mir'ât-ı kürî üzre vatan

Satveti kahrı eğer eylese fermân-mesîr
Mısr'ın ehrâmın ider kâğıd-ı bâd-ı mülten
Nedîm

Çakırcıbaşısından tezkireyle gitse bir günceşk
İder mihmân-nevâzî cerre şâhin âşiyân üzre
İzzet Mollâ

Düşse deryâya eğer berk-i nigâh-ı gazabı
İder emvâcını pür ahker ü kaʻrın külhan
Avnî

Sâmî'nin divanında yarım bir kaside üzerinde şöyle bir başlık vardır: "Bu kaside tesvid olunurken Baltacı Mehmed Paşa azlolunmakla kusuru yapılmayup nâtamam kalmıştır." Bu misal, şairlerin kaside takdiminde samimi olmadıklarını ve câize koparmak için çok defa değeri olmayan kimseleri övmek mevkiine düştüklerini göstermeye kâfidir.

Mamafih bütün şairlerin câize koparmak için kaside yazdıklarını iddia etmek doğru olamaz. Divan şairleri içinde hiç methiye yazmayanlar vardır. Hoca Neş'et bunlardan biridir. Divanında iki naattan sonra, sevdiği ve takdir ettiği kimseler için yazdığı "mahlâs-name"ler gelir.

O, nihayet iyiliğini istediği kimselerin kendini hayr ile yâdetmesini ister:

Ümmîdim budur ki idesin yâd
Hayr ile beni ve rûhumu şâd

Şair o kadar müstağnidir ki, Neşatabat Kasrı için kendisinden tarih istiyorlar; yazdığı tarih hakkında şunları söylüyor:

Sühân-ârâyî-i vasfı değildi lâç vüs'ümde
Velî me'mûren ittim 'özr-gûyân çend beyt inşâd

FAHR

Divan şairleri, övünürlerken de hadden aşırı aynı mübalağayı yapmaktan çekinmemişlerdir.

Burada umumi olarak iki esas göze çarpar. Şairler, kendilerini ve sözlerini, ya "tûtî-i mûcizegû, îsîdem, silk-i tesbih-i dür-i seb'ul-mesânî" v.s. gibi harikulade vasıflarla tavsif ederek övünmüşler yahut da Arap, Fars ve Türk şairleriyle kendilerini mukayese ederek, daha yüksek olduklarını iddia etmişlerdir:

'Âlem-i sûrette ger yoktur şükûh u şevketim
'Âlem-i ma'nîde yok bir men gibi sâhib-kırân

Mesned-ârâ-yi serîr-i devlet-i bâkî menem
Kim sözüm zımnında her iklîme hükmümdür revân

Devlet-i dünyâ için çekmem selâtîn minnetin
Fakr sultânı menem kim devletimdir câvidân
Fuzûlî

Belâgat içre bugün şeh-süvâr-ı meydânım
Ki eyledim şu'arâ-yı zamâneyi pâ-mâl
Bâkî

N'ola dehr içre nişânım yoğise 'ankâyım
Ne 'aceb seyl gibi çağlamasam deryâyım
Bâkî

Bâkî müsahhar oldu bana kişver-i sühân
Geçtim serîr-i nazma bugün husrev-âne ben
Bâkî

Bu devr içinde benim pâdişâh-ı mülk-i sühân
Bana sunuldu kasîde bana virildi gazel
Bâkî

Benim ol germ-rev-i bâdiye-i mülk-i sühân
Ki bana tayy-ı merâhilde irişmez hurşîd
Bâkî

Lâmi'î sen kemâle irgürdün[1]
Fenn-i nazm-ı kasâ'id ü gazeli
Mesneviyyât içinde mislin yok
Bağladın bir misâle yüz meseli
Lâmi'î

Yıllarla ki ben vasf-ı civânân ittim
Erbâb-ı kemâle 'arz-ı 'irfân ittim
Virildi bana serîr-i iklîm-i sühân
Şâhâne geçüp serîre dîvân ittim
Rûhî

Zamânede benim ol şâ'ir oğlu şâ'ir kim
Baş eğdi nazmıma dünyânın ehl-i 'irfânı
Atâ'î

'Ukde-i ser-rişte-i râz-ı nihânîdir sözüm
Silk-i tesbîh-i dür-i seb'ul-mesânîdir sözüm[2]
Nef'î

Bunca demdir da'vî-i sâhib-kırânî eylerim
Bir mübâriz yok mu meydân-ı sühân tenhâ mıdır
Nef'î

Cevher-i ferdim heyûlâ-yı tasavvurdan beri
Şeş cihât-ı ma'rifet kevn ü mekânımdır benim
Nef'î

Tenezzül eylemem inşâya eylesem belki
Müsebbihân-ı felek vird iderdi inşâmı

Getürdü şevka rubâ'îlerim tekellüfsüz
Çihâr-pâre ile raksa rûh-ı Hayyâm'ı

Kasîde vü gazelim hod pür itti dünyâyı
Ne Rûm'u koydu ne Hind'i ne mülk-i A'câm'ı
Nef'î

Felek tab'ım gibi gevher getürmez her zamân dehre
Nice yılda ider hâsıl sadef bir dürr-i yektâyı
Nef'î

Görüp bu silk-i mürvârîd-i pür-tâbı hicâbından[3]
'Acebdir hâke salmazsa felek 'ıkd-i süreyyâyı
Nef'î

1 İrgürdün: Eriştirdin.
2 Seb'ul-mesânî: Kur'an'da Fatiha suresini terkip eden yedi ayet.
3 Mürvârîd: İnci.

Benim o şâʿir-i vahy-ʿazmâ-yı muʿciz-gû
Ki virdider sühânım kudsiyân-ı Rahmânî
Nef'î

Sözüm hulâsâ-i mazmûn-ı muʿciz-i ʿÎsâ
Dilim mükâşif-i sırr-ı kelâm-ı vahy-ı Kelîm
Nef'î

Âsmân himmet umar kevkebe-i tabʿımdan
ʿAkl-ı kül ders okur endîşe-i derrâkimden
Nef'î

Fenn-i eşʿârda sâhib-yed-i tûlâyım kim
ʿAkl-ı kül püşt-i kef-i ʿaczi ider pîş-nihâd
Sâmî

Söz benim nazm-ı dil-nişînimdir
İmruü'l-kays şiʿri laklakadır
Yediniz sanma âsmân üzre[4]
Astığım sebʿa-i muʿallakadır
Sâbit

Ben o sâhir şâʿir-i mazmûn-tırâz-ı ʿâlemim
Kim ser-â-pâ nüsha-i iʿcâzı ittim intihâb
Fehîm-i Kadîm

Kadîmden şuʿarânın bu de'bidir yoksa
Sözüm gedâyî-i fahriyyeden müberrâdır

Sühânde sanʿat-ı tecnise iʿtibâr itmem
Efendi bülbül-i tabʿım hünerde yektâdır
Belîğ

Fahriyye niydügün bilmem ve lîk o denlü kim
ʿAdet yerini bulsa sühân şîve-kâr olur

Rûm u ʿArab'da mülk-i ʿAcem'de benim gibi
Yoktur bu nazm u nesre kavî-iktidâr olur
Kânî

Tabʿım o bâğbân-ı girân-dest-mâyedir
Kim bir gül istesem bana bir gülsitân virir

Her harf-i şûhu bülbül-i şeydâya nazmımın
Bir gülsitân tebessüm-i gül armağan virir
Nedîm

4 Yediniz: Yedi yıldızı havi olan "benâtü'n-naʿş, dübbü'l-ekber."

ʻArsa-i maʻnâda elhâk yekketâz oldun Nedîm
Esb-i tabʻ-ı çâbikin gittikçe meydân olmada
Nedîm

Zâhirde eğerçi cümleden ednâyız
Erbâb-ı nazar yanında lîk aʻlâyız
Saymazsa hesâba n'ola ahbâb bizi
Biz zümre-i şâʻirânda müstesnâyız
Nedîm

Benim ol şâʻir-i rengîn-hayâl ü nazm-pîrâ kim
Kasîde yâ gazel-gûlukta itsem hâme-cünbânî

Değil maʻnâsı elfâz-ı latîf ü hüsn-i taʻbîrim
İder pür-pîç ü tâb-ı reşk tabʻ-ı nükte-sencânı
Osmânzâde Tâ'ib

Zehî meşşâta-i zînet-fezâ-yı tabʻ-ı nazm-ârâ
ʻArûs-ı bikr-i fikrim reşk-i rebbâtü'l-hıcâl eyler[5]

Ben ol âteş-dem-i nazmım ki olur hussâdın
Hırmen-i nâtıkası berk-i hayâlimle harîk
Nazîm

Kelîm'im hâmemin iʻcâzıdır ahbâb u aʻdâya
Viren geh çâşnî-i ney-şeker geh hükm-i süʻbânı[6]

Mesîh'im nutkumun âsârıdır mevtâ-yı elfâza
Viren geh feyz-i nisânı viren geh mâye-i cânı

Ben ol keşşâf-ı rûşen-tabʻım eyler hüsn-i takrîrim
Misâl-i âyet-i nûr enfüs ü âfâkı nûranî
Râgıb Paşa

Benim ol şâʻir-i nevsâl ü nevʻ-âyîn-i sühân
Tâze mazmûn u meʻânîyle dolu endîşem

Oldu her nutkuma bin dürlü meʻânî muzmer
Kılsa şâye[st]e sözüm ʻarş-ı muʻallâya rakam

Tûr-ı pür-nûr-ı tecellî-i sühândır tabʻım
Yed-i beyzâ-yı kemâlâta ʻasâdır hâmem
Haşmet

5 Hıcâl: Hacelenin cemidir. Rebbâtü'l-hıcâl: Gelin odaları sahipleri olan kadınlar demektir.
6 Ney-şeker: Şeker kamışı. Süʻbân: Büyük yılan.

Hudâvendâ sühân pâyânını buldukta fahriyye
Eğerçi ʻâdet-i nazmâ-verân-ı nükte-pîrâdır

Bilürken kıymet-i kâlâ-yı ʻirfânım huzûrunda
Mübâhâta tesaddî eylemek bîhûde daʻvâdır
Fitnat

Tabʻım âyîne-i ilhâm-ı füyûzât-ı Hudâ
Bana keşfoldu bu sûretle hafâyâ-yı sühân
Sünbülzâde

Tûtî-i tabʻım ki mevhûmât-ı gaybı şerh ider
Gûyyâ câsûs-ı bezm-i ʻâlem-i vâlâ gibi

Ben o gavvâs-ı bün-i deryâ-yı feyz ü dânişim
Her sözüm olsa ʻaceb mi lü'lü-i lâlâ gibi
Fâzıl

Şâʻir-i muʻcize-perdâz-ı cihânız şimdi
Öyle yârân gibi Fâzıl müteşâʻir değiliz
Fâzıl

Öyle bir ʻankâ-yı maʻnâyım ki sayda tabʻımı
Şâh-ı endîşem hümâ-yı şâhbâz eyler bana

Kalbim ol âyîne-i vahy-irtisâm-ı ʻaşk kim
Tûtî-i Cibrîl'i dest-âmûz-ı râz eyler bana
Şeyh Gâlib

Tarz-ı selefe tekaddüm ittim
Bir başka lugât tekellüm ittim

Gencînede resm-i nev gözettim
Ben açtım o genci ben tükettim

İn dem ki zî-şâʻirî eser nîst
Sultân-ı sühân menem diğer nîst
Şeyh Gâlib

O ʻankâyım ki hîç kâf-ı kabâda şöhretim yoktur
Hümâ-yı himmetim bâd-ı hevâya rağbetim yoktur
Kalâyî Refî

Ben Süleymân'ım Fehîmâ kişver-i eşʻârda
ʻArş-ı Belkîs-i hayâl şimdi nişîmendir bana
Süleyman Fehîm

Hüner iklîmini benden ziyâde var mı fethitmiş
Değilken necm-i devlet tâli'imle iktirân üzre

N'ola da'vî-i i'câz eylese ma'nî-i endîşem
Tebessüm resmider isterse çeşm-i hûn-feşân üzre

Dilerse bir fısıltıya yazar âvâze-i ra'di
Dilerse kûh-ı Elbürz'ü çizer berk-ı çehân üzre

İzzet Mollâ

Şevk ile başladı cevlâna kümeyt-i hâmem
Ki benim fârisi deşt-i hüner ü 'irfânın

Şöhret-i nazm-ı cihan-gîrim unutturmuş idi
Halka Hallâk-ı Ma'ânîsini Isfahân'ın

Osmân Nevres

Şâ'ir-i mazhar-ı ilhâm-ı Üveysî-nefesim[7]
Kâm-ı feyz-i sühânimden geliyor bûy-ı Karen

Nefha-i Rûh-ı Kudüs'ten be-füyûzât-ı Hudâ
Tıfl-ı ma'nâya olur bikr-i dilim âbisten

Tayyider menzil-i mazmûnu semend-i tab'ım
Çekmeden râh-ı mezâyâ-yı belâgatte mihen

Aynî

Eylese ikdâr Leylâ kulunu cûdun eğer
Sâye-i lûtfunda gelse tab'ıma tâb ü tüvân

Şöyle merdâne hüner-perdâz olurdu kim sözüm
Fıtnat'ın âsârını eylerdi bî-nâm ü nişân

Leylâ

Leylâ için, Fitnat'ın eserlerini geride bırakmak bir gaye olmuş olacak ki, diğer bir kasidesinde de aynı mazmunu tekrarlıyor:

Lîk lûtfunla tüvân gelse dil-i nâşâda
Fıtnat'ın eylerim âsârını bî-nâm ü nişân

*

Divan şairlerinin, kendilerini İran ve Arap şairleriyle mukayese ederek bunlardan daha üstün olduklarını iddia etmek suretiyle de övündüklerini yukarıda kaydetmiştik. Buna ait birkaç misal verelim:

7 Üveys-i Karenî: Hz. Muhammed zamanında yaşamış, fakat kendini görmemiş evliyadan Yemenli bir zattır.

Hâkânî'yem ben Muhteşem yanımda serheng-i haşem
Hâfız olur leb-beste-dem hâmem idince zîr ü bem
Nedîm

'Urfî-i Rûm Enverî-i 'asr u Hâkânî-i 'ahd
Feyzî-i mu'ciz-dem ü vahy-iktisâb-ı rûzgâr
Nedîm

Yukarıda adı geçen Hâkânî, Muhteşem, Hâfız, Urfî, Enverî, Feyzî meşhur İran şairlerindendir.

Arap şairlerine ait:

Hâme-i mu'ciz-beyânım anların her birine
Bir cevâb ibrâz idüp vâzıh yed-i beyzâ gibi

Hem dahi tâzî lisân üzre ider îcâd-ı nazm
Buhterî vü Ahtal u Bûtayyib ü Bebgâ gibi
Nedîm

TAZALLÜM

Kaside, hususi bir maksatla yazılmış olacağına göre, methi tazammun eden kasidelerin çoğu, methedilen kimsenin lütfuna mazhar olmak içindir. Bu maksatla methedeceği kimseyi öven şair, onun merhametini celbetmek için yalvarmaktan çekinmez. Bu yalvarmanın bazen dilenciliğe kadar düştüğü de vâkidir. Çok kere bunlar fahriye ile karışık bulunur ki, şairin gururu ile çirkin bir tezat teşkil ettiğine dikkat etmemek kâbil değildir.

Taşlıcalı Yahyâ şöyle şikayet ediyor:

N'ola ol şâ'iri zemmitse kişi
Halkı cer itmek ola anın işi

Kani bir gâzî-i merd-i bî-bâk
Ki ide şâ'ir-i cerrârı helâk

Uyara nûr-ı çerâğ-ı nazmı
Hârdan pâk ide bâğ-ı nazmı

Sünbülzâde Vehbî de, câize koparmak emeliyle kasideler yazan, tarihler tanzim eden şairler hakkında şunları söylüyor:

Yakışmaz şâ'ire vâdî-i cerrâr
Budur erbâb-ı tab'a pek büyük 'âr

Yazar ba'zı gedâ rüsvâ-yı 'âmı
Zifâf ü mevlid-i hâs u 'avâmı

Yapup târîhler sûr-ı hitâna
Keser çok işler engüşt-i beyâna

Birisi su akıtsa çeşme-sâre
Olur icrâ-yı medhe pâre pâre

İder rîzân o sûye âb-ı rûyun
Sanur bîçâre kim buldurdu suyun

Bir âdem eylese niyyet binâya
Temel vaz‘ eyler evvelce senâya

Olur her mürdenin mersiyye-hânı
Bedenden çıkmadan evvelce cânı

İder nazm-ı kelâmı cerre müncer
O gûne bed-edâ cerrâr-ı ahkar

Gezüp ol der-be-der eshâb-ı câhı
Kapularda okur gûyâ ilâhî

Su’âlin fethidüp her dürlü bâbın
Dilenci torbası eyler kitâbın

Bu ta‘cîzi görüp eshâb-ı hayrât
Zarûrî itti sedd-i bâb-ı hayrât

Bu halden şikayet eden şair, kendisinden bahsederken:

Kasîde gezdirüp bâb-ı ricâle
Tenezzül itmedim cerr ü su’âle

diyor. Bununla beraber o da, hemen her kasidesinde, kendini mübalağalarla methettikten ve felekten şikayette bulunduktan sonra tazallümden kendini alamıyor:

Zarûret ol kadardır kim kazâya râzıyım şimdi
Getürmem ‘akl u fikre gayret-i emsâl ü akrânı

Ah efendim derdimi söyletme itsem ‘arz-ı hâl
Korkarım hışm ile dirsin maksadın şekvâ mıdır

Başıma tenk eylemişti ‘âlemi cevr-i felek
Ben de destârım zemîne urduğum bîcâ mıdır

Eşkıyâ bastı gelüp mahkememi hâkim iken
Buna râzı mı olur Kâdir-i Hâcât-ı Hakîm

Soydu tilki gibi Eski Zağıra halkı beni
Çıkarup postum idince yakamı böyle dü nîm

Peder-i pîri tatar kurdu helâk itti deyu
Kanlar ağlattılar etfâlime mânend-i yetîm

Kâ‘be-i kalbimi Haccâc-ı sitem yıktı meded
Kıl o vîrâneyi lûtf ile efendim termîm

Bu hususta takip edilen yol basittir: Şair evvela bir vesile bularak fahriyeye geçecek, kendisinin bütün şairlerin üstünde olduğunu mübalağalarla ifade ettikten sonra, kıymetinin bilinmediğini kaydederek bahttan şikayet ve feleğe sitemler edecek, nihayet duaya ve niyaza başlayacaktır:

Mesela Nedîm:

Tab'ım o bâğbân-ı girân-dest-mâyedir
Kim bir gül istesem bana bir gülsitân virir

beytiyle başlayarak kendini methettikden sonra şunları söyler:

Ammâ hemîşe baht-ı dagilbâz neyleyim
Tab'-ı bülendime halecân-ı nihân virir

Ağyâra câm sunsa sipihr-i sitîze-kâr
Ben zâra âb-ı tîg-ı gam-ı hûnçekân virir

Şekvâyı koy Nedîm ki elbet bu rûzgâr
Üşküste fülk-i kâmına bir bâd-bân virir

Sen gayri destin aç yürü bir âstâne kim
Şâh ü gedâya matlabı ol âstân virir

Muhtelif şairlerden:

Belîğ'den:

Dest-i ahbâbda gâhîce görürdük evvel
Şimdi dükkânçe-i sarrâfta görmem diremi

Ser ü sâmânını hem-sâyelerin gördükçe
Beni tevbîh ile öldürdü 'ıyâlin sitemi

Kalmadı hîç satacak bende hünerden gayrı
Bulamam beytime bir müşterî-i pür-himemi

Böyle lâyık mı Belîğ'in kala aç ü 'üryân
Bâ-husûs ola senin gibi veliyyü'n-ni'âmı

Nâbî'den:

Bu pîrlikte benim çâre-sâzım ol tâ kim
Senin de çâre-i kârın göre Hudâ-yı gayûr

Yazık değil mi olam ser-bürehne kîse-tehî
Tamâm-ı müflis-i bî-hânmân garîb-i diyâr

Görüp elinde ilin nukreler tehassür ile
Gözümden eşk akıdup eylerim sitâre şümâr

Sezâ mıdır ki olup derd-i ye's ile hasta
Vücûdum eyliye zerrîn tahassür-i dinâr

Sâmî'den:

Mâmelek gitti tenim kaldı zebûn u ʻüryân
Zîb-i dellâl-ı mezâd oldu kabâ vü destâr

Hâsılı lûtfuna her vech ile muhtâc oldum
Eyleme bendeni mahrûm-ı ʻatâ-yı bisyâr

Sâbit'ten:

Esb-i hırsı çekeriz âhûr-ı istiğnâya
Semt-i cerre boşanur eylesek irhâ-yı ʻinân

Kösteği kırsa da maʻzûrdur ol maʻnâda
Köhne pâbend-i tevekkülde durur mu hayvân

Kocalıkta silinüp arpalığı nâçârın
Kaldı ıstabl-ı riyâzette ne arpa ne saman

Sâbitâ şimdi mübârek ramazân günleridir
Aç daʻvâcı gibi eyleme feryâd ü figân

Nedîm'den:

Cihânda sen gibi müşfik efendisi varken
Yazık değil mi kala böyle bîkes ü bikâr

Mukayyed olmıya bir kâr ile bu ʻâlemde
İde derûnunu sevdâ-yı hâm ile âzâr

Seyyid Vehbî'den:

Hasret-keşin kemîne kulun eski muhlisin
Vehbî ki bâb-ı ʻizzetin eski gulâmıdır

Haşmet'ten:

Akçe yok nişliyeyim kîse-i sad-çâkimde
Gazel almaz o perî ben de ne yapsam bilmem

Zulmet-i şâm-ı küdûret ile geçti vaktim
Subh-ı ümmîdimi göstermedi gerdûn bir dem

Fıtnat Hanım'dan:

Mülk-i mevrûsem oldu hâkister
Kalmadı ne lühâf u ne bister

Meskenim oldu deyu vîrâne
Bûm-veş başlamışken efgâne

Didiler devlet ile Şâh-ı cihân
Oldu bir lâhza hânene mihmân

Hânene itti çünki vaz'-ı kadem
Fıtnatâ müjde sana çekme elem

Komaz elbette ol seni mahzûn
Lûtf u ihsân ile ider memnûn

Sürûrî'den:

Evliyâ-yı ni'âmın hânına hâzır oluruz
Her ziyâfet-gede-i da'vete nâzır oluruz

Bir boğaz tokluğuna kâni'iz ancak o da yok
Gerçi kim maskara-i bezm-i ekâbir oluruz

Abdülhalîm Gâlib'den:

Vücûdum kapladı fakr âteşi yaktı dil ü cânım
Kalenderlikte çıktı dûd-ı âhım 'arş-ı a'lâya

Hudâ hakkı içün ben aç kalurdum günc-i mihnette
Ahibbâ astika celbitmeseydi gâhî lokmaya

Kalâyî Refî'den:

Bendene saffü'n-ni'âl-i bende-gân içre eğer
Yer bulunmazsa beni gam eyler elhak serserî

Olmuyor hîçe kanâ'at itme ey kân-ı kerem
Yoksa tasdî' itmez idim 'aynı cerrâr-ı cerî

Osmân Nevres'ten:

Dem-güzârım dokuz aydan beri bîçîz ü ma'âş
Rikkat eyler taş erir hâlimi itsem tefhîm

Sormadı rikkat ile kimse benim hâlimi kim
Taş mı yuttum 'acabâ hâk mi ittim telhîm[1]

Ben melek gibi hevâdan mı te'ayyüş iderim
Sîr ider mi şikem-i âdemi yâ bâd-ı nesîm

Şeref Hanım'dan:

'Arz-ı hâle idemezdim cür'eti
İtmese yağma zarûret tâkati

Çâresiz kaldım efendim neyleyim
Sen dururken kime hâlim söyleyim

Yok ma'âş u meskenim şekl-i melek
Çün beşer halkolmuşum her şey gerek

1 Telhîm: Yutturmak. Yutmak yerine kullanılmış.

Eyledi gerçi Hudâ-yı zülminen
Mâlik-i gencîne-i nakd-i sühân

Kimseye kalp akçe denlü geçmiyor
Bir pula bin beyti alup satmıyor

Leylâ Hanım'dan:

Âh ben 'âcizenin münfıkı olan pederim
Deşt-i hasrette kodu bizleri böyle tenhâ

Ya'nî dâ'î-i kadîmin Moravîzâde fakîr
Sağ ol ey Pâdişeh'im eyledi 'azm-i 'ukbâ

Kalmadı külbe-i ahzânda metâ'-ı köhne
Guramâ eylediler her ne ki varsa yağma

Beni Hak eylemeyüp gayrı kapuya muhtâc
Olmayım tâ-be-kıyâmet der-i lûtfundan dûr

RİNT VE ZAHİT

Rint ve zahit divan edebiyatında boğaz boğaza gelen birbirine zıt iki tiptir.

RİNT

Bu, divan şairlerinin hüviyetidir. Divan şairleri, şahsen nasıl bir hayat takip ederlerse etsinler, daima dünya alayişinden uzak bulunmak, maddeye kıymet vermez görünmek isterler. Onlar için cihanın bir pula değeri yoktur. Daima rintlikten bahsetmeleri, laubali ve derbeder görünmeleri bundandır. Ağzına bir katre içki koymayanların bile, zaman zaman meyhaneden, şaraptan ve sâkîden bahsetmeleri de, yalnız bazı hakikatleri tasavvufi remizlerle ifade etmek istemelerinden değil, belki rint ve derbeder görünmek arzusuna uymalarındandır:

İç bâde güzel sev de ne dirlerse disünler
Meyhânede yat evde ne dirlerse disünler
İzzet Mollâ

İç bâde güzel sev var ise ʻakl u şuʻûrun
Dünyâ var imiş ya ki yok olmuş ne umûrun
Ziyâ Paşa

Ben kimim bir rind-i şeydâ meskenim meyhânedir
Duhter-i rez mahremimdir hem-demim peymânedir
Rûhî

Yok zerre denlü minnetim ey baht-ı bed sana
Meylim ne tâc u tahta ne tâk u rivâkadır
Rûhî

Sôfî senin olsun yürü var gerdiş-i tesbîh
Biz rîndleriz gerdiş-i peymâne bizimdir

Kimdir bizi men' eyliyecek bâğ-ı cinândan
Mevrûs-ı pederdir gireriz hâne bizimdir
Nâbî

Biz rind-i fenâ-meşreb-i cânâne-perestiz
Kâlû belâda cûr'a-keş-i câm-ı elestiz
Nâbî

Böyle rindane bir eda ile söylenmiş hayli manzumeler vardır:

Virmez bize kasvet hezeyân-ı mütevellî
Âzâde-serânız ne mü'ezzin ne imâmız
Lâ

Bu rindane tavır, şairi istiğnanın son haddine vardırır. Dünya nimetlerinin ve bütün kıymetlerin hepsine yuf çektirir:

Rûhî'nin:

Sanman bizi kim şîre-i engûr ile mestiz
Biz ehl-i harâbâttanız mest-i elestiz

mısralarıyla başlayan terkib-i bendi, bu kâbil manzumelerin en güzelidir:

Yuf hârına dehrin gül ü gülzârına hem yuf
Ağyârına yuf yâr-ı cefâkârına hem yuf

Zî-kıymet olunca n'idelim câh u celâli
Yuf anı satan dûna hırîdârına hem yuf

'Ârif kim ola müdbir ü nâdân ola mukbil
İkbâline yuf 'âlemin idbârına hem yuf

Çerh-ı feleğin sa'dine vü nahsine lâ'net
Kevkeblerinin sâbit ü seyyârına hem yuf

Şeyh Gâlib'den:

Billâh yuf bu şu'bede-i hîçkâra yuf
Yuf kadr-i câh ü tantana-i iştihâra yuf

Pâşâ ki bulmıya ser-i maktû'una kefen
Ol tûğ-ı tumturâk-ı 'alem-i'tibâra yuf

Bu istiğnanın muhtelif tezahürleri vardır:

Fâzıl'dan:

Biz ahter-i sa'âdeti görmüş geçürmüşüz
Engüşt-i mühr-i devleti görmüş geçürmüşüz

Ne havf-ı nâr var u ne cennet ümmîdi var
Biz vak'a-i kıyâmeti görmüş geçürmüşüz

Gerdûn sanmasun bizi leb-teşne-i ümîd
Biz cûybâr-ı 'izzeti görmüş geçürmüşüz

Bu hâl, şairi harabatiliğe kadar götürür:

Sürûrî'den:

Hâne-berdûş-ı cihânız evi sattık da yedik
Şimdilik her gice bir yerde müsâfir oluruz

Devrin adaletsizliği, insanların vefasızlığı, şair için daimî bir şikayet mevzuudur. Hatta bazan bu hâl, onu insanlardan nefret edecek dereceye bile götürür:

Belîğ'den:

Ayakta ehl-i hüner sifle evc-i rif'atte
Nizâm-ı kâr-ı cihân bir 'aceb temâşâdır

Tâ'ib'den:

Halktan gönlümün ol mertebedir vahşeti kim
'Aksim âdem deyu mir'âta nigâh eyliyemem

Nâbî'den:

Bir devrde geldik ki 'azîzân unutulmuş
Tutmuş yerini hurd ü büzürkân unutulmuş

Gitmiş nemeki mâ'ide-i hân-ı vefânın
'Âlemde hukûk-ı nemek ü nân unutulmuş

Nâdânlık olup mu'teber ebnâ-yı zamânda
Hattı bozulup nüsha-i 'irfan unutulmuş

ZAHİT

Bu da, ham sofunun hüviyetidir. Rintliği şiar edinen divan şairi, zahitten hiç hoşlanmaz. Her hadiseye çatık kaşla bakan, her mubahı haram sayan, her hükmü, kafası ile denk olan kara kaplı kitaptan çıkaran ham ve kaba sofu, onun menfurudur. O bilir ki, her tabii harekete "Günahtır!" diye şehadet parmağını kaldıran zahidin hususi hayatı, kitabının kabı gibi karadır.

İşte kendini arif addeden divan şairi için, hiçbir müsamaha kabul etmeyen bu riyakâr sofuya ta'netmek, bir âdet hükmüne girmiştir:

Sadâ-yı ney harâm olsun didin ey sôfi-i sâlûs
Yele virdin hilâf-ı şer'ile nâmûsun İslâmın
Bu endâm ile vecdiyyâttan dem urmak istersin
İlâhî ney gibi sûrâh sûrâh olsun endâmın
Fuzûlî

Zâhid ol sıklet ile uçmağa hâzırlanma
Çıkar ol cübbe vü destârı birâz hiffet bul
Bâkî

Koyup tesbih-i mercânı seni kim dinler ey vâ'iz
Mufassal kıssa başlarsın garîb efsâne söylersin
Rûhî

Varmaz erbâb-ı safâ meclisine ey vâ'iz
Ağlamış sûretine kimse heves-nâk değil
Rûhî

Sevâd-ı sübha-i saddâne şeyh-i sâlûsun
Hakîkate nazar olunsa yüzü karesidir
Rûhî

Esîr-i dâne-i zerk oldu zâhid-i kallâş
Elinde dâm-ı riyâdır çevirdiği tesbîh
Nef'î

Zâhid bizi kor gayre satar şimdi riyâyı
Duymuş bizi kim mu'tekid-i bâde-fürûşuz
Nef'î

Hırka vü tâc ile zâhid kerem it sıkleti ko
Âdeme cübbe vü destâr kerâmet mi virir
Şeyhülislâm Yahyâ

Huccetle senindir bilürüz savma'a zâhid
Fermân-ı şeh-i 'aşk ile meyhâne bizimdir
Nâbî

Zâhid ne kadar 'ayb ile yâd itse de rindi
Bestir ana ol hüsnü ki sâlûs değildir
Nebî

Zâhid yürü var savma'ada çille-nişîn ol
Sen meykedenin zevk u safâsın ne bilürsün
Nâbî

Setr içün zâhid-i âlüfte-meniş bâdesini
Perde eyler der-i meyhâneye seccâdesini
Sâbit

Dokunup pâyı döküldü sâgar
Devletin tepti yine zâhid-i har
Sâbit

Zâhidâ ma'zûr tut cildinde sıklet var birâz
Gılzetin fehmolunur hacm-ı kitâbından senin
Nedîm

Zâhid bu bürûdetle eğer dûzaha girsen
Bir lûle duhân içmeğe âteş bulamazsın
Sırrî İbrâhîm

Efendi kanlı bıçaklıydı câm ü sâkî ile
Ne oldu zâhide şimdi enîs ü hem-demdir
Râgıb Paşa

Tecellî neş'esin ehl-i şikem idrâk kâbil mi
Behişt andıkça zâhid ekl ü şürbün lezzetin söyler
Râgıb Paşa

Nush ider zâhid-i bed-lehce 'abes rindâne
Bilse bu zevki bozar tövbeyi 'ukbâda nasûh
Sünbülzâde Vehbî

Zâhidi hasret-i mey şöyle za'îf eyledi kim
Elde tesbîh u 'asâsı salâvat ile yürür
Lâ

MUAMMA VE LUGAZ

Lugaz bilmece demektir. Muamma ise bir isim gizleyen bilmecedir.

MUAMMA

Muammanın, gerek tertibi gerek halli için muhtelif usûller vardır. Bu usûllerle, ismi terkip eden harfler toplanarak isim bulunmuş, muamma halledilmiş olur. Muammanın halli müşkül olduğu için, şairler muammaların başlarına delalet ettikleri isimleri kaydederler.

Bende yok sabr u sükûn sende vefâdan zerre
İki yoktan ne çıkar fikridelim bir kerre

"Nâ" ve "bî" edatları yoku ifade ederler. İkisi bir araya gelince "Nâbî"nin adı çıkmış olur.

Sen bizi bî-âşinâ zannitme ey hûrî-likâ
Meclis-i 'âlemde kalmaz âşinâ bî-âşinâ

İkinci mısraın sonundaki "âşinâ bî-âşinâ" kelimelerinden birincisinin sonu ile ikincisinin ilk hecesi birleştirilirse yine "Nâbî" çıkar. Bu iki muamma da Nâbî'nindir.

Miyân-ı nev-nihâlân-ı çemenden
O bâlâ kaddi çekseydim kenâra
Sünbülzâde

"میان" kelimesinden, "bâlâ kad" vaziyetinde olan harf kenara çekilirse "امین" ismi meydana çıkmış olur.

Şâh-ı tûbâ serv-i kaddinle gelürse bir yere
Her gören cânâ olur elbet taraftârın senin
Sünbülzâde

"Tûbâ" kelimesi eski harflerle "ط" ile başlar. "Serv-i kad" de uzunluğundan kinaye olarak "ا" harfine delalet ediyor. Bu suretle "طا", ikinci mısraın başındaki "هر" edatına taraftar olunca, yani birleşince "طاهر" adı meydana çıkmış oluyor.

Bir muamma daha:

Sefînenin başı girse limâna
O memdûhun ismi çıkar meydâna

"Sefîne" kelimesinin başında "س" harfi vardır. "Limân" eski harflerle "لمان" şeklinde yazılır. İkisi birleşince "سليمان" "Süleyman" olur.

LUGAZ

Sünbülzâde Vehbî'den:

Nedir kim ol iki yüzlü münâfık
Nümânân çihresinde levn-i 'âşık

Gezer dünyâyı hem bî-dest ü pâdır
Mukîm-i hâne-i ehl-i gınâdır

Te'âlallâh nedir anda bu kudret
Yemez içmez virir dünyâya ni'met

Gehî müslim kıyâfetle be-dîdâr
Gehî şekl-i frengîde nümûdâr

Kırılsa pâre pâre olsa ammâ
Zarar gelmez ana bir türlü kat'â

Yalar zîr-i zemînde hâke yeksân
Semâda adıdır mihr-i dırahşân

Eğer kim olmasaydı kalbi fâsid
Cihânda olmaz idi kadri kâsid

Yeter vasfeyledin ol bî-vefâyı
Yanından gitmese virmez safâyı

Şair bu bilmece ile "altın"ı kastediyor.

Halk arasında da birçok bilmeceler tertip edilir:

Bir küçük fıçıcık
İçi dolu turşucuk

gibi ki, bununla da "limon" kastedilmiştir.

MEFHUMLAR

Tabiat – Kadın ve Aşk – Türk ve Anadolu –
Vatan ve Millet – İstanbul

TABİAT

Divan şairi için tabiat, hüner ve marifet göstermeye bir vesileden ibarettir. O, tabiatı, hakiki manzarasıyla ve kendi gözü ile görmekten fazla, kitap çerçevesi içinde ve kendinden evvel gelen üstatların gözü ile görmeye çalışır. Bu noktadan hareket eden şair için yapılacak iş, tabiatı tasvir vesilesiyle sanatına yeni bir zemin bulmak ve bu hususta üstünlük gösterebilmektir.

Bu hususta şairlerin ne kadar iptizale düştüklerini göstermek için çok karakteristik bir misal verelim:

Şair, gökyüzündeki ay ve güneşi tasvir edecektir. Tabiata bakmaya ve kendi intibaını tespite ihtiyaç yoktur. Çünkü daha evvel gelen şairler bu tasviri yapmışlar ve klasik bir örnek bırakmışlardır. Yapılacak iş, bu kelimelerin yerini değirtirerek aynı mazmunu tekrar etmektir. İşte:

Tekye-i çerh-i lâciverd içre
Bildiniz mi nedir bu şems ü kamer
Pîr-i dehrin iki civânıdır
Birin akşam koçar birini seher
Behiştî

Cilve-gâh-ı sipih-i fânîde
Bildiniz mi nedir bu şems ü kamer
İki tâvûs-ı bâğ-ı vahdettir
Biri akşam uçar birisi seher
Behiştî

Hayme-i çerh-i lâciverd içre
Bildiniz mi nedir bu şems ü kamer
İki kâse şerâbıdır dehrin
Birin akşam içer birini seher
Şâmî

Tekye-i lâciverd-i çerh içre
Bildiniz mi nedir bu şems ü kamer
Pîr-i dehrin iki çerâğıdır
Birin akşam yakar birini seher
Fuzûlî

Bâğ-ı kudret nezâresine meğer
İki revzen olup bu şems ü kamer
Bâğbân-ı sipihr-i hoş-bîniş
Birin akşam açar birini seher
İzzetî

Ey olan âşinâ-yı ʻilm-i ledün
Anladın mı nedir bu şems ü kamer
Bahr-ı tevhîde oldular gavvâs
Biri akşam dalar birisi seher
Dânişî

Seyr-i mahbûbdur murâdı hemân
Bildiniz mi nedir bu şems ü kamer
Seyr-i gerdûne iki revzen-bir
Birin akşam açar birini seher
Dânişî

Dest-i meşşâta-i sipihr üzre
Anladın mı nedir bu şems ü kamer
İki âyînedir zen-i dehre
Birin akşam tutar birini seher
Dânişî

Mevlevî-hâne-i semâda ʻaceb
Bildiniz mi nedir bu şems ü kamer
Misl-i Tebrîzi vü Celâlüddîn
Biri akşam döner birisi seher
Yüsrî

Tarf-ı tâc-ı sihipr-i ser-keşte
Bildiniz mi nedir bu şems ü kamer
İki güldür riyâz-ı kudretten
Birin akşam takar birini seher
Yüsrî

Çerh-i gaddâr-ı merdüm-âzârın
Meh ü hurşîd elinde iki siper
Def içün tîr-i âh-ı ʻuşşâkı
Birin akşam tutar birini seher
Yüsrî

Sanma dîvâr-ı tekye-i çerha
Asılur dem-be-dem bu şems ü kamer
Şeyh-i dehrin iki kudûmudur
Birin akşam çalar birini seher
Fennî

Çemen-i ahdar-ı sipihr içre
Anladın mı nedir bu şems ü kamer
Gülşen-i dehrin iki goncesidir
Birin akşam açar birini seher
Neylî

Garaz-ı pîr-i çerhi bildin mi
Asmadan dü çerâğ-ı şems ü kamer
Türbe-i Mustafâ'ya taʻzîmen
Birin akşam yakar birini seher
Neylî

Kubbe-i lâciverd-i dehr içre
Bildiniz mi nedir bu şems ü kamer
Pîr-i dehrin iki gıdâsıdır
Birin akşam yutar birini seher
Refî'î

Bununla beraber, bazen işitilmemiş şeyler söylendiği de vâkidir.
Bir tulû tasviri; Âhî'den:

Meğer bir subh kim bu zâl-i gerdûn
Sipihrin dâmenin kılmıştı pürhûn

Meğer kim vazʻ-ı haml itmiştî nâhîd
Anınçün kan içinde doğdu hurşîd

Doğurdu subh-dem bânû-yı devrân
Bir altun başlı sırma saçlı oğlan

Bir gece tasviri; Nebî'den:

Bir şeb ki inâyet-i ilâhî
Zeynitmiş idi bu bârgâhı

Ahterle sipihr olup müzehheb
Zer-câme ile satardı kevkeb

Bu köhne serâ-yı âbnûsî
Giymişti lebâce-i ʻarûsî

Şeb salmış idi cihâna sâye
Meh yakmış idi çerağ pâye

Olmuştu çerâğ-ı mâh-ı enver
Meş'al-keş-i kârvân-ı ahter

Olmuştu o şâm-ı cennet-âsâ
Pür-neşve-i feyz-i heft-mînâ

Âyîne-i mihr olup şikeste
Dîvâra yapıştı ceste ceste

Bir sabah tasviri; Nâbî'den:

Yıkandı çün ol şeb-i mükevkeb
Sâbûn-ı kamerle câme-i şeb

Çıktı şeb-i tîre câmesinden
Ruh-sâre-i rûz oldu rûşen

Çârûb-ı eşi'a târ-ı bâmı
Hep sildi süpürdü gerd-i câmı

Zerrin topu urdu dâver-i bâm
Yüz tuttu harâba kal'a-i şâm

Kasr-ı şeb olup yere berâber
Meydân-ı cihân açıldı yekser

Ref'eyledi secdeden serin hûr
Subh okudu vird-i sûre-i nûr

Bir sabah tasviri; Zâtî'den:

Seher-gâh âftâb-ı 'âlem-ârâ
'Urûc itti göke mânend-i 'Îsâ

Dehân-ı hûttan san çıktı Yûnis
Cihân halkıyle geldi oldu mûnis

Divan şiirinde tabiat, kasidelerin nesib kısmında ve bir de mesneviler arasında bulunur. Bu en fazla bahar veya kıştır. Böyle bir nesibi ihtiva eden kasideler "bahariyye" veya "şitaiyye" adını alırlar. Mesnevilerde de "der-vasf-ı şita" veya "der-vasf-ı bahar" gibi başlıklarla geçer. Ayrıca "tulû", "gurup", "şeb" ve "seher" tasvirlerine de rastlanır.

BAHAR

Divan şairi için, bahar tasvirinde:

a. Sanat zemini esastır.

b. Bahar sevinmeye ve sevincini izhar etmeye vesiledir.

c. Bahar bir sultandır. Ordusunu toplamış, kış sultanına hücum ederek onu mağlup etmiştir.

Şimdi bunları gözden geçirelim:

Sanat Zemini

Bahar kelimesi, çok tabii olarak "gül", "bülbül", "lale", "sünbül", "çemen", "nesim" gibi kelimeleri hatıra getirir. Bu suretle "muraat-ı nazir" sanatı kendiliğinden meydana gelmiş olur.

Fakat şair bu kadarla iktifa etmeyecektir. O, bu basit kelimelerle, yahut bunların benzerleriyle sanatın son merhalesine erişmeye çalışacaktır:

Sâbit'ten:

Akıttı künklerinden ʿurûk-ı eşcârın
İdüp su yolların Üstâd-ı lem-yezel taʿmîr

Der-i bahârda gül-mîh-i zîb olan gül-i ter[1]
Şitâ kapusuna mîh oldu eyledi tesmîr[2]

Sâmî'den:

İdince berd-i ʿacûzun ketân-ı berfini mahv
Zemîne sündüs-i hazrâ geyirdi mâh-ı bahâr

Olup müsebbih-i "kâne mizâcühâ kâfûr"[3]
Tilâvet eylemede su gibi leb-i enhâr

İfâza-i "vemine'l-mâ'i külle şey'in hay"[4]
Füsürde cism-i nebâtâta oldu rûh-nisâr

Dehen-küşâ-yı neşât u tarab olup gonce
Çemende hande-i dendân-nümâ ider izhâr

Gül-i sefîd misâl-i beyâz-ı kâse-i Çîn
İçinde jâle çü şîr-i behişt-i feyz-âsâr

Sànur gören sarı verdi yanında kar topunun
Sarındı şûh-ı bahâr altun uçlu bir destâr

Kelîm-i tabʿa olur hem çü Vâdî-i Eymen
Firâz-ı nahl-i gül-i sürhden tecellî-i nâr

Fezâ-yı bâğda teşmîr-i sâk idüp her serv
Temâm-ı şevk ile az kaldı k'eyliye reftâr

Bâkî'nin:

Rûh-bahş oldu Mesîhâ-sıfat enfâs-ı bahâr
Açtılar dîdelerin hâb-ı ʿademden ezhâr

Tâze cân buldu cihân irdi nebâtâta hayât
Ellerinde harekât eyleseler serv ü çınâr

1 Gül-mîh: Kapılarda mıh altına konan pul.
2 Tesmîr: Çivilemek.
3 Sure-i Dehr'den: "ان الابرار يشربون من كأسٍ كان مزاجها كافوراً" mânâsı: Ebrardan olanlar, kâfur gibi su ile karışık şaraptan içerler.
4 Sure-i Enbiya'dan: "وجعلنا من الماء كل شيء حي" mânâsı: Ve her şeyi su ile diri kıldık; yani yarattık.

Döşedi yine çemen nat'-ı zümürrüd-fâmın
Sîm-i hâm olmuş iken ferş-i harîm-i gülzâr

Yine ferrâş-ı sabâ sahn-ı bisât-ı çemene
Geldi bir kâfile kondurdu yükü cümle bahâr

beyitleriyle başlayan bahar kasidesi de nev'inin muvaffak bir örneğidir.

Fuzûlî'nin:

Hevâ ârâyiş-i gülzâra oldu çihre-küşâ
Bahâr gülşene giydirdi hulle-i hazrâ

Matlalı kasidesi ise, tabiat zemini üzerinde gösterilen hüner ve marifet ile malumat-füruşluğa en güzel bir nümunedir. Şair, bu kasidede bir taraftan sanat göstermeye çalışırken, bir taraftan da zamanında mevcut hakiki ve bâtıl bütün ilimlere temas etmiştir.

Bahara Kaside

Bahar hayattır, İsa'nın nefesi gibi ölülere can, gönüllere ferah verir. Ortalık yeşillenir; gülşende güller açar, bülbüllerin sadası her tarafı doldurur. Servi boylu dilberler gül bahçesinde salınırlar. Bunların seyri insana safa verir. Keder kalmaz; gam dağılır. Gülüp eylenme mevsimi geldi. Felekten kâm alacak dem bu demdir. Gel, gülşene dilber seyrine çıkalım. Ey sâkî! Baharın şerefine durmadan bize mey sun. İşte bahar!

Nef'î'den:

Bahâr irdi yine düştü letâfet gülsitân üzre
Yine oldu zemînin lûtfu gâlib âsmân üzre

Yine her lâle bir şem'-i mu'anber yaktı dûdundan
Sehâb-ı 'anber-efşân oldu peydâ bûstân üzre

Yine çıktı beyâza nakşı her serv-i gül-endâmın
Sarıldı yâsemen şâh-ı nihâl-i ergavân üzre

Çekilse n'ola yârân-ı safâ seyr-i çemen-zâra
Salâya başladı mürg-ı çemen serv-i çemân üzre

Nef'î'den:

Esti nesîm-i nevbahâr açıldı güller subh-dem
Açsun bizim de gönlümüz sâkî meded sun câm-ı Cem

İrdi yine ürdîbehişt oldu hevâ 'anber-sirişt
'Âlem behişt ender behişt her gûşe bir bâğ-ı İrem

Gül devri 'ayş eyyâmıdır zevk u safâ hengâmıdır
'Âşıkların bayrâmıdır bu mevsim-i ferhunde-dem

Nedîm'den:

Gel ey fasl-ı bahârân mâye-i ârâm u hâbımsın
Enîs-i hâtırım kâm-ı dil-i pür-ızdırâbımsın

Dehân-ı gonceyi bâz it zebân-ı sevseni ter kıl
Şikest-i tövbeye dahlidene hâzır cevâbımsın

Gülistândan nümâyân ol çü ma'nâ-yı bülend ey serv
Bu mevzûn kad ile hakkâ ki beyt-i intihâbımsın

Açıl ey fasl-ı dey sen gülsitânlardan açılsun gül
Terennüm eyle bülbül mutribim çengim rubâbımsın

Salındın şöyle kim yıktın beni ey ar'ar-ı âzâd
Seni gördükte sandım dilber-i 'âlî-cenâbımsın

Gülüm şöyle gülüm böyle dimektir yâre mu'tâdım
Seni ey gül sever cânım ki cânâna hitâbımsın

Bahar Sultanı

Bahar bir sultandır. Mevsimi gelince kış ordusuna hücum eder ve onu kovarak hükümranlığını bütün cihana ilan eyler. Çemende tahtını kurarak zevk ve safaya başlar:

Sâmî'den:

Ceyş-i sermâya hücûm eyledi sultân-ı rebî'
Eyleyüp kar topunu deşt-i çemende îcâd

Bezmi gülşende kurup nahl-i gülü çenk idicek
Başladı nağmelere mürg-ı terennüm-mu'tâd

Sünbülzâde Vehbî'den:

Şeh-i nevrûz çıktı tahta sahn-ı gülsitân üzre
Kuruldu nahl-i gülden sâyebânlar bülbülân üzre

Değil ebr-i bahârın sâyesi sultân-ı nevrûzun
Felek kurdu bu mevsimde otâğın bûstân üzre

Önünde tûğ-ı şâhî çektirir dârây gülşende[5]
Sefer itmiş cihân-âbâddan gül-pâygân üzre

Geçürdü âb-ı berf-âsâ zemîne bozdu tâbûrun
Atup kartopların bir bir sipâh-ı mihr-i cân üzre

Bâkî'den:

Döşedi mihr-i felek yolları dîbâlar ile
İtti teşrîf çemen mülkünü sultân-ı bahâr

Subh-dem velvele-i növbet-i şâhî mey ü gül
Savt-ı mürgân-ı hoş-elhân ü sadâ-yı kühsâr

5 Dârây: Allah, mecazen padişah.

Bazen mesela zambak, çiçeklerden mürekkep askere serdar olur. Sanavber tuğunu diker. Ağaçlar da çemende çadırlar kurar:

Bâkî'den:

Farkına bir nice per takınur altun telli
Hayl-i ezhâra meğer zanbak oluptur serdâr

Dikti leşger-geh-i ezhâra sanavber tûğun
Haymeler kurdu yine sahn-ı çemende eşcâr

Bazen bulut askeri, akın yaparak ortalığı yağma eder:

Leşker-i ebr çemen mülküne akın saldı
Durma yağmada yine niteki yağı Tatar

Bazen gül, baharı temsil ederek sultan olur:

Nef'î'den:

Bahâr irdi yine bâğa döşendi nat'-ı jenkârı
Yine sultân-ı gül itti müşerref taht-ı gülzârı

Fuzûlî'den:

Çemen eyâletine oldu nasb hüsrev-i gül
Hevâya ebr-sıfat hükmün itmeğe icrâ

Yazıldı sebze-i nevhîzden hat-ı ahkâm
Çekildi sâye-i matbû'-ı servden tuğrâ

Bazen de sümbül, yine baharı temsil ederek serdar veya hükümdar olur:

Sâbit'ten:

Rüstem-âsâ dağıtup gürz ile cem'iyyetini
İtti Rûyinten-i sermâyı müdemmer sünbül

KIŞ

Tabiata ait tasvirler, hüner ve marifet göstermek için bir vesile olduğuna göre, gösterilecek bu hüner ve marifet, bahar tasvirinde olduğu gibi, evvela sırf sanat zemini olarak kullanılacaktır. Kış, bahar gibi eğlence mevsimi olmadığından bunun yerine, kışın şiddeti, tasvirin mihverini teşkil ederek hadden aşırı mübalağaya varılacak, nihayet kış zalim bir padişah olarak ortalığı tahrip edecektir. O halde kış tasvirinde de:

a. Sanat zemini esastır.
b. Kışın şiddeti tasvirin mihveridir.
c. Kış zalim bir hükümdardır.

Sanat Zemini

Kış deyince evvela kar hatıra gelir. Kar havadan parça parça yere düşer. Bu ak akçeye benzeyebilir. Karla örtülen yeryüzü, kefene bürünmüş gibi görünür. Kar bazen atılmış pamuğu andırır. Bembeyaz olan ağaçların dalları, asâ tutan "yed-i beyza"ya benzeyebilir. Servi ağaçları uzaktan beyaz bir minare gibi görünür. Sular donar. El ayak tutmaz olur v.s.

Divan şairinin muhayyilesine hücum eden bu tedailerle sanatın esası kurulmuş olur.

Bâkî'den:

Ağardı berf ile yer yer çemende cism-i nihâl
Niteki penbe-i dağ ile sîne-i abdâl

Zemîne bâd-i hevâdan çok akçe düştü yine
Pûr itti dâmen-i sahrâyı doldu ceyb-i cibâl

Kadrî Çelebi'den:

Bürehne olmuş iken gülşen erba'în irişüp
Çil akçe saçmadan itti cihânı ehl-i gınâ

Çınârlar yed-i beyzâsın eylemiş izhâr
Tutup 'asâsını mânend-i Hazret-i Mûsâ

Döner şu mâhiye kim sayd-ı dâm olup kalmış
Kenâr-ı bâmda yah-pâreler ki eyler câ

Fâ'izî'den:

Meğer ki mülket-i şâm itti bâğı ebr-i şitâ
Ki serv berf ile oldu minâre-i beyzâ

Atıldı penbe gibi kâh kış kıyâmettir
Gören sanur savurur berfi sarsar-ı sermâ

Ganîzâde'den:

Pir-i çerhın serini eyledi mirrîh tıraş
Berf sanman ki ider mûy-ı sefîdin ilkâ

Âlî'den:

Serve ak düştü rîş-i zâhid-vâr
Sundu âyîne cûy-ı gülşen ana

Ezdi bir kâse içre isfîdâc
Resm-i elvânı kıldı nâ-peydâ

Her bulut sanki bir kebûter idi
Per ü bâlin dağıttı bâz-i hevâ

Sâbit'ten:

Buhâr-ı 'arz değil zîr-i hâkde sevre
'Ale's-sabâh duman attırır şitâ-yı 'anîf

Edirneli Kâmî'den:

Ser-â-ser tükmelerle sîne-i hûbân iliklendi
Dizildi ahter-i seyyâre gûyâ kehkeşân üzre

Seyyid Vehbî'den:

Vaktidir serde idüp kar saçağı destârın
'Âşıka yâr ola sohbet gicesi turran-ümâ

Nazîm Özbek'ten:

Nazar-ı hırsıma berf un görünür cû'umdan
Kar helvâ-yı ketan yirine göründü yemek

Kışa doydum yediğim serdi-i deyden
Kar helvâsı götürsem eve lâzım ekmek

Aşkî'den:

El ayak tutmaz olup titremesin artırdı
Bâdeye düşse 'aceb mi n'ola her pîr-i dütâ

Riyâzî'den:

Dökülen berf değil eskidi sakfı feleğin
Her taraftan ne 'aceb olsa gubârı rîzân

İlmî'den:

Berf sanma çıkarup atmış idi pîr-i sipihr
Gördü sermâyı vaşak kürkünü giydi tekrâr

Kışın Şiddeti

Kışın bahar gibi övülecek bir tarafı olmadığından, buna mukabil kışın şiddeti mübalağalarla ifade edilir:

Fuzûlî'den:

Öyle muhlik şiddet-i dey kim harâret bulmağa
Gördüğü yerde düşerdi odlara hurşîd hem

Öyle kâtı' tîğ-ı sermâ kim lâhtten çıkmağa
Rûh eğer emvâta 'avd itseydi eylerdi sitem

Nedîm'den:

Donar soğuktan efendi semender âteşte
Bir iki gün dahi böyle eserse bu sarsar

Bürûdet öyle ki buzlanmasun deyu lâyık
Konulsa penbeye yâkût pâre-veş ahker

Bursalı Râgıb'dan:

Bu demde serdî-i sermâ o denlü kim bulsa
Mekânın âteş idüp mâhiyân semender olur

Bürûdet eyler idi tâk-ı çerhi şak ammâ
Füsürde âh-ı za'îfân sütân-ı mermer olur

Şeyh Gâlib'den:

Sermâdan olup füsürde mehtâb
Şebnem yerine döküldü sîmâb

Buzdan kınlup sipihr-i mînâ
Düştü yere rîze rîze gûyâ

Âteşte zülâl idüp tekevvün
Dûd eyledi sarsara tahassun

Mâhîleri saydiçün ser-â-ser
Bağlı idi oltalarda ahker

Mirrîhin eli donup şitâdan
Düştü yere hanceri semâdan

Yah-beste olunca çeşm-i giryân
Gözlükle arardı merki merdân

Mey-hârelik oldu zühde hem-ser
Âb-ı hüşk oldu âteş-i ter

Agreb bu ki dondu râh-ı efkâr
Sekteyle gelürdü tab'a eş'âr

Kış Zalimi

Kış bir zalimdir. Yakar yıkar, harap eder:

Nedîm'den:

Şitânın ittiği bîdâdı mülk-i gülşende
Efendi binde birin söylesem dolar defter

Edirneli Râmî'den:

Hevâ-yı zemherîri gönderüp etrâf u eknâfa
Şitâ hükmün yürütmek istedi kevn ü mekân üzre

Sâbit'ten:

Yıkup yakardı nihâlân-ı bâğı cünd-i şitâ
Çemende dest-i teberdârlarda idi harîm

Şeyh Vahyî'den:

Sipâh-ı dey o kadar oldu gâret-efken-i sayf
Ki tîğ-ı reşk ile çâk itti hân-ı yağmâyı

Riyâzî'den:

Yine seyreyle kılıç gibi kışın hiddetini
Döşedi rîk-i revânı yine cellâd-ı zamân

Bazen şiddetli esen rüzgâr, kışı temsil ederek bu zulmü ve bu yağmayı yapar: Fuzûlî'den:

Bâd-ı hazân yetüp harekât-ı şenî' ile
Her yan dıraht rahtini itmişti târmâr

Sarsar hücûm-ı gâret-i bustâna 'azmidüp
Asliyle koymamıştı ağaçlarda berk ü bâr

YAZ

Yaz da, insanı takatsiz bırakan sıcaklığı bakımından, kış gibi mübalağaya müsaittir. Bunlara "temmuziyye" derler. Esasen temmuz şiddetli sıcaklık mânâsındadır.

Sâmî'den:

Temûz irişti cihân gark-ı teff ü tâb oldu
Zemîn harâret ile vakf-ı pîç ü tâb oldu

İdüp kemâl ile germiyyet-i hevâ te'sîr
Çekîde-i 'arak-ı gül-ruhân gülâb oldu

Düşünce pertev-i hurşîd ka'r-ı deryâya
Derûn-ı yemde olan mâhiyân kebâb oldu

O denlü şiddet-i tâb-ı temûz kim zerrât
Cihânda her biri bir kurs-ı âftâb oldu

Bu demde katra-i bârân değil harâretten
O denlü pûta-i gerdûn pür-iltihâb oldu

KADIN VE AŞK

Divan edebiyatında kadın mefhumu, iki noktadan tetkike layıktır:

1. Kadının cemiyetteki mevkii bakımından.
2. Kadına ait tahassüs bakımından.

KADININ CEMİYETTEKİ MEVKİİ

Eski Türklerde, kadının içtimai rolü çok mühimdir. Türklerin, İslâm medeniyeti dairesine girdikten sonra tesir ve nüfuzuna maruz kaldıkları "pederşâhî" aile hayatı, muhtelif ülkelerdeki fütuhat sebebiyle yabancı milletlerle temas, kadının cemiyetteki mevkiini değiştirdi. Gitgide onu tabii ve müşterek hayattan ayırarak, evde ve kafes arkasında mahsur bıraktı. Bilhassa Bizans saltanatına tevarüs ettikten sonra, Türk ictimai hayatında kadının cemiyetteki mevkii büsbütün silindi.

Hiçbir vesika, kadının bu hakir mevkiini, edebî vesikalar kadar ifade ve tespit edemez. Bunları sıralayalım:

1. Kadın melunedir, kaşık düşmanıdır, baykuştur, akreptir:

Evde dirliksiz idim tesmîmden ittim hazer
Ba'dezîn mel'ûne ile imtizâc itsem gerek
Sürûrî

Bir pîre-zen-i zîşt kaşık düşmânı al kim
Virân-kede-i hânede baykuş görünsün
Havâ'î

Masraf-ı beyt ejderiyle uğraşurken rûz u şeb
Akreb-i bânû da bir yan sokmadadır nîşteri
Kalâyî Refî'

2. Saçı uzun aklı kısadır; ahmaktır; sözüne inanmamalıdır.

Sevme anın gibi zen-i rehzeni
Nâkısatü'l-'aklı denî kevdeni[1]
Taşlıcalı Yahyâ

Saçına bağlanup aldanma zenânın sözüne
Sevdiğim 'akl-ı nisâ geh uzanur geh kısalur
Fâzıl

3. Hilekârdır; kötüdür; itimada layık değildir:

Keyd ile zen 'azîzi hâr eyler[2]
Mekr ile fikrini figâr eyler
Hamdullâh Hamdî

Merdi zen mekri kılmasun 'âciz
Zen-i mekkâre kalmasun hergiz
Hamdullâh Hamdî

Zeni pehlû-yi çebden eyledi Hak[3]
Eğrinin hâli eğridir mutlak
Hamdullâh Hamdî

Er isen 'avrete inanma ahî
'Avret âl itti enbiyâya dahi
Hamdullâh Hamdî

Kimi dir bir füsûna uğramasun
Mekr-i zenle cünûna uğramasun
Sâbit

Zenlerin dışlarına aldanma
İçleri dopdolu habâsettir
Mekr ü tezvîr ü fitne vü telbîs
Bunlara san'at-ı verâsettir
Lâmi'î

Bilirim sanma sakın mekr-i zeni
O bulur bilmediğin bir düzeni
Sünbülzâde Vehbî

1 Kevden: Ahmak.
2 Keyd: Kötülük.
3 Pehlû-yi çeb: Sol eğe.

Bu bakımdan felek de kadına benzer:

Değildir kimseye bâkî ider mekri zen-i dünyâ
'Adem suhrâsına Mecnûn giderler sanki Leylâ'dır
Es'ad

Bî-vefâyî-i zen-i dehri görüp ehl-i fenâ
Hayretinden dem-i mevtinde dehen-bâz kalur
Seyyid Vehbî

Ko 'arzitsün felek kâlâ-yi vaslın pîşgâhımda
Zen-i mekkâreye meftûn olursam nâ-civânmerdim
Belîğ

Biz cihânın hıyel-i nakşına meftûn değilüz
Bilürüz mekr-i zeni hâsılı mecnûn değilüz
Râgıb Paşa

4. Vefasızdır; sözüne inanmak deliliktir:

Sakın 'avretten umma mihr ü vefâ
Hamliderler cünûnuna zurafâ

Sakın aldanma 'avretin sözüne
Merd isen bakma anların yüzüne
Râsih

Gerçi yoktur zenânda mihr ü vefâ
Sanma anlar gibi olam hâşâ
Na'tî

5. Yalancıdır; yalandan ağlar:

Zen çerâğ-ı dürûgu virse fürûg
Revganı olur anın eşk-i dürûg
Hamdullâh Hamdî

6. Kapıdan kovsan bacadan iner:

Olar ay ile 'avret bir boyudan
Ki iner bacadan kovsan kapudan
Şeyhî

7. Erkeğe cevr ve cefa eder:

Benî nev'imizden nice derd-mend
Zenânın olur târ-ı cevinde bend
İzzet Mollâ

Zen tekâzâsı yeter ehl-i dilin zevkine sed
Ne kadar olsa da vüs'atli harem dâ'iresi
Manastırlı Nâ'ilî

8. Şeytanın ipleridir:

Hazret-i tâc-dâr-ı habl-i Rahîm
Didi zenlerdürür hıbâl-i Racîm[4]
Hamdullâh Hamdî

Alayişe düşkündür:

Böyledir ittifâk-ı ehl-i dilân
Aldadır zenleri metâ'-ı cihân
Na'tî

Zen gibi şîve-i şehvetle alur dünyâyı
Vaz'-ı haml itme gibi virmede feryâd eyler
Neş'et

Bu telakkide kadınlar da erkeklerle beraberdir. Kendileri de itiraf ederler:

Zeyneb ko meyli zînet-i dünyâya zen gibi
Merdâne-vâr sâde olup terk-i zîver it
Zeyneb Hâtûn

9. Kadın erkekle bir olamaz:

Er olan bir ola kancık ile
Anılur mu keçi kıvırcık ile
Fâzıl

10. Bir kadınla iktifa edilemez:

Olma bir 'avrete ammâ mahsûs
Sana olsun zen-i dünyâ mahsûs
Fâzıl

Ne belâ bir zene mahsûr olmak
Tâze zevk eylemeden dûr olmak

Sen dahi meh gidi tahvîl eyle
Her gice menzili tebdîl eyle

Ola her bâhçede bir lâne sana
Her mahalde dahi bir hâne sana

4 Birinci mısradaki "habl" ip mânâsına geldiği gibi, mecazen rabıta ve "'ahd ü emân" mânâsını da ifade eder. Buna göre birinci mısraın mânâsı "Emân-ı ilâhî" tâcdârı bulunan Peygamber, demek oluyor.
İkinci mısra النساء حبال الشيطان yani "kadınlar şeytanın ipleridir" ki, şeytan erkekleri onlar vasıtasıyla bağlar ve çeker, mânâsına gelen hadise telmih ediyor.

Olasın dâr-ı cihân içre bekâr
Olma ammâ ki hemîşe bî-kâr

Ben de bilmem nice ba'zı hayvân
Ola bir 'avrete mahsûs her ân
Fâzıl

11. Kadın aşkı cehennem azabıdır:

Ey Kerîm ü Rahîm ü ey Gaffâr
Ey mu'în ü Zahîr ü ey Settâr

Beni itme esîr-i 'aşk-ı nigâr
Vekınâ Rabbenâ 'azâbe'n-nâr[5]
Râsih

Kadın düşmanlığı:

Mübtelâ-yı zen olmasun kimse
'Aklına rehzen olmasun kimse

'Avrete meyliden olur mecnûn
'Âkil olur mu hiç ana meftûn
Râsih

Merd isen evde kahbeyi tutma
Ger boyunca batarsa altuna
La'net olsun ana ve mâline de
Mâli mel'ûn ve kendi mel'ûne
Lâmi'î

Ne açık göz o pür-efsûnlardır
Ne başı örtülü mel'ûnlardır
Sünbülzâde Vehbî

Dest-i hınnâ-zedelerden el çek
Giydirirler sana kanlı gömlek
Sünbülzâde Vehbî

Kadın korkusu:

Zennen remîde öyle Refi'â Efendi kim
Hatmitse Mushaf'ı okumaz sûre-i nisâ
Neyzen dimez ki zâhir olur âhırında zen
Evrâka neydemîde yazar itse iktizâ
Hâmî

5 "Rabbimiz, bizi cehennem azabından esirge" mânâsındadır: "وقنا عذاب النار" sure-i Bakara'da mevcuttur.

Enderûnî Fâzıl, kadın tavsifinde bulunmayı ayıp sayıyor:

Şâ'iriz şeyn virir şânımıza
Giremez fâhişe dîvânımıza

Zenneler vasfı değildir kârım
Gerçi hep karnı yarık eş'ârım

KADINA AİT VASIFLAR

Kadın ve kadına ait vasıflarla ona ait tahassüsler, eski edebiyatımızda eksik değildir. Bunlar muhtelif vesilelerle mesnevilerde, hatta kaside ve gazeller arasında da yer bulur. Bunları da gözden geçirelim:

1. Kadın ve kadına ait vasıflarla edebî sanatlara temas edilir:

Ne zîbâdır ol engüşt-i muhannâ pây-ı sâgarda
Sakın dûr itme ey sâkî o zer halhâlı ayaktan
Bâkî

Ne hâcet zîver-i halhâla ey serv-i hırâmânım
Nümâyân sâk-ı billûrunda tavk-ı kumrî-i cânım
Belîğ

Eğer lafz olmasa ma'nâyı bilmek hayli müşkildir
Temâşâ eyle rûy-ı dil-rübâyı zîr-i bürka'da
Belîğ

Didim engüştün hınâdan lâle-gûn olmuş yine
Didi kan dökmekten olmaz mı kef-i kassâb sürh
Rûhî

Gerçi eski devirlerde bazı erkeklerin de parmaklarına ve avuçlarına kına koydukları vâki ise de, her hâlde Rûhî zamanında olmasa gerektir.

2. Kadın ve kadına ait vasıflar, mesnevi tarzında yazılmış büyük veya küçük hikâyelerde vakanın icabı olarak bulunur:

Makâle-i Neylî'den:

Vardı bir şûh-ı duhter-i tersâ
Zülfü gül üzre 'anber-i sârâ

Muharriri meçhul bir makaleden:

Salınup serv-i sehîler gibi dâmen-çîde
Dest-i zîbâsı muhannâ vü mükahhal-dîde

Ser-be-ser kendüyü dîbâ ile tezyîn itmiş
Askılı küpelerin gûşuna perçîn itmiş

Tarz-ı reftârı ile dehri virüp târâce
Giymiş ol gonce-dehen nâka tüyü ferrâce

Âsım'ın *Tuhfe-i Zenân*'ından:

Yaşmak içinde bak kutas başına
Çekme burunla hem kalem kaşına

'Âşıkın cân evini tırnaklar
Âh o yüksek hınâlı parmaklar

'Âşıkın aldırır idi hûşun
Küpesi burmasa eğer gûşun

Hele o trunci gabgabı ter pek
Saframı döndürür o ayva göbek

Şerbetî yaşmağına eyle nigâh
Peçesi öldürür beni her gâh

Topuğun dövmede o gîsûlar
Nâz ider rûzgâra her mûlar

Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk*'ından:

Bâzû-yı latîfi şâh-ı sîmîn
Gûyâ ki hamîri berk-i nesrîn

Engüşt-i sefîdi şem'-i kâfûr
Gülberk-i hınâsı gonce-i nûr

Bâzûları kevser-i muhalled
Engüşteri cevher-i mücerred

Pervîn-i felek ve sâ'ir ahter
Gerdânına beste 'ıkd-i gevher

Gîsûları genc-i 'anber-i hâm
Hâl-i ruhu ana hindû-yı tâm

Pistânı turunc-ı bâğ-ı cennet
Çeşmi o turunca mest-i hayret

Kâ'bın idüp ol perî muhannâ
Düştü ayağa eyâğ-ı sahbâ

Hamdullâh Hamdî'nin *Yûsuf u Züleyhâ*'sından:

İki deycûr-ı târ-ı zülfeyni
Leyl içinde nehâr mâbeyni

Gün gibi doğdu çün o sîmîn-ber
Bildi eksikliğin kul oldu kamer

Bir gümüş levh idi o sîne hemân
O gümüş levha Nakşbend-i cihân

İki resmeylemiş turunce gibi
Bir gül üstünde iki gonce gibi

İki sâ'id iki sebîke-i sîm
Umar andan zekât-ı dürr-i yetîm

Mesnevilerde mevcut bazı kadın tasvirlerinde, kadına ait hiçbir hususiyet yoktur: Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inden:

Cemâlinden güneş düşmüş zevâle
Kemâli bedri döndürmüş hilâle

Gice zülfü sevâdının nedîmi
Seher hüsnü şu'â'ının nesîmi

Sanavber boyu sîmîn bûyu nesrîn
Şekerden dadı şîrîn adı şîrîn

Bu parçada Şirin'in adından başka kadına ait bir hususiyet yoktur. Divan şairleri erkek güzelini de böyle tasvir ederler.

3. Manzum hikâyelerde, mevzu icabı mevcut kadın tasvirleri dışında kalan tasvirler:

İstanbullu Vâhid'den:

Germ olup ol mehlikâ sûz u sadâ-yi sâz ile
Baş açık çözdü saçını raksa girdi nâz ile

Çerha girmiş sanasın hurşîd-i 'âlem-tâbdır
Zühredir ya raksider gökten inüp i'zâz ile

Kebke reftâr öğretir tâvûsa cevlân gösterir
'İşveler ta'lîm ider pervâneye pervâz ile

*

Divan edebiyatında mevcut aşk, alaka, cinsî tahassüs şöyle hülasa edilebilir:

Ne kadar nâzik ü nerm olsa nigârı sevemem
Ne kadar âfet-i cân olsa civânı severim

Bu hissin daha galiz ifade edildiği de vâkidir:

Merd olan eyliye merde rağbet
Şahs-ı nâmerde sezâdır 'avret

Bu hissin tefsiri şudur:

İlahî aşk, en kudretli tecellisini güzel insan çehresinde gösterir:

ʻAşktır mâʼideʹ-i rûhânî
Ki anın lezzetidir vicdânî

ʻAşktır nûr-ı tecellî-i Celâl
Rûy-ı hûbânda ider ʻarz-ı Cemâl

Mazhar ol ʻaşk-ı safâ-âyîne
Rûh-ı cânândır ana âyîne

Âdemin anla aydir sûretini
Sâniʻin fehmidesin kudretini

Eyle dikkatle ana imʻânı
Seyridüp andaki hüsn ü ânı

Fakat bu bakış temiz olmalı, her türlü çirkin ihtiraslardan uzak bulunmalıdır:

Sen de ol nûrun olup hayrânı
Nazar-ı pâk ile kıl seyrânı

Gerek mahbubun, gerek mahbubenin böyle bir hisle temaşası insanı ilahî aşka mazhar kılar ve hakka eriştirir:

Lîk mahbûb u gerek mahbûbe
Sâliki vâsıl ider matlûbe

ʻAşk-ı pâkize olur her yerde
Yaʻnî hem tâzede hem duhterde

Böyledir ʻaşk-ı mecazî deresi
Ki iki gözlü olur kantaresi

Bir gözü duhter-i nâzik-terdir
Biri de tâze-i şevk-âverdir

İkisinde dahi yok bîm ü hatar
Kûy-ı ʻaşka ikidir râh-ı güzer

İkisinden de geçer gayret iden
Doğruca râh-ı hakîkîye giden

İkisi de eser-i sunʻ-i Hakîm
Herbiri mazhar-ı hüsn-i takvîm

Seyle gitme çıka gör ol dereden
Uğrayup geç o iki kantareden

Yaʻni girdâb-ı günâha dalma
Kâʻr-ı deryâ-yı belâda kalma

TÜRK VE ANADOLU

Türk; asil, kahraman ve cengaver bir milletin adıdır. Kâşgarlı Mahmûd, *Divanu Lügati't-Türk*'ünde, bu adı, Türk kavmine Ulu Tanrı'nın verdiğini söylüyor. Ve bir hadise istinat ederek şunları ilave ediyor:

> "Yüce Tanrı 'Benim bir ordum vardır, ona Türk adı verdim. Onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılarım' diyor. İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır. Onları yeryüzünün en yüksek yerinde yerleştirmiş ve onlara 'kendi ordum' demiştir. Bununla beraber Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sadelik, övünmemek, yiğitlik, mertlik gibi övülmeye değer sayısız iyilikler görülmektedir."

Türk'ün yiğitliği, cengaverliği öteden beri bir darbımesel hâlinde devam edip gelmiştir.

Babür Şah, Farsça bir kıtasında Türk'ün mertliğinin ve çevikliğinin malum ve meşhur olduğunu şöyle ifade ediyor:

باترك ستيزه مكن اى مير بيانه
چالاكى ومردانكئ ترك عيانست
كر زود نياي ونصيحت نكنى كوش
آنجاكه عيانست چه حاجت به بيانست

Yabancı tesirler altında, Türk milletine merhametsizlik ve gaddarlık isnat edenler bile, onun yiğitliğini inkar etmemişlerdir. Abdurrahman Eşref, *Tezkiretü'l-hikem fi tabakâti'l-ü[m]em* adlı eserinde şunları söylüyor:

"Ve tâ'ife-i Etrâk eğerçi sanâyi'den bir nesnede mahâretleri yoktur. Ancak şecâ'at ve celâdet ve feresiyyette ve darb u ta'n u remy-i sihâmda fâ'iklerdir. Ekseri bî-rahm ve gaddâr olup yağma ve talan ve ihrâk-ı memâlikte bî-akrandır."

Türk, zeka ve idrakinin yüksekliği ile de meşhurdur.

Alî Şîr Nevâ'î de *Muhâkemetü'l-Lûgateyn*'inde Türk'ü şöyle vasıflandırıyor:

"Andak ma'lûm bolur ki Türk, Sart'dın tîz-fehmrak ve bülend-idrâk ve hilkatı sâfrak ve pâkrak mahlûk boluptur."

Güzellik de Türk'ün tabii vasıflarından biridir.

İbn-i Batûta, Anadolu'yu ve Anadolu halkını şöyle anlatıyor: "Bilâd-ı Rûm nâmı ile mâruf olan işbu iklîm, aktâr-ı cihânın en güzelidir. Cenâb-ı Feyyâz-ı Zü'l-celâl, bilâd-ı sâ'ireye müteferrik sûrette ihsân buyurduğu mehâsini, iklîm-i Rûm'da cem' itmiştir. Ahâlîsi sûreten pek güzel ve libâsları temiz ve ta'âmları nefîstir."

II. Murad zamanında yazılmış olan *Murâd-nâme* adlı eserde, "Türk" şöyle vasıflandırılmıştır:

İşit Türk'ü dahi beyân ideyim
Hüner 'aybı ne var 'ıyân ideyim

Bularda rütûbet tarâvet olur
Zarâfet yüzünden letâfet olur

Güzelleri gâyette mahbûbdur
Kim olursa mahbûb gibi hûbdur

'Aybları oldur ki hâtırda künd[1]
Olurlar dahi mest olunca tünd

Dahi key tekebbür ideğen olur
Tazallüm tecebbür ideğen olur

Bininde biri olmaz insâflu
Evet çok olurlar bular lâflu

Hünerleri oldur ki bunlar şücâ'
Olurlar irişti bana ıttılâ'

İran şairleri, "Türk" kelimesine mahbup mânâsı vermişlerdir:

Tuhfe-i Vehbî'den:

1 Künd: Kunt, dayanıklı.

Câme-i mevlâ dahi mûyîne kürk
Dir 'Acem şâ'irleri mahbûba Türk

Hâfız'dan:

اکر آن ترك شیرازی بدست آرد دل مارا
بخال هندویش بخشم سمرقند وبخارارا

Mânâsı: "Eğer o Şirazlı mahbup bizim gönlümüzü ele alırsa, yani hoş ederse, onun siyah benine Semerkant ile Buhara'yı bağışlarım."

Bu telakki divan şiirinde de eksik değildir:

Nev'î'den:

Geh râst tuttu sâgarı geh keç o türk-i mest
İttirdi cilve şâh-ı gülü sanasın sabâ

Nedîm'den:

Gerek nîk ü gerek bed 'âşıkım ol türk-i magrûra
Ne söyler zâhide hâsıl ne yahşî vü yamânımdan

İran şairlerinin, mahbup mukabili olarak kullandıkları bu Türk kelimesinde, mahbubun cefasından kinaye olarak zalim ve cefakâr mânâsı da vardır:

Hâfız'dan:

چشم مخمور تو دارد زدلم قصد جکر
ترك مستت مکر میل کبابی دارد

Mânâsı: "Senin mahmur gözün gönlümden ciğerime kastediyor. O mahmur göz acaba kebap arzu eden sarhoş bir Türk müdür?"

Hâfız'dan:

ترك عاشق کش من مست برون رفت امروز
تاکراخون دل ازدیده روان خواهد بود

Mânâsı: "Benim âşık öldüren mahbubum sarhoş olarak dışarı çıktı. Acaba kimin yüreğinin kanını gözünden akıtacaktır?"

Sâdî'den:

چشمان ترك وابروان جان را بناوك میزنند
یارب که داداست این کمان آن ترك تیر اندازرا

Mânâsı: "Mahbubun gözleri ile kaşları, okla canı vuruyorlar. Acaba o ok atan mahbuba bu yayı kim verdi?"

Bu telakki Şark Türkleri arasında da yaşar.

Temur sülalesinden Sultan Halîl'in bir beyti:

Ey türk-i perî-peykerimiz terk-i cefâ kıl
Kâm-ı dilimiz la'l-i revân-bahş-ı devâ kıl

Sonraları "Türk" kelimesi, yalnız zalim mânâsına alınmakla kalmamış; köylü, kaba, idraksiz yerine sıfat olarak kullanılmıştır.

Acemlerin, "türkî-kerden" kelimesini mecazen terbiyesizlik ve edepsizlik etmek mânâsında kullanmaları bunun bir delilidir.

Tuhfe-i Vehbî'den:

Bî-edeblik itse hem bir şahs-ı bed
Ta'n idüp dirler ki türkî-mîküned

Bunda, efsanevi bir mahiyet alan eski İran ve Turan mücadelelerinin İran şairleri üzerindeki tesirinin büyük hissesi olduğu şüphesizdir.

Osmanlı İmparatorluğu devrinde, muhtelif vesilelerle Türk cemiyetine girmiş olan muhtelif unsurların ve o zamanki cemiyet hayatının bu telakkide âmil olduğu muhakkaktır.

İşte İran edebiyatının tesir ve nüfuzuna kuvvetle maruz kalan Türk şairleri, "Türk" kelimesini, hiç layık olmadığı şekilde ve muhtelif mânâlarda kullanmışlardır.

Ahmet Vefik Paşa 400 tarihlerinde İslâm olan Türklerin mümtazlarına Selçuk, umumuna Türkmen, şehirli olmayanlarına da Türk ve Oğuz isminin kaldığını, gitgide "Türk" tabirinin kaba ve köylü, "Oğuz" tabirinin de sade ve safdil mânâsında sarfedildiğini *Lehçe-i Osmânî*'sinde kaydeder.

"Türk" kelimesi, bu suretle daima kaba ve köylü yerinde kullanılmış, şehirli yerine Rumî veya şehrî tabiri alınmıştır.

Divan şiirinde "Türk" kelimesi, muhtelif vasıfların karşılığı olarak geçer. Bunların hepsi de –birkaçı müstesna– yüz kızartacak kadar çirkin ve küstahçadır. Bu hususta, bunu söyleyenler için ne bir mazeret ne de bir te'vil bahis mevzuu olabilir. Elem veren bu mevzuu, sırf tetkikimizi eksik bırakmamak için ilave etmek mecburiyetinde kaldık.

Divan şiirindeki "Türk" kelimesini gözden geçirelim:

1. Kaba, kötü, denî:

Bârekellâh zehî kudret-i Hak Cellecelâl
Nedir ol Türk-i müzevvir-sühân-i turfa-makâl
Nef'î

Bırak ol Türk-i dûnu kim dahi
Torbasında seferceli görünür
Nef'î

İmâmın biri azıtır izini
Alır bir yaban Türk'ünün kızını
Taşlıcalı Yahyâ

Savup Türk'ü baştan kolay geldi râh
O gün oldu Türkmenli ârâm-gâh
İzzet Mollâ

Emîn olmak içün cünd-i şitâ mekrinden arslanım
Duhân-ı âhtan kâdir olan semmûrdan kürke

Ye bir sincâb ya kakım ye sansar kürk içün varup
Geyikdir tilki âyînini iden bir çakal Türk'e
Fevrî

Biri bir Türk-i zebellâyi ki benzer Ûc'a[2]
N'ola olsaydı minâre gibi kadd ü kâmet
Kâlâyi Refî'

2. İdraksiz, izansız, kıymetsiz:

Bilmiyen 'andelîbi serçe sanur
Türk billûru görse sırça sanur
Hamdullâh Hamdî

Germ iken meclis içre nûş-â-nûş
Türk bed-mest olup mey itti hurûş
Fuzûlî

Ser-firâz itmese 'ilmin tâcı
Türk'ün asılmak olur mi'râcı
Atâ'î

Türk'e Hak çeşme-i 'irfânı harâm itmiştir
Eylese her ne kadar sözlerini sihr-i halâl
Nef'î

Nice söz söylenür ol yerde kim şâ'ir sanur kendin
Galat-perdâz-ı ma'nâ bir müzevvir Türk-i lâ-yefhem
Nef'î

Dâ'imâ engel düşerler çift olurken yâre ben
Görmedim Etrâk-i bî-idrâke benzer çift bozan
Bursalı Hâşimî

Şol güzel kim rahm kılmaz 'âşık-ı dîvâneye
Benzer ol Türk'e ki değmez bir direm tarhâneye
Cemâlî

Ne bulmuş Rüstem-i Kâvûs'tan Firdevsî-i Tûsî
Ne görmüştür bir iki Türk'den Vassâf-ı sevdâyî
Nedîm

2 Ûc: 351. sahifeye bakıla.

3. Gaddar, insafsız:

Hem döver borçluların hem de komaz ağlamağa
Muktezâ-yı meşreb-i Türk-i hodâra böyledir
Edirneli Havâ'î

Sapan âsâ elinde fırlamakta kalmadan Türk'ün
O kaygudan misâl-i kaya mehcûr olmamız yeydir
Edirneli Havâ'î

Bir gözü Tâtâr'a oldum âh esîr-i nâtüvân
Oldu san dil mürgu bir Türk eline girmiş doğan
Cemâlî

Şol kadar çekti Çıtaklar sitem ol Türk'den kim
Çerkes ezrakları itmez o cefâyı çığıra
Sürûrî

Yehud şol bir kibârü'n-nâsa benzer
Ki soygun virdi yolda Türkman'a
Fâzıl

4. Dinsiz, imansız, pis:

Ehli ya Kürd ola yehut Türkman
Bilmiye neydüğünü dîn îmân
Osmânzâde Tâ'ib

Nedir bildin mi sen 'âlemde Türk'ü
Ola eğninde kürkü başta börkü
Ne mezheb bile ne dîn ü diyânet
Yumaz yüzün ne âbdest ü tahâret
Fakîrî

5. Türk, istihfaf makamında kullanılmıştır:

Meşrebince hareket kıldı felek Etrâk'in
Gitse tâ mülket-i Îrân'a da ayranı bulur
Fâzıl

Soğuk ayran içersin evde ekmek doğrayup ey Türk
Müsâfirlikteki kızgınca şorbayı beğenmezsin
Sürûrî

Kimi mânî kimisi vâdî-i Türkmanî'de
Karaoğlan kayabaşısı yelellâ-yı sühân
Sünbülzâde Vehbî

6. Alay zemini olarak, konuşma tarzına ait taklit yapılmıştır:

Her biri kapuda bir fitne ider
Türk ise savt-ı kerîhiyle ider

Çıh behey gahfa utanmaz a donuz
Ben külâhımda dahınman boynuz
Fâzıl

7. Hakaret kasdi için kullanılmıştır:

Hûbân-ı Stanbul'a uyar mı büt-i Etrâk
Mısrî nice hem-cins olur hargelelerle
Vâsıf

'Aceb akrânım içre ser-tâ-ser
Yoğidi benden artık ehl-i hüner

Bu sebebden mi çerh-i sifle-nevâz
Bana kahritti anlara i'zâz

Ba'dezîn ben de ideyim izhâr
Vesah-ı cehli gâze-i ruhsâr

Câhilim Türk-i merkeb-etvârım
Har-ı lâ-yefhemim 'alef-hârım

Gılzetimden 'inâd idüp her dem
Cehl-i mahzım kabâhatim bilmem
Vâhid Mahdûmî

8. Hikâyeler veya fıkralarda vakanın kahramanı, kaba, ahmak veya izansız bir adam olarak gösterilmek istenildiği takdirde, bu "Türk" olarak ifade edilir ve çirkin bir adam olarak vasıflandırılır. Bunu en çok Taşlıcalı Yahyâ'da görmekteyiz.

Taşlıcalı Yahyâ'nın *Gencîne-i Râz*'ından:

Bir yoğurdu kara Türk-i ebter
Şehri seyritmeğe meylitti meğer

Depesi benzer idi kühsâra
Gözleri gârın içinde nâra

Başı üzre var idi kara külâh
Âteş üzre nitekim dûd-ı siyâh

Bî-namâz idi hem ol yüzü kara
Düşmeyince başı inmezdi yere

Eşeğini getürüp oldu süvâr
Bindi gûyâ ki har üstüne hımâr

Geldi bu şevket ile bâzâra
Nâgehân uğradı bir 'attâra

Bû-yı misk ile dimâğı doldu
Düştü yer yüzüne bîhûş oldu

'Akl u idrâki gidüp başından
Siller aktı gözünün yaşından

Kara toprak ile oldu yeksân
Kaldı âyende revende hayrân

Oldu bu hâdise nâgâh ana
Üştüler mâ-halekallâh ana

Didiler n'oldu bu miskîne ʿaceb
Neden irişti buna bunca teʿab

Hâli her vechile düşver olmuş
Ne ʿaceb derde giriftâr olmuş

Didi ʿattâr bu miskîne meğer
Eyledi râyiha-i misk zarâr

Misk ü ʿanbar kokusu mestitti
Tâkatı tak olup ıssı gitti

ʿAkl u idrâkine irişti halel
Miskden oldu dimâğı muhtel

Bu sözü dinledi bir rind-i zarîf
Kıldı ol lâhzada bir fikr-i latîf

Yaktı bir pâre tezek itti ʿıyân
Düteni burnuna girince hemân

ʿAklı başına gelüp itti kıyâm
Gözünü açtı idüp halka kelâm

Ol zarîfe didi bu Türk-i denî
Bir yaramaz koku mestitti beni

Cân virüp olur idim ehl-i kubûr
Yakmasan Hızr irişüp bana behûr

Her kimin olsa mizâcı nâ-pâk
Zehr-i kâtil olur ana tiryâk

Taşlıcalı Yahyâ'dan:

Bâyezid olmuş idi ehlullâh
Halka vaʿz eyler idi ol hergâh

Geldi Türk'ün biri cemʿiyyetine
Kulağın tuttu birâz sohbetine

Gördü kim ʿilmile ol kân-ı hüner
İllerin müşkilini halleyler

Bâyezid'e durup ol Türk-i denî
Didi ey şeyh-i cihân dinle beni

Var idi bir eşeğim çâbük ü şenk
Bâr-ı hicrânı beni eyledi denk

Eyleyüp iki kulağın per ü bâl
Menzile varır idi mürg-misâl

Halkden dinler idi kulağı râz
Mekes âvâzı olurdu ana sâz

Kendü cinsine kamu baş idi ol
Har-ı 'Îsâ'ya ayak-daş idi ol

Kapkara idi tonu dûd gibi
Kıpkızıl idi dili od gibi

Gözleri ahkere benzerdi anın
Gerdeni ejdere benzerdi anın

Yürüse pâyı izinden ol hîn
Lâlezâr olur idi rûy-ı zemîn

Mürg-ı perrân idi ya bâd-ı nesîm
Yorgalar olmaz idi ana garîm[3]

Nâ-bedîd oldu bu şehr içre eşek
Yük demidir buna bir çâre gerek

Ben fakîre bugün ihsân eyle
Eşeğim bulmağa dermân eyle

Dinledi sözünü Türk'ün didi ol
Zâyi' olmaz eşeğin olma melûl

Sohbet ehline hemân kıldı nidâ
Didi ey zübde-i mahlûk-ı Hudâ

Var mıdır kimse aramızda 'aceb
'Aşk ile çekmiye bin dürlü te'ab

'Aşk anı âşüfte-hâl eylemiye
'Aşk odu kalbini kâl eylemiye

Başına gelmiye keyfiyyet-i 'aşk
Bilmiye niydüğünü lezzet-i 'aşk

Bir iki kerre velî kıldı hitâb
Virmedi kimse su'âline cevâb

Âhır-ı kâr durup biri 'ıyân
Didi ey efdâl-i ehl-i 'irfân

Ben ne ma'şûk u ne 'âşık oldum
'Âşık olmağa ne lâyık oldum

'Ömrümün irdi velî pâyânı
Bilmedim niydüğünü ben anı

Bâyezid anda hitâb itti hemân
Didi kim ey eşeğin yâvı kılan[4]

3 Yorga: Eşkin yürüyüşlü.
4 Yâvı kılan: Kaybeden.

Ağız ikrârı ile çünki bu dem
Oldu bu kişi har-ı lâ-yefhem

Arayup çekme 'abes yire emek
Budur evvel yâvı kılduğun eşek

Menba'î de bir gazelinde zamanının insanlarından şikayet ederken Türk'ü misal olarak seçmekten kendini alamıyor:

Kani bir tâlib-i Hak şimdi fenâ şeklinde
Sûret uğrusu çoğaldı fukarâ şeklinde

"Men 'aref" sırrını fehm eylemeden bunda henüz
Nice zâhid geçinür var sulehâ şeklinde

Cehlile çün sana bir mes'eleyi fethidemez
Sûret-i zâhiri ammâ 'ulemâ şeklinde

Dahi 'ömründe nedir bilmez iken hüsn-i edâ
Her denî Türk'ü görürsün şu'arâ şeklinde

Menba'î mülk-i fenâda kati nâdir bulunur
Şimdi bir mürşid-i kâmil budalâ şeklinde

Mamafih "Türk" kelimesinin hakiki mânâsında kullanıldığı da vâkidir:

Leylâ Mecnûn 'Acem'de çoktur
Etrâk'te ol fesâne yoktur
Fuzûlî

*

Anadolu ve Anadolu güzeli hakkında Fâzıl'ın *Hûbân-nâme*'siyle *Zenân-nâme*'sinden şu beyitleri alalım:

Hûbân-nâme'den:

Ey sehî-kâmet-i mülk-i Anadol
Seni bir sarmağa değmez iki kol

Anadolu güzeli hılkîdir
Fıtratı üzre bütün bâkîdir

Ya'nî ne şîve-i reftâr bilür
Ne dahi hurde-i güftâr bilür

Sâde-dil cümlesi ebleh-fıtrat
Ekserîsi beli ehl-i cennet

Gerçi nâ-puhte vücûd-ı hâmı
Nâ-tıraşîde olur endâmı

Olsa rûyu meh-i tâbân gibi
Neyleyim sûret-i bîcân gibi

Hiç tenâsüb olamaz resminde
Haşv-i zâ'id bulunur cisminde

Bu ne kâk ü ne hevâ vü mâdan
Nutfa-i sâbıka-ı âbâdan

Kayseri olmuş iken cây-ı serîr
Hüsn ile olmuş idi şöhret-gîr

Câ-be-câ dilber-i ra'nâ bulunur
Dahi çok âdem-i dânâ bulunur

Hükm-i söz aza değil gâlibedir
Sözümüz rûha değil kâlibedir

Eyliyenler leb-i deryâda makar
Şâ'ire nisbete a'lâca düşer

Ekseri şehrisi âgûş-ârâ
Ehl-i dehkânı remîde ammâ

Zenân-nâme'den:

Nâzenîn ola vücûd-ı pâki
Olmıya Anadolu Etrâk'i

Kudemâ kârı zenân-ı Anadol
Câhil-i nâz ü reviş-şîvedir ol

Nâ-tırâşîde olur bed-kirdâr
Herbiri sanki dıraht-ı kühsâr

Evvelâ hüsnü ciğer-sûz değil
Sâniyâ şîvesi dil-dûz değil

Hüsnü yok şîvesi yok bir 'avret
Meylider mi ana ehl-i fitnat

Meyliderse birisi ol veche
Yine hem-cinsi ider bî-şübhe

Nev'-i hayvânlara 'Allâm-ı Guyûb
Gösterir birbirine cümleyi hûb

VATAN VE MİLLET

Divan edebiyatında vatan:

1. İnsanın doğduğu yerdir. Bu mânâda gurbet diyarın mukabili olarak ve çok defa onunla birlikte kullanılır. Doğduğu yerden ayrılan divan şairi için imparatorluğun paytahtı olan İstanbul bile gurbet sayılır:

Vatanımdır kazâ-yı Dârende
Kâbiliyyet olur mu yâ bende
Osmânzâde Tâ'ib

Koyduk vatanı gurbete bu fikir ile çıktık
Kim renc-i sefer bâ'is ola 'izz ü alaya
Rûhî

Ey sâkînân-ı bezm-i vatan yâdidin gehî
Gurbet esîri derd ü belâ mübtelâların
Nevres-i Kadîm

Vatanda çektiğim her gûne kürbet az idi ey baht[1]
Zehî himmet ki ittin vâyedâr âlâm-ı gurbetten
Fehîm-i Kadîm

Vatanımda beni sergeşte-i gurbet itti
Târmâr eyledi esbâb-ı ümîdim ne ki var
Sâmî

1 Kürbet: Gam ve gussa.

ʻAhd eyledim vatan ile Nevres ki olmayım
Min baʻd Hızr ile bile hem-râh gurbete
Osmân Nevres

Her garîbe nâzenîn şehr ü vilâyâtı vatan
Her mizâca muʻtedil âb u hevâsı sâz-kâr
Fuzûlî

Bülbül-i âvâre-i bâğ-ı vatan oldum ezel
Reng-i hûn-ı eşk-i gurbet verd-i gülşendir bana
Süleyman Fehîm

Dûr olan hâk-i vatandan âh ider bî-iştibâh
Pek müberhendir bu daʻvâ nâle-i fağfurd[a]n
Süleyman Fehîm

Vatana va[r]sam iktidârım yok
Bunda dursam medâr-ı kârım yok
Nâbî

Derûne düşüp nâr-ı hubb-i vatan
Şerer aktı su yirine dîdeden
İzzet Mollâ

Vatanda tâbiş-i âsâr-ı tabʻım eyler idi
Çerâğ-ı dîde-i ahbâbı nûr ile tenvîr

Zemâne âteş-i hasretle reşk idüp nâgâh
Beni ayırdı vatandan misâl-i bûy-ı ʻâbîr
Belîğ

Doldurur yâd-ı vatan dilde ki dokunsan eğer
Çîndir kâseleri memleket-i fağfûrun
Belîğ

Düştük vatan vatan diyerek ʻâkibet yola
Sad elvedâ nûkhet-i hâk-i Stanbul'a
Belîğ

Gâh olur gurbet vatan gâhî vatan gurbetlenür
Hâmî

ʻAceb muvâfık-ı meşreb safâ-yı ʻâlem-i âb
Nümûne hâk-i vatandan hevâ-yi ʻâlem-i âb
Râgıb Paşa

Diyâr-ı gurbete geldim vatandan ayrıldım
Vatan gözümde değil âh senden ayrıldım
Senîh

Oldu kâmil gönülde raht-ı huzûr
Bu kadar var vatandan oldum dûr

Rûzgâr oldu gurbete bâdî
Âhımın esti muttasıl bâdı

Nice yıl şehrime cüdâ oldum
Sâlik-i meslek-i hevâ oldum

Âlî

2. Vatan tutmak, yerleşmek ve yurt edinmek mânâsında kullanılır:

Gönül nâmında bir gamhârımız kalmıştı ʻâlemde
O da vardı ser-i kûy-i dil-ârâda vatan tuttu

Nâbî

Elif isminde bir oynaşımız kalmıştı ʻâlemde
O da vardı Kıyık semtinde evlendi vatan tuttu

Hevâ'î

Halk-ı ʻâlem bi't-tabiʻ hubb-i vatan mecbûrudur
Bin gülistâna değişmez bûm bir vîrâneyi

Lâ

3. Bulunduğu ve durduğu yer mânâsında kullanılır:

Hilmi sûret-dih-i ârâm-ı cihân olsa olur
Katre-i zî-bâka mir'ât-ı kürî üzre vatan

Nedîm

Şemʻîyem gûşe-i meyhâneyi virmem feleğe
Gülşen-i bâğ-ı cinândan bana yeydir vatanım

Şem'î

4. Yuva mânâsında da kullanılır:

Gülşende ʻandelîb unudur âşiyânını
Hâtırda kûy-ı yâr hevâ-yı vatan mı kor

Nâbî

5. Vatan "âlem-i beka" yerinde de kullanılır. Bu takdirde dünya "gurbet-gâh" olmuş olur.

Bu gurbet-hânede halk eylemiş bir gûne ülfet kim
Hezârânında bir dil-beste-i hubbü'l-vatan yoktur

Nâbî

Yurd itme birâder bu güzer-gâh-ı fenâda
Ol mülket-i bâkîdeki hubbü'l-vatanı gör

Lâmi'î

Şu bî-dil kim bu ʻişret-hânede bir dem karâr eyler
Ne sevdâ-yı vatan ne ârzû-yı vasl-ı yâr eyler

Riyâzî

Dehr-i süflîde garîb olduğuma çok acırım
Hâtıra düştüğü dem ʿâlem-i bâlâ-yı vatan
Hasırcızâde

Dil hevâ vü hevese uydu cihâna geldi
İtti ʿAynî vatanımdan beni bu dâr ile dûr
A[y]nî

6. Vatan kelimesinin daha geniş mânâda kullanıldığı da vâkidir.

Âdem idim behişt idi vatanım
Bana kendimden oldu kendimden
Lâ

7. Vatan kelimesi hakiki mânâsında kullanılır:

Dûrbînî-i nigâh-ı hıredindendir kim
Vatanın zahmı zuhûr itmeden eyler merhem
Nâbî

Vatan-me'lûf olanlar bî-sebeb terk-i diyâr itmez
Zarûretsiz cihânda kimse gurbet ihtiyâr itmez
Ziyâ Paşa

*

Divan edebiyatında millet, eskiden "din" yerine kullanılırdı. Son devirlerde, halk ve kavim yerinde kullanılmıştır. Mamafih bunun millet mânâsında telakki edilmesine bir mâni yoktur. Şüphesiz bugünkü millet telakkisinin o zaman mevcut olmadığını hatırda tutmak şartıyla:

Yâsînî-zâde vü Hâlet badaşup
İkisi milleti bu hâle kodu
İzzet Mollâ

Coşar deniz gibi çeşmim telâtum ittikçe
Vatanda gayret-i millet serimde hubb-ı vatan
Osmân Nevres

Millet kelimesinin daha sarih olarak kullanıldığı da vâkidir:

Ey ʿukde-küşâ-yı ʿAcem ü Türk ü ʿArab
Ressâm-ı rüsûm-ı fazl u âsâr-ı edeb
Mazmûn-ı hadîsin sebak-ı her millet
Daʿvâ-yı kabûlün sened-i her mezheb
Fuzûlî

Yine her milleti vasfeyler iken
Kalemim dikkat ider söyler iken
Fâzıl

İSTANBUL

Asırlarca Osmanlı İmparatorluğunun merkezi olarak şöhretini bütün dünyaya duyuran İstanbul, divan edebiyatında hususi bir mevki alır. Tabii güzelliği ve "âb ü heva"sıyla, camileri, mescitleri, kuhsarları, bağları, hamamları ve her türlü eğlenceleriyle, nihayet ilim ve hüner sahiplerine sığınacak yer olmak haysiyetiyle Türk dünyasının gıptasını çeken İstanbul'un, divan şairlerince övülmesi kadar tabii bir şey olmaz.

"Evsaf-ı İstanbul"dan bahseden Latîfî'nin *Risâle-i der-vasf-ı belde-i tayyibe-i Kostantiniyye*'siyle, İstanbul'un meşhur semtlerini tavsif eden Ca'fer Çelebi'nin *Hevesnâme*'sinde ve Fennî Mehmed Dede'nin *Sevâhil-nâme*'sinde, Taşlıcalı Yahyâ'nın *Şâh ü Gedâ*'sı gibi bazı mesnevilerde İstanbul'a ait vasıflar bulunduğu gibi, *Hayriyye-i Nâbî* gibi eserlerle bazı mesnevilerde ve muhtelif kasidelerin nesib kısımlarıyla gazeller arasında İstanbul'a ait intihalara rastlanır:

İstanbul hakkında duyulan umumi tehassüs şöyle sıralanabilir:

1. İstanbul ilim ve irfan kaynağıdır. Hüner ve marifet sahiplerinin sığınacağı yerdir:

> 'İlm ile ma'rifete cây-ı kabûl
> Olmaz illâ ki eğer İstanbul
>
> Mevlid ü menşe-i eshâb-ı himem
> Terbiyet-hâne-i esnâf-ı ümem
>
> Ne kadar var ise eshâb-ı kemâl
> Hep Stanbul'da bulur istiklâl

Bulunur câh ü menâsıb anda
Turuk-ı kat‘-ı merâtib anda

Ne kadar var ise aksâm-ı hüner
Hep Stanbul’da bulur revnak u fer

Nakş ü tasvîr ü hutût u tezhîb
Hep Stanbul’da bulur zînet ü zîb

Mâ-hasal cümle sınâ‘at ü hıref
Hep Stanbul’da bulur ‘izz ü şeref

Andadır mâ-hasal-ı kadr-i hüner
Taşralarda kim okur kim dinler

Akçadır taşranın ancak hüneri
Halkolunmuş hünerin sanki yeri

Taşrada eylemeğe kesb-i gınâ
Yâ ticâret yâ zirâ‘at yâ ribâ

Kalmamış şimdi hele zerre kadar
Taşra yerlerde ma‘âriften eser

Oldu erbâb-ı ma‘ârif nâ-yâb
Düştü peygûle-i nisyâna kitâb
Nebî

Bir kân-ı ni‘amdır ki anın gevheri ikbâl
Bir bâğ-ı İrem’dir ki gülü ‘izz ü ‘alâdır

Herkes irişür anda murâdına anınçün
Dergâhları melce-i erbâb-ı recâdır

Kâlâ-yı ma‘ârif satılur sûklarında
Bâzâr-ı hüner ma‘den-i ‘ilm ü ‘ulemâdır
Nedîm

2. İyi de kötü de aradığını İstanbul’da bulabilir:

Şehr-i Stanbul ise ma‘rûf-ı ‘âm
Her ne murâd eylesen anda tamâm

Hâtırına her ne iderse hutûr
Anda müheyyâ bulunur bî-kusûr

Zâhide esbâb-ı salâh u sedad
Fâsıka sermâye-i fisk u fesâd
Nâbî

3. İstanbul'un "âb u hevâ"sı misilsizdir:

Şehri hoş âb ü hevâ ya'nî Stanbul ki eğer
Tarhını görse behişti unuturdu âdem
Nergisî

İstanbul'un hevâ-yı lâtifi ale'l-husûs
Oldu bu fasl içinde safâ-bahş-i bîş ü kem

Ahsenle i'tidâl-i hevâ-yı Stanbul'a
K'olmuş hacâletiyle nihân gülşen-i İrem
Sâmî

Âb ü hâkinde nedir bu hâlet
Yâ hevâsında ne bu hâsiyyet

İşte iklîm-i nezâkettir bu
Menşe-i zevk u terâvettir bu
Fâzıl

Bak Stanbul'un şu Sa'dâbâd-ı nev-bünyânına
Âdemin cânlar katar âb ü hevâsı cânına

Hey ne feyz-i câvidândır kim olur serv-i sehî
Sürseler bir katre âbın nâvekin peykânına

Hey ne hâlettir ki dûdun sünbül-i sîrâb ider
Uğrasa bâd-ı sabâsı dûzahın nîrânına
Nedîm

Altında mı üstünde midir cennet-i a'lâ
Elhak bu ne hâlet bu ne hoş âb ü hevâdır
Nedîm

4. İstanbul'da dilber çoktur. Onda olan güzel bir yerde bulunmaz. Naziktir, işvelidir:

Dil-rübâlarla 'aceb kesreti var her yolun
Geçemez hûblarından gönül İstanbul'un
Bâkî

Serv-kâmetler iki yanın alurlar yolun
Râh-ı gülzâra döner yolları İstanbul'un
Bâkî

Bir meh-i Ken'an'ı hûbân içre eyle ihtiyâr
Sanma kim şehr-i Stanbul içre Yûsuf kahtı var
Cemâlî

Revnak-ı rûy-ı cihân İstanbol
Kân-ı gılmân ü zenân İslâmbol

Virdi bu şehre Cenâb-ı Hallâk
Hüsn-i hilkat ile hü[s]n-i ahlâk
Fâzıl

Bilen hâk-i Stanbul'dur rüsûm-ı şîve vü nâzı
Kenârın dilberi nâzik de olsa nâzenîn olmaz
Nâbî

Şehr-i Stanbul'un ne güzel merdümânı kim
En sâde-levhi nâzik olur nüktedân olur
Nâbî

5. Yalnız dilberi biraz vefasızdır; hercaidir ve fitnekârdır:

Hep halkının etvârı pesen-dîde vü makbûl
Dirler ki birâz dilberi bî-mihr ü vefâdır
Nedîm

Hakîkat bî-vefâ nâ-mihribân hûbân-ı İstanbul
Yine dil ârzû eyler ne çâre ülfet olmuştur
Süleyman Fehîm

Hâl-i leb-i hûbân-ı Stanbul gibi dâ'im
Ebnâ-yı zamân cümle müheyyâ fiten üzre
Belîğ

6. Şivekâr ve cefakârdır:

Korkarım cennette de 'uşşâk râhat bulmıya
Öğrenirse şîve-i hûbân-ı İstanbul'u hûr
Şeyhülislâm Yahyâ

7. Bununla beraber vefakâr olanlar da çoktur. Hülasa ya çok vefalı ya çok vefasızdır; ortası yoktur:

Ye gâyet mihribândır yâ ziyâde bî-hakîkattir
Bizim İstanbul'un âfetlerinde ortaya büt yok
Sâbit

8. Her şeyin en güzeli ancak orada bulunur:

Hüsn-i edâ vü hüsn-i vefâ hüsn-i her umûr
Ol şehr-i bî-bedelde bulur hüsn-i gâyeti

9. İstanbulluların konuşmalarındaki zarafet hiçbir yerde yoktur. Uzakta olanlar daima onun hasretini çekerler:

Elfâz-ı sükkerîn-i Stânbûlyân'dan
Sem'in kenârlarda kalur dilde hasreti
Nâbî

10. İstanbul hasreti:

Çeşm-i pürhûn ile bu cây-ı meşakkatte Belîğ
Tûtiyâ oldu bana hâk-i reh-i İstanbul
Belîğ

11. İstanbul'dan şikayet:

Ne kadar olsa diremdâr olana ni'meti bol
Tenktir bî-kese 'işret-gede-i İslâmbol
Belîğ

Sad gence destres sana âsân idi Belîğ
Bin ma'rifet geçeydi Stanbul'da bir pula
Belîğ

Umumiyetle İstanbul'un methi:

Ey sabâ gördün mü mislin bunca demdir 'âlemin
Püşt ü pâ urmaktasın Îrân'ına Tûrân'ına

Ey felek insâf ey mihr-i cihân-ârâ amân
Bir nazîri var ise söylen konulsun yanına

Ben de bilmem böyle rûh-efzâlığın aslın meğer
Hızır tohm-ı 'ömr-i câvid ekti nahlistânına
Nedîm

Bu şehr-i Stanbûl ki bî-misl ü bahâdır
Bir sengine yekpâre 'Acem mülkü fedâdır

Bir gevher-i yekpâre iki bahr arasında
Hurşîd-i cihân-tâb ile tartılsa sezâdır
Nedîm

Güzel yerler dilârâ buk'alardır
Kamu cennet misâli ravzalardır

Cemî'-i ravzalar ma'mûr u âbâd
Dıraht-i mîvedâr ü serv ü şimşâd

Misâl-i dilber-i tannâz ü pürnâz
Kamu bâlâ bülend ü hep ser-efrâz
Ca'fer Çelebi

İki bahr eylemiş o şehri penâh
Biri Bahr-ı Sefîd ü biri Siyâh

Bir civândır o şehr-i meh-peyker
Kuşanur sûrdan gümüş hancer

Kurşun örtülü kubbeler yer yer
Yelken açmış gemilere benzer

Taşlıcalı Yahyâ

Değil berf üstüne çil akçe saçtı erba'în içre
Stanbul'un felek ta'zîm-i şânın eyleyüp icrâ

Sâmî

Yine Stanbul ile da'vî-i tesâvîde
Edrine halkı 'aceb rütbe-i hamâkatte

Sâmî

İstanbul'un muhtelif semtlerine ait tasvirlerle telmihler; Kâğıthane tasviri:

Geniş sahrâsı çevre yanı [k]ûhsâr
Dirahtistân ü sebzistân ü gülzâr

Aralık yerde bir ırmak revâne
Çemenlerdir kenâr-ı bî-gerâne

Çemen pür-lâle vü güldür ser-â-ser
Gül âteşpâredir her lâle ahker

Gülüşür gonceler idüp nezâre
Gül ile mâcerâ-yı cûy-bâre

Ca'fer Çelebi

Ko kafes nâlesini nağme-i pey-der-peye gel
Râyegân dinliyelim bülbülü İstinye'ye gel

Şeyhülislâm Yahyâ

Stanbul cümle 'âlemden 'ibâret başka 'âlemdir
'Acem nısf-ı cihân ta'bîr ider gerçi Sıfahân'e

Beşiktaş'ın olursa mün'akis tasvîr-i dilcûyu
Olur senk-i hacâletle şikeste âyîne-hâne

Vehbî

Merdüm-i dîde-i giryânda hayâl-i ruh-ı yâr
Gûyyâ sâhil-i deryâda Bebek bâhçesidir

Rahmî Paşa

Yâr ile gezdim Hisâr'ın cümle bâğ u râğını
Beykoz'un seyrittirüp geşt ittim 'Âlemdağı'nı

Cemâlî

Çıktı İstanbul'un mevâlîsi
Her birinin şeneldi yalısı

Gittiler zevk içün Hisar'lara
Göksu seyrine Sarıyar'lara

Koziçi oldu karye-i Beykoz
Doldu Fındıklı ile istavroz

Tayyiderler mesâfe-i bâğın
Buldu bir hatvede 'Âlemdağı'n

Sâbit

İstanbul hayatına ait Tanzimat hakkında bir beyit:

Bilirsün germ ü serd-i dehri söyle emr-i Tanzîmât
Kışın İslanbul'a gelmek yazın gitmek mi yalıya

Saffet

İstanbul'a ait telmihi havi iki kıta:

Fukarânın nice olur hâli
Tekyelerde dahi olmaz kurbân
Kıllet-i lahm ile İstanbul'u gör
Etyemez tekyesine döndü hemân

Lâ

Kim ki İstanbul içre tövbe idüp
Dirse bir dahi içmezem sahbâ
İ'timâd eylemen sözüne anın
Galata ihtimâli var zîrâ

Lâ

DİVAN EDEBİYATI NEDİR?

Lisan ve İmla – Vezin ve Şekil – Edebî Mahsuller – Netice

LİSAN VE İMLA

Türkler, İslâm dinini kabul ettikten sonra, Arap ve İran kültürünün tesir ve nüfuzuna maruz kaldılar ve bu dillerde mevcut kelimelerin birçoğunu benimsediler. Bu kadarı tabii idi. Araplar, Cahiliyye devri şairlerinin muhteşem kasideleri ile işlenmiş zengin bir lisana malik oldukları gibi, İranlılar da eski bir medeniyete ve kuvvetli bir edebiyata sahiptiler.

Bundan başka, İslâm dini Arabistan'da doğmuş olduğuna göre, Arap lisanının müşterek din lisanı olarak kabulü zaruri idi.

İşte bir taraftan Arap lisanının bu zaruri tahakkümü, diğer taraftan İran edebiyatının bu zenginliği, mütefekkirlerimiz tarafından Arapçanın ilim dili, Farsçanın da edebiyat dili olarak kabulüne sebep oldu.

İlk zamanlar Türkçeye giren yabancı kelimeler, bir ihtiyaca tekabül ediyordu. Bir taraftan, dinî ıstılahlarla birlikte, mezhep ihtilaflarından doğan münakaşaların ortaya çıkardığı felsefî tabirler Türk dilinde yerleşiyor, diğer taraftan da, aynı dini kabul ve aynı ümmeti teşkil eden muhtelif kavimler arasında mevcudiyeti tabii olan temas ve rabıta, lisana birçok kelimeler taşıyordu.

Ancak iş bu kadarla kalmadı. Türk mütefekkirleri bu tesirin o kadar zebunu oldular ki, az zaman içinde Arapça düşünüp Arapça, Farsça düşünüp Farsça yazmaya başladılar.

Alî Şîr Nevâ'î, *Muhâkemetü'l-Lûgateyn* adlı eserinde, Farsça manzume yazan Türklerden şikayet ederek, Türkçenin haiz olduğu genişlik ve zenginlik bakımından hüner ve sanat göstermeye çok müsait bulunduğunu şu satırlarla kaydediyor:

"Ve hünersiz Türkning sitem-zarîf yiğitleri âsânlıkka bola Fârisî elfâz bile nazım ayturga meşgûl bolubturlar. Ve fi'l-hakîka eğer kişi yehşı mülâhaza ve te'emmül kılsa çün bu lafızda mança vüs'at ve meydânıda munça füshat tapılur. Kirek kim munda her nevi sühan-güzârlıg ve fasîh-güftârlıg ve nazım-sâzlıg ve fesâne-perdâzlık âsânrak bolgay."

Türkçe yazdıkları zamanda ise, yine Arap ve İran tefekkürünün tesiri altında, Türk lisanına lüzumsuz kelimelerle birlikte yabancı terkipleri, cemileri ve mürekkep sıfatları da soktular.

Aruz vezninin kabulü, bunların kolayca lisana girip yerleşmesine vesile teşkil etti.

Arap lisanı ile bir Türk abidesi meydana getiren Kâşgarlı Mahmûd'un *Divânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde, Türkçeyi Arapça gibi "aksam-ı seb'a"ya ayırarak tasnife kalkması, Arap tefekkürünün tazyikine bir örnek olabileceği gibi, ilk mahsullerimizden olan Kutadgu Bilig ile *Aybetü'l-Hakâyık*'ın aruz vezni ile yazılmış olması da, edebî nüfuzun kuvvetine delil teşkil eder.

Selçukluların devrinde Farsçanın resmî dil olarak kabul edilmesi, ibretle telakki edilecek tarihî bir hakikattir.

Türkçe "avam dili" olarak sayılmakta idi. Türkçenin, edebî bir dil olmak hususunda, Arapça ve Farsça yanındaki kifayetsizliği her vesile ile tekrarlanıyor ve bu kifayetsizlik bir mazeret olarak gösteriliyordu.

Süheyl ü Nevbahâr adlı manzum hikâyeyi Farsçadan tercüme eden Mes'ûd bin Ahmed, eserin sonunda Türk dilinin darlığını:

Bu arada özrüm hemin nenkdürür
Ki Türk'ün dili gen değil tenkdürür[1]

beytiyle ifade ettikten sonra, eseri yazıncaya kadar çektiği zahmeti şu beyitle anlatıyor:

Bu bir nice beyti düzünce benüm
Hacâletten eridi yaru tenüm

Selâtin-nâme adlı manzum tarihin sahibi Sarıca Kemâl de Türkçe hakkında şunu söyler:

Bu Türkî dil be-gâyet sert dildür
Söz ehli işbu dilden key hacîldür

Âşık Paşa, Türkçenin uğradığı bu hâli şu beyitlerle anlatıyor:

Türk diline kimseler bakmaz idi
Türklere hergiz gönül akmaz idi

Türk dahi bilmez idi bu dilleri
Gizli yolu ol ulu menzilleri

1 Gen: Geniş.

XIV. asırdan sonra, muhtelif lehçelerin inkişafı ile beraber, manzum eserlerin yanı sıra mensur edebî eserler de yer almaya başladı.

İlk mensur eserler, talimî mahiyette olduğu için, sanat endişesinden uzak bulunuyor ve sadeliğini muhafaza ediyordu. Edebî nesrin teşekkülü, yazı dilinin gittikçe konuşma dilinden ayrılmasına vesile oldu. XV. asırdan itibaren iki nevi nesir mevcut bulunuyordu. Biri halka hitap eden eserler ki, iltizami olarak sade bir temayülü takip etmekteydi. İkincisi de divan nesri idi ki, gittikçe anlaşılmaz bir hâl alıyordu.

Artık yeni ve klasik bir lisan teessüs etmişti. Bu lisanın, işlenmiş edebî bir mahiyet alabilmesi için XV. asırdan itibaren, Çağatay lehçesinde Nevâ'î ile Babür Şah'ın, Azeri lehçesinde Fuzûlî'nin, Garp lehçesinde de Şeyhî, Necâtî ve nihayet Bâkî'nin gelmesini beklemek lazım geldi. Artık, Bâkî ile Türk edebiyatı büyük bir sanatkârını idrak etmiş bulunuyor ve lisan zenginleşiyordu.

Bâkî'nin en meşhur eseri sayılan mersiye şöyle başlar:

Ey pây-bend-i dâmgeh-i kayd-i nâm ü nenk
Tâ key hevâ-yı meşgale-i dehr-i bî-drenk

Ancak bu lisan, bazen İran lisanıyla o kadar fazla bir benzerlik gösteriyordu ki, bu iki lisanla vücuda getirilmiş olan manzumeleri birbirinden ayırt etmek imkânı bulunamıyordu:

Bâlâ-nişîn-i mesned-i şâhân-ı tâcdâr
Vâlâ-nişân-ı ma'reke-i 'arsa-i Keyân

Cemşîd-i 'ayş ü 'işret ü Dârâ-yı dâr u gîr
Kisrî-i 'adl ü re'fet ü İskender-i zamân
Bâkî

Sultân-nişân-ı 'arsa-i iklîm-i saltanat
Bâlâ-nişîn-i mesned-i eyvân-ı kün-fekân

Hurşîd-i mülk-perver ü sultân-ı dâdger
Dârâ-yı dâd-güster ü Kisrî-i Keynişân
Hâfız

Yukarıdaki iki parçadan birincisinin Türkçe, ikincisinin de Farsça olduğunu görmek insanı hayrete düşürmemelidir.

Hele edebî nesir lisanının halk dili ile asla münasebeti kalmamıştı. O kadar ki, artık bu lisanla yazılmış olan bir eseri anlamak için yalnız Arap ve Acem lisanlarını bilmek kâfi gelmiyor, belki bu klasik edebî lisanın bütün hünerlerini inceden inceye bilmek icap ediyordu. XVII. asır münşilerinden Veysî ile Nergisî'nin eserleri bunun en karakteristik birer misalidir.

Mesela o zamanın münşisi, "kılıçla öldürdü" demek için "Mıkrâs-ı tîğ ile gerden-i kâfûr-iltibâsından fark-ı pür-leme'ânını cüdâ kıldı" cümlesini kullanıyor. Yahut,

"canı çıktı" diyecek yerde "Bâlâ-yı kûhsâr-ı serinde âşiyân-sâz olan zâg-ı cîfe-hâr-ı cân-ı habîsi, şikâf-ı târekinden nişîb-gâh-ı dûzaha pervâz eyledi" diyor.

Bu sanatkârlar için herhangi bir ismi yalnızca söylemek kâbil değildir. Mutlaka o isme birçok sıfatları ve terkipleri katmak icap eder. Mesela "kedi" denemez; hiç olmazsa "Gürbe-i şîr-pence-i şîrîn-şemâ'il" demek lâzımdır. "Et çengeli" demek yakışık almaz "Âlet-i tahmîl-i lühum alan kullâb-ı âhenîn" denmelidir.

"İçi gayretle doldu" yerine "Zevâyâ-yı sanduka-i sînesi mâlâmâl-i gencîne-i himmet oldu" demek lazımdır. Bizim "rüzgâr gibi geçti" tabirini kullandığımız yerde, hiç olmazsa "Pîşrev-i semend-i sebük-seyr-i sabâ oldu" denecektir.

Alelade "söze başladı" denebilmek için ne kadar fazla tekellüfe lüzum görürler. Mesela "Hokka-i ser-be-mühr-i dehenden serpûş-ı sükûtu berdâşte-i dest-i takrîr etti" derler.

Gerçi zaman zaman, hüner ve sanat namına lisana karşı yapılan bu suikasttan feryat ve şikayet edenler oldu. Fakat bu şikayeti yapanlar da, kanaatlerinde samimi olmalarına rağmen sade lisanla sanat gösterilemeyeceği hakkındaki sabit fikrin tesiri altında, kendilerini bu dalaletten kurtaramadılar.

Fuzûlî bile bu kanaati şöyle ifade ediyor:

Ol sebebden Fârisî lâfzıyle çoktur nazm kim
Nazm-ı nâzik Türk lâfziyle iken düşvâr olur

Bende tevfîk olsa bu düşvârı âsân eylerim
Nevbahâr olgaç tikenden berk-i gül izhâr olur

Nihayet bu divan lisanı, muhtelif şahsiyetler elinde bazen ağdalı vaziyetini muhafaza ederek bazen de nisbî bir sadeliği takip ederek sonuna kadar esas karakterini muhafaza etti.

TÜRKÇENİN ZENGİNLİĞİ VE SADELİK TEMAYÜLÜ

Hâlbuki Türk lisanı gelişmeye çok müsait ve müstaitti. Kuvvetli sanatkârların kalemi ile sadelik cereyanı içinde kendi tekamülünü takip ettiği takdirde, zengin bir lisan olmak kabiliyetini haizdi. XVII. asırdan itibaren halk edebiyatının örnekleri buna birer delildir.

Türk dilinin zenginliğini ilk defa ortaya süren Kâşgarlı Mahmûd, sonra da Fahreddîn Mübârekşâh olmuştur. Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lugâti't-Türk*'ünü, Türkçenin Arapça kadar zengin bir lisan olduğunu göstermek gayretiyle yazdığı gibi, Fahreddîn Mübârekşâh da, hicrî 602 tarihinde Lâhor'da Sultan Kutbüddin Aybey'e takdim ettiği *Şecere-i ensâb* adlı tarihinde, Arapçadan sonra Türkçeden daha iyi ve daha heybetli hiçbir lisan olmadığını kaydetmiştir.

Nevâ'î de *Muhâkemetü'l-Lûgateyn*'ini, Türkçenin Farsçadan daha zengin olduğunu göstermek üzere yazmıştır.

Nevâ'î bu eserinde Türkçe ile Farsçayı mukayese ederken şöyle söylüyordu:

"Ve lâkin tillerida kemâl ü noksân haysiyetidin fâhiş tefâvütlerdür ki elfâz u 'ibâret vazı' kılurda Türk Sartka fâik kılıptur ve öz elfâzıda işâret ibâretiga meziyetler körgüzüptür ki öz mahallida inşâallâh mezkûr bolgay."

XVI. asırda klasik edebî lisanın bir aksülamelle karşılandığını görüyoruz. Mahremî ve Nazmî isminde iki şair, "Türkî-i basit" adını verdikleri manzumelerinin lisanı tamamen sade idi. Fakat bu temayül devam etmedi. Bu şairlerin kudretli bir şahsiyete sahip olmamaları ve bu Türkçe manzumelerini aruz vezni ile yazmış olmaları, bu temayülün bir cereyan mahiyetini almasına mâni oldu.

Bu aksülamel zaman zaman kendini gösterir. Müsbet bir netice vermese de, şairlerin ara sıra şikayetleri ve güzel Türkçeye olan hasretleri görülür.

Nâbî'den:

Ol dilküşâ me'âller o hurde nükteler
Mümkin midir bula 'Arabistân'da sûreti

Ol cân-fezâ sühânlerin ol şûh edâların
Akkâmlar lisânına olsun mu nisbeti

Olsun mu hîç kelâm-ı zarîfâneye bedel
Isbır şuvey te'âli tenakşa' 'ibâreti

Ba'dî leke hitâblarından gelür mü hiç
Lâfz-ı a cânım ay efendim halâveti

Nâbî bir taraftan güzel Türkçeyi över ve:

Ey şi'r miyânında satan lafz-ı garîbi
Dîvân-ı gazel nüsha-i kâmûs değildir

diye feryat ederken, diğer taraftan:

Çekemem sâde sözü silsile-i ta'bîre
Neyleyim kuvvet-i tab'ım benim ancak bu kadar

der ve bu yüzden Şeyh Gâlib'in haklı tarizine uğrar:

Manzûme-i Fârisî-veş ebyât
Bi'l-cümle tetâbu'-i izâfât

İnşâya virir eğerçi zînet
Türkî söz içinde 'ayn-ı sıklet

Az olsa eğer değildi mâni'
Dirdik ana belki de sanâyi'

Nâbî'nin *Hayrâbâd*'ı için bu tarizde bulunan Şeyh Gâlib'in, bu tavsiyeyi kendi eserlerinde tamamen tatbik ettiğini zannetmemelidir. Bununla beraber divanında çok sade bir lisanla yazılmış Türkçe iki gazelinin bulunması, bu arzunun samimi ifadesidir.

XVIII. asır şairlerinden Sa'dî Çelebi de şöyle diyor:

Eğer memdûh ise Türkî lisânda nazm-perverlik
Selîs ü vâzıh ister dinliyen fehmeyliye anı

Nice Türkî dinür ol şi're kim her lafzının halli
Lûgatler bakmağa muhtâc ide mecliste yârânı

Benim Türkî dilinde cümlenin ma'lûmudur şi'rim
Ki lâfz-ı nâşinîdeyle mükedder itmem ihvânı

Râgıb Paşa ise şunu söylüyor:

Hüsnü bâlâter ider câme düşünce çesbân
Nev-'arûs-ı sühâne revnakı ta'bîr virir

XVIII. asırdan sonra Fâzıl ve Vâsıf gibi bazı şairlerin, eserlerinde nisbeten daha sade bir lisan ihtiyar ettikleri görülür.

Sade lisan temayülünün Tanzimat'a kadar geçirdiği safhaları tamamlamak için, XIX. asır tarihçilerinden Es'ad Mehmed'in, Ekmekcizâde Hâfız Ahmed tarafından tercüme edilen *Mustadraf* adlı eserdeki şu mütaleasını da kaydedelim:

"Ve hakîkatte bu böyledir ki, sözümüze birçok yardımı olan Arabî ve Fârisîyi aradan çıkarup, lisânımız olup lâkin çoğunun Türkçesi metrûk olmakla bulamadığımız elfâzı getirerek lâfzı az ve mânâsı çok lâkırdıları güzelce meydâna koymak ve belâgat ve fesâhati bu yola sokmak ve bu kalıba yerleştirmek doğrusu bir büyük iş ve bütün halkın beğendikleri ve anladıkları kolaylığa gidiştir ki, sehl-i mümteni' dinmekle senâ olunsa sezâdır."

LİSAN YANLIŞLARI

Divan şiirinde gramer yanlışlarına ve fesahatsizliğe sık sık rastlanır. Kuvvetli bir medrese tahsili gören, Arap ve Fars lisanlarını çok iyi bilen divan şairlerinin bu yanlışlarını, bilgisizliklerine vermek elbette doğru olamaz. Nihayet bunlar gafletlerine verilebilir.

Belli başlı yanlışlar şunlardır:

1. Biri Türkçe diğeri Arapça veya Farsça iki kelimeyi Fars kaidesi ile terkip etmek:

Beyâz havlıları sermiş idi bâğa bahâr
Çürüttü mâh nola dökse bâd hurde-i hâv
Sâbit

Kec-tab' ile ülfet ne zarar râst-dilâna
Hâme yoluna doğru gider dest-i solakta
Belîğ

Mu'cize-i parmağı şakka'l-kamer
Nâlî

Koşu-i sâniye geldi növbet
Nâbî

2. Biri Türkçe diğeri Arapça veya Farsça iki kelimeyi Arap kaidesi ile terkip etmek:

Şûh-ı sa'b-imtizâctır gonce
Çelebiyyü'l-mizâcdır gonce
Sâbit

3. Biri Arapça diğeri Farsça iki kelimeyi Arap kaidesi ile terkip etmek: "Matbû'ü'l-endâm" terkibinde oldu gibi.

4. Farça kelimeyi Arapça bir kelime gibi tasrif etmek:

Mey-i kevserle pür bir kâse-i yâkûttur lâ'lin
Hitâm-ı misk ile mahmûrlar memhûr sanmışlar
Sâbit

5. Farsça bir kelimeye Arapça bir edat ilâve etmek:

Fürûg-ı hüsnü artar yâr ile biz sohbet ittikçe
Şem' rûşenlenür pervâneler germiyyet ittikçe
Süleyman Fehîm

Gâlibâ yâr ile mâbeyne bürûdet girmiş
Râgıbâ yok gibi evvelki olan germiyyet
Râgıb Paşa

6. Türkçe kelimeleri Fars edatı ile birleştirmek:

Kad çeküp gün-be-gün olmakta bülend ü mevzûn
Nahl-i gül var ise ol serv-i dil-ârâye çeker
Şeyhülislâm Yahyâ

7. Vezin zaruretiyle lüzumsuz yere edat ilave etmek:

Bâ-husûsâ böyle hammâm-ı münevver kim anın
Rûşenâ her mermer-i sâfı misâl-i âftâb
Nedîm

8. Müfret olarak kullanılması icap eden bir kelimeyi cemi olarak kullanmak:

Kıldı İskender'e birkaç kelimât
Didi ey Şâh budur âb-ı hayât
Taşlıcalı Yahyâ

Bir letâ'if bir hikâyet söyledim
Adını 'âlemde Deh Mürg eyledim
Şemseddîn

Gördüm ol deyr içinde bir ruhbân
Câmesi câme-i müselmânân
Neylî

Dil-rubâlar böyle dâmenkeş değildi bezmden
Her gice 'âşık ararlar mâhrûlar var idi
Ziyâ Paşa

9. Arapça mastarı Türkçe fiil ile yanlış olarak tasrif etmek:

'Âlem-i rü'yâ ile irşâd olur
Hâdise-i gussadan âzâd olur
Taşlıcalı Yahyâ

İMLA

Divan edebiyatı devrinde, Türkçenin imlasında iki hususiyet göze çarpar:

1. İmla harflerinin çok kere kullanılmaması.
2. Bazı harflerin değişik olarak yazılması.

İmla Harfleri

Arap ve Fars kelimelerinde mevcut heceler ya uzundur veya kısadır. Uzun heceler "huruf-ı imla" denilen "ا, و, ى" harfleriyle çekilir. Kısa hecelerle, iki harfin birbirine vaslıyla vücuda gelen kapalı heceler ise icabında "hareke" denilen "üstün", "esre", "ötre" ile gösterilir.

Türkler Arap harflerini kabul ettikten sonra, bu yazıya ait imlayı da benimsediler. Türk harflerini kabulden evvel imla harfleriyle yazdığımız birçok kapalı heceleri, imla harfleri kullanmadan yazdılar. Binaenaleyh eski divanlarda, bilhassa daha evvelki asırlarda şunları görürüz: Mesela:

الب	kelimesi	اولوب
پیدی	kelimesi	یاپدی
صقن	kelimesi	صاقین
صنمه	kelimesi	صنامه
صق بوغز	kelimesi	صیق بو غاز
اصرغن	kelimesi	ایصیر غان

اکی	kelimesi	ایکی
اللر	kelimesi	آله لر
کب	kelimesi	کبی
ادجدر	kelimesi	ایدیجیدر
کیجك	kelimesi	کییه جك
بلك	kelimesi	بیل که
کشیسنك	kelimesi	کیشی سك که
انلر	kelimesi	آکیلور
دد	kelimesi	دیدی

Bazen bir kelimenin, muhtelif imla şekilleri değiştirdiği de vâkidir. Mesela "takmak" mastarından "takar" kelimesi, önce "طقر" şeklinde idi; sonradan "طقار" oldu; nihayet "طاقار" şeklini aldı.

Bazen de bunun aksine olarak "ه" harfiyle tespiti icap eden kısa heceler, imla harfi ile yazılarak uzatılır. Mesela: "تپه سی" kelimesi "دپای" şeklinde yazılır.

Harf Değişmesi

خ harfi ق yerine kullanılır: آقشام yerine آخشام, یوقسه yerine یوخسه gibi.

د harfi yerine ت kullanılır: دوکمه yerine تکمه gibi.

Bazen de bunun aksine olarak ت yerine د kullanılır: تپه سی yerine دپامی, ایشیت yerine ایشید gibi.

د harfi yerine ط kullanılır: اودا yerine اوطه, آدا yerine آطه, دیشاری yerine طیشاری gibi.

Bazen de aksine olarak ط yerine د kullanılır: طاتمق yerine داتمق gibi.

ه yerine ق kullanılır: هافی yerine قنی, هانکی yerine قنمی gibi.

غ yerine ء kullanılır: صغوق yerine صئوق gibi.

Bazen de در yerine, Çağataycada olduğu gibi درر kullanılır.

Bazen mef'ul edatı olan يي yerine ء kullanılır: جمله يي yerine جملهٔ, کیشی يي yerine کیشئی gibi.

Hatta mef'ul edatı olan دن yerine Arapça tenvin edatı kullanılır:

Azdı günden güne renci gördüler

İysî-i Rûmî'nin bu mısraı şu şekilde yazılmıştır:

ازدی کنداً کنه رنجی کوردیلر

Eski yazının imlasına ait daha bazı hususiyetler varsa da asıl göze çarpan bunlardır.

VEZİN VE ŞEKİL

Türklerin, İslâm dinini kabul etmeden evvel kullandıkları vezin hece vezni idi.

Aruz vezni Araplarındır. Bu vezin, ilk defa, hicrî II. asırda ölmüş olan İmâm Halîl tarafından toplanıp nevilere ayrılarak tedvin edilmiştir. İran şairlerinin kullandığı aruz, Arap şairlerinin kullandığı aruzdan az çok farklıdır.

Türkler, İran edebiyatının tesiri altında işte bu aruzu kabul ettiler.

Hâlbuki Arap ve Fars dilleri, yukarıda da işaret edildiği veçhile, uzun ve kısa hecelerden mürekkeptir. Ayrıca bir harfin diğer harfe vaslıyla vücuda gelen kapalı heceler de uzun itibar olunur. Mesela Arapça olan "fünûn" kelimesinde "fü" hecesi kısa, "nûn" hecesi uzun; Farsça olan "rencîde" kelimesindeki "ren" kapalı hecesiyle "cî" hecesi uzun, "de" hecesi de kısadır.

Hâlbuki Türkçede, Arapçanın "fünûn" kelimesindeki "nûn" ve Farsçanın "rencîde" kelimesindeki "cî" hecesi gibi uzun hece yoktur. Türkçede, bir harfin diğer harfe vaslıyla vücuda gelen kapalı heceler ancak itibari olarak uzun sayılabilir.

İşte, Türkçede aruz veznini kullanan ilk şairler, Türk dilindeki bu farktan dolayı çok zorluk çektiler ve aruzun uzun hecesine uydurmak için, kısa okunması icap eden heceleri bile lüzumsuz imalelere tâbi tuttular. Mesela "esti" kelimesi aruzda "estî", "nesim-i nevbahar" terkibi "nesîm-î nevbahar" şeklinde uzatıldı ki en ziyade göze çarpan imaleler de, Türkçe olan bu "ی"lerle, terkiplerdeki izafet veya vasıf "kesre"leridir. Mamafih divan şairleri, bunları, diğer bazı arızalarla birlikte "avârız-ı evzan" kaydıyla mübah saydılar.

Mesela "Edirne" kelimesinin "Edrine" şeklinde okunması da, bunlar dışında kalan arızalardandır.

Aruz vezni ancak Tevfik Fikret, Mehmed Âkif, nihayet Yahya Kemal'i idrak ettikten sonradır ki, Türk dilinin tabii vezni sayılabilecek mahiyet aldı. Bununla beraber bu Türkçe "ى"lerle, izafet ve vasıf "kesre"lerine ait arızalardan büsbütün kurtulmaya imkân yoktur.

ŞEKİL

Nazım şekilleri

İslâmi edebiyatta müşterek olan nazım şekillerinden kaside, gazel ve musammatlar Arapların, mesnevi ve rubai şekilleri de Acemlerindir. Türkler de bunlara tuyuğ ve şarkıyı ilave etmişlerdir.

Kaside

Bir maksatla yazılan manzumelerdir. Fakat, şair maksada girmeden evvel bir mukaddeme yapar ki, buna nesib veya teşbip derler. Sonda bir fırsat düşürerek bir girizgâh ile maksada girer.

Bu maksat da, ya Cenab-ı Hakk'a niyaz ya Peygamber'in evsafından bahs, veyahut büyüklerin birini methetmektir.

Buna göre kaside, münacaat, naat veya methiye adını alır. Kasidelerin, mukaddemelerindeki mevzulara veya kafiyelerin sonundaki rediflere göre isim aldıkları da vâkidir. Mesela, bahariye, şitaiye, veyahut "su", "gül" kasideleri gibi.

Kafiyelerine gelince: İlk beytin iki mısraı birbiriyle kafiyeli, diğer beyitlerin birinci mısraları kafiyesiz, ikinci mısraları birinci beyitle kafiyelidir. Kasidelerin ilk beytine "matla" derler. Nihayetlere doğru şair bir münasebet düşürerek kendi ismini zikreder ki, buna da "taç beyit" derler.

Gazel

Kafiyeleri itibariyle tıpkı kaside gibidir. Yalnız gazelin mevzuu daha rindane ve âşıkanedir. Gazelde muayyen bir maksat yoktur. Her şeyden, sevgiden, şaraptan, kanaatten, tevekkülden, dünyadan, tasavvuftan bahsedilebilir. Gazelde o kadar vahdet de aranmaz. Her beyti ayrı bir fikri ihtiva edebilir.

Bundan başka, kasideler yüz beyte kadar olduğu halde, gazeller on beş beyti geçmez.

Gazellerin bazen kasidelerin içine sokulduğu da vâkidir. Cahiliye şairleri bunu çok yaparlardı.

Mesnevi

Her beyti müstakil kafiyeli manzumelerdir. Şair, kafiye intihabında serbest olduğu için, bu şekil, kasidelere nazaran daha müsaittir. Bundan dolayıdır ki, uzun manzum eserler mesnevi tarzınca yazılır. Araplar bu şekli Acemlerden alarak müzdevice demişlerdir.

Rubai

Rubainin 24 vezni vardır. Bu 24 vezin de ikiye ayrılır. Şair, rubai yazarken bu on ikişer vezin içinden birkaçını intihap eder. Rubailer dört mısralık kıta halindedir. Birinci, ikinci, dördüncü mısraları birbiriyle kafiyeli; üçüncü mısra kafiyesizdir. Mamafih eskiden dört mısraı da birbiriyle kafiyeli olan rubailer yazılırdı. Rubailer çok kere zarif bir eda ile söylenmiş veciz bir fikri ifade ederler.

Müstezat

Bu şekli Acemler ibda etmişlerse de Arapların eski halk şiirlerinde de görülmüştür. Bu, uzun ve kısa mısralardan mürekkeptir. Bir veznin muhtelif cüzlerinden mısralar yapılarak vücuda getirilir.

Musammat

Bu, dörder, beşer, altışar mısralık kıtalardan mürekkeptir. Kıtaları meydana getiren mısraların adedine göre murabba, muhammes, müseddes isimlerini alır. Mamafih Acemler birçok mısralar ilave ederek bu şekli muaşşere kadar çıkarmışlardır.

Bundan başka Acemler, evvelce yazılmış olan bir manzumeye birkaç mısra ilave ederek terbî, tahmis, tesdis diye birçok şekiller vücuda getirmişlerdir.

Tuyuğ

Rubai gibidir. Bazen dört mısraı da kafiyelidir. "Fâilâtün, fâilâtün, fâilün" vezninde yazılır.

Şarkı

Saz şairlerinin türkülerine mukabil, divan şairleri de aruz vezni ile şarkılar yazmışlardır. Bunlar murabba şeklindedir.

Bundan başka, Türkler tarafından kullanılan bir şekil daha vardır ki, o da tarihlerdir. Tarih, Acemlerde varsa da bunu en fazla Türkler uzun manzumeler şeklinde yazmışlardır.

EDEBÎ MAHSULLER

Divan edebiyatının mahsulleri şöyle sıralanabilir:

DİVAN

Yukarda kaydettiğimiz nazım şekilleriyle yazılmış manzumeleri, tarihleri, muamma ve lugazları ve bazı müfretlerle beyitleri ihtiva eden şiir mecmuasıdır. Bu mecmua, mevcut gazelleri kafiyelerine göre alfabe sırasıyla tertip edilerek toplanırsa "müretteb divan" adını alır.

Divanlarda mevcut muhtelif manzumeler, sanat ve hüner için en müsait bir zemin teşkil ederler. Burada hâkim olan mazmundur. Gazellerde ve muhtelif şekillerdeki manzumelerde toplu bir güzellik temini endişesi mevcut olmadığına göre, şair, çok defa mücerret fikirler ve hayaller üzerinde bir kuyumcu itinası ile işleyerek mısralar ve beyitler meydana getirir. Bütün güzellik de işte bundadır. Yalnız kıtalar ve rubailer tam bir fikri, toplu bir hissi ifade ederler.

HAMSE

Manzum veya mensur beş hikâyeden veya muhtelif mevzuları havi beş risaleden mürekkeptir. Hamdullâh Hamdî ile Taşlıcalı Yahyâ'nın hamseleri manzum olanlara, Nergisî'nin hamsesi ile, Bursalı Celîlî'nin *Penç Genç* adlı hamsesi de mensur olanlara birer misaldir. Hamse sahibi olmak da divan edebiyatında büyük bir değer ifade eder.

Hamseleri teşkil eden manzum eserlerde yine beyit güzelliği göze çarpar. Fakat, mevzu ne olursa olsun, vaka esere esas teşkil ettiğinden, tahkiyeyi temin etmek endişesi, beyitler üzerinde fazla işlemekten şairi alıkor.

Mensur olanlarda ise, üslup ön planda gelir. Burada üslup gaye, fikir ise bir vasıtadır.

MÜNŞEAT

Resmî veya hususi mektuplardan ve muhtelif mensur yazılardan mürekkeptir. Bunlar divan nesrinin bütün hususiyetlerini gösteren örneklerdir. Resmî yazılarda "elkap" ve "hâtime"ye dikkat ve itina edilir. Yazılan kimsenin rütbe ve mevkiine göre muayyen başlıklarla hitap edilir ve "Ol bâbta ve kâtibe-i ahvâlde emr ü irâde hazret-i men lehü'l-emrindir" gibi bir cümle ile yazıya nihayet verilir. XVI. asır münşilerinden Feridun Bey'in münşeatında, padişahlara, vezirlere vesair makam sahibi kimselere yazılacak olan muhtelif elkap birer birer gösterilmiştir. Hususi yazılarla tebrik ve taziyet mektupları da klişe hâline gelmiş ibarelerle süslenir.

TEZKİRE

Hâl tercümelerini ihtiva eder. Muhtevalarına göre "Tezkiretü'ş-şu'arâ", "tezkiretü'l-meşâyih", "tezkiretü'l-hattatîn" gibi isimler alır.

Tezkireler de, üsluplarına gösterilen itina bakımından birer sanat eseri telakki edilir. Tezkireci, şairi bir fert olarak alır; hâl tercümesini kısaca gösterdikten sonra eserlerini saymak, övmek veya yermekle iktifa eder.

Bunların içinde, şairlere ait hatıralardan bahseden ve böylelikle eski devrin hususiyetlerini canlandıran kısımlar da vardır.

TARİH

Divan edebiyatında tarihler de üsluplarına gösterilen itina bakımından birer sanat eseri telakki edilebileceğinden, divan edebiyatı mahsulleri arasında zikrolunabilir. Mensur tarihler yanında manzum tarihler de büyük bir yekûn tutar.

Eski tarihler, yazanların hüviyetine göre ikiye ayrılır: Bir kısmı, "vakanüvisler" tarafından yazılan tarihler, diğer kısmı da meraklı kimseler tarafından hususi olarak yazılan tarihlerdir.

Hakikatte "vakanüvisler" saray tarafından tayin edilmiş birer memur olduklarından, hadiseleri saray gözüyle görecekleri ve bundan ötürü vak'aların tasvir ve tahlilinde tarafsız kalamayacakları tabiidir. Hususi tarih yazanlar böyle bir kayıtla bağlı bulunmadıklarından, eserleri şüphesiz daha samimi ve daha tarafsızdır. Bunların içinde bazen devrin bütün hususiyetini gösteren, yapılan haksızlıkları ve halkın şikayetlerini açıkça bildiren ehemmiyetli kısımlar vardır.

Şu kadar var ki, her iki kısım tarihçiler de müsbet bir zihniyete malik olmadıklarından, vakaları ilmî bir usûlle değil, kendi hususi görüşleriyle tahlil etmişlerdir.

Eski tarihçiler, hadiselerin sebeplerini Allah'a atfeder; onları Allah'ın iradesiyle tefsire kalkarlar. Yalnız bir mağlubiyet veya bir hezimet değil, bir yangın veya bir kıtlık da halkın durumuna karşı Allah'ın bir gazabı olarak gösterilir.

Divan edebiyatının belli başlı mahsulleri işte bunlardır. Bunlar dışında kalan edebî mahsulleri de bir gözden geçirelim:

HAMSELER DIŞINDA KALAN HİKÂYELER

Her şair beş hikâye yazıp hamse meydana getirmeye muvaffak olamaz. Bir veya birkaç hikâye yazar. Bunlar mevzularına göre isim alırlar. *Leylâ ve Mecnûn*, *Yûsuf ve Züleyhâ*, *Hüsrev ve Şîrîn* gibi. Bunlar birçok şairler tarafından tekrar edilen müşterek mevzulardır.

Leylâ ve Mecnûn gibi hikâyelerde platonik aşk, eserin mihverini teşkil eder. *Yûsuf ve Züleyhâ* gibi hikâyelerde, eski bir kıssa eserin mihverini teşkil etmekle beraber, hâkim olan yine aşktır. Bazen beşerî ihtiras esere esas olur: *Hayrâbâd* gibi. Bazen de macera esere hâkim olur: *Vâmık ve Azrâ* gibi. *Hüsn ü Aşk*, *Gülşen-i Aşk*, *Cân ve Cânân* gibi hikâyeler ise, tasavvufi bir mahiyet arz eder.

Bunlar manzum hikâyelerdir. Mensur olanlar da vardır. Âhî'nin *Hüsn ü Dil*'i gibi.

Mevzu ne olursa olsun, bu kâbil hikâyelerde vaka esastır. Hayal en büyük rolü oynar. Hakiki hayatla hiç alakası yoktur. *Muhayyiri'l-ukûl* hadiseler, cinler, cadılar, gulyabaniler, ateşten denizler, havada uçan insanlar eserde bol bol yer tutar.

Bunlardan başka daha birçok manzum hikâyeler vardır ki, bunlar ya hususi bir isim alırlar: Sırrî'nın *Hikâye-i Garîbü'l-âsâr*'ı ile Vâhid'in *Şehrengiz*'i gibi. Veya "makale" başlığı altında mevzuuna göre bir isim taşırlar: Vâhid'in *Makâle-i İbretme'âl*'i ile Vesîm Abbâs'ın *Makâle-i Bektâşî Cemâl*'i gibi.

NÂMELER

Divan edebiyatında nâme başlığı altında muhtelif mevzularda manzum ve mensur hayli eserler vardır:

a. Manzum küçük hikâyeler: *Berber-nâme*, *Dere-nâme* gibi.

b. Büyük bir şahsiyeti mihver yapan, yahut umumi olarak harpten, zaferden veya tarihî bir hadiseden bahseden eserler: Ahmedî'nin *İskender-nâme*'si, İshâk Çelebi'nin *Selîm-nâme*'si, Sâbit'in *Zafer-nâme*'si, Edirneli Kâmî'nin *Âsaf-nâme*'si, Masrafzâde'nin *Şefîk-nâme*'si gibi.

Fetih-nâme, *Cihâd-nâme*, *Gazâ-nâme* adını taşıyan eserler de bu kâbildendir.

c. Tarihî eserler: Sarıca Kemâl'in *Selâtîn-nâme*'siyle Yazıcızâde Âlî'nin *Selçuk-nâme*'si gibi.

ç. Şeh-nâme adını taşıyan eserler: Ganîzâde Nâdirî'nin *Şeh-nâme*'si ile Yûsuf Hâlis'in *Şeh-nâme-i Osmânî*'si gibi.

d. Peygamberlere ait kıssaları ihtiva eder: Firdevsî-i Rûmî'nin *Süleymân-nâme*'si gibi. *Mi'râc-nâme* de bu kâbildendir.

e. Büyük bir zatın menakıbından bahseder: İbrâhîm Râkım'ın *Menâkıb-nâme-i Niyâzî-i Mısrî*'si gibi.

f. Efsanevi kahramanlık hikâyeleri: *Hamza-nâme* gibi.

g. Yazanın kendi hayatından bahseden sergüzeşt-nâmeler: Bayburtlu Zihnî'nin *Sergüzeşt-nâme*'si gibi.

h. Herhangi bir tarihte şöhret kazanan bir "sûr"dan bahseden sûr-nâmeler: Seyyid Vehbî'nin manzum ve mensur *Sûr-nâme*'si ile, Haşmet'in mensur *Sûr-nâme*'si gibi.

ı. Gurbet acısından bahseden eserler: Sultan Cem'in *Firkat-nâme*'si gibi.

i. Kanun mecmuaları: *Kânûn-nâme-i Muhammedî* gibi.

j. Ahlâki ve hikemî mahiyette eserler: Gülşenî'nin *Râz-nâme*'si Veysî'nin *Hâb-nâme*'si, *Tövbe-nâme*'si, Hilmî'nin *İstiğfâr-nâme*'si, Neylî'nin *Fazîlet-nâme*'si, Güvâhî'nin *Pend-nâme*'si gibi.

Filibeli Alî'nin *Kelile ve Dimne*'den tercüme ettiği *Hümâyûn-nâme* de, bu kâbildendir.

k. Dinî mahiyette eserler: Veysî'nin *Şehâdet-nâme*'si gibi. Tevhîd-nâmeler de bu kâbildendir.

l. İşretten ve işret levazımından bahseden eserler: Riyâzî'nin *Sâkî-nâme*'si, Revânî'nin *İşret-nâme*'si gibi.

m. Muhtelif ilimlerden bahseden eserler: İbrâhîm Hakkı'nın *Ma'rifet-nâme*'si gibi.

n. Ulûm-ı garibeye ait olanlar: Firdevsî-i Rûmî'nin *Da'vet-nâme*'si gibi.

o. Muhtelif yerlere ait tavsifleri ihtiva eden eserler: Ca'fer Çelebi'nin *Heves-nâme*'si, Fennî Mehmed Dede'nin *Sevâhil-nâme*'si

ö. Fıkralardan ve latifelerden mürekkep eserler: Lâmi'î Çelebi'nin *Letâ'if-nâme*'si gibi.

p. Çehre, şekil ve kıyafetten bahseden eserler: İbrâhîm Hakkı'nın *Kıyâfet-nâme*'si gibi.

r. Seyahate müteallik eserler. Evliya Çelebi'nin *Seyâhat-nâme*'si gibi.

s. Sefaret-nâmeler: Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin *Sefâret-nâme*'si gibi.

ş. Mizahi vadide eserler: Şeyhî'nin *Har-nâme*'si, Kânî'nin *Hırre-nâme*'si gibi.

t. Muhtelif manzum makale, hikâye veya fıkradan mürekkep eserler: Taşlıcalı Yahyâ'nın *Usûl-nâme*'si gibi.

u. Divan mahiyetinde bazı eserler de nâme adını taşırlar: Âşık Paşa'nın *Garîb-nâme*'si, Sultan Veled'in *Rübâb-nâme*'si gibi.

ü. İsminin delalet ettiği mevzuları ihtiva eder: Fâzıl'ın *Hûbân-nâme*'si, Fuzûlî'nin *Şikâyet-nâme*'si gibi.

Hamâm-nâme ve *Teşekkür-nâme* gibi eserler de bu kâbildendir.

v. Muhtelif mevzudaki nâmeler: Firdevsî-i Rûmî'nin *Satranç-nâme*'si, *Câmeşûy-nâme*'si, Fasîh Ahmed Dede'nin *Tümbâkû-nâme*'si[1] gibi.

1 Metinde bu kelime daha önce "ten-bâkû" şeklinde geçmiştir. [h.n.]

MÜNAZARALAR

Münazaralar, mevzu ve mahiyetlerine göre şöyle tasnif edilebilir:

a. Mizah bahsinde söylenen mizahi eserler.

b. Ahlâki, hikemî ve tasavvufi mahiyette yazılmış eserler: Nevî'nin *Münâzara-i Tûtî bâ Zâğ*'ı, Latîfî'nin *Münâzara-i Latîfî*'si gibi.

c. Sanatkârane bir üsluba zemin olan mevzuları havi münazaralar: Lâmi'î'nin *Münâzara-i Bahâr ü Şitâ*'sı Firdevsî-i Rûmî'nin *Münâzara-i Seyf ü Kalem*'i, Fasîh Ahmed Dede'nin *Münâzara-i Gül ü Mül* ve *Münâzara-i Şeb ü Rûz* adlı eserleri gibi. Mamafih bu eserlerin sonunda da ahlâkî ve hikemî bir hisse çıkarmak ihmal edilmez.

MUHTELİF ESERLER

Hikâyelerle makaleler dışında kalan manzum ve mensur muhtelif eserler vardır:

a. Mevzu vahdetini haiz eserler: Şeyhülislâm Abdullâh Vassâf'ın *Hayâl-i Behçet-âbâd*'ı, Sünbülzâde Vehbî'nin *Şevk-engîz*'i gibi.

b. Nasihat ve tavsiye vadisinde yazılmış eserler: Nâbî'nin *Hayriyye-i Nâbî*'si ile, Sünbülzâde Vehbî'nin *Lûtfiyye-i Vehbî*'si gibi.

c. Hikâyeler ve fıkralarla süslenmiş ahlâki eserler: Âzerî İbrâhîm'in *Nakş-ı Hayâl* adlı eseri gibi.

ç. Dinî ve ahlâki muhtelif makalalerden mürekkep eserleri: Taşlıcalı Yahyâ'nın hamsesindeki *Gencîne-i Râz*'ı gibi.

d. Dinî mahiyette bir mevzu vahdetini havi eserler: Mevlitlerle Hâkânî'nin *Hilye*'si gibi. Mensur "siyer"ler de bu kâbildendir.

MANZUM LÜGATLER

Divan şairleri manzum lügat tertip etmek merakına da düşmüşlerdir. O kadar ki, yalnız Arap ve Fars dillerine ait lügatlerle kalmamışlar, Fransızca, Rumca ve Ermenice lügatler bile tertip etmişlerdir.

a. Arapça ve Farsça lügatler: Ahmed Dâ'î'nin *Ukûdü'l-Cevâhir*'i, Mustafa Hakkı'nın *Nâzımü'l-Cevâhir*'i Hâfız Abdullâh'ın *Tuhfetü'l-Hâfız*'ı, Sünbülzâde Vehbî'nin *Tuhfe*'siyle *Nuhbe*'si, Çelebizâde Alî İlmî'nin *Nazm-ı Bedî*'i, Hüseyin Aynî'nin *Nazm-ı Cevâhir*'i bu cümledendir.

b. Fransızca lügat; Yûsuf Hâlis'in *Miftâh-ı lisân* adlı eserinden:

Allah Diyö gökler siyö yer ter komanse ibtidâ
Dâ'im tujur bâkî enternel enfini bî-intihâ

c. Rumca lügat; Fevzî'nin *Tuhfetü'l-Uşşâk*'ından:

Nâm-ı Hudâdır Teos âdeme de antropos
Dervîşedir askitis evliyâ adı ayos

ç. Ermenice lügat; Kalâyî Refî'den:

Tanrıya asvas kiristos didiler Peygâmber'e
Şâha dirler takavur hem mu'teber bir ensere
Mançuk oğlan kızdır ahçik ustaya varbet dinür
Kardeş ahbar oldu ise mayri dirler mâdere

Hülasa: Divan edebiyatının başlıca mahsulleri, divanlar, hamseler, münşeat mecmuaları, tezkireler ve tarihlerdir. Ancak bunlara, hamseler dışında kalan manzum ve mensur hikâye, risale ve makalelerle nâme ve münazara başlığı altında yazılan muhtelif mevzudaki eserleri, bundan başka dinî, ahlâki ve tasavvufi mahiyette yazılan risalelerle hiciv ve mizah vadisinde yazılmış manzumeleri, hatta manzum lügatleri de ilave etmek lazımdır. Ancak bu suretle divan edebiyatının mahsullerini tamamlamak mümkün olabilir.

NETİCE

DİVAN EDEBİYATI NASIL BİR EDEBİYATTIR?

Divan edebiyatının haiz olduğu hususiyetlerle havi olduğu mazmun ve mefhumları birer birer gözden geçirdik. Bu tahlil ve izahlarla meydana çıkan netice, sualimizin cevabını teşkil eder. İşte divan edebiyatı, lisan ve imlası, vezin ve şekli, hikmet ve felsefesi, sofiyane telakkisi, tahassüs ve tahayyülü, nihayet ihtiva ettiği mazmun ve mefhumları ile böyle bir edebiyattır.

Şimdi hükmümüzü tamamlamak için, sualimizi şöyle vazetmeliyiz:

DİVAN EDEBİYATI NASIL BİR EDEBİYAT DEĞİLDİR?

Mevzuumuzu bir de bu noktadan gözden geçirmek suretiyle hükmümüzü vermiş ve bahsimizi bitirmiş olacağız:

a. Divan edebiyatı, içinde bir hayat hamlesi taşıyan canlı bir edebiyat değildir. Hiçbir edebiyatın, bulunduğu cemiyetin hayatını aksettirmemesine imkân yoktur. Bu itibarla divan edebiyatında, o zamanki cemiyetin ifadesini bulmak mümkündür. Ancak eski edebiyatımız, bir hayat edebiyatı vasfını haiz olamaz.

b. Divan edebiyatı içtimai bir edebiyat değildir. Aksine olarak, divan şairi daima ferdi tahassüslere yer ve değer vermiş, içtimai mevzularla alakalanmayı fazla düşünmemiştir.

c. Divan edebiyatı orijinal bir edebiyat değildir. Bütün unsurlarını mazmun ve mefhumlarına varıncaya kadar İran edebiyatından alan bu edebiyat, yetiştirdiği kıymetli şahsiyetlere rağmen, taklidî mahiyetini aşamamıştır.

ç. Divan edebiyatında tabiat güzelliği yoktur. Divan şairi için tabiat, sanatına yeni bir zemin bulmak için rastgele seçilmiş bir mevzudur.

d. Divan edebiyatı beşerî değildir. Manzum hikâyelerde şairin yaratmaya çalıştığı insan, yaşayan hiçbir insan tipine benzemez.

e. Divan edebiyatında yerli tip yoktur. Hikâyelerde şairin yaratmak istediği tip, ya *Leylâ ve Mecnûn*'da olduğu gibi Arap hayatından ya *Hüsrev ve Şîrîn*'de olduğu gibi Acem hayatından veya *Yûsuf ile Züleyhâ*'da olduğu gibi peygamber kıssalarından, yahut da *Vâmık ve Azrâ*'da olduğu gibi masallardan alınmıştır.

f. Divan edebiyatında tabii aşk yoktur. Bu edebiyatın bütün mahsullerinde yer bulan aşk, ya gayr-i tabiidir yahut tasavvufidir.

g. Divan edebiyatında mevzu vahdeti ve "bütün" güzelliği yoktur.

ğ. Divan edebiyatı hakiki edebiyat değildir. Aksine olarak ilhamını kitaptan alan mücerret bir edebiyattır.

h. Divan edebiyatında sanat serbestliği yoktur. Şair meydana getireceği bütün mahsulleri, muayyen örnek ve kalıplara uydurmak mecburiyetindedir.

ı. Divan edebiyatı milli ve milliyetperver bir edebiyat değildir. Milli şuurdan nasibi yoktur. Bundan dolayı yalnız şairleri mahkum etmek elbette doğru olamaz. Türk kelimesinin, darbımesellere varıncaya kadar çirkin vasıflara mevzu olması, bütün o devrin müşterek günahıdır.

i. Divan edebiyatı dinî bir edebiyat değildir. Divanları dolduran tevhitlere, münacaatlara ve naatlara rağmen, bu edebiyata, esas karakteri bakımından dinî bîr edebiyat demek doğru olamaz.

j. Divan edebiyatının lirizmden nasibi azdır. Fuzûlî gibi lirik bir şair yetiştirmesine rağmen, esas karakteri bakımından bu edebiyata lirik vasfı verilemez.

k. Divan edebiyatı hamasi bir edebiyat değildir. Zaman zaman kaside nesibleriyle mesnevilerde yer bulan cenk tasvirleri veya zafer-nâmelerde yer tutan zafer teraneleri, divan edebiyatının hamasi vasfını almasına kâfi gelemez.

Bir ordunun galebesini ifade eden ve zaferin neşesini taşıyan bu kâbil manzumelerde dikkati celbeden en mühim nokta, zaferin padişaha veya serdara mal edilmesi, milletin kendisine hiçbir hissenin ayrılmamış olmasıdır.

Mağlubiyetin sebebi ise Allah'a atfedilir. Ordu "Bi-hikmetillâh-i Ta'âlâ" münhezim olmuştur.

*

Netice olarak şunu söylemek lazımdır ki, divan edebiyatı, serde yetiştirilmiş çiçekler gibi, hemen soluverecek zannolunur; hakiki hayattan o kadar nasibi azdır. Fakat yaşadığı devir itibariyle yine onun sadık bir aynası olduğu da muhakkaktır.

Bu edebiyatın en zayıf tarafı, beşerî hisleri terennüm edecek genişlikten mahrum olması, insan ruhunun binbir çeşit kararsızlıklarını, ümitlerini, saadet ve ıstıraplarını tahlil ve ifade etmek hususunda kifayetsiz bulunmasıdır.

Bir "bütün" güzelliğine malik olmayan bu edebiyatın kuvvetli tarafı ise, parça parça emsalsiz güzellikleri içinde bulundurmasıdır. Divanları dolduran kaside ve gazeller içinde ne zarif, ne ince hayallere yol açan müstesna beyitler ve mısralar vardır:

Ne yanar kimse bana âteş-i dilden özge
Ne açar kimse kapum bâd-ı sabâdan gayrı
Fuzûlî

Bûy-ı gül taktîr olunmuş nâzın işlenmiş ucu
Biri olmuş hoy birisi dest-mâl olmuş sana
Nedîm

Giydikleri âftâb-ı temmûz
İçtikleri şu'le-i cihân-sûz
Şeyh Gâlib

Bunları söyleyen şair, dünyanın neresinde olursa olsun ve hangi dille söylerse söylesin, en büyük şair unvanına elbette hak kazanmış olur.

BİR İZAH

İmlada birliği muhafaza edemedim. Bunu bilerek yaptım. Eski metinlerin –mümkün olduğu kadar– asıllarına uygun olarak tespiti arzusu, beni iki türlü imla kullanmaya mecbur etti. İzahlarda, çok tabii olarak, bugünkü telaffuza göre yazdığım kelime veya terkipleri, metinler içinde eski şekle ve kaideye göre tespit ettim.

ESERDEKİ İMLA HUSUSİYETLERİ

a. İzahlarda "âlâ", "mîraç" şeklinde yazdığım kelimeleri, metinde hem aslını tebarüz ettirmek hem de aruzdaki mevkiini göstermek endişesiyle "a'lâ", "mi'rac" şeklinde tespit ettim.

b. "dedi" gibi kelimeleri metinlerde "didi" şeklinde tespit ettim. Aruzda bu ve bunun gibi kelimeler çok defa imaleye tâbi tutulduğu için buna biraz da mecburiyet vardı. Mesela:

> Didi birisi şehrimizin hâkim-i vakti

mısraında "dedi" kelimesini ister istemez "didi" şeklinde tespit etmek icap eder.

Yine aynı düşünce ile mesela "öbürü" şeklinde yazdığımız kelimeleri metinde "o biri" veya "o birisi" şeklinde yazdım. Mesela:

> Koparır anı o biri tel tel
> O birisi de ana öyle yapar

mısralarında olduğu gibi.

ç. Aynı düşünce ile izahlarda "gece" gibi kelimeleri metinlerde "gice" olarak tespit ettim.

d. "Bilinir" yahut "biliriz" gibi kelimeleri de metinde eski telaffuzu tebarüz ettirmek için "bilinür", "bilirüz" şeklinde tespit ettim.

e. Arap ve Fars kelimelerini metinlerde asıl şekilleriyle kaydettim: "Pence" gibi. "Tılsım" gibi kelimeleri de aslını tebarüz ettirmek istediğim zaman "tılısm" şeklinde tespit ettim.

f. "k" harfini uzatmak icap ettiği zaman kelimeyi iki "a" ile yazdım: "kaatil", "kaaf-ı kanaat" gibi.

g. Arapça terkiplerde mevcut, tarif harfi denilen "el"i birer birleştirme çizgisi ile ayırdım: "dar-ül-fünun" gibi.

ğ. Farsça terkiplerde birinci kelimenin sonundaki izafet veya vasıf kesrelerini birleştirme çizgisi ile ayırdım: "âb-ı hayat" gibi.

h. Farsça terkiplerdeki izafet ve vasıf kesrelerini metinlerde tebarüz ettirdim; telaffuza göre yazmadım. Mesela "gül ü ra'na" değil, "gül-i ra'na" olarak tespit ettim.

ı. Atıf edatı olan "ve"ler "ü" olarak telaffuz edildiği zaman birleştirme çizgisi ile ayırdım: "gül-ü bülbül" gibi.

i. Mürekkep sıfatları birleşik olarak tespit ettim: "mesihâsıfat", "mehzamir", "şebzindedar" gibi. Fakat bazen vezin icabı olarak bu mürekkep sıfatları bir koma işareti ile ayırdım. Mesela: "sühanârâ" kelimesini feilâtün veznine göre "sühanârâ", mefâîlün veznine göre "sühan'ârâ" şeklinde kaydettim.

j. Metinlerde Arapça ve Farsça kelimelerde uzatma işaretini fazla kullandım. Fakat Türkçe kelimelerde kullanmamaya çalıştım. Yalnız ara sıra vezin zarureti kati bir mahiyet aldığı takdirde uzatma işaretini Türkçe kelimelerde de kullandım.

> Boynuzu ba'zısının ây gibi
> Kiminin halka halka yay gibi

Yahut:

> Leşker-i ebr çemen mülküne âkın saldı

gibi. Fakat Türkçe mefullerle Farsça izafetlerde birinci kelimenin sonuna, vezin zarureti ile çekmek icap etse de uzatma işareti kullandım. Mesela:

> Esti nesîm-i nevbahâr açıldı güller subhdem

Eserde takip ettiğim imla hususiyetleri esas itibariyle bunlardır. Eğer bazı yerde arzuma rağmen değişik olarak çıkmışsa, tashih ederken gözden kaçmış demektir; özür dilerim.

BİBLİYOGRAFYA

LÜGATLER, KAMUSLAR

Ahmed Cemâleddîn — – حلية الانسان و حلية اللسان *İbn-i Mühennâ Lûgati*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1338-1340.

Ahmed Hayâtî — – *Şerh-i Tuhfe-i Vehbî*, İstanbul, 1215.

Ahmed Lûtfî — – *Lûgat-i Kâmûs*, 1. cilt, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1286.

Ahmed Râsim — – *Resimli Lûgat*, (Halil Vâhid ve Reş'at'la müşterek), (bevl maddesine kadar) 2. tabı İstanbul, 1309.

Ahmed Reşîd — – *Şerh-i Nuhbe-i Vehbî*, İstanbul 1259.

Ahmed Rif'at — – *Lûgat-i Târîhiye ve Coğrâfîye*, 7 cilt, İstanbul, 1299-1300.

Ahmed Vefîk Paşa — – *Lehçe-i Osmânî*, Tab'-ı cedid, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1306.

Ahterî Mustafa — – *Ahterî-i Kebîr*, 2 cilt, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1283.

Alî Nazîmâ — – *Mükemmel Osmânlı Lûgati* (Faik Reş'at'la müşterek), İstanbul, 1319.

Alî Seydî — – *Defter-i Galâtât*, İstanbul, 1324.

Alî Seydî — – *Resimli Kâmûs-ı Osmânî*, 3 cilt, İstanbul, 1330.

Alî Seydî — – *Dâ'iretü'l-Ma'ârif*, (Alî Reş'at ve Mehmed İzzet'le müşterek) İstanbul, l. cilt 1332, 2. cilt 1333, eksik.

Besim Atalay — – *Divânü Lugâti't-Türk tercümesi*, 3 cilt, Ankara 1940-1941.

Biyangi	– *Biyangi Lûgati*, 4 cilt, Paris, 1843-1850.
Ebüzziyâ Tevfik	– *Lûgat-i Ebüzziyâ*, İstanbul, l. cilt 1306. 2. cilt 1308. eksik.
Emrullâh	– *Yeni Muhîtü'l-Ma'ârif*, İstanbul, l. cilt, 1328-1330.
Ferişteoğlu Abdülmecîd	– *Kânûn-ı İlâhî*, Yazma, (Arapçadan Türkçeye) 905. (Kayseri'de Fahri Bilge'nin kütüphanesinde)
Hüseyin Kâzım	– *Büyük Türk Lûgati*, 2 cilt, İstanbul, 1927-1928.
Hüseyin Remzi	– *Lûgat-i Remzi*, 2 cilt. İstanbul.
Lûtfullâh bin Ebî Yûsufü'l-Hâlimî	– *Bahrü'l-Garâ'ib*, Yazma, (Farsçadan Türkçeye) (Kayseri'de Fahri Bilge'nin kütüphanesinde.)
Mehmed Es'ad (Şeyhülislâm)	– *Lehçetü'l-Lûgat*, İstanbul, 1210.
Mehmed bin Mustafa	– *Vankulu Lûgati*, İstanbul, İbrahim Müteferrika tab'ı, 1140-1141.
M. Rüştü	– تهذ یب الکلام فی لسان الخواص والعوام, İstanbul, 1313.
Mehmed Selâhî	– *Kâmûs-ı Osmânî*, 4 cilt, İstanbul, 1323-1329.
Muallim Cûdî	– *Lûgat-i Cûdî*, İstanbul, 1332.
Muallim Nâcî	– *Lûgat-i Nâcî*, İstanbul.
Mütercim Âsım	– *Burhân-ı Kâtı' tercümesi*, İstanbul, 1251.
Mütercim Âsım	– *Kâmûs tercümesi*, 3 cilt, İstanbul, 1305.
Ni'met bin Ahmed bin Kâdî	– *Mecme'u'l-Lûgat*, (Farsçadan Türkçeye), yazma, 990, (Kayseri'de Fahri Bilge'nin kütüphanesinde.)
Reşâd Ziyâ	– *Lisânımızda Elfâz-ı Müteşâbihe*, İstanbul, 1340.
Sa'idü'l-Hûrî	– *Akrebü'l-Mevârid* (Arapça) Beyrut, 1889.
Sünbülzâde Vehbî	– *Tuhfe-i Vehbî*, İstanbul.
Sünbülzâde Vehbî	– *Nuhbe-i Vehbî*, İstanbul.
Şihâbüddîn Ebî Abdullâh	– *Mu'cemü'l-Bülden*, (Arapça) telif tarihi hicrî 626.
Yâkût bin Abdullâhi'l-Hamevî	10 cilt. Mısır, 1906
Şemseddin Sâmî	– *Kâmûsü'l-A'lâm*, 6 cilt, İstanbul, 1306-1316.
Şemseddin Sâmî	– *Kâmûs-ı Türkî*, 2 cilt. İstanbul, 1318.
Şeyh Süleyman	– *Çağatay Lûgati*, İstanbul, 1298-1300.
Şu'ûrî Hasan	– *Ferheng-i Şu'ûrî*, İstanbul, İbrahim Müteferrika tab'ı, 1155.
?	– *Kitâb-ı Müntehâb*, (Arapçadan Türkçeye), yazma, müellifi meçhul. 673 tarihinde Hüseyin bin Bâli tarafından yazılmıştır. (Kayseri'de Fahri Bilge'nin kütüphanesinde.)
?	– *Sıhâhü'l-Acemiyye*, (Farsçadan Türkçeye), yazma, müellifi meçhul. 946 da yazılmıştır. (Kayseri'de Fahri Bilge'nin kütüphanesinde.)
?	– *Câmi'ü'l-Fâris*, (Farsçadan Türkçeye), yazma, müellifi meçhul. 957 tarihinde Alî bin Velî tarafından yazılmıştır. (Kayseri'de Fahri Bilge'nin kütüphanesinde.)

EDEBİYAT TARİHLERİ, EDEBÎ TETKİKLER VE EDEBİYATA MÜTEALLİK DİĞER ESERLER

Agâh Sırrı Levend – *Edebiyat Tarihi Dersleri*, (Tanzimat'a kadar) İstanbul, 1. tab'ı, 1932, 7. tab'ı, 1943.

Ahmet Cevdet Paşa – *Belâgat-ı Osmâniye*, İstanbul, 1299.

Ali Cânip Yöntem – *Edebiyat*, İstanbul, 1926.

Ali Ekrem – *Mesâlik-i Edebiye*, (Darülfünun notları) Taşbasması, 1333-1334.

Ali Nihat Tarlan – *Edebî Sanatlar*, İstanbul. 1932.

Ali Nihat Tarlan – *Şeyhî Divanı'nı Tetkik*, 2 cilt, İstanbul, 1934-1936.

Ali Nihat Tarlan – *Divan Edebiyatında Tevhitler*, 4 fasikül, İstanbul, 1936.

Ali Nihat Tarlan – *Divan Edebiyatında Muamma*, İstanbul, 1936.

Ali Seydî – *Lûgatçe-i Edebiyat*, İstanbul, 1324.

Bursalı Tâhir – *Osmanlı Müellifleri*, 3 cilt, İstanbul, 1333-1342.

Diyarbekirli Sait Paşa – *Mîzânü'l-Edep*, İstanbul, 1305.

Faik Reş'at – *Eslâf*, 2 cilt, İstanbul, 1312.

Faik Reş'at – *Terâcim-i Ahvâl*, İstanbul, 1313.

Faik Reş'at – *Târîh-i Edebiyât-ı Osmâniye*, 1 cild, İstanbul, 1329.

Ferit Kam – *Âsâr-ı Edebiye Tetkikâtı*, (Darülfünun notları) taşbasması, 1331-1332.

Ferit Kam – *İran Edebiyatı Tarihi*, (Darülfünun notları) 2 cild, taşbasması, 1927.

Fuat Köprülü – *Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri*, İstanbul, Devlet Matbaası, 1928.

Fuat Köprülü – *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul, 1934.

Manastırlı Rif'at – *Mecâmi'ü'l-Edep*, İstanbul, 1308.

Mehmed Celâl – *Osmanlı Edebiyatı Nümuneleri*, İstanbul, 1312.

Muallim Nâcî – *Istılâhât-ı Edebiye*, İstanbul, 1307.

Muallim Nâcî – *Osmanlı Şairleri*, İstanbul, 1307.

Recaizade Ekrem – *Ta'lîm-i Edebiyât*, İstanbul, 1330.

Recaizade Ekrem – *Kudemâdan Birkaç Şâ'ir*, İstanbul. 1305.

Sadettin Nüzhet Ergun – *Türk Şairleri*, İstanbul, 1936.

Süleyman Fehmi – *Edebiyat*, 2. tab'ı, İstanbul, 1325.

Tahir Olgun – *Edebiyat Lûgati*, İstanbul, 1937.

TASAVVUFA, DİNE VE FELSEFEYE AİT ESERLER

Abdülbaki Gölpınarlı – *Melâmilik ve Melâmiler*, İstanbul, Devlet Matbaası 1931.

Abdülbaki Gölpınarlı – *Kaygusuz Rizeli Alâettin*, İstanbul, Devlet Matbaası 1933.

Abdülmecîd bin Şeyh Nasûh bin İsrâ'îl – *İrşâdü't-Tâlibîn*, Yazma, Müellifin el yazısıyla, Murat Mollâ Kütüphanesi No. 964.

Abdünnafi – *Risâle-i Kuşeyriye Tercümesi*, İstanbul, 1307.

Ahmet Cevdet Paşa – *Miyâr-ı Sedât* (Mantık) İstanbul, 1303.

Ahmed Rüştü – *Hall-i-Rümûz*, Üniversite Kütüphanesi, Yazma No. 2138.

Ankaralı İsmâ'îl Rüsûhî – *Fâtihu'l-Ebyât*, (Mesnevi şerhi) 7 cilt, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1289.

Ayıntaplı Mehmed – *Zübdetü'l-Hakâyik Tercümesi*, Mısır, 1291.

Azîz Mahmûd Hüdâyî – *Tarîkat-nâme*, Yazma, Üniversite kütüphanesi No. 2333.

Besim Atalay – *Bektaşilik ve Edebiyatı*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1340.

Bohor İsrail – *Târîh-i Felsefe*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1332.

Bosnalı Abdullâh – *Fusûsü'l-Hikem Şerhi*, Mısır, Bulak tab'ı, 1252.

Bursalı İsmâ'îl Hakkı – *Kitabü'l-Hitap*, İstanbul, 1256.

Bursalı İsmâ'îl Hakkı – *Kitâbü'n-Necât*, İstanbul, 1290.

Bursalı İsmâ'îl Hakkı – *Rûhü'l-Mesnevî*, (Mesnevi şerhi) 2 cilt, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1287.

Bursalı İsmâ'îl Hakkı – *Lübbü'l-Lüp ve Sırru's-Sır*, (Bu eser aynı zamanda Mısrî Niyâzî'ye de isnat edilmektedir). Muhyiddîn-i Arabî'nin *Fütûhât-ı Mekkiyye* adlı eserinden. İstanbul, 1328.

Bursalı İsmâ'îl Hakkı – *Silsile-nâme*, İstanbul, 1291.

Bursalı İsmâ'îl Hakkı – *Şerhü'l-Usûli'l-Aşere*, İstanbul, 1206.

Bursalı İsmâ'îl Hakkı – *Şerhü'l-Hadarâti'l-Hams*, Yazma. Millet kütüphanesi, Pertev Paşa kısmı, mecmua No. 637 (Bu mecmuada müellifin muhtelif 12 risalesi vardır.)

Bursalı İsmâ'îl Hakkı – *Tuhfetü'l-Atâ'îyye*, Yazma, (Kayseri'de, Fahri Bilge'nin kütüphanesinde.)

Bursalı İsmâ'îl Hakkı – *Mürşidü's-Sâlikîn*, Yazma, (Kayseri'de Fahri Bilge'nin kütüphanesinde.)

Bursalı Tâhir – *Hacı Bayrâm-ı Velî*, İstanbul 1331.

Elmalılı Hamdi – *Metâlip ve Mezâhip*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1341.

Eşref-i Rûmî – *Müzekki'n-Nüfûs*, İstanbul, Ali Rıza taşbasması, 1281.

Ferişteoğlu Abdülmecîd – *Aşk-nâme*, Yazma, Üniversite kütüphanesi Sahip Mollâ kısmı No. 1280.

Ferişteoğlu Abdülmecîd — *Âhiret-nâme*, Yazma, (Kayseri'de Fahri Bilgen'in kütüphanesinde.)
Ferit Kam — *Vahdet-i Vücud*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1331.
Ferit Kam — *Hurufiliğe Ait Notlar*, (Hususî not halinde)
Fuat Köprülü — *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1928.
Gelibolulu Âlî — *Hilyetü'r-Ricâl fi Ahvâli'l-Abdâl*, Yazma, (Kayseri'de Fahri Bilge'nin kütüphanesinde.)
Giritli Şeyh Alî Aziz — *Varidat*, Yazma, Üniversite kütüphanesi, Rıza Paşa kısmı. No. 1698.
Harîrizâde Kemalettin Hüsnü — *Kemâl-nâme-i âl-i Abâ*, İstanbul taşbasması.
İbrâhîm Şâhidî — *Gülşen-i Vahdet*, Yazma, (hususi kütüphanemde.)
İshak — *Kâşifü'l-Esrâr ve Dâfiu'l-Eşrâr*, İstanbul, 1391.
İsmâ'îl Fennî — *Vahdet-i Vücut ve Muhyittin-i Arabî*, İstanbul, 1928.
İsmâ'îl Fennî — *Lûgatçe-i Felsefe*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1341.
İzmirli İsmâ'îl Hakkı — *Felsefe-i İslâmiyet Tarihi*, (Elkindi), İstanbul, Matbaa-i Âmire 1338.
İzmirli İsmâ'îl Hakkı — *Yeni İlm-i Kelâm*, 2 cilt, İstanbul, 1340, 1341.
İzmirli İsmâ'îl Hakkı — *Fenn-i Menâhic*, İstanbul, 1329.
Karakaşzâde Ömer — *Nûrü'l-Hüdâ Limen İhtedâ*, İstanbul 1286.
Konyalı Mehmed Vehbî — *Hafız Şirazi Şerhi*, 2 cilt. İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1288.
Lâ'lizâde Abdülbaki — *İnsân-ı Kâmil Tercümesi*, Üniversite kütüphahesi, Rıza Paşa kısmı No. 1839. Bunun en mükemmel tercümesi Abdülâziz Mecdi tarafından yapılmıştır. Tab edilmemiştir.)
Lâmi'î — *İbret-nümâ*, Yazma, Nuruosmaniye kütüphanesi No. 660.
Lâmi'î — *Nefehâtü'l-Üns Tercümesi*, İstanbul, 1289.
Lûtfî — *Risâle-i Esrâr-nâme*, Yazma (Kayseri'de Fahri Bilge'nin kütüphanesinde.)
Mehmed Alî Aynî — *Tasavvuf Tarihi*, İstanbul, 1341.
Mehmed Alî Aynî — *Hüccetü'l İslâm*, (Gazali) İstanbul, 1327.
Mehmed Alî Aynî — *Fârâbî*, İstanbul, Matbaa-î Âmira, 1332.
Mehmed Alî Aynî — *Hacı Bayrâm-ı Velî*, İstanbul 1343.
Mehmed Alî Aynî — *İntikat ve Mülâhazalar*, İstanbul, 1923.
Mehmed Emin — *Mir'atü'l-Âşıkîn*, İstanbul.
Mehmed İsmetî (Birgivi hafidi) — *Tarîkat-i Muhammediye*, Üniversite Kütüphanesi, Halis efendi kısmı, No. 2235.
Mehmed İzzet — *Felsefe Tarihi*, (Orhan Sadettin'le müşterek), 2 cilt, İstanbul, 1928.
Mehmed Mâruf — *Reşahât Tercümesi*, Mısır, 1268.

Mehmed bin Muhyiddîn – *Noktatü'l-Beyân*, Yazma, Murat Mollâ kütüphanesi No. 216.

Mehmed Münip – *Tuhfetü'l-Mülûk fi İrşâdi's-Sülûk*, İstanbul, 1286.

Mehmed Şemseddîn – *Miftâhü'l-Kulûb*, Risale-i Murakabe, Risale-i Pendiyye, Vasiyet-nâme, Taşbasması, 1284.

Misâlî – *Feyz-nâme*, Yazma, (manzum, hurufiliğe meteallik) (Kayseri'de Fahri Bilge'nin kütüphanesinde.)

Misâlî – *Miftâhü'l-Guyûp*, Yazma (hurufiliğe ait), (Kayseri'de Fahri Bilge'nin kütüphanesinde.)

Misâlî – *Esrâr-ı Besmele*, Yazma, (manzum, hurufiliğe ait) (Kayseri'de Fahri Bilge'nin kütüphanesinde.)

Musa Kâzım – *Dinî, içtimaî makaleler*, İstanbul, 1336.

Müftüzâde Abdullah – *Gülzâr-ı Sofiye*, İstanbul, 1343-1924.

Necip Âsım – *Bektaşi İlmihali*, İstanbul, 1343-1925.

Osman Ergin – *Balıkesirli Abdülaziz Mücdi Tolun*, Hayatı ve Şahsiyeti, İstanbul, 1924.

Refî – *Genç-nâme*, Yazma, (Hurufiliğe ait), (Kayseri'de Fahri Bilge'nin kütüphanesinde.)

Rıza Tevfik – *Felsefe Dersleri*, İstanbul, 1330.

Rıza Tevfik – *Kamus-ı Felsefe*, 2 cilt, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1830-1340.

Sadettin Nüzhet Ergun – *Bektaşi Şairleri*, İstanbul Devlet Matbaası, 1930.

Sadettin Nüzhet Ergun – *Pîr Sultan Abdal*, İstanbul, 1928.

Sadık Vicdanî – *Melâmilik*, İstanbul, 1328-1340.

Sadık Vicdanî – *Kadiriye*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1338-1340.

Sadık Vicdanî – *Halvetiye*, İstanbul, 1338-1341.

Sadık Vicdanî – *Sofi ve Tasavvuf*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1340-1342.

Sâmî Paşa – *Rümûzu'l-Hikem*, İstanbul, 1287

Sarı Abdullah – *Semerâtü'l-Fu'âd*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1288.

Sarı Abdullah – *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*, (Mesnevi şerhi) 5 cilt, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1287-1288.

Seyyid-i Şerîf-i Cürcânî – *Ta'rîfât-ı Seyyid*, (Arapça) İstanbul.

Süleyman Nahîfî – *Mesnevî Tercümesi*, Mısır, Bulak tab'ı, 1268.

Şakir Ahmed Paşa – *Esmâ-i Hüsnâ şerhi*, (Manzum), İstanbul, Takvimhane-i Âmire, 1269.

Şerefeddin Yaltıkaya – *İlâhiyat*, İstanbul, 1932.

Şeyh Elvân-ı Şîrâzî – *Gülşen-i Râz Tercümesi*, (Şeyh Mahmud-ı Şebüsteri'nin eserinin manzum tercümesidir.) (Biri 15. asırda nesih, diğeri daha sonra talik ile yazılmış iki nüshası Kayseri'de Fahri Bilge'nin kütüphanesinde mevcuttur.)

Şeyh Mehmed Elif – *El-kelimetü'l-Mücmele*, İstanbul, 1342.

Şeyh Saffet – *Tasavvufun Zaferleri*, İstanbul, 1343.
Yusuf Nesip – *Rişte-i Cevâhir Tercümesi*, İstanbul 1257.
Yusuf Ziyâ – *Heyâkilü'n-Nûr Tercümesi ve Şeyh Sühreverdi'nin Felsefesi*, İstanbul, 1924.
– *Vilâyet-nâme-i Hacı Bektâş-ı Velî*.
– *Tasavvufa ve Hurufîliğe dair Müellifleri Meçhul Muhtelif Yazma Risaleler*.

ESKİ İLİMLERE AİT ESERLER

Akkirmanlı Mehmed – *İklîlü't-Terâcim*, (Kadı Mir metni tercümesi) İstanbul, 1316.
Ahmet Cevdet Paşa – *Mukaddeme-i İbni Haldun'un Fasl-ı Sadisinin Tercümesi*, İstanbul, Takvimhane-i Âmire, 1277. (İbn-i Haldûn'un كتاب العبرودیوان مبتدأ والخبر فی احو ال العرب والعجم وابربر adlı üç büyük kitaptan ibaret olan eserin birinci kitabını teşkil eden bu mukaddemenin ilk beş faslı Pîrîzâde Sahip Mollâ tarafından tercüme edilmiş ve Takvimhane-i Âmire'de 1275'te basılmıştır. Bu mukaddemeyi takip eden ve Arap tarihini havi bulunan 2. kitabının 1. cildi de *Miftâhü'l-İber* adı ile Suphi Paşa tarafından tercüme edilmiştir.)
İbrâhîm bin Bâlî – *Hikmet-nâme*, Yazma, (manzum, XV. asrın ikinci nısfında yazılmıştır.) (Kayseri'de Fahri Bilge'nin kütüphanesinde.)
Kâtip Çelebi – *Keşfü'z-Zünûn*, (Arapça) 2 cild, Mısır tab'ı, 1274.
Mehmed bin Husrev – *İlm-i Nücûmdan Medhal-i Gûşyar tercümesi*, Murat Mollâ kütüphanesi, Hâmid-i Evvel kısmı, No. 835.
Nidâ'î – *Menâfi'ü'n-Nâs*, (tıbba dair) Yazma. Köprülü kütüphanesi. No. 194.
Osmân bin Mehmed – *Câmi'ü'l-ahkâm fi mesâ'ili'l-hâsu ve'l-âm*, (Ahkâm-ı nücumiyeden mesâile müteallik) Murat Mollâ kütüphanesi, Hâmid-i Evvel kısmı, No. 836.
Taşköprülüzâde Mehmed – *Mevzû'âtü'l-Ulûm Tercümesi*, 2. cilt, İstanbul, 1313.
Kemalettin
Şeyh İbrâhîm Hakkı – *Ma'rifet-nâme*, Mısır, bulak tab'ı, 1251.
? – Eski ilm-i kimyaya dair isimsiz bir eser. Yazma, (Kayseri'de Fahri Bilge'nin kütüphanesinde.)

KUR'AN VE HADİS

Ahmed Nâ'îm – *Sahîh-i Buhârî Tercümesi*, 3 cilt, İstanbul, 1926-1936. (Bu eserin 4, 5, 6 ve 7. ciltleri Kâmil Miras tarafından tercüme edilmiştir.) İstanbul, 1939-1940.

Ayıntaplı Mehmed – *Tefsir-i Tibyan*, İstanbul, 1296.

Bursalı İsmâ'îl Hakkı – *Hadîs-i Erba'în Tercümesi*, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1253.

Elmalılı Hamdi Yazır – *Kur'an Dili*, 8 cilt, İstanbul, 1935-1938.

İsmâ'îl Ferruh – *Tefsîr-i Mevâkîb Tercümesi*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1282.

İzmirli İsmâ'îl Hakkı – *Kur'an Tercümesi*, 2 cilt. İstanbul, 1927.

Mehmed Şerîf – *Miftâhü't-Tefâsir*, İstanbul, 1289.

Şeyh Muhsin-i Fânî – *Nûru'l-Beyân*, (Kur'an tercümesi, bir heyetin yardımı ile) 2 cilt, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1340.

TARİHLER, KISSALAR VE MENKABELER

Ahmet Cevdet Paşa – *Kısâs-ı Enbiyâ*, 12 cüz, İstanbul, 1331.

Bâkî – *Mevâhib-i Ledünniye Tercümesi*, 2 cilt, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1261.

Diyarbekirli Sait Paşa – *Mira'tü'l-İber*, 9 cilt, İstanbul, 1304.

Es'ad Mehmed – *Mustadraf Tercümesi*, (Bu eseri asıl tercüme eden Ekmekçizâde Hâfız Ahmed'dir. Es'ad Mehmed Efendi, sonradan daha sade bir Türkçe ile tab'ına delalet etmiştir.)

İzmirli İsmâ'îl Hakkı – *Siyer-i Celîle-i Nebeviye*, İstanbul, 1332.

Mehmed Münip – *Siyer-i Kebîr Tercümesi*, İstanbul, 1241.

Mehmed Şakir – *Mu'cizâtü'l Enbiyâ*, İstanbul, 1327.

Şehbenderzâde Hilmi – *Tarih-i İslâm*, İstanbul, 1326.

Üsküplü Mehmed – *Altıparmak Tercümesi*, (Taberi tercümesinin kenarında) 3 cilt, İstanbul, 1327-1328.

Yazıcızâde Ahmed – *Mir'atü'l-Âşıkîn*, İstanbul, 1299.

Yazıcızâde Mehmed – *Muhammediye*, İstanbul, 1291.

? – *Taberi Tercümesi*, (Tercüme eden malum değildir. Müellifi, Ebû Ca'fer Mehmed bin Cerîr) 3 cilt, İstanbul, 1327- 1328. (Altıparmak tercümesiyle birlikte tab edilmiştir.)

MUHTELİF ESERLER

Abdurrahman Eşref – *Tezkiretü'l-hikem fi Tabakâti'l-ü[m]em*, Mısır, Bulak tab'ı, 1252.

Alî Şîr Nevâ'î – *Mecalisü'n-Nefa'is*, Millet Kütüphanesi, tarih kısmı No. 779.

Alî Şîr Nevâ'î – *Muhâkemetü'l-Lûgateyn*, Ankara, 1941.

Ebu Muammer Fuat – *Mükemmel Remil Kitabı*, İstanbul, 1330

Hamdullâh Hamdî – *Kıyâfet-nâme*, Yazma, (Kayseri'de Fahri Bilge'nin kütüphanesinde.)

İbrâhîm Hakkı – *Kıyâfet-nâme*, İstanbul, 1275.

İbrâhîm Hakkı – *İhtilâç-nâme*, İstanbul, 1275.

Lebîb – *Cevâhir-i Mültakata*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1286.

Mehmed Hâfid – *Ed-dürerü'l-Müntahabâti'l-Mensûre fi Islâhı'l-Galatati'l-Meşhûre*, İstanbul, 1221.

Mehmed Sa'îd – *Sürhu'l-Uyûn Tercümesi*, İstanbul, 1257.

Mehmed Şerîf Paşa – *Seyâhat-nâme-i İbni Batûta Tercümesi*, 2 cilt, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1333-1335.

Mustafa Kânî – *Telhîsü Resâ'il'i-r-Rümât*, İstanbul, 1263.

Sarıca Kemâl – *Selâtin-nâme*, Yazma, (hususi kütüphanemde. Üniversite kütüphanesi, Türkçe 331 numara ile kayıtlı nüshadan istinsah ettirilmiştir).

Süleyman Hasbî – *Ta'tîrü'l-Enâm fi Ta'bîri'l-Menâm Tercümesi*, 2 cilt, İstanbul, 1306.

Şerîf Âmidî – *Şeh-nâme Tercümesi*, Yazma, manzum, (Kayseri'de Fahri Bilge'nin kütüphanesinde.) XVI. asır iptidalarında Kansu Gavri namına yazılmıştır. Bu eserin diğer bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nin İbrahim Paşa kısmında 938 numaradadır.)

Yusuf Ziyâ – *Müntehabât-ı Şeh-nâme-i Firdevsî*, İstanbul, 1306.

– *Şeh-nâme Tercümesi*, Yazma, (mensur, muhtelif nüshalar, Millet Kütüphanesi'nde.)

? – *Cevâhir-nâme*, İstanbul, 1273.

BAŞLICA MAKALELER

Abdülbaki Gölpınarlı – "Divan Edebiyatı", Konuşmalar, 1940, sayı 1.

Agâh Sırrı Levend – "Divan Edebiyatında Kelimeler ve Remizler", *Felsefe ve İçtimaiyat Mecmuaları*, Muhtelif nushalar, 1927-1928.

Ali Canip Yöntem – "Osmânzâde Tâ'ib", *Türkiyat Mecmuası*, 1926, sayı 2.

Ferit Kam – "Bâkî", *Peyam-ı Sabah gazeteleri*, 2 makale 1922.

Ferit Kam – "Sâbit", *Peyam-ı Sabah gazeteleri*, 5 makale 1922.

Fuat Köprülü – "Âşık tarzının menşe ve tekâmülü", *Millî Tetebbular Mecmuası*, 1331, sayı 1.
Fuat Köprülü – "Har-nâme", *Yeni Mecmua*, 1917, sayı 13.
Fuat Köprülü – "Deli Birader", *Yeni Mecmua*, 1917, sayı 15.
Fuat Köprülü – "Fakiri", *Hayat Mecmuası*, 1926, sayı 2.
Fuat Köprülü – "Türkiyat Sahasında Yeni Tetkikler", *Hayat Mecmuası*, 1926, sayı 2.
Fuat Köprülü – "Deli Lûtfü'nün Mizahi Kitabı", *Hayat mecmuası*, sayı 100.
Fuat Köprülü – "Osmânzâde Tâ'ib'e Dair", *Türkiyat Mecmuası*, 1926, sayı 2.
Mahmut R. Kösemihal – "Eski Edebiyatımızda Musiki", *Uludağ Dergisi*, sayı 45 - 46 Bursa, 1942.
Mahmut R. Kösemihal – "Zararlı Musikilerle Savaşan Asırlar", *Varlık Mecmuası*, sayı 223, Ankara, 1942.
Mahmut R. Kösemihal – "Yasaklanan Musiki", *Varlık Mecmuası*, sayı 225, Ankara, 1942.
Rıza Tevfik – "Edebiyata ve Tasavvufa Ait Makaleler", *Peyam-ı Sabah ilâveleri*, 1330.
Sadettin Nüzhet Ergun – "Divan Edebiyatına Dair Makaleler", *Kervan Mecmuası*, Konya, 1932.
Sadettin Nüzhet Ergun – "Divan Edebiyatı ve Mazmunları", *Gençlik Mecmuası*, sayı 1, İstanbul, 1928.
Sadettin Nüzhet Ergün – "Bektaşi Edebiyatı", *Gençlik Mecmuası*, sayı 2, İstanbul, 1928.

TETKİK EDİLEN METİNLER

Divanlar - hamseler - münşeatlar - tezkireler - hamseler dışında büyük ve küçük hikâyeler - nazire mecmuaları - metâli mecmuaları - hiciv ve mizah mecmuaları - letaif mecmuaları - müntehabat mecmuaları v.s.

DİZİN

A
Abbasiye 147
Abdallık 65
Abdullâh Vassâf 607
Abdurrahman Eşref 567, 623
Abdülaziz 369
Abdülhalîm Gâlib (Paşa) 511, 534
Abdülmecîd bin Şeyh Nasûh bin İsrâ'îl 398, 618
Âb-ı engûr 304
Âb-ı hayat 117, 154, 167, 168, 613
Âb-ı revân 49, 338
Adanalı Sürûrî 388
Adem 559
Âdem bk. Hz. Âdem
Âd kavmi 148
Adlî 518
Adnî Mahmûd Paşa 429
Afganistan 146
Afrika 44
Âgâh 428
Agnostik (Agnostique) 20
Ağazâde Mehmed Dede 55
Âhî 547, 605
Ahilik 65
Ahmed Dâ'î 607
Ahmedî 103, 605
Ahmed Paşa 263, 264, 305, 353, 423-426
Ahmet Vefik Paşa 569
Ahşidyan sülalesi 146
Akdeniz 145
Âkif Paşa 412
Akrep 195, 198, 557
Alâık kaydı 27
Alef 49
Âlî 35, 175, 259, 553, 605, 619
Âl-i Abâ 65, 66
Ali bk. Hz. Ali
Ali Nakî 65
Ali Paşa 271, 519
Ali Rıza 65, 618
Alî Şîr Nevâ'î 567, 591, 623
Allâme 506
Alp Arslan 145
Amâ mertebesi 23, 50
Âmedî 80
Anadolu 16, 45, 65, 543, 566, 567, 575, 576

Anasır-ı erbaa 57, 62, 86, 182, 208
Andelîb 431
Anka 174
Antakya Müftüsü Sâdık Mehmed 516
A'râbî 132
Arabistan 591
Aristote (Aristo) 14, 40, 162, 169, 197
Arşî 59, 62
Arzıhâl-i Dârendeli Kâdî 514
Arzıhâl-i Mekârî (Osmânzâde Tâ'ib) 514
Arzıhâl-i Şikârî (Sâbit) 514
Asa ve yed-i Beyza 136
Âsaf-nâme (Edirneli Kâmî) 605
Âsım 485, 563
Âsîr 305
Asya kıtası 145
Âşık Paşa 592, 606
Âşinâ 47
Aşkî 554
Aşk-nâme (Ferişteoğlu) 57, 58, 63, 618
Atâ'î 174, 176, 203, 415, 435
Ateş-i seyyale 305
Âtıf 442
Atış 361, 365
Atina 40
Av 361, 371
Avnî 168
Avrupa 42, 145, 499
Ayağ 317
Ayân-ı sabite 24, 25
Aybetü'l-Hakâyık 592
Âyîne-i İskenderî 169
Ayn-ı sabite 24
Aynî 161, 194, 213, 229, 274, 291, 292, 294, 297, 298, 300-302, 306, 314, 316, 365, 413, 580
Aynü'l-yakîn 22, 50
Ayş u tarab 48
Ayş u tarâb 192
Azak Kalesi 379
Azb-i fürât 102
Azerbaycan 151
Âzerî İbrâhîm 607
Azer (Nümrut veziri) 109
Azîzî 404
Aziz-i Mısır 113
Azmî 442
Azmî Dede 185
Azmizâde Hâletî 112

B

Babailik 65
Babil 109, 188, 211, 212, 213
Babür Şah 566, 593
Bağdat 143, 144, 504
Bağdatlı Rûhî 43, 86, 514
Bahâ'î 161, 500, 501
Bahariye 601
Bah-nâme-i Pâdişahî 394
Bahûr-ı Meryem 170
Bâkî 102, 105, 118, 135-137, 147, 151, 155-157, 161, 162, 171, 172, 175, 185, 192-195, 197, 203, 204, 208, 240, 243, 305, 308, 318, 319, 323, 345, 354-358, 383, 398, 404, 411, 423, 426, 427, 433, 471-486, 494, 513, 523, 549, 551-553, 583, 593, 622, 623
Bâlî 189, 464, 621
Baltacı Mehmed Paşa 246, 379, 522
Baltık Denizi 145
Basra 504
Batlamyus (Ptelèmée Claude) 163, 189
Bayburtlu Zihnî 606
Baykara (Mirza Hüseyin) 146
Bayram 15, 29, 151, 241, 255, 256, 276, 280
Bâzû 48
Bedîhî 238, 366
Bedr 130
Bedr Gazvesi 127, 149
Behiştî 545, 546, 547
Behmen (Erdeşir'in lakabı) 154
Behram-ı Gûr 155
Bekabillah 28
Bektaşilik 15, 65, 618
Belh 141
Belîğ 162, 173, 185, 243, 258, 294, 309, 413, 417, 442-444, 485, 532, 538, 585
Belkıs 119, 120
Benî İsrail 117, 121, 122, 136
Berber-nâme 454, 605
Bermekiler 147
Berzah 47
Beyâbân 48
Beylikçi İzzet 331
Beytü'l-mâmur 110, 125
Beytü'l-mukaddes 34, 121, 125, 229
Beyzâvî 80
Bezm 15, 233, 289-292, 296, 331, 469
Bîdârî 49

Bihzat 161
Bîjen 161
Bilya 117
Biniş 361, 371
Bintü'l-ineb 306
Birinci Cihan Harbi 504
Birrî 55
Bîrûn 48
Bîsütun dağı 165, 166
Bizanslılar 45
Bokrat (Hippoocrate) 162, 163
Bosnavî 67
Boudha 39
Brahma 39
Bu'd-ı mücerret 83
Burak 77, 125, 126
Bursalı Celîlî 603
Bursalı Cenânî 428
Bursalı Hâşimî 388, 440
Bursalı İsmâ'îl Hakkı 25, 31, 36, 618, 622
Bursalı Râgıb 555
Bursalı Tâlib 428
Bühlûl 143, 144
Bühûl-i dânâ bk. Bühlûl
Bülbülî 313

C

Câbir 134
Câbir bin Hayyân 181, 211
Câbir bin Hayyân (Kûfeli) 211
Cafer 147
Ca'fer Çelebi 581, 606
Ca'ferü's-Sadık 65
Câmeşûy-nâme (Firdevsî-i Rûmî) 606
Cam-ı Cem 318
Câmi'ü'l-ahkâm fî mesâ'ili'l-hâsu ve'l-âm (Kasımpaşalı Osmân bin Mehmed) 189, 621
Camsap 175, 176
Cân ve Cânân 605
Câvidân-ı Kebîr (Fazlullah-ı Nâîmî-i Esterâbâdî) 58, 59
Câvidân-ı Sagîr 58, 59
Cebel-i Sevr 127
Cebrail 43, 77, 109-111, 122, 125, 127, 133, 134
Cedy 195, 198
Cefâ 46
Cehrî 53
Cemâlî 418, 419, 583
Cemal-i Mutlak 21
Cemalullah 77
Cemşit (Cem) 151, 152, 318
Cenânî 166, 428
Cevâhir-nâme 173, 402, 623
Cevdet Paşa 430, 617, 618, 621, 622
Cevrî 149, 157, 159, 362, 366, 367, 401
Cevza 193, 195, 198, 206
Cezbe 41, 46, 47, 237
Chaos 40
Cibril bk. Cebrail
Cidde 107
Cihâd-nâme 605
Cinas 463, 464
Cirit 361, 362, 363
Cûybâr 49
Cümrükzâde 494
Cüneyd-i Bağdadi 143
Cüz-i fert 83, 85
Cüz-i lâyetecezza 85

Ç

Çâh-ı Babil 213
Çâh-ı Nahşep 177
Çâh-ı zenâh 47
Çar Büyük Petro 379
Çârdeh masum 65, 66
Çariçe Katerina 379
Çâr-yâr-ı Güzin 78
Çehre-i gülgûn 47
Çelebizâde Alî İlmî 607
Çelebizâde Âsım 173
Çevgan 49, 277, 362, 363
Çıngiz 145
Çin 105, 433, 474, 479

D

Da'vet-nâme (Firdevsî-i Rûmî) 606
Dahhâk 152, 295
Damat İbrahim Paşa 368
Danyal Peygamber 175, 208, 404
Davut bk. Hz. Davut
Dede Sâbir Pârsâ 27
Deh Mürg (Şemseddîn) 199, 231, 399, 598
Delv 195, 198
Dere-nâme 605
Descartes 42
Devir 36
Devr-i kamer 13, 14, 192, 193
Divan Dili (İsmail Hâmi Danişmend) 172

Divanu Lügati't-Türk (Kâşgarlı Mahmûd) 566
Doğanî 510, 511
IV. Mehmed 262
IV. Murad 366
Düalist (Dualiste) 42
Dügâh 230
Düvazde imam 65

E

E'd-dürerü'l-müntehabâti'l-mensûre (Mehmed Hafîd) 228, 229
Ebabil 128
Ebced 192, 387
Ebedî 20, 39, 40, 71, 107, 117, 499, 510
Ebubekir 78, 127, 132, 133
Ebûbekir Kânî 514, 517, 519
Ebu Cehil 130, 247
Ebu'l-Abbâs-ı Septî 206
Ebu Leheb 214
Ebü'l-Hasanü'l-Eş'ârî 80
Ebü'l-Hâşimü'l-Kûfî 44
Ebü'l-Hüzeyl 80
Ebü'l-Me'âlî 80
Ecvef 239
Edhem-nâme (Na'tî) 375
Edirne 262, 277, 373, 517, 601
Edirneli Havâ'î 505, 571
Edirneli Kâmî 554, 605
Edirneli Râmî 555
Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi 517
Eflatun 40, 162
Efrasiyab 153, 160, 161
Ehl-i beyt 65, 66, 68
Ekber Şah 146
Ekmekcizâde Hâfız Ahmed 596
Eko: aks-i sada 171
Ekstas (Extase) 41
El-Baklânî 80
Elbürz dağı 158, 168, 528
Elhâlis (Câbir bin Hayyân) 181
Elkap 604
El-Kindî 79, 80
Emeviye 147
Emîr 47
Emrî 117, 165, 494
Enderûnî Fâzıl 281, 282, 562
Endülüs 211
Ene'l-Hak 32, 60, 143
Enverî 145, 146, 529
Epistemoloji (Épistemologie) 20
Erkân-ı asliye 57
Ermeniler 45
Ertenk (Ercenk) 161
Es'ad 270
Esedullah 150, 202
Eset 195, 198
Esrâr Dede 390
Eşber (Abdülhak Hâmid) 197
Eşkaniyan sülalesi 155
Eşref 146, 485, 495, 504
Eşref-i Efgani 146
Ethem 445
Etvâr-ı seb'a 32, 33
Evliya Çelebi 366, 606
Eyüp 114, 115

F

Fahr 16, 521, 523
Fahreddîn Mübârekşâh 594
Fâ'izî 553
Fakîrî 570, 571
Fakrî Dede 148
Fârâbî 80, 228, 619
Faruk 149
Fatıma 65, 66
Fatih Mehmed 388
Fatimetü'z-Zehra 194
Fatîn 501
Fâzıl 339, 347, 366, 369, 422, 448, 485, 527, 538, 575, 583, 596, 606
Fazıl (Abbasiye veziri) 147
Fâzıl Ahmet Aykaç 504
Fâzıl Paşa 499
Fazîlet-nâme (Neylî) 606
Fazl-ı Huda 59
Fazlullah-ı Naîmî-i Esterâbâdî 58
Fehim 84
Fehîm-i Kadîm 114, 170, 525
Fenafillah 28, 30, 39, 50
Fenâ'î 324, 325
Fena-yı Dehr-i Denî 294
Fennî 547
Fennî Mehmed Dede 581, 606
Ferdî 230
Feridun 152, 157
Feridun Bey 604
Ferişteoğlu 57, 63, 616, 618, 619
Ferit Kam 97, 617, 619, 623

Fetih-nâme 605
Fevrî 570
Feyzî 529
Fıtnat (Hanım) 339, 528, 533
Figânî 155, 273
Filibeli Alî 606
Filistin valisi 121
Fil vakası 128
Firavun 116, 147
Firdevsî 158
Firdevsî-i Rûmî 605, 606, 607
Firkat-nâme (Sultan Cem) 606
Fuzûlî 14, 71, 80-82, 84, 101, 110, 117, 119-121, 130, 131, 136, 143, 150, 151, 154, 165, 166, 171, 175, 184, 238, 239, 244, 249, 259, 300, 307, 314, 319, 324, 326, 399, 423, 470, 523, 539, 550, 552, 554, 556, 575, 593, 594, 606, 610, 611

G

Ganîzâde 553
Ganîzâde Nâdirî 605
Garîb-nâme (Âşık Paşa) 606
Gaybî 27
Gaybü'l-guyûb 25, 46
Gâyetü'l-hakîm (Mesleme bin Ahmedü'l-Mecritî) 181, 211
Gazâ-nâme 605
Gazne vadisi 142
Gencîne-i Râz (Taşlıcalı Yahyâ) 248, 249, 572, 607
Gül ü Bülbül (Fazlî) 488
Gülşenî 606
Gülşen-i Aşk 605
Gülşen-i Envâr (Taşlıcalı Yahyâ) 73, 225, 248, 249
Gülşen-i Niyâz (Karaçelebizâde Abdülazîz) 71
Gülşen-i Râz (Şeyh Elvân-ı Şîrâzî) 50, 620
Gülşen-i Vahdet (İbrâhîm Şâhidî) 51, 619
Güreş 361, 375
Güştasp 153
Güvâhî 606

H

Hâb-nâme (Veysî) 606
Habeşliler 128
Habib bin Malik 130
Hac 29, 48, 143, 497
Haccac bin Yusuf 150
Hacet 109, 132
Hacı Bektâş-ı Velî 66
Hacı Râtib 507
Hadis 14, 15, 24-26, 43, 70, 73, 79, 101, 104, 105, 237, 397, 402, 412, 560, 566, 622
Hâfız 529, 568
Hâfız Abdullâh 607
Hâfız Post 231
Hâfız Şerhi (Konevî Mehmed Vehbî) 46
Hafî 53
Hafiyyü'l-hafî 53
Hakânî 78
Hakayık-ı eşya 80, 186
Hakikatü'l-hakayık 25, 46
Hakke'l-yakîn 50
Halâ 83, 84
Halep 246, 384, 504, 516
Halep Valisi Süleyman Paşa 516
Halilullah 109
Halit 147
Hallâc-ı Mansûr 28, 45, 143
Halvetilik 56
Hamam 15, 188, 258, 259, 280, 282, 581
Hamâm-nâme 606
Hâman 147
Hamdullâh Hamdî 106, 109, 157, 164, 213, 219, 559, 560, 563, 603, 623
Hamel 195, 198, 206
Hâmî 561
Hâmid 14, 196, 197, 227, 468, 495, 621
Hâmid (Sultan) 495
Hamr 308
Hamse 603, 605, 607, 608, 624
Hamza-nâme 606
Harâbât 48
Harâbî 22
Hâre-nâme (Yümnî) 222
Harf-i illet 239
Harîrîzâde 66
Har-nâme (Şeyhî) 517, 606, 624
Harp 188, 261, 269, 332, 334, 336, 342, 354, 379, 396, 605
Harunürreşit 144, 147
Hârut ve Mârut 212, 213
Hasan 65, 78, 128
Hasanü'l-Askerî 65
Hasırcızâde 580
Hâşimî 113, 388, 417, 440, 570
Haşmet 253, 270, 384, 533, 606
Hâtem 240, 416, 440

Hâtem (Hâtem-i Tay) 148
Hâtemî 442
Hâtemü'l-enbiya 76
Hâtime 604
Havâ'î 505, 520, 557, 571
Havâiye 186
Havas-ı hams 57
Havelan-ı havl 239
Havf 34
Havf-ı cehennem 34
Havf-ı kemal 34
Havf-ı ma'siyet 34
Havf-ı rıza 34
Havf-ı taklit 34
Havfullah 34
Havva 106, 107
Hayâlî 209, 325, 427
Hayâl-i Behçet-âbâd (Şeyhülislâm Abdullâh Vassâf) 607
Hayber gazvesi 133
Hayder-i Kerrar 149
Hayderilik 65
Hayrâbâd (Nâbî) 463, 596, 605
Hayretî 296
Hayrî 88
Hayriyye-i Nâbî (Nâbî) 182, 209, 285, 397, 581, 607
Hayyiz 83
Haziz ve evç 204
Hece vezni 600
Helâkî 417
Helva Geceleri 283
Hendek gazvesi 134
Hermes Toth 39
Hersekli Ârif Hikmet 56, 81, 93, 128, 147, 187
Hevâ 30, 32, 50, 233
Heves-nâme (Ca'fer Çelebi) 486, 581, 606
Heyûlâ 50
Hezliyyat (Sürûrî) 506
Hırka 48
Hırre-nâme (Kânî) 606
Hıtab-ı ilahî 78
Hızır 117, 154, 167
Hızır Ağazâde Sa'îd 97
Hızır Bey 387
Hibetullah Sultan 270
Hicaz 119
Hicret 79, 80, 127, 141, 500, 504
Hicv 16, 493, 504, 608, 624
Hikâye-i Garîbü'l-âsâr (Sırrî) 605
Hikmet 50
Hikmet-i kadime 15, 39, 83
Hilâlî 425
Hilkat-i Âdem 73
Hilmî 606
Hilye (Hâkânî) 78, 607
Hilyetü'r-Ricâl (Âlî) 35, 619
Himmetzâde Abdi 417
Hindistan 107, 146, 198, 497
Hint 38, 212, 273, 459
Hirre-nâme (Ebûbekir Kânî) 517
Hoca Halîl Ağa 53
Horasan 45, 69, 146
Hûbân-nâme (Fâzıl) 575, 606
Hudeybiye 131
Hulâgû 145
Hulûsî Dede 114
Hum 320
Humhâne 48
Hûn-i kebuter 308
Hurufilik 15, 57, 58, 59, 63, 65
Husul-i nisap 239
Hûşenk 150
Huşyârî 48
Hut 195, 198
Huzûr 49
Hücum 334
Hüdâ'î Dede 55
Hüma 175
Hümâyûn-nâme (Filibeli Alî) 606
Hümayun Şah 146
Hürmüz 156, 157, 197
Hürriyet 50
Hüseyin 65, 66, 78, 128, 230
Hüseyin Aynî 607
Hüsn ü Aşk (Şeyh Gâlib) 76, 202, 563, 605
Hüsn ü Dil (Âhî) 605
Hüsrev ü Şîrîn (Şeyhî) 372, 564
Hüsrev-i Perviz bk. Perviz
Hüthüt 119
Hz. Âdem 26, 35, 59, 62, 63, 67, 68, 73-77, 91, 106, 107, 110, 126, 181, 192, 200, 201, 235, 265, 332, 427, 437, 466, 508, 539, 565, 580, 583
Hz. Ali 24, 43, 44, 65-67, 78, 127, 128, 133, 149, 150, 194, 202, 230

Hz. Davut 117, 137, 229
Hz. Muhammed 43, 63, 65, 66, 75-77, 110, 123, 125, 127, 130-134, 148, 156, 528

I

Irak 123, 152, 171
Irak-ı Arap 123, 171
Isfahan 107
Itrî 231, 240

İ

İbahiye mezhebi 156
İble 107
İblis 106-108, 114, 115
İbn-i Batûta 567
İbn-i Haldûn 186, 206, 211, 621
İbn-i Kilâb 79, 80
İbn-i Mukanna 177
İbn-i Sînâ (Avicenne) 80, 147, 187
İbrahim 103, 109, 111, 120
İbrâhîm Aleyhisselâm bk. İbrahim
İbrahim Ethem 141
İbrâhîm Hakkı 221, 403, 606, 621, 623
İbrahim Paşa 259, 368, 623
İbrâhîm Râkım 605
İbrâhîm Şâhidî 51, 619
İbretnümâ (Lâmi'î Çelebi) 35
İdée 40
İdris 107, 208, 213, 229
İffet 216
Îhâm-ı Tenasüp 467
İhtilâc-nâme (İbrâhîm Hakkı) 403
II. Mahmud 270, 363, 369, 380, 381
II. Murad 189, 228, 464, 567
İlmî 554
İlm-i azâim 216
İlm-i cifr 216
İlm-i edvar 229, 230
İlm-i hakikat 30
İlm-i ihfa 216
İlm-i kehanet 216
İlm-i kelam 71, 79, 80, 82, 83
İlm-i kıyafet 218
İlm-i kimya 147, 181, 186, 238, 621
İlm-i musiki 228, 229
İlm-i reml 208
İlm-i sihir ve tılısmat 211
İlm-i simya 186
İlm-i tabir-i rüya 224, 225
İlm-i tencim 188, 203, 238
İlm-i zayirçe 206
İlmü'l-firase 218
İlmü'l-yakîn 50
İlya bk. Bilya
İlyas 120
İmâm Bendî Efendi 507
İmâm-ı Gazâlî 45, 53
İmâm-ı Hanbelî 80
İmâm-ı Kuşeyrî 45
İnsan-ı kâmil 25, 27
İran 38, 44, 45, 128, 145, 146, 150-157, 161, 279, 459, 528, 529, 567-569, 591-593, 600, 609, 617
İranlılar 44, 152, 591
İreç 152
İrem 148, 274, 550, 582, 583
İrşâdü'd-Tâlibîn (Abdülmecid bin Şeyh Nasûh bin İsrâ'il) 398
İsa (Hz.) 121, 122, 134, 135, 170, 550
İshâk Çelebi 605
Îsî-i Rûmî 310
İskender 154, 167, 168, 366, 597
İskenderiye 41, 42, 149, 163
İskender-nâme (Ahmedî) 605
İslâmiyet 14, 44, 619
İsmâ'îl Hakkı 24, 25, 28, 30, 31, 36, 67, 399, 618, 619, 622
İsmail Hâmi Danişmend 172
İsmail (Hz.) 110
İsmâ'îl Mâşukî 54, 66
İsmâ'îl Paşazâde Hakkı 149, 204
İsm-i celal 53, 55
İsrafil (Hz.) 111
İstanbul 16, 246, 253, 255, 384, 389, 473, 499, 511, 520, 577, 581-587, 615-624
İstanbullu Vâhid 564
İstiare 461
İstidlâl (Déducation) 29, 41, 66, 218
İstiğfâr-nâme (Hilmî) 606
İstikra (Induction) 29
İsveç Kralı Demirbaş Şarl 496
İşret-nâme (Revânî) 606
İysî-i Rûmî 599
İzzet Ali Paşa 519
İzzetî 420, 546

J
Jacob Bohme 42

K
Kabala 41
Kabalizm (Cabalisme) 41
Kâ'be 22, 23, 59, 127, 203
Kâbe 27, 77, 110, 128, 132
Kabûlî 416
Kâdir 59, 79
Kadirilik 56
Kadiriye 53
Kadrî Çelebi 418, 553
Kaf dağı 174
Kâfir 48
Kâfur 146
Kâfzâde Fâ'izî 247, 294, 429
Kahraman (Kahraman-ı Kâtil) 150
Kaknüs 173
Kalâyî Refî 509, 534, 608
Kalbî 53
Kalenderilik 65
Kamer 14, 130, 177, 183, 184, 191, 193, 194, 196, 197, 203, 204
Kâmet 47, 474, 519
Kâmî 429, 446
Kanber 150
Kandid 309
Kânî 67, 143, 506, 525, 606
Kanuni Süleyman 273, 427
Kânûn-nâme-i Muhammedî 606
Kaplan Giray 146
Karaçelebizâde Abdülazîz 71, 124, 125, 131
Kârun 147
Kâse 48, 321
Kasımpaşalı Osmân bin Mehmed 189, 190
Kasîde-i garrâ-yı inek (Hacı Râtib) 507
Kastamonu 511
Kâşgarlı Mahmûd 566, 592, 594
Kâtip 248, 249
Kavl-i meşhur 468
Kavs 195, 198, 339
Kays 165, 166, 436
Kayser 152, 153
Kâzım Paşa 128, 194, 403
Kebûdî 49
Keçecizâde İzzet Molla 95, 96, 103, 108, 110, 112, 114, 122, 123, 125, 127, 129, 132, 134-137, 143, 154, 161, 252, 259, 284, 307, 342-344, 356, 357, 363, 376, 380, 381, 384, 390, 405, 421, 429, 430, 451, 452, 470, 494, 512, 528, 536, 537, 559, 570, 578
Kefşger-nâme 454
Kelam 14, 15, 24, 57, 71
Kelâm-ı kibar 468
Kelam-ı nefs 62
Kelamullah 41
Keldaniler 188
Kelile ve Dimne 606
Kelime-i tevhid 35
Kelim (Hz. Musa için) 136
Kemâlât 46
Kemal-i mutlak 21, 41
Kemâl-nâme-i Âl-i Abâ (Harîrîzâde) 66
Kemankeş sırrı 365
Kenz-i mahfi 46
Kerbela 66, 128, 129, 230
Kerhî 143
Kerh kasabası 143
Kesbî 493
Kevakib-i seb'a-i seyyare 191
Keyaniyan 153, 154
Keykavus 159
Keykubat 153
Kınalızâde Ali Çelebi 104
Kırân-ı kevakib 203
Kırân-ı sa'deyn 204
Kırım Hanı Selim Giray 277
Kıyâfet-nâme (Hamdullâh Hamdî) 219, 623
Kıyâfet-nâme (İbrâhîm Hakkı) 606, 623
Kızılbaşlık 65
Kilîse 48
Kimya bk. İlm-i kimya
Kitâb-ı Felâhât-ı Nebâtiyye 211
Kitâb-ı Tamtam-ı Hindî 211
Kitâbü'l-havâs (Câbir bin Hayyân) 181
Kitabü'l-Hitâb (Bursalı İsmâ'îl Hakkı) 36
Konevî Mehmed Vehbî 46
Koşu 351, 361, 373
Kudret-i ilahiyye 71
Kûfe 128
Kur'an 14, 15, 29, 59, 70, 76, 77, 79, 154, 211, 214, 224, 470, 524, 622
Kureyşler 127
Kutadgu Bilig (Yusuf Has Hâcib) 592
Küfrî Bahâ'î 500, 501
Külhani 142
Kümeyt 309, 351

L

Lâ 55, 421, 426, 431, 540
Lâedriye (Hakayık-ı eşya) 80
Lâhor 594
Lale Devri 245
Lale-i Numan 171
Lâmekânî Hüseyin 28
Lâmi'î 158, 486, 607, 619
Lâmi'î Çelebi 35, 513, 606
Latîfî 581, 607
Latince 147
Lehçe-i Osmânî (Ahmet Vefik Paşa) 569, 615
Leskofçalı Gâlib 230
Letaif-i nefy 34
Letaif-i seb'a 34
Letâif-nâme (Lâmi'î Çelebi) 513
Levh-i mahfuz 89, 103
Leylâ (Hanım) 535
Leylâ ve Mecnûn 164, 605, 610
Leylâ ve Mecnûn (Kâfzâde Fâ'izî) 247
Lisani 53
Lugaz 16, 541, 542
Lut (Hz.) 111
Lûtfiyye-i Vehbî (Sünbülzâde Vehbî) 183, 186, 210, 397, 607

M

Ma'rifet-nâme (İbrâhîm Hakkı) 221
Ma'ruf (Kerhî) 143
Mahabbet-i İlâhiyye 50
Mahabbet-nâme (Ca'fer Çelebi) 486
Mahbubü'l-âşıkıyn 46
Mahmud-ı Efgani 146
Mahremî 595
Makâle-i Bektâşî Cemâl (Tabîb Vesîm Abbâs) 454, 605
Makâle-i İbret-me'âl (Vâhid) 605
Makâle-i Neylî 562
Makâlî 196
Malebranche 42
Manastırlı Nâ'ilî 494, 559
Mansur 143
Mantıkî 496, 504, 507
Masiva 27
Masivallah 31
Masrafzâde 605
Materyalist (Matérialiste) 20
Matla 49, 601
Mazenderan 159
Mebde-i ûlâ 39, 41
Mecaz 45, 461, 467
Meclis-i işret 48
Mecusiler 123
Medayin 123
Medine 126, 127, 128, 132, 135, 402
Medyen ve Eyke ahalisi 116
Meftur 83
Mehdi 65
Mehmed Âkif 601
Mehmed bin Muhyiddîn 63, 90, 620
Mehmed bin Receb 109, 111, 280, 404, 412, 453
Mehmed Çelebi 412, 606
Mehmed Hafîd 228, 229
Mehmed Nûrî Şemseddîn 36
Mekâlî 429
Mekke 37, 110, 125, 126, 127, 128, 402
Melâ 83, 84
Melamilik 54, 55, 56
Melamiye 53
Melekşah 145
Melhâme-i Cevrî 401
Melih Ahmed 512
Menâkıb-nâme-i Niyâzî-i Mısrî (İbrâhîm Râkım) 605
Menazil-i kamer 57
Menba'î 575
Menîje 161
Meryem 68, 170, 380
Mescid-i Aksa 125
Mesîhî 435
Mesleme bin Ahmedü'l-Mecritî 181, 211
Mesnevi 76, 141, 164, 202, 222, 231, 244, 371, 413, 454, 488, 493, 504, 517, 548, 562, 564, 581, 601, 602, 610, 618, 620
Mes'ûd bin Ahmed 592
Meşaiye felsefesi 79
Meşmûle 313
Meth 16, 463, 493, 502, 521
Mevalid-i selase 57
Mevlânâ 26, 55, 142, 464
Mevlânâ Fevrî 150
Mevlevilik 55, 56
Mevleviye 53
Mevlit (Süleyman Çelebi) 77
Mevzu'âtü'l-ulûm 218
Meyhane 297, 315, 536
Mezdek 156

Mısır 39, 113, 116, 146, 211, 402, 616, 618-621, 623
Mısrî Niyâzî 23, 37, 63, 76, 618
Mi'râc-nâme 605
Miftâh-ı lisân (Yûsuf Hâlis) 607
Miftâhü'l-Kulûb (Mehmed Nûrî Şemseddîn) 36, 620
Mihribânî 47
Mikail 111
Milh-i ücac 102
Min tarafillah 91
Minuçehr 152
Miraç 23, 77, 84, 125, 134, 202
Misâlî 59, 60, 620
Mizah 16, 493, 503, 514, 517, 607, 608, 624
Mizaṇ 195, 198
Moğol devleti 145
Moğol istilası 45
Muallim Nâcî 25, 121, 426, 616, 617
Muamma 16, 541, 542, 603
Muaviye 44, 128
Mu'cem 388
Muhaddid-i cihat 84
Muhâkemetü'l-Lûgateyn (Alî Şîr Nevâ'î) 567, 591, 594, 623
Muhammed Bâkır 65
Muhammed Takî 65
Muhammed bk. Hz. Muhammed
Muhayyiri'l-ukûl 605
Muhteşem 128, 529
Muhyiddîn-i Arabî 36, 53, 186, 618
Mukaddeme-i İbn-i Haldûn 211
Mûmiyân 47
Murâd-nâme (Bâlî) 189, 190, 199, 228, 464, 567
Murtaza (Hz. Ali için) 149
Musâhip Mustafa Paşa 285
Musa (Hz.) 41, 116, 117, 136, 147, 171, 211, 332
Musa'l-Kâzım 65
Musikar 229
Musiki 15, 39, 55, 174, 228-233, 291, 519, 624
Mustadraf (Es'ad Mehmed) 596, 622
Mustafa Hakkı 607
Mustafa Kânî 366, 623
Mutâyebât-ı Türkiye (Abdülhalîm Gâlib Paşa) 511
Mü'ezzin Hüdâyî 428
Münacat 70, 71, 73, 76, 78
Münâzara-i Bahâr ü Şitâ (Lâmi'î) 607
Münâzara-i Gül ü Mül (Fasîh Ahmed Dede) 607
Münâzara-i Latîfî (Latîfî) 607
Münâzara-i Seyf ü Kalem (Firdevsî-i Rûmî) 607
Münâzara-i Şeb ü Rûz (Fasîh Ahmed Dede) 607
Münâzara-i Tûtî bâ Zâğ (Nevî') 607
Münşeat 519, 604, 608, 624
Mürşid-i kâmil 28
Müsebbibü'l-esbab 39, 46, 87, 89
Müşahede-i Hak 53

N

Nâ'ilî 309, 323, 327, 350, 435
Nâ'ilî-i Kadîm bk. Nâ'ilî
Na'tî 141, 375, 440, 559, 560, 561
Nâbî 23, 25, 44, 87-96, 106-108, 110, 111, 113, 119, 131, 137, 142, 148, 153, 155, 160, 182, 192, 196, 204, 209, 231-233, 246, 258, 262, 284, 285, 326, 336, 339, 347, 349, 355, 356, 373, 395-398, 405, 424, 428, 462, 463, 472, 494, 495, 520, 532, 538, 541, 548, 579-582, 595, 596, 607
Nâdirî 172, 605
Nâhseyn-i felek 204
Nakşbendiye 53
Nakş-ı Hayâl (Âzerî İbrâhîm) 607
Nakşî 29
Nâle vü zâr 49
Nâlî 133
Nâmık Kemâl 227
Nâriye 186
Narsis 171
Nâşid İbrâhîm 348, 349, 350, 351, 352, 353, 369
Nâzımü'l-Cevâhir (Mustafa Hakkı) 607
Nazîm 76, 78, 86, 102, 104, 115, 120, 122, 123, 137, 149, 156, 162, 168-170, 174, 205, 231, 351, 362, 473
Nazm-ı Bedî' (Çelebizâde Alî İlmî) 607
Nazm-ı Cevâhir (Hüseyin Aynî) 607
Nazmî 595
Nebî 86, 547, 582
Nebîz 310
Necâtî 90, 109, 453, 593
Necîb 442
Nedîm 13, 127, 145-148, 151-154, 156-161, 163, 168-170, 172, 173, 176, 193, 196, 204, 213, 214, 239, 244-246, 253, 254, 256, 257, 259, 276, 283, 289, 296, 300, 307, 308, 311, 312, 314-316, 318, 320, 322, 325-327, 337, 338, 340, 343, 351, 352, 355, 357, 363, 368, 371, 395, 440, 441, 472, 473, 481, 482, 484, 519,

525, 526, 529, 532, 533, 550, 554, 555, 568, 570, 571, 582, 585, 611
Nef'î 44, 56, 85, 91, 118, 142, 147-151, 153, 155, 158, 161, 162, 169, 184, 195, 198, 204, 227, 243, 256, 296, 298, 306, 311, 314, 321, 342-344, 349, 350, 352, 354-358, 363, 398, 403, 404, 427, 473, 474, 477-479, 483, 493-496, 500-502, 504, 516, 521, 524-527, 539, 550, 552, 569
Nemçe seferi 277
Neo-platonizm (Nio-platonisme/néo-platonisme) 38, 41
Nergis 171, 474
Nergisî 593, 603
Neriman 157, 158
Nesib 273, 460, 548, 581, 601, 610
Nesib Dede 424
Nesîm 49
Nesîmî 27, 59, 66, 150, 470
Neş'et 407, 522
Nevâ'î 593, 594, 595
Nevhatü'l-Uşşâk (Mehmed bin Receb) 280, 404
Nev'î 273, 383, 427, 434, 568
Nevî' 607
Nevres 84, 86, 389, 396, 421
Nevres-i Kadîm 577
Neylî 415, 462, 547, 562, 598, 606
Nezzâm 80
Nigâr-nâme (İzzet Ali Paşa) 519
Ninova halkı 120
Nirvana 39
Nizâmülmülk 145
Nokta-i tahte'l-bâ 57
Noktatü'l-Beyân (Mehmed bin Muhyiddin) 63, 620
Noktatü'l-gayb 46
Nuh (Hz.) 108, 110, 117, 170, 229
Nuhbe-i Vehbî 213, 616
Nuh'un gemisi 108, 170
Numan bin Münzir 171
Nuşirevan 123, 151, 156, 157
Nübüvvet-i Muhammediye 76
Nücum 14, 15, 211
Nümrut 109

O-Ö

Oğlanlar Şeyhi İbrâhîm 56
Oktay 145
On iki imam 65, 66
Ontoloji (Ontologie) 20
Origenes 42
Osiris - İsis 39
Osman (Hz.) 78, 133
Osman Şems 453
Osmânzâde Tâ'ib 91, 92, 152, 246, 385, 494-496, 498, 514, 518, 577, 623, 624
Öklidis (Euclide) 163
Ömer (Hz.) 78, 132, 133, 149

P

Panteist (Panthéiste) 40
Penç Genç (Bursalı Celîlî) 603
Pend-nâme (Güvâhî) 606
Pertev 453
Perviz 157, 352
Peşenk 153
Peyâm 48
Philon 41
Pîran-ı Vise 160, 161
Pir-i Mugan 299
Pişdadiyan sülalesi 150, 152, 153
Platon felsefesi 459
Plotin 41
Prut 379

R

Râgıb Paşa 88-90, 92, 169, 174, 192, 204, 270, 337, 425, 484, 512, 526, 540, 596, 597
Rahîk 311
Rahmî 154
Rahmî Paşa 586
Rahşânî 110
Ramazan 15, 251-255, 280
Ramâzaniyye (Haşmet) 253
Ramazâniyye (Kalâyî Refî') 509
Râsih 561
Râşit 424
Râtıp 191, 194, 196, 399
Râzî 80
Râz-nâme (Gülşenî) 606
Re'fetî 441
Refî' 115, 118
Refî'î 547
Refref 77, 125
Reml 15, 208
Revânî 606
Reyhân 49
Rezm 15, 289, 331

Rıza (Dede) 31, 93
Rif'at 103, 428
Rindî 48
Rint 16, 536, 538
Risâle-i der-vasf-ı belde-i tayyibe-i Kostantiniyye (Latîfî) 581
Risâle-i Hazarât-ı Hams (Bursalı İsmâ'îl Hakkı) 25
Risâle-i Noktatü'l-beyân (Mehmed bin Muhyiddin) 90
Risâle-i Noktatü'l-Beyân (Şeyh Mehmed) 22
Risalet 59, 76, 77
Risalet-i Muhammediye 76
Riyâzî 124, 129, 131, 159, 162, 197, 290, 292-301, 308-310, 312, 314, 315, 319, 321, 554, 556, 579, 580, 606
Riyaziye 39, 163, 239
Rubai 96, 294, 601, 602, 603
Rufai 56
Rufaiye 53
Ruh 183, 311
Rûhî 95, 103, 122, 136, 191, 305, 315, 427, 469, 474, 476, 537, 539
Rum 45, 153, 155
Rûyinten (İsfendiyar'ın lakabı) 153
Rübâb-nâme (Sultan Veled) 606
Rüya tabiri 179, 225

S

Sabâ 48
Sâbit 74, 102, 110, 115, 123-125, 127, 129, 131-134, 137, 145, 155, 159, 169, 170, 172, 184, 209, 246, 248, 252, 259, 277, 284, 306, 312, 321, 331, 332, 336, 338, 346, 363, 379, 406, 420, 424, 428, 436-438, 449, 461, 462, 464, 467, 468, 482, 484, 514, 533, 540, 549, 552, 554, 556, 587, 596, 597, 605, 623
Sabuh 311
Sabûhî 21, 230, 295
Sâdâbâd 245
Sadık Vicdânî 54
Sâdî 568
Sa'dî Çelebi 596
Safevi 146
Saffet 445
Sâid-i sîmîn 484
Sâkıb (Dede) 496, 498
Sâkî 48, 290, 298
Sâkî-nâme (Riyâzî) 606
Salâhiye 53
Saliha Sultan 270
Salih (Hz.) 109
Salihiye 504
Salik 19, 27, 29, 31, 33-35, 39, 54, 198, 214
Salikîn 35
Sâm 157, 158
Sâmî 23, 24, 30, 46, 73, 84, 85, 89, 90, 104, 117, 123, 131, 143, 154, 160, 185, 196, 231, 233, 338, 339, 342, 415, 435, 522, 525, 533, 549, 551, 556
San'a 128
San'ânî 143
Sârbân 49
Sarf 239
Sarıca Kemâl 592, 605, 623
Sasaniler 123
Sasaniyan sülalesi 155, 156, 161
Satranç 240
Satranç-nâme (Firdevsî-i Rûmî) 606
Sâve gölü 123
Sayha-i âsmânî 148
Seba diyarı 119
Seb'a-i seyyare 191
Sedd-i İskender 169
Sefâret-nâme (Yirmisekiz Mehmed Çelebi) 606
Sefîdî 49
Selase-i gassâle 293
Selâtin-nâme (Sarıca Kemâl) 592, 623
Selbî sıfatlar 70, 71
Selçuklular 45, 145, 592
Selçuk-nâme (Yazıcızâde Âlî) 605
Selimiye Medresesi 504
Selîm-nâme (İshâk Çelebi) 605
Selm 152
Selman 150
Selsâl 312
Semâ'î Mehmed Dede 64
Semave vadisi 123
Semender 173
Semut kavmi 109
Senâ'î 142
Sencer 145
Septik (Sceptique) 20
Serdar Öküz Mehmed Paşa 504
Serendip dağı 107, 110
Seretan 195, 198, 199, 202, 206
Sergüzeşt-nâme (Bayburtlu Zihnî) 606
Servet 321

Sevâdü'l-vechi fi'd-dareyn 28, 50
Sevâhil-nâme (Fennî Mehmed Dede) 581, 606
Sevr 195, 198, 206, 268
Seyâhat-nâme (Evliya Çelebi) 606, 623
Seyr ü süluk 31, 32
Seyyareler 189-191, 194, 199, 204, 208, 230
Seyyid-i Şerîf-i Cürcânî 36, 620
Seyyid Kelîm 195
Seyyid Nesîmî 27, 59, 66
Seyyid Vehbî 113, 114, 152, 158, 162, 204, 248, 265, 294, 533, 554, 606
Sıbag 184
Sıfat-ı Bârî 73
Sıfat-ı İlahî 26, 70, 71, 73
Sıff[în] Muharebesi 44
Sıhhat 393, 395, 396
Sırf 312
Sırr-ı hüviyyet 65
Sırrî 605
Sırrî İbrâhîm 540
Sırrü'l-esrar 46
Sîb-i zenâh 47
Sidre 77
Sihir 15, 211, 212, 214
Silahlar 336
Sîmurg bk. Anka
Sîmurg-ı Anka bk. Anka
Simya bk. İlm-i Simya
Sinan Paşa 387
Sîrenk bk. Anka
Sisamlı Pythagores 39
Sitare-suhtegân 204
Siyer 78, 607
Siyer-i Veysî 78
Socrate 40
Sodom ve Gomore 111
Sofestailer 80
Spinoza 42
Spiritualist (Spiritualiste) 20
Spor 361, 362, 363
Stoicisme 40
Subh 48
Sultan Cem 606
Sultan Kutbüddin Aybey 594
Sultan Mustafa İbn-i Sultan Ahmed-i Salis 270
Sultan Veled 606
Sure-i Bakara 55, 59, 107
Sure-i Enbiya 102, 549
Sure-i Furkan 102
Sure-i İbrahim 103
Sure-i İhlas 76
Sure-i Mutaffifîn 102
Sure-i Nûr 216
Sure-i Rahman 104
Sure-i Talak 103
Sure-i Vennecmi 103
Sure-i Yasin 103
Sure-i Zuhruf 104
Suret (Hurufiliğin remizleri) 59
Sûr-nâme (Haşmet) 606
Sûr-nâme (Seyyid Vehbî) 606
Sübuti sıfatlar 70
Süheyl 170
Süheylî 452
Süheyl ü Nevbahâr (Mes'ûd bin Ahmed) 592
Sührab 160
Sülâfe 313
Süleyman Çelebi 77
Süleyman Faik Efendi 513
Süleyman Fehîm 95, 120, 136, 163, 584
Süleyman (Hz.) 118, 211, 542
Süleyman Nahîfî 620
Süleymân-nâme (Firdevsî-i Rûmî) 605
Süleyman Nazif 504
Sünbüle 195, 198, 199, 200
Sünbülzâde Vehbî 84, 101, 112-114, 118, 143, 144, 149, 150, 152, 157, 159, 176, 177, 185, 214, 215, 217, 218, 227, 232, 233, 248, 279, 307, 310, 316, 357, 384, 404, 406, 407, 425, 447, 448, 530, 542, 551, 558, 561, 571, 607, 616
Sürâhî 48
Sürhî 49
Sürûrî 388-390, 407, 495, 506, 534, 538, 557, 558

Ş

Şâh ü Gedâ (Taşlıcalı Yahyâ) 249, 581
Şah-ı Mâran 175, 176
Şah-ı Merdan (Hz. Ali için) 150
Şâhidî (Dede) 55
Şair Şirazlı Ankâ 494
Şakayıku'n-Numan bk. Lale-i Numan
Şâkir 444
Şakk-ı kamer 130
Şam 152, 203, 388, 402, 504
Şâmî 546

Şâmîzâde 453
Şâpur 155, 161
Şarkı 602
Şazeliye 53
Şecere-i ensâb (Fahreddîn Mübârekşâh) 594
Şeddat 148
Şefîk-nâme (Masraf zâde) 605
Şehâdet-nâme (Veysî) 606
Şeh-nâme (Ganîzâde Nâdirî) 605
Şeh-nâme-i Osmânî (Yûsuf Hâlis) 605
Şehrengiz (Vâhid) 605
Şekâvet 49
Şeker Bayramı 255
Şekil 600, 601, 602, 603, 606
Şem 48
Şem'î 452
Şemseddîn 199, 205, 231, 399
Şems (Sa'd-i evsat) 195
Şemşîr 336, 344
Şerâb 312
Şeref Hanım 534
Şerh-i Usûl-i Aşere (İsmâ'îl Hakkı) 28, 30, 31, 399
Şer'î akideler 15, 70, 71, 87
Şerîf Beyzâde Ra'ûf Bey 501
Şevk-engîz (Sünbül-zâde Vehbî) 607
Şeyh Elvân-ı Şîrâzî 50, 620
Şeyh Gâlib 14, 76, 112, 115, 116, 162, 174, 177, 192, 194, 196, 198, 202, 213, 293, 349, 429, 463, 527, 537, 555, 563, 595, 596, 611
Şeyhî 81, 108, 167, 372, 414, 415, 463, 517, 559, 564, 593, 606
Şeyh İbrâhîm 27
Şeyh Mehmed 22
Şeyh Mehmed bin Muhyiddîn 63
Şeyh Rızâ 495
Şeyh Sezâ'î 26
Şeyhülislâm Abdullâh Vassâf 607
Şeyhülislâm Yahyâ 92, 95, 158, 169, 173, 175, 255, 303, 423, 427, 504, 516
Şeyh Vahyî 556
Şia 65
Şikâyet-nâme (Fuzûlî) 606
Şimr 66
Şinâsî 422
Şîre 313
Şîrî 67
Şitaiye 601
Şit (Hz.) 68, 107, 181
Şîve 46
Şuayp (Hz.) 115, 116
Şûhî 46

T

Tâb-ı zülf 47
Tab'î 259
Tabiat 399
Tabîb Vesîm Abbâs 454
Tâbistân 48
Taç beyit 601
Tahirîn 35
Tâhirü'l-Mevlevi 194
Tahmis 518, 519, 602
Tahmurs 150
Tak-ı Kisra 123, 156
Taklip 184, 466
Takva 44, 143
Talibîn 35
Tâlip 416
Ta'miyeli tarih 388
Târâç 47
Ta'rîfât-ı Seyyid (Seyyid-i Şerîf-i Cürcânî) 30, 36, 620
Tarik 29
Tarsî 494
Tarz-ı teslik 54
Tarzî 141, 148
Tas'it 183
Taşlıcalı Yahyâ 26, 73, 104, 107, 108, 111, 115, 117, 121, 122, 143, 144, 147, 167, 168, 225, 248, 249, 338, 413-416, 434, 530, 569, 570, 572, 573, 581, 586, 597, 603, 606, 607
Tatar Hanı 495
Ta'tîrü'l-Enâm fi Ta'bîri'l-Menâm Tercümesi (Süleyman Hasbî) 225, 623
Tavla 240, 357
Tazallüm 16, 530, 531
Tazarruat (Sinan Paşa) 387
Tazmin 469
Teaddüd-i kudema 80, 81
Teayyün 24
Tebbet suresi 214
Teberra 65
Tecelli 25, 116
Tecfif 183
Tecvit 238, 239
Tefsir 14
Teklis 183
Telhîsü Resâ'il'i-r-Rümât (Mustafa Kânî) 366, 623

Temur sülalesinden Sultan Halîl 568
Temüçin 145
Temür sülalesi 146
Tenasüp 467
Tenbâkû 326
Tenbâkû-nâme (Fasîh Ahmed Dede) 606
Tenkiye 184
Tenşif 184
Teolojiyen (Théologien) 20
Terâne 49
Terbî 602
Terceman 65
Terceme-i Kimyâ-yı Sa'âdet 224
Terkib-i bend 43, 537
Terkik 184
Tesdis 518, 602
Teselsül 80, 82
Teşbih 461
Teşbip 259, 601
Teşekkür-nâme 606
Teveccüh 28, 31, 34, 46, 48, 49, 55, 89, 150, 212
Tevekkül 28, 31, 45, 93, 601
Tevella 65, 66
Tevfik Fikret 601
Tevhîd-nâmeler 606
Tevhit 70, 71, 73, 76, 80, 610
Tevriye (Îhâm) 156, 230, 304, 309, 311, 466, 467, 479
Tezat ve îhâm-ı Tezat 468
Tezkire 604
Tezkiretü'l-hikem fi tabakâti'l-ü[m]em (Abdurrahman Eşref) 567, 623
Tıflî 493
Tılısım 186, 613
Tokatlı Le'âlî 416
Tövbe 31, 54, 296, 438
Tövbe-nâme (Veysî) 606
Tuğrâyî 181
Tuhfe-i Vehbî 205, 567, 569, 615, 616
Tuhfe-i Zenân (Âsım) 563
Tuhfetü'l-Atâ'îyye (İsmâ'îl Hakkı) 28, 67, 618
Tuhfetü'l-Hâfız (Hâfız Abdullâh) 607
Tuhfetü'l-Uşşâk (Fevzî) 607
Tuluy 145
Turan 152, 153, 569
Tur-ı Sina 41, 116, 136
Tuyuğ 601, 602
Türk Gâlib bk. Abdülhalîm Gâlib Paşa
Tüvângerî 47

U
Uhtü'l-meserret 313
Ukûdü'l-Cevâhir (Ahmed Dâ'î) 607
Urfî 146, 529
Usûl-nâme (Taşlıcalı Yahyâ) 606
Uzlet 31

Ü
III. Ahmed 146, 265, 277, 367, 379
III. Selim 314, 369
Ülûhiyet 42
Ümmehat-ı musiki 230
Ümmü'd-dehr 313
Ümmühani 125
Ümmü'l-habâ'is 313
Üsküdarlı Tal'at 227

V
Vahdaniyet (Allah'ın sıfatları) 41, 70
Vahdaniyet-i ilahiyye 71, 76
Vâhid 367, 605
Vâhid Mahdûmî 96, 111, 367, 572
Vakt-i merhun 92, 182
Vâlihî 209, 469
Vâmık ve Azrâ 605, 610
Vâsıf 118, 120, 196, 252, 284, 314, 345, 363, 366, 369, 406, 412, 422, 472, 505, 572, 596
Vasılîn 35
Vecdî 319, 320, 321, 322, 323
Vefâ 46
Vehbî 183, 186, 192, 197, 210, 260, 397, 495, 514, 515
Vesîm Abbâs 417, 445, 454, 605
Veysî 259, 416, 435, 593, 606
Vicdânî bk. Sadık Vicdânî
Vücud-ı Mutlak 20, 21, 24, 28, 41, 45, 57

X
Xenophane 39, 40

Y
Yâbis 193, 195, 197, 399
Yahudiler 133, 188
Yahya (Abbasiye veziri) 147
Yahya (Hz.) 121
Yahya Kemal 601
Yakup (Hz.) 112, 113
Yayabaşızâde 55
Yazıcızâde Âlî 605
Ye'cüc ve Me'cüc 169

Yeğen Mehmed Paşa 514
Yemen 119, 148, 170, 402
Yemliya 175
Yeniçeri teşkilatı 381
Yenişehirli Avnî 21, 117, 135, 137, 307, 454
Yezit 65, 66, 128
Yılan 107, 118, 136, 169, 173, 175, 176, 326, 471, 478, 507, 526
Yirmisekiz Mehmed Çelebi 606
Yövm-i mahsus 276
Yunan 39, 162
Yunanistan 163
Yunus Emre 37
Yunus (Hz.) 120, 121
Yûsuf Hâlis 605, 607
Yusuf (Hz.) 112, 113, 224
Yûsuf-ı Sîneçâkî 63
Yûsuf u Züleyhâ (Hamdullâh Hamdî) 563
Yûsuf u Züleyhâ (Taşlıcalı Yahyâ) 248, 250
Yümnî 222, 452
Yüsrî 441, 465, 466

Z

Zafer-nâme (Sâbit) 277, 605
Zafer-nâme ve Şerhi (Ziyâ Paşa) 499, 519
Zahit 16, 536, 538
Zâloğlu Rüstem 153, 158, 160, 161, 351
Zâl (Zâl-i Zer, Destan) 157, 158, 159, 175
Zâtî 124, 156, 423, 463, 548
Zayirçe 15, 179, 188, 206, 207
Zayirçe-i Septî 206
Zebîb 313
Zebur 117
Zekeriya (Hz.) 121
Zenâh 47
Zenân-nâme (Enderûnî Fâzıl) 281, 282
Zenân-nâme (Fâzıl) 575, 576
Zerdî 49
Zerkâ-i yemame 176
Zeyne'l-abidin 65
Zikir 31, 53, 54
Ziyâ Paşa 73, 81, 115, 121, 122, 183, 284, 369, 425, 426, 499, 519, 536
Züht 31, 44, 143
Züleyha 113
Zülf 47, 478
Zümrüd-i anka bk. Anka

Agâh Sırrı Levend'in *Divan Edebiyatı* adlı çalışması üniversitelerde yıllarca ders kitabı olarak okutulmuş ve hâlen okutulmakta olan, ayrıca türünün ilk örneği olması nedeniyle de büyük öneme sahip bir eserdir. Levend, divan edebiyatı algısının menfi olduğu bir dönemde bu kıymetli eseri yazarak divan edebiyatının layıkıyla tanınmasına imkân sağlamıştır.

Klasik Türk edebiyatını tüm kelime, remiz, mazmun ve mefhumlarıyla bir bütün olarak ele alan eser, edebiyatımızın hem kaynaklarını hem de anlaşılma biçimlerini göstermesi açısından bir kılavuz niteliğindedir. Eser, yazıldığı zamandan bugüne yol gösterici özelliğini muhafaza etmiş, biricikliğini korumayı başarmıştır.

TÜRK EDEBİYATI / İNCELEME

DERGÂH YAYINLARI

DERGAHYAY

ISBN: 978-6257005807

www.dergah.com.tr